

सत्यमेव जयते

महाराष्ट्र शासन

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२१-२०२२

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम
३. राज्य कामगार विमा योजना

कार्यक्रम अंदाजपत्रक

२०२१-२०२२

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग
२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम
३. राज्य कामगार विमा योजना

(ii)

(iii)

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	कार्यक्रमांची माहिती	पृष्ठ क्रमांक
१	२	३
१.	<u>सार्वजनिक आरोग्य विभाग</u>	
१.	प्रस्तावना ...	१
२.	सार्वजनिक आरोग्य विभाग (मंत्रालय) ...	३
३.	राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम ...	९
४.	वैद्यकीय ...	११
५.	राज्य रक्त संक्रमण सेवा (राज्य रक्त संक्रमण परिषद) ...	१५
६.	नियोजन विकास व मुल्यमापन ...	१९
७.	राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम ...	६५
८.	राष्ट्रीय हिवताप व हत्तीरोग प्रतिरोध कार्यक्रम ...	६७
९.	प्लेग नियंत्रण कार्यक्रम ...	७३
१०.	कुष्ठरोग निर्मूलन कार्यक्रम ...	७५
११.	राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग ...	७९
१२.	सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम (सुराक्षनिका) ...	८१
१३.	राष्ट्रीय आयोडिन (गलगंड) न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम ...	८७
१४.	शुश्रूषा विभाग ...	९१
१५.	साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम ...	९७
१६.	राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा ...	१११
१७.	राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी विभाग ...	११३
१८.	राज्य आरोग्य परिवहन संघटना ...	११५
१९.	राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर. ...	१२१
२०.	पोषाहार विभाग, नागपूर ...	१२५
२१.	सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या-प्रशिक्षण नागपूर ...	१२९
२२.	राष्ट्रीय आरोग्य अभियान ...	१३१
२३.	महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना ...	१३७
२४.	सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे ...	१४३
२५.	सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत अधिकारी/कर्मचारी वृंदाची आकडेवारी ...	१४४

(iv)

अनुक्रमणिका (पुढे चालू)

अ. क्र.	कार्यक्रमांची माहिती	पृष्ठ क्रमांक
१	२	३
२.	<u>कुटुंब कल्याण कार्यक्रम</u>	
१.	प्रस्तावना ...	१
२.	वित्तीय आवश्यकता ...	३
३.	कर्मचारी विषयक गोषवारा ...	५
४.	मंत्रालय ते क्षेत्रीय स्तरावरील पदाचे संनियंत्रण दाखविणारा तक्ता (ट्री-चार्ट)	७
५.	संचालन व प्रशासन ...	१३
६.	आरएमएनसीएच+ए कार्यक्रम व इतर संबधीत कार्यक्रम ...	१७
७.	बाल आरोग्य ...	२५
८.	राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम (आर. बी. एस. के.) ...	३१
९.	नियमित लसीकरण कार्यक्रम ...	३५
१०.	कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पुरुषांचा सहभाग ...	३७
११.	मोबदला ...	३९
१२.	प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम टप्पा-२ ...	४१
१३.	आर. सी. एच. २ अंतर्गत प्रशिक्षण ...	४५
१४.	राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रम अंतर्गत (सहाय्यक अनुदान) ...	४९
१५.	आरोग्य सेवा (परिवहन) ...	५१
१६.	राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग ...	५३
	महिला अंदाजपत्रक	
१.	माता आरोग्य कार्यक्रम ...	६३
२.	कुटुंब कल्याण कार्यक्रम कामाची प्रगती ...	६७
३.	किशोरवयीन आरोग्य - मुली ...	६९
३.	राज्य कामगार विमा योजना ...	१ ते १२

१. सार्वजनिक आरोग्य विभाग

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

१. प्रस्तावना

सार्वजनिक आरोग्य ही सुराज्याच्या कल्पनेची एक महत्वाची बाब आहे. महाराष्ट्र राज्याच्या आरोग्य विभागा कडे या राज्यातील लोकांच्या आरोग्याची रुग्णालयात दिल्या जाणाऱ्या उपचारांची जबाबदारी आहे. दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवांबाबची सुसुत्रता ही (१) आरोग्य सेवा संचालनालय, (२) वैद्यकीय शिक्षण व संशोधनालय, (३) कामगार राज्य विमा योजना संचालनालय, (४) आयुर्वेद संचालनालय व (५) अन्न व औषध प्रशासन यांचे मार्फत सांभाळली जाते.

आरोग्य सेवा संचालनालय हे प्रामुख्याने वैद्यकीय सहाय्य, संसर्गजन्य रोगांचे नियंत्रण, कुटुंब कल्याण, माता व बाल संगोपन, प्रदूषिकरण प्रतिबंधित स्वच्छता, सकस आहार सेवा आणि वैद्यकीय उमेदवारांना प्रशिक्षण या बाबी पाहते.

समाजाच्या प्राथमिक आरोग्याची काळजी हा हेतू लक्षात घेऊन सार्वजनिक आरोग्य खाते त्याविषयी वित्तीय तरतुद करते या विभागाचे प्रमुख उद्दीष्टे खालीलप्रमाणे आहेत :-

- (१) रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण
- (२) रुग्णालय व दवाखाने व नागरी आरोग्य सेवा
- (३) कुटुंब कल्याण/माता, बाल संगोपन
- (४) आहार विषयक सल्ला
- (५) आरोग्य शिक्षण

वरील उद्दीष्टांची पूर्तता करण्यासाठी आरोग्य सेवा ही रुग्णालये, चिकित्सालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र अशासारख्या संस्थांमार्फत कुटुंब कल्याण व हिवताप, हत्तीरोग, अंधत्व निवारण, साथरोग, क्षयरोग, कुष्ठरोग कार्यक्रम अधिकारी व स्वयंसेवी संस्थांमार्फत कार्याचे संघटन करते त्यासाठी महाराष्ट्र राज्यामध्ये आतापर्यंत खाली नमूद केलेली रुग्णालये कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	वैद्यकीय संस्थांची नावे	रुग्णालयांची संख्या
१	२	३
१.	जिल्हा रुग्णालये	२३
२.	वैद्यकीय महाविद्यालय व रुग्णालये	१०
३.	मनोरुग्णालये	४
४.	कुटीर रुग्णालये	३
५.	ग्रामीण रुग्णालये (३० खाटाचे)	३६१
६.	उप विभागीय जिल्हा रुग्णालये (५० खाटाचे)	५८
७.	उप विभागीय जिल्हा रुग्णालये (१०० खाटाचे)	२८
८.	इतर सामान्य रुग्णालये	४
९.	क्षयरोग रुग्णालये	४
१०.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१८१४
११.	उपकेंद्र	१०५८०
१२.	संदर्भ सेवा रुग्णालये	२

वैद्यकीय (अध्यापनेत्तर/रुग्णालये).- निरनिराळ्या रोगावरील औषधोपचारकरिता निर्माण करण्यात आलेल्या रुग्णालये, दवाखाने यासारख्या संस्था व त्यांचे कार्य या भागाचा वित्तीय अंगविस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (१) संचालन व प्रशासन
- (२) रुग्णालये व दवाखाने
- (३) मंत्रालय, सार्वजनिक आरोग्य विभाग
- (४) जिल्हा परिषदांना अनुदाने
- (५) आरोग्य शिक्षण

सार्वजनिक आरोग्य (ग्रामीण आरोग्य).- निरनिराळ्या रोगावर आळा बसवणेचे दृष्टीकोनातून प्रतिबंधात्मक कार्यक्रमांची अंमलबजावणी केली जाते त्यांचा वित्तीय विस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (१) संचालन व प्रशासन
- (२) प्रशिक्षण
- (३) रोगांचा प्रतिबंध व नियंत्रण
- (४) रक्तजल व लस याची निर्मिती
- (५) सार्वजनिक आरोग्य
- (६) आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी
- (७) आरोग्य परिवहन
- (८) मलप्रणाल व स्वच्छता
- (९) जिल्हा परिषदांना अनुदान
- (१०) आरोग्य सांख्यिकी व मुल्यांकन

कामगार राज्य विमा योजना.- या योजनेखाली कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांना वैद्यकीय व आजारपणात रोख फायदे दिले जातात. या योजनेचा वित्तीय अंग विस्तार खालीलप्रमाणे :-

- (अ) बृहन्मुंबईतील राज्य कामगार विमा योजना आयुक्त राज्य कामगार विमा योजना
- (ब) मुफसल क्षेत्रातील राज्य कामगार विमा योजना वैद्यकीय प्रशासन अधिकारी
- (क) राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालये

सार्वजनिक आरोग्य विभाग (खुद्द)

(१५ जानेवारी २०२१)

अ.क्र.	पदनाम	स्त्री	पुरुष	एकूण मंजूर पदे	वेतन श्रेणी (रु.)
(राजपत्रित)					
१.	प्रधान सचिव	०	१	१	CADRE POST
२.	सचिव (२)	१	—	१	CADRE POST
३.	सह सचिव	—	१	१	एस-२७ (रु. ११८५००-रु. २१४१००)
४.	उप सचिव	१	३	४	एस-२५ (रु. ७८८००-रु. २०९२००)
५.	अवर सचिव	३	१० (४ रिक्त)	१६+१=१७	एस-२३ (रु. ६७७००-रु. २०८७००)
६.	कक्ष अधिकारी	—	८ (१ रिक्त)	१०	एस-१७ (रु. ४७६००-रु. १५११००)
एकूण ...				३४	
(अराजपत्रित)					
१.	सहायक कक्ष अधिकारी	९	२८ (७ रिक्त)	४४	एस-१४ (रु. ३८६००-रु. १२२८००)
२.	लिपिक - टंकलेखक	९	२८ (९ रिक्त)	४६	एस-६ (रु. १९९००-रु. ६३२००)
३.	वाहन चालक	०	२ (१ रिक्त)	३	एस-६ (रु. १९९००-रु. ६३२००)
४.	लघुलेखक (उ. श्रेणी)	४	२ (१ रिक्त)	७	एस-१५ (रु. ४१८००-रु. १३२३००)
५.	लघुलेखक (नि. श्रेणी)	०	३ (२ रिक्त)	५	एस-१४ (रु. ३८६००-रु. १२२८००)
६.	लघु टंकलेखक	१	(८ रिक्त)	९	एस-८ (रु. २५५००-रु. ८११००)
एकूण ...				११४	
(अराजपत्रित - वर्ग - ४)					
१.	शिपाई	—	१० (८ रिक्त)	१८	एस-३ (रु. १६६००-रु. ५२४००)
एकूण ...				१६६	

सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन निर्णय क्र. पी. एच. डी. ३००११/६८/२०१४ आ-७ दिनांक ३/९/२०१४ अन्वये मंत्रालयीन स्तरावर खाली नमूद संवर्गातील पदे मंजूर झाली आहे.

अवर सचिव -१

कक्ष अधिकारी-१

सहायक कक्ष अधिकारी-१

सार्वजनिक आरोग्य विभाग

२. मंत्रालय

प्रास्ताविक :

मंत्रालय पातळीवर सार्वजनिक आरोग्य विभाग हा त्यांच्या नियंत्रणाखालील ८ प्रधानशिर्ष्या (म्हणजेच कार्यक्रमांच्या) बाबतीत शासकीय विभाग म्हणून काम करतो. कार्यक्रम अंदाजपत्रकामध्ये या कार्यक्रमांचे खालील मुख्य गट करण्यात आले आहेत :-

- (१) वैद्यकीय
- (२) सार्वजनिक आरोग्य
- (३) राज्य कामगार विमा योजना
- (४) कुटुंब कल्याण

मंत्रालयातील सार्वजनिक आरोग्य विभागासाठी होणारा खर्च प्रधानशीर्ष २२५१ सचिवालय सामाजिक सेवाखाली दाखविला जातो. सचिवांना त्यांच्या कामात उपसचिव, अवर सचिव, कक्ष अधिकारी मदत करतात.

या विभागाचे काम कार्यासनात विभागले आहे. कार्यासनाच्या कामावर देखरेख ठेवण्यासाठी गट करण्यात आले आहेत. उपसचिवाच्या दर्जाच्या अधिका-यांच्या नियंत्रणाखाली प्रत्येक गट काम करतो. त्यांच्या अखत्यारीतील कार्यासनावर देखरेख अधिका-यांचे पूर्ण नियंत्रण असून ते कार्यासनांना योग्य ते मार्गदर्शन करतात. या विभागात राजपत्रीत व अराजपत्रीत मिळून एकूण १७२ कर्मचारी खालील प्रमाणे आहेत.

(रुपये हजारात)

सार्वजनिक आरोग्य विभाग-मागणी क्रमांक आर-१ २२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य

			प्रत्यक्ष रकमा २०१९-२०२०	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२०-२०२१
			Actuals 2019-2020	Actuals 2020-2021
२२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य				
1			2	3
एक-सारांश				
०१	नागरी आरोग्य सेवा-विषम चिकित्सा	... भारीत	--	1
		दत्तमत	2431,99,29	2258,35,19
०३	ग्रामीण आरोग्य सेवा-विषम चिकित्सा	... भारीत	--	--
		दत्तमत	83,89,30	105,59,17
०६	सार्वजनिक आरोग्य	... भारीत	11,15	55,00
		दत्तमत	5820,37,48	6464,05,33
८०	सर्वसाधारण	... भारीत	--	--
		दत्तमत	11,19,17	17,56,26
२	स्थूल बेरीज	... भारीत	11,15	55,01
		दत्तमत	8347,45,24	8845,55,95
		... एकूण	8347,56,39	8846,10,96
	वजा वसुली	... दत्तमत	4,30,17	--
	निव्वळ बेरीज २२१० वैद्यकीय सेवा	... भारीत	11,15	55,01
	व सार्वजनिक आरोग्य	दत्तमत	8343,15,07	8845,55,95
		... एकूण	8343,26,22	8846,10,96

Public Health Department-Demand No. R.-1 2210, Medical and Public Health

(Rs. in thousands)

सुधारीत अंदाज २०२०-२०२१ Revised Estimates 2020-2021	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२०२२ budget Estimates 2021-2022	2210, Medical and Public Health	
4	5		
I-SUMMARY			
1	1	--Charged...	01 Urban Health Services-Allopathy.
2743,34,06	2554,61,62	Voted	...
--	--	Charged ...	03 Rural Health Services-Allopathy.
92,84,94	102,33,35	Voted	...
41,25	55,00	Charged ...	06 Public Health.
7852,91,81	6796,80,98	Voted	...
--	--	Charged ...	80 General
11,57,29	11,11,49	Voted	...
41,26	55,01	Charged	... Gross Total
10700,68,10	9464,87,44	Voted	...
10701,09,36	9465,42,45	Total	...
--	--	Deduct Recoveries	
41,26	55,01	Charged...	Net Total 2210 Medical & Public Health ...
10700,68,10	9464,87,44	Voted ...	
10701,09,36	9465,42,45	Total	

विभाग : सार्वजनिक आरोग्य

विवरण पत्र-एक

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२२ मधील (अर्थसहाय्यासहीत) सहाय्यक अनुदान

(रुपये हजारत)

अ. क्र.	प्रधान/गौण/उपशिर्ष (अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग दोन मधील पृष्ठ क्रमांक)	योजनेचे नाव	अर्थसंकल्पीय अंदाज कार्यक्रमांवरील खर्च अनिवार्य खर्च		ठळक वैशिष्टे
१	२	३	४	५	६
२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, ११०-रुग्णालये दवाखाने,					
१.	११०४- मुफसल रुग्णालये व दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान (०३) (०१) अध्यापनेत्तर रुग्णालये दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान) (२२१००१७३) (आर-१२)	मुफसल रुग्णालये व दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान	-	५,९४,००	-
२.	(०३) (०२) अध्यापनेत्तर वैद्यकीय संस्थाना सहाय्य अनुदान) (२२१००१८२) (आर-१३)	मुफसल रुग्णालये व दवाखाने यांना सहाय्य अनुदान	-	०	-
एकूण			-	५,९४,००	-

विभाग : सार्वजनिक आरोग्य

विवरण पत्र-एक

अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२२ मधील (अर्थसहाय्याव्यतिरिक्त) सहाय्यक अनुदान

(रुपये हजारात)

अ. क्र.	प्रधान/गौण/उपशिर्ष (अर्थसंकल्पीय अंदाज भाग दोन मधील पृष्ठ क्रमांक)	योजनेचे नाव	परिगणित अर्थसहाय्य कार्यक्रमांवरील खर्च	अनिवार्य खर्च	परिमाणवरील अभिप्राय
१	२	३	४	५	६
२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, १०२-कामगार विमा योजना					
१.	१०२- बृहन्मुंबई राज्य कामगार विमा योजना (आर-९ ते ११)	राज्य कामगार विमा योजना	---	२६९,६२,१६	-
२.	२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य, ०१-नागरी आरोग्य सेवा -विषम चिकित्सा, ११०- रुग्णालये व दवाखाने ११०२-मुफसल रुग्णालये व दवाखाने (०१)(०१) मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये (२२१००१४६) (आर-११)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	---	१०९९,७१,४२	-
३.	(०१)(०२) अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालयातील उपकरणे व साधनसामग्री यांची दुरुस्ती व नवीन उपकरणे व साधनसामग्री बसविणे (२२१००१५५) (आर-१२)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	---	३०,००	-
४.	(०४)(०३) गुप्तरोग चिकित्सालये (२२१००२०८) (आर-१३)	गुप्तरोग चिकित्सालये	---	६८,०३	-
५.	(०१)(०१) मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर रुग्णालये व दवाखाने (२२१०३०४७) २१ सामग्री व पुरवठा (आर-१५)	मुफसल क्षेत्रातील अध्यापनेत्तर शासकीय रुग्णालये	६,००,००	-	-
६.	(०५)(०१) मनोरुग्णालये (२२१००२१७) (आर-१४)	मनोरुग्णालये	---	१४८,४०,८१	-
७.	०३ ग्रामीण आरोग्य सेवा-विषमचिकित्सा ११०- रुग्णालये व दवाखाने ११०-५ इतर रुग्णालये व दवाखाने (०१)(०१) कुटिर रुग्णालये (२२१००३१५) (आर-१९)	कुटिर रुग्णालये	---	६०,९७,३१	-

१	२	३	४	५	६
८. ०६ सार्वजनिक आरोग्य, ००१-संचालक व प्रशासन (०८) (०८) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे (२२१००४१३) (आर-२२)	प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे	---	७६६,१२,४०	-	
९. ०१० किमान गरजा कार्यक्रम पंचवार्षिक योजनांतर्गत योजना, (०१) (०२) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचा ग्रामीण रुग्णालयाइतका दर्जा वाढविणे (२२१००५३१) (आर-४०)			-	१०६,१८,८९	-
१०. ०६ सार्वजनिक आरोग्य, १०७-सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, (०१)(०१) सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, स्थापन (२२१००९८८) (आर-३५-३६)			---	२८,६०,५५	-
११. (०१) (०३) (तीन) मध्यवर्ती सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळेची स्थापना (२२१०१००८) (आर-३६)	मध्यवर्ती सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा (१०० % केंद्रीय पुरस्कृत योजना)	२,२४,०६	-	-	
एकूण		...	८,२४,०६	२४००,६१,५७	-

३. राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम

राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम हा केंद्रशासनाने मानसिक आरोग्य सेवेला सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये सलगनीत करून खेडोपाड्यापर्यंत पोहचविण्यासाठी ऑगस्ट १९८२ मध्ये सुरु केला. महाराष्ट्र शासनाने देशामध्ये सर्वप्रथम या कार्यक्रमाची सुरुवात केली.

* या कार्यक्रमाची मुख्य उद्दिष्टे :

(१) मानसिक आरोग्य सेवा ही इतर आरोग्य सेवेबरोबर दूर खेड्यापाड्यात पोहचविणे.

(२) मानसिक आरोग्य सेवेतील निरनिराळी कामे व जबाबदाऱ्या या सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये निभावून नेणे.

(३) सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये मानसिक आरोग्य सेवा एक अविभाज्य घटक बनविणे.

(४) या सर्व योजना सामाजिक विकासाच्या योजनेशी निगडित करणे.

(५) मानसिक आरोग्य सेवेत लोकांना सहभागी करून घेणे, इत्यादी.

(६) दिर्घ मुदतीच्या मानसिक रुग्णांसाठी प्रभावीपणे पुनर्वसन प्रकल्प राबवून समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणणेसाठी प्रयत्न करणे.

(७) रुग्ण शुश्रूषा दर्जा वाढविण्याच्या दृष्टीने रुग्णालयातील अधिकारी व कर्मचारी यांचे निरंतर प्रशिक्षण घेणे.

कार्यपध्दती :-

राज्यात पुणे, ठाणे, नागपूर व रत्नागिरी या चार ठिकाणी प्रादेशिक मनोरुग्णालये कार्यान्वित असून त्यात ५६९५ मनोरुग्णांची क्षमता आहे. सध्या मानसिक आजाराच्या रुग्णांची संख्येत होणारी वाढ लक्षात घेऊन ग्रामीण व तालुका स्तरावर सद्यस्थितीत कार्यरत असलेल्या कर्मचाऱ्यांकडून मानसिक आरोग्याचा कार्यक्रम राबविणे क्रमप्राप्त आहे. यासाठी शासन निर्णय क्र. जिरुप २१०५/प्र. क्र. १३०/आ-३/मंत्रालय, मुंबई दि. १ मार्च २००६ अन्वये राज्यातील ३४ जिल्हा रुग्णालयात प्रत्येकी दहा खाटांचा मनोविकृती कक्ष सुरु करण्यात आला असून मनोविकृती कक्षा अंतर्गत एकुण २० पदे पुढील प्रमाणे आहेत. मनोविकृती चिक्सक गट अ चे १ पद, मनोविकृती समाजिक कार्यकर्ता गट क चे १ पद, मनोविकृती परिचारिका गट क चे २ पदे, समोपदेष्टा गट क चे १ पद, परिसेवका गट क १ पद, अधिपरिचारिका गट क ६ पदे, कक्ष सेवक गट ड ४ पदे, व सफाईगार गट ड चे ४ पदे असे एकूण २० पदे मंजूर करण्यात आली आहेत. राज्यातील ३४ सामान्य रुग्णालयात मानसिक आरोग्याच्या संदर्भातील बाह्यरुग्ण सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी मनोविकृती गट-अ चे पद मंजूर करण्यात आले आहे. जिल्हा रुग्णालयाचे व प्रादेशिक मनोरुग्णालयाचे मनोविकृती तज्ञ हे उपजिल्हारुग्णालय, ग्रामीण रुग्णालय तसेच इतर संस्थाना मासीक भेटी देवून स्थानिक पातळीवर मनोरुग्णांना औषधोपचार देतात. व प्रादेशिक मनोरुग्णालयाचे वैद्यकिय अधिकारी हे ग्रामीण रुग्णालयास मासिक भेटी देऊन स्थानिक पातळीवर मनोरुग्णांना औषधोपचार देतात.

अंमलबजावणी :-

राज्यातील प्रादेशिक मनोरुग्णालये ही बरीच जुनी आहेत. मा. उच्चन्यायालयीन नियुक्त समितीने राज्यातील सर्व प्रादेशिक मनोरुग्णांमध्ये दुरुस्ती कामे, औषध पुरवठा उपकरणे व इमारत रचनेमध्ये सुधारणा करणे अशा शिफारशी केल्या आहे. या आनुषंगाने प्रादेशिक मनोरुग्णालयाचे बांधकाम / दुरुस्त्या उपलब्ध निधीप्रमाणे करण्यात येत आहे.

मानसिक, आरोग्य कायदा २०१७ ची अंमलबजावणी करण्यासाठी राज्यस्तरीय राज्य मानसिक आरोग्य प्राधिकरणाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. सदर प्राधिकरणाच्या माध्यमातून राज्यातील खाजगी मानसिक शुश्रूषागृहांना परवाना देण्यात येणार आहे तथापि पुर्वीच्या कायद्याप्रमाणे आजपर्यंत १७२ शुश्रूषा गृहांना परवाने देण्यात आलेले आहे. त्याचप्रमाणे (H) 166 (Part-I)-M-2

राज्यातील मनोरुग्णालयाच्या देखरेख करिता प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये जिल्हा मानसिक आरोग्य आढावा मंडळाची स्थापना करण्यात येणार आहे सद्यस्थितीत पहिल्या टप्प्यामध्ये आठ विभागीयस्तरावर जिल्हा मानसिक आरोग्य आढावा मंडळाची स्थापनेचा प्रस्ताविक आहे. तसेच मनोरुग्णालयासाठी अभ्यागत समितीची स्थापना करण्यात आलेली आहे. मा. उच्च न्यायालयाच्या शिफारशीनुसार चारही प्रादेशिक मनोरुग्णालयाकरिता स्थानिक दिवाणी न्यायाधिशांच्या अध्यक्षतेखाली रुग्णालयाची पहाणी करण्याकरिता समिती स्थापन करण्यात आली होती. त्याचप्रमाणे मा. राज्य आरोग्य मंत्र्यांच्या अध्यक्षतेखाली राज्यस्तरीय समितीची स्थापना करण्यात आली होती. या समितीच्या शिफारशीची अंमलबजावणी खालीलप्रमाणे करण्यात येत आहे.

१) राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोगाच्या मार्गदर्शक तत्वानुसार सर्व प्रादेशिक मनोरुग्णालयात सेवा सुविधा पुरविणे.

२) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत सर्व प्रादेशिक मनोरुग्णालयात रुग्ण कल्याण समिती स्थापन करून उपलब्ध निधीद्वारे राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणे.

३) केंद्र शासनाने पुरस्कृत केलेल्या “सेंटर ऑफ एक्सलेन्स” प्रादेशिक मनोरुग्णालय, पुणे, ठाणे व नागपूर येथे सुरु करण्यासाठी प्रस्तावित आहे.

४) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान अंतर्गत पुनर्वसन प्रकल्प कार्यक्रमांमध्ये व्यवसायोपचाराचे बळकटीकरण करणे.

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत सामान्य रुग्णालय, जळगांव, बुलढाणा, अमरावती, परभणी, सातारा, रायगड, नाशिक, उस्मानाबाद, वर्धा, भंडारा, गडचिरोली, अहमदनगर, नंदूरबार, गोंदिया, धुळे व सिंधुदुर्ग अशा १६ व पुणे ठाणे नागपूर रत्नागिरी व चंद्रपूर अशा ५ नवीन जिल्हा रुग्णालयांमध्ये मानसोपचार कक्ष सुरु करण्यात आला असून एकूण सद्यस्थितीत ३४ जिल्ह्यामध्ये कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. तसेच राज्यामध्ये सात ठिकाणी डे-केअर सेंटर सुरु करण्यात आलेले आहे तसेच ३१ जिल्ह्यामध्ये मेमरी क्लिनीक सुरु करण्यात आलेले आहे. १५ व्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत रु. ६.३४ कोटी इतके अनुदान मंजूर झाले आहे. प्राप्त अनुदानाचा केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार विनियोग करण्यात येत आहे.

राष्ट्रीय मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत केंद्र शासनमार्फत गेल्या ३ वर्षांमध्ये खालील प्रमाणे पी. आय. पी. मंजूर करण्यात आलेला आहे.

१)	सन २०१८-२०१९	रु.	१३.२२ कोटी
२)	सन २०१९-२०२०	रु.	०९.७२ कोटी
३)	सन २०२०-२०२१	रु.	०६.३४ कोटी

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत प्रा. आ. केंद्र व ग्रामीण रुग्णालयातील उपजिल्हा रुग्णालय, तसेच जिल्हा रुग्णालय स्तरावर कार्यरत वैद्यकिय अधिकारी व कर्मचारी यांचे अनुक्रमे २ व १ दिवसांचे प्रशिक्षण कार्यक्रम सुरु करण्यात आलेला आहे.

राज्यातील मागील दोन तीन वर्षांतील दुष्काळ, टंचाई, गारपीट, अवकाळी पाऊस इत्यादी नैसर्गिक आपत्तीमुळे बाधित शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या विचारात घेऊन औरंगाबाद व अमरावती विभागातील सर्व आणि नागपूर विभागातील वर्धा अशा एकूण १४ जिल्ह्यांमध्ये सर्व शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी विशेष मदतीचा कार्यक्रम राबविण्यात आला आहे. या प्रकल्पा करीता जिल्हा रुग्णालय / उपजिल्हा रुग्णालयातील मानसोपचार कक्षाचे विस्तारीकरण तसेच आशा कार्यकर्त्यांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे.

राज्यातील नागरीकांच्या मानसिक आरोग्य विषयी माहिती पुरविण्यासाठी राज्य शासनाने दि. २६ फेब्रुवारी २०१५ पासून विना शुल्क मानसिक आरोग्य हेल्प लाईन क्र. १०४ ची स्थापना सुरु केली असून आजतागायत ५३०९९ कॉल्स आलेले आहेत.

औषध/लिनन व यंत्रसामग्री खर्चाचा तपशील सन २०१६-१७ ते ३१ मार्च २०१९

वर्ष	मंजूर तरतूद/खर्च (रु. हजारात)		मंजूर तरतूद/खर्च (रु. हजारात)	
	योजनांतर्गत योजना (Plan) तरतूद	योजनांतर्गत योजना (Plan) खर्च	योजनेतर योजना (Non Plan) तरतूद	योजनेतर योजना (Non Plan) खर्च
२०१८ - २०१९	६४.००	१३.९६	५९९.३५	५२७.२६
२०१९ - २०२०	४६.०२	१०.२९	६६५.९४	४४२.९५
२०२० - २०२१ (नॉव्हेंबर अखेर)	१७५.००	०.००	६६५.९४	१०१.४७

प्रादेशिक मनोरुग्णालयातील आंतररुग्ण व बाह्य रुग्ण मनोरुग्णांचा मागील तीन वर्षातील तपशील

वर्ष	पुणे		ठाणे		नागपूर		रत्नागिरी		एकुण	
	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण	बाह्यरुग्ण	आंतररुग्ण
२०१८-२०१९	४५३३२	१४१५	५२२३६	१३५६	५४४२४	५६८	२९७४४	२१८	१८१७३६	३५५७
२०१९-२०२०	४०१४३	१४८४	५२४२६	१७७२	५६७५५	६३७	२९८३५	५२६	१७९१५९	४४१९
२०२०-२०२१	१४४३१	१०२७	२४९६१	९३५४	१७७४८	३०५	८८०२	७४	६५९४२	२३४०

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रम :-

जिल्हा मानसिक आरोग्य कार्यक्रमाचा आंतररुग्ण व बाह्य रुग्णांचा मागील वर्षाचा तपशील

वर्ष	बाह्यरुग्ण संख्या	आंतररुग्ण संख्या
२०१८-१९	२२४७५९	१३५४२
२०१९-२०	२८४७६५	१५९९८
२०२०-२०२१ ऑक्टोबर-२० अखेर	१७१११७	३७५५८

प्रेरणा प्रकल्प - शेतकरी समुपदेशन आरोग्य सेवा कार्यक्रम :-

प्रेरणा प्रकल्प अंतर्गत १४ जिल्हे

मराठवाडा विभाग: जिल्हे :- औरंगाबाद , बीड, जालना, हिंगोली, नांदेड, लातूर, उस्मानाबाद, परभणी.

विदर्भ विभाग :- जिल्हे :- अकोला, अमरावती, बुलडाण, वाशीम, यवतमाळ, वर्धा,

प्रेरणा प्रकल्प अंतर्गत कार्यक्रमाचा आंतररुग्ण व बाह्यरुग्णांचा मागील वर्षाचा तपशील.

वर्ष	बाह्यरुग्ण संख्या	आंतररुग्ण संख्या
एप्रिल २०१८ - मार्च २०१९	३६८०१००	४०२८०१
एप्रिल २०१९- मार्च २०२०	३५२३४५२	३८७६७५
एप्रिल २०२० ते ऑक्टोबर अखेर	९७९६५३	१८५६२५

४. वैद्यकीय सार्वजनिक आरोग्य विभाग

रुग्णालयीन सेवा :

राज्यात आरोग्य सेवा संचालनामार्फत प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक सेवा उपकेंद्रे, प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपविभागीय रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये व सामान्य रुग्णालयामार्फत पुरविण्यात येतात. विशेष संदर्भीय सेवा जिल्हा रुग्णालये व उपजिल्हा रुग्णालयामार्फत देण्यात येतात.

राज्यातील रुग्णालयांची माहिती

रुग्णालयाचा प्रकार	संख्या	मंजूर खाटांची संख्या
जिल्हा रुग्णालये	२३	६१६९
अ) उपजिल्हा रुग्णालये (१०० खाटा)	३१	३१००
ब) उपजिल्हा रुग्णालये (५० खाटा)	६०	३०००
**स्त्री रुग्णालये	१३	१६२०
इतर सामान्य रुग्णालये	०८	१५१४
*ग्रामीण रुग्णालये (३० खाटा)	३६४	१०९२०
इतर रुग्णालये	१	६०
विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालये	०२	२००
एकूण ...	५०२	२६५८३

जिल्हा रुग्णालये :- जिल्हा रुग्णालयांमध्ये पुरविण्यात येणाऱ्या विशेषज्ञ सेवा पुढीलप्रमाणे :-

जिल्हा रुग्णालयांमध्ये मंजूर करण्यात आलेले विशेषज्ञ

१. भिषक	८	शरीरविकृती चिकित्सक
२. शल्य चिकित्सक	९.	मनोविकृती चिकित्सक
३. स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	१०.	चर्मरोग तज्ञ
४. बालरोग तज्ञ	११.	क्षयरोग तज्ञ
५. अस्थिव्यंग शल्य चिकित्सक	१२.	नेत्रशल्य चिकित्सक
६. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	१३.	कान, नाक, घसा तज्ञ
७. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	१४.	दंत शल्य चिकित्सक

अतिदक्षता कक्ष (ICU)

राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयामध्ये गंभीर रुग्णांवर उपचार करण्याकरीता ६ खाटांचा अतिदक्षता कक्ष, १८ अतिरिक्त कर्मचारी वर्गासह कार्यान्वित करण्यात आला आहे. त्याकरिता आवश्यक यंत्रसामुग्री उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

विशेष नवजात अर्भक काळजी :-

कमी वजनाच्या तथा अपुऱ्या दिवसांच्या जन्मलेल्या बालकांची निगा अतिदक्षता कक्षात ठेवून केल्यास मृत्युचे प्रमाण बऱ्याच अंशी कमी करणे शक्य असते. यास्तव राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालयांमध्ये, स्त्री

रुग्णालयामध्ये नवजात बालकांसाठी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आल्या आहेत. या कक्षासाठी १० अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग तसेच आवश्यक यंत्रसामुग्रीचा पुरवठा करण्यात आला आहे.

जळीत कक्ष :-

राज्यात भाजलेल्या रुग्णांना उपचार देण्यासाठी खास जळीत कक्षाची आवश्यकता असते. सर्व जिल्हा रुग्णालयामध्ये जळीत रुग्णांसाठी सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहेत. या कक्षात ५ खाटा पुरुषांसाठी व ५ खाटा स्त्रीयांसाठी राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत.

सि. टी. स्कॅन :-

राज्यातील जिल्हा रुग्णालयांमध्ये उपचाराकरिता दाखल होणाऱ्या रुग्णांमधील जखमी रुग्णांमध्ये डोक्याला मार लागलेले रुग्ण मोठ्या प्रमाणात असतात. अशा रुग्णांची तातडीने सी. टी. स्कॅन चाचणी करून त्यांच्यावर वेळीच उपचार केल्यास जास्तीत जास्त रुग्णांचे प्राण वाचविणे शक्य असते. यास्तव सर्व जिल्हा रुग्णालये व सामान्य रुग्णालये येथे ही सुविधा उपलब्ध आहे.

मनोविकृती कक्ष :-

शासनाने शासन निर्णय क्र. जिरुप २१०५/प्र. क्र. १३०/आरोग्य-३, दिनांक १ मार्च, २००६ अन्वये राज्यातील २३ जिल्हा रुग्णालयांत प्रत्येकी दहा खाटांचा मनोविकृती कक्ष सुरु करण्यात आलेला असून मनोविकृती चिकित्सा कक्ष अंतर्गत एकूण २० पदे मंजूर करण्यांत आलेली आहेत.

सोनोग्राफी सुविधा :-

पोटातील रोगाचे अचूक निदान करण्याकरिता सर्व जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये येथे सोनोग्राफीची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. वरील यंत्र हाताळण्यासाठी अधिकाऱ्यांना प्रशिक्षित करण्यात आले आहे.

डायलेसिसची सुविधा :-

सर्व जिल्हा रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये, विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालय नांदेड व उपजिल्हा रुग्णालये अशा ५२ रुग्णालयांत डायलेसिसची सुविधा उपलब्ध करून देणात आली आहे. या ५२ रुग्णालयांत एकूण २७९ डायलेसिस मशीनद्वारे ही सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. याकरिता प्रत्येक रुग्णालयातील भिषक, वैद्यकीय अधिकारी, परिचारीका व डायलेसिस तंत्रज्ञ यांना प्रशिक्षण देण्यात आले आहे. त्याचप्रमाणे करारतत्वावर सर्व रुग्णालयात नेफ्रॉलॉजीस्ट यांची नेमणूक करण्यात आलेली आहे.

स्त्री रुग्णालये :- महिलांना आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी राज्यात एकूण १३ स्त्री रुग्णालये कार्यरत आहेत. या रुग्णालयाद्वारे महिलांना प्रसूतीपूर्व व प्रसूतीनंतरच्या आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येतात त्याचप्रमाणे विशेष नवजात अर्भक काळजी कक्षाद्वारे नवीन नवजात बाळांनाही आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येतात.

स्त्री रुग्णालयामध्ये मंजूर करण्यांत आलेले विशेषज्ञ

१. भिषक
२. शल्य चिकित्सक
३. स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ
४. बालरोग तज्ञ
५. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ
६. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ

उपजिल्हा रुग्णालये

राज्यातील ३० खाटांच्या ग्रामीण रुग्णालयाचे श्रेणीवर्धन करून तेथे ५० खाटांच्या ६० व १०० खाटांच्या ३१ उपजिल्हा रुग्णालयात रुपांतर करण्यात आलेले आहे. यात नव्याने स्थापन करण्यात आलेल्या उपजिल्हा रुग्णालय भिवंडीचा समावेश आहे. रुग्णालयामार्फत प्राथमिक आरोग्य केंद्र तसेच ग्रामीण रुग्णालयातून संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर औषधोपचार, शस्त्रक्रिया करण्याबाबत कार्यवाही केली जाते.

अ. क्र.	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये (१००) येथे उपलब्ध विशेषज्ञ	उपजिल्हा रुग्णालयामध्ये (५०) येथे उपलब्ध विशेषज्ञ
१	भिषक	१. भिषक	
२	शल्य चिकित्सक	२. शल्य चिकित्सक	
३	स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	३. स्त्रीरोग प्रसूती तज्ञ	
४	बालरोग तज्ञ	४. बालरोग तज्ञ	
५	अस्थिव्यंग शल्य चिकित्सक	५. भुलतज्ञ	
६	भुलतज्ञ सेवा		
७	नेत्रशल्य चिकित्सक		
८	दंत शल्य चिकित्सक		

ग्रामीण रुग्णालये

राज्यात ३० खाटांची ३६४ ग्रामीण रुग्णालय कार्यान्वित आहेत. त्यात १४३ प्रादेशिक असमतोल दूर करणे याअंतर्गत मंजूर करण्यात आलेली आहे. या संस्था प्रथम संदर्भ सेवा केंद्र म्हणून कार्यरत आहेत. प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून पाठविण्यात आलेल्या रुग्णांना संदर्भ सेवा पुरविण्यात येतात. तसेच उक्त कार्याबरोबरच प्रयोगशाळा तपासणी, क्ष-किरण तपासणी व रुग्ण वाहिका सेवा उपलब्ध केल्या जातात. प्रत्येक ग्रामीण रुग्णालयासाठी २५ कर्मचारींचा आकृतीबंध मंजूर आहे. यापैकी सुरक्षारक्षक, वाहनचालक, आहार व स्वच्छता सेवा कंत्राटी पध्दतीने उपलब्ध करण्याबाबत शासनाने निर्देश आहेत.

ट्रॉमा केअर युनिट

सर्व जिल्हा रुग्णालयात अपघात विभाग कक्ष उपलब्ध असून अपघात ग्रस्तांना आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतात. ट्रॉमा केअर युनिटकरिता शासनाने १५ पदांचा अतिरिक्त कर्मचारी वर्ग व रु. २०.०० लाखाची यंत्रसामग्री उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहे. पहिल्या टप्प्यात एकूण ६९ रुग्णालयात ट्रॉमा केअर युनिट मंजूर करण्यांत आलेली आहेत. त्यापैकी ६० रुग्णालयांमध्ये सदर केंद्रे कार्यान्वित आहेत नवीन ४० ट्रॉमा केअर युनिट बृहत आराखड्यात मंजूर झाले असून (२३ जिल्हा रुग्णालय, ४७ ग्रामीण रुग्णालय, २५ उपजिल्हा ग्रामीण रुग्णालय, व १४ स्वतंत्र रित्या) राज्यात एकूण १०९ ट्रॉमा केअर युनिट मंजूर आहेत.

विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय

१) नाशिक :- शासनाने नाशिक येथे विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय दि २६ जून, २००८ रोजी सुरु करण्यात आले. या रुग्णालयामध्ये खालील विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध आहेत.

कार्डीओलॉजी, कार्डीओ व्हॅस्क्यूलर थॉरॅसिक युनिट

ऑनकोलॉजी व केमोथेरपी युनिट

नेफ्रॉलॉजी व युरॉलॉजी युनिट

२) अमरावती :- अमरावती येथे पहिल्या टप्प्यात पुढील अतिविशिष्ट तज्ञ वैद्यकीय सेवा पुरविण्यांत आलेल्या आहेत.

१) मुत्रपिंड विकार उपचार व शस्त्रक्रिया

२) सुगठन शस्त्रक्रिया

३) अर्भक शस्त्रक्रिया.

अपंग कायदा :- राज्यात सद्यस्थितीत अपंग व्यक्तींना ६ प्रकारच्या अपंगत्व प्रकाराबाबत अपंग प्रमाणपत्र वितरीत करण्यात येते. ३ डिसेंबर २०१२ पासून महाराष्ट्र शासनाच्या SADM (Software Accessment

दिव्यांगत्व तपासणी, मुल्यमापन व प्रमाणपत्र वितरण “दिव्यांग व्यक्ती हक्क अधिनियम कायदा २०१६”

दिव्यांग व्यक्तींचे जीवनमान उंचावण्यासाठी त्यांना सन्मानाने वेगवेगळ्या संधी उपलब्ध करून त्यांचे संरक्षण होण्याच्या दृष्टीने केंद्र शासनाने अपंग व्यक्ति (समान संधी, हक्कांचे संरक्षण आणि संपूर्ण सहभाग) केंद्रीय अधिनियम १९९५ अन्वये कायदा संमत करण्यात आला. सदर प्रमाणपत्र मिळविण्यासाठी खालील कागदापत्रे आवश्यक आहेत.

- १) ओळखपत्र आकाराचे २ फोटो
- २) रहिवासी पुरावा (रेशनकार्ड /लाईटबिल/अधिवास प्रमाणपत्र इ.)

दिव्यांग व्यक्तींना खालील सेवा पुरविण्यात येतात.

- १) दिव्यांगांना उपकरणे पुरविणे
- २) दिव्यांग व्यक्तींचे पुनर्वसन
- ३) विविधी शस्त्रक्रिया
- ४) फिजिओथेरपी
- ५) व्यवसाय उपचार
- ६) सर्व रुग्णालयांमध्ये रॅम्पचे बांधकाम करणे.

ई-गव्हर्नन्सचा एक भाग म्हणून तसेच अपंगत्वाचे अचूक मूल्यांकन करण्यासाठी शासनाने सन २०१२ मध्ये अपंग प्रमाणपत्रासाठी ऑनलाइन संगणकप्रणाली सुरु केली होती.

दिव्यांग प्रमाणपत्र देण्यासाठी तीन सदस्यीय वैद्यकीय मंडळाची स्थापना करण्यात आलेली आहे. कायद्यातील तरतुदीनुसार विविध लाभ मिळण्यासाठी अपंगत्वाचे प्रमाण कमीत कमी ४० टक्के असणे आवश्यक आहे. अपंगत्वाचे मूल्यांकन व प्रमाणपत्राबाबत बुधवारी कामकाज पाहिले जाते.

तात्पुरत्या प्रमाणपत्राची वैधता प्रमाणपत्र देण्यात आलेल्या तारखेपासून प्रमाणपत्रात नमुद तारखेपर्यंत किंवा जास्तीत जास्त ५ वर्षे असेल. कायमस्वरूपी प्रमाणपत्राची वैधता आयुष्यभर असेल.

दिनांक १४-९-२०१८ च्या शासन निर्णयानुसार सद्यःस्थितीत २१ अपंगत्वाचा समावेश सदर प्रमाणपत्रा करीता करण्यात आला आहे.

दिनांक ०२-१०-२०१८ पासून “Swavlamban Card” या केंद्रशासनाच्या पोर्टलवरून खालील २१ प्रकारची दिव्यांग प्रमाणपत्र दिली जातात.

- १) दृष्टीदोष (अंधत्व), २) कर्णबधीरता, ३) शारीरिक दिव्यांगता, ४) मानसिक आजार, ५) बौद्धिक दिव्यांगता, ६) बहूदिव्यांगता, ७) शारिरीक वाढ खुंटणे, ८) स्वमग्नता, ९) मेंदूचा पक्षाघात, १०) स्नायुंची विकृती, ११) मज्जासंस्थेचे जुने आजार, १२) अध्ययन अक्षमता, १३) मल्टीपल स्क्लेरोसिस, १४) वाचा व भाषा दोष, १५) थॅलमसेमिया, १६) हिमोफिलीया, १७) सिकल सेल डिस्जीज, १८) अॅसीड अॅटॅक व्हिक्टिम, १९) पार्किन्सन्स डिस्जीज, २०) दृष्टीक्षीणता, २१) कुष्ठरोग.

५. राज्य रक्त संक्रमण सेवा - ठळक वैशिष्ट्ये

राज्य रक्त संक्रमण परिषद या कार्यालयाची स्थापना राज्य शासन निर्णय दिनांक ०२ व ०४ जुलै, १९९६ अन्वये सर्वोच्च न्यायालयाचे आदेशानुसार करण्यात आली आहे. तसेच परिषदेची नोंदणी रजिस्टर ऑफ सोसायटी यांचेकडे सोसायटी अॅक्ट १८६० अंतर्गत करण्यात आली आहे. तसेच दिनांक २२ जानेवारी, १९९७ रोजी चॅरीटी कमिशनर यांचेकडे BPTACT १९५० दिनांक १७ फेब्रुवारी, १९९८ रोजी करण्यात आली.

सदर संस्थेचा मुळ उद्देश राज्यात सुरक्षित रक्ताचा पुरेसा पुरवठा वाजवी किमतीत व्हावा असा आहे.

राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे १७ सदस्यीय नियामक मंडळाद्वारे अशासकिय कामकाजाचे नियमन होते. १७ सदस्यांमध्ये शासकिय विभागातील सनदी अधिकारी व सार्वजनिक क्षेत्रातील तज्ञाचा समावेश आहे. प्रधान सचिव, सार्वजनिक आरोग्य विभाग हे राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे अध्यक्ष आहेत. संचालक, आरोग्य सेवा राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे संचालक असून ते दैनंदिन कामकाज हाताळतात व त्यांना सहाय्यक संचालक (राज्य रक्त संक्रमण परिषद) हे मदत करतात.

२) रक्तपेढ्यांची सद्य : स्थिती

राज्यामध्ये आज एकूण ३४४ परवानाधारक व नोंदणीकृत रक्तपेढ्या कार्यरत आहेत. रक्त संकलन, रक्ताची तपासणी व त्याचे वितरण परवानाधारक रक्तपेढ्यामार्फत केले जाते. एकूण ३४४ रक्तपेढ्यांपैकी २९९ रक्तपेढ्यांमध्ये रक्त घटक विलगीकरण सुविधा उपलब्ध असून १२४ रक्तपेढ्यांमध्ये अफेरेसीस सुविधा उपलब्ध आहे.

३) रक्तपेढ्यांचे प्रशासकिय नियंत्रण निहाय संख्या खालीलप्रमाणे आहे.

अ) शासकिय रक्तपेढ्या (राज्य /केंद्र / नगरपालिका)	—		७६
रेडक्रॉस सोसायटी संचलित	—		१२
धर्मदाय संस्था	—		२४२
खाजगी संस्था	—		१४
एकूण	—		३४४
ब) विभागीय रक्तसंक्रमण केंद्र	—		२३
शासकिय रक्तपेढ्या (राज्य / केंद्र / नगरपालिका)			
रेडक्रॉस सोसायटी संचलित	—		०७
धर्मदाय संस्था	—		१२
एकूण	एकूण	—	१२२
क) FRU रक्त साठवणी केंद्र		कार्यान्वित	अकार्यान्वित
आरोग्य सेवा संचालनालय अधिपत्याखालील	१७२	१४७	२५
वैद्यकीय शिक्षण व संशोधन अधिपत्याखालील	१९	१८	०१
निमशासकिय (Corporation)	५३	२८	२५
केंद्र शासन अनुदानित	०१	०१	००
एकूण	२४५	१९४	५१

४. नॅको सहाय्यीत रक्तपेढ्या :-

सद्या राज्यामध्ये ११९ नॅको सहाय्यीत रक्तपेढ्या आहेत. त्याचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे.

शासकीय रक्तपेढ्या (राज्य/ केंद्र/नगरपालिका)	:	६५
रेडक्रॉस सोसायटी संचलित	:	१२
धर्मदाय संस्था	:	४४
एकूण	:	१२१

५. मागील पाच वर्षातील रक्त संक्रमण कार्यक्रम विषयी आकडेवारी खालील प्रमाणे आहे.

वार्षिक रक्त संकलन अहवाल (माहे जानेवारी - डिसेंबर) रक्त संक्रमण सेवा, महाराष्ट्र राज्य (आकडे लाखात)					
सन	एकूण रक्त संकलन	स्वैच्छिक रक्त संकलन	बदली रक्तदाता रक्त संकलन	स्वैच्छिक रक्तदान %	रक्तदान शिबीर संख्या
२०१४	१५.६२	१४.९२	०.६९	९५.६९	२४६४७
२०१५	१५.६६	१५.१६	०.४८	९६.८२	२४५९१
२०१६	१६.१७	१५.७०	०.४६	९७.०६	२६३१३
२०१७	१६.०२	१५.६३	०.३९	९७.५४	२७१९३
२०१८	१६.५६	१६.३७	०.१८	९८.८८	२८२२२
२०१९	१७.२३	१७.०७	०.१५	९९.०७	२९३६६
२०२० (जाने. ते ऑक्टोबर)	१०.८६	१०.७६	०.११	९९.०७	१७९५२

६. रक्त सेवा शुल्क :-

महाराष्ट्र शासनाने परिपत्रक क्रमांक रारसे- २०१३/प्र. क्र. २२४/आ-५ दिनांक १८ जून, २०१४ अन्वये रक्त व रक्तघटक पुरवठा करण्यासाठी आकारावयाचे सुधारित प्रक्रिया शुल्क खालीलप्रमाणे निश्चित केले आहे.

अशासकीय रक्तपेढ्या

S.No.	Description	Existing Charges	Revised Govt. Charges as per NBTC Culdelines
1	Whole Blood	Rs. 850/-per unit	Rs.1450/-per unit
2	packed Red Cells	Rs. 850/-per unit	Rs.1450/-per unit
3	Fresh Frozen Plasma	Rs. 400/-per unit	Rs.400/-per unit
4	Platelet Concentrate	Rs. 400/-per unit	Rs. 400/-per unit
5	Cryoprecipitate	Rs. 200/-per unit	Rs. 250/-per unit

शासकीय रक्तपेढ्यामध्ये रक्त व रक्तघटकाच्या प्रक्रिया शुल्कामध्ये खालीलप्रमाणे सुधारणा परिपत्रक क्र. रारसे २०१५/प्र. क्र. १४६/आ-५ दिनांक २७-०४-२०१५ अन्वये करण्यात आली.

शासकीय रक्तपेढ्या

S.No.	Description	Charges as per NBTC Directives	Revised Govt. Charges as per assurance
1	Whole Blood	Rs. 1050/-per unit	Rs.850/-per unit
2	packed Red Cells	Rs. 1050/-per unit	Rs.850/-per unit
3	Fresh Prozen Plasma	Rs. 300/-per unit	Rs. 300/-per unit
4	Platelet Concentrate	Rs. 300/-per unit	Rs. 300/-per unit
5	Cryoprecipitate	Rs. 200/-per unit	Rs. 200/-per unit

७. महत्वाचे वैशिष्ट्ये :

७.१ रक्तघटक विलगीकरण केंद्र :

गोंदिया, औध-पुणे, सातारा व डागा मेमोरियल रुग्णालय नागपूर सोडून इतर सर्व शासकीय जिल्हा रुग्णालयात वैद्यकीय महाविद्यालयात रक्तघटक विलगीकरण सुविधा उपलब्ध आहे.

औध-पुणे, जिल्हा रुग्णालय, सातारा व डागा मेमोरियल रुग्णालय, नागपूर येथे रक्तपेढीचे श्रेणीवर्धनाचे काम चालू आहे. यामध्ये रक्तघटक विलगीकरणाचा सुविधा देखील समावेश आहे.

७.२ ग्रामीण रुग्णालयात रक्तसाठवणी केंद्र :

आज एकूण ३४४ रक्तपेढ्यापैकी ४६ टक्के रक्तपेढ्या या मुंबई, ठाणे, पुणे व जिल्हा पातळीवर कार्यरत आहेत. त्यामुळे ग्रामीण भागातून रुग्णांना शहराकडे शस्त्रक्रियेसाठी धाव घ्यावी लागते. सदर बाब विचारात घेता, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत २४५ FRU मध्ये रक्त साठवणूक केंद्र प्रस्तावित असून त्यातील १९४ ठिकाणी रक्तसाठवणूक केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहेत.

७.३ सामायिक स्वैच्छिक रक्तदान कार्ड :

शासन निर्णय क्र. ररसे/२००१/८२७/प्र.क्र.१९०/ आरोग्य- ६, मंत्रालय, दिनांक १४ ऑक्टोबर, २००२ अन्वये रारसंप मार्फत राज्यातील सर्व रक्तपेढ्यांना सामायिक स्वैच्छिक रक्तदान कार्ड योजना सुरु करण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. त्या नुसार राज्यातील कोणत्याही व्यक्तीने एक वेळा रक्तदान केल्यास त्यांना वरील कार्ड देण्यात येऊन त्याचा उपयोग ते आपले नातेवाईक, मित्रमंडळीस गरजेच्या वेळी कोणत्याही शासकीय, निमशासकीय रक्तपेढीतून त्यांना एक रक्तपिशवी मोफत मिळू शकते.

७.४ रक्तदान वाढवणे व मार्गदर्शनास्तव प्रभात फेरीचे आयोजन :

दि. १ ऑक्टोबर, हा दिवस दरवर्षी “ राष्ट्रीय स्वैच्छिक रक्तदान दिवस ” म्हणून साजरा करण्यात येतो. सदर दिवशी राज्यातील सर्व जिल्ह्यांचे ठिकाणी जनजागरण प्रभात फेरी, रक्तदान शिबीर, निबंध स्पर्धा, रांगोळी स्पर्धा, घोष वाक्ये लिहिणे, रेडिओ, दुरदर्शनचे माध्यमातून जनजागरण असे कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.

७.५ थॅलेसेमिया / हिमोफिलिया रुग्णांना मोफत रक्तपुरवठा :

दि. ५ जानेवारी, २००० अन्वये राज्यातील सर्व शासकीय, निमशासकीय, महानगर पालीका संचलीत रक्तपेढ्यांना रारसंप मार्फत या रुग्णांना मोफत रक्त देण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. आज पर्यंत या कार्यालयातर्फे थॅलेसेमिया रुग्णांना एकूण १०१५० व हिमोफिलिया रुग्णांना एकूण ५३५९ कार्ड वाटप करण्यात आले आहेत.

७.६ सिकलसेल रुग्णांना मोफत रक्त पुरवठा :

दि. ५ डिसेंबर, २००१ अन्वये राज्यातील सर्व शासकीय, निमशासकीय, महानगर पालीका संचलीत रक्तपेढ्यांना रारसंप मार्फत या रुग्णांना मोफत रक्त देण्याचे आदेश देण्यात आले आहेत. आज पर्यंत या कार्यालयातर्फे सिकलसेल रुग्णांना एकूण ९२९५ कार्ड वाटप करण्यात आले आहेत.

७.७ ग्रीन कार्ड योजना :

शासन निर्णय क्र. रक्तसं २००६-९४४ प्र. क्र. २५८ आरोग्य ६, मंत्रालय, दि. २१/०८/०६ अन्वये स्वैच्छिक रक्तदान करणाऱ्या रक्तदात्यांना नियमितपणे रक्तदान करणेसाठी प्रोत्साहित करण्यासाठी शासकीय रुग्णालयातील रक्तपेढ्यांसाठी रक्तदान केल्यास त्या रक्तदात्यांना ग्रीन कार्ड देण्यात यावे असे आदेश देण्यात आले आहेत.

७.८ राज्य रक्तसंक्रमण वेबसाईट :

रुग्णांच्या नातेवाईकांना रक्तासाठी धावपळ करावी लागू नये यासाठी राज्य रक्तसंक्रमण परिषदे तर्फे www.mahasbtc.org ही वेबसाईट तयार करण्यात आली असून त्यावर राज्यातील सर्व रक्तपेढ्यांचा दैनंदिन रक्तासाठी उपलब्ध आहे.

७.९ सर जे. जे. महानगर रक्तपेढी :

सर जे जे महानगर रक्तपेढी ही अत्याधुनिक व “स्टेट ऑफ आर्ट” चे कामकाज पूर्ण झाले असून दिनांक २५ फेब्रुवारी, २००९ रोजी सर जे. जे. महानगर रक्तपेढीच्या कामकाजास सुरुवात करण्यात आली. या रक्तपेढीत १०० टक्के स्वैच्छिक रक्तदान करण्यात येते. तसेच १०० रक्तघटक तयार करण्यात येतात. तसेच फिरते रक्त संकलन वाहन, बारकोड रक्तपिशव्या व सुरक्षित रक्त पुरवठा ही सदर रक्तपेढीची आणखी काही वैशिष्ट्ये आहेत. मागील चार वर्षात ३३३,५८४ एवढे रक्त संकलन करण्यात आले व तसेच ९,२६,९५५ रक्तविघटकांचे रुग्णांना वितरणही करण्यात आले आहे सदरच्या रक्तपेढीचे रक्त प्रक्रिया शुल्कापासून मिळणारे वार्षिक उत्पन्न अंदाजे ७ कोटी एवढे आहे.

८. नवीन योजना

८.१ ब्लड ऑन कॉल - जीवन अमृत सेवा योजना :-

१. राज्यात राष्ट्रीय रक्त धोरणाची अंमलबजावणी यशस्वीपणे करणे व राज्यातील रक्तसंक्रमण सेवा प्रभावी व बळकट करून गरजू रुग्णास दर्जेदार, सुरक्षित रक्त वाजवी किमतीत इच्छित स्थळी उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे.

२. ज्यावेळेस रुग्णास डॉक्टरांचे सल्ल्याने रक्त चढविण्याची आवश्यकता असते अशावेळेस अनेकवेळेला रुग्णांच्या नातेवाईकास रक्तपेढीचे पत्ते माहिती नसतात किंवा रक्तपिशवी आणण्यासाठी धावाधाव करावी लागते ही बाब विचारात घेऊन शासनाने मोटरसायकलच्या माध्यमातून ४० कि. मी. च्या परिसरात किंवा १ तासाच्या अंतरावरील रुग्णालयांना शीतसाखळीतून (Cold chain Box) रक्त व रक्तघटक उपलब्ध करून देण्याचे ठरविले आहे. जीवन अमृत सेवा या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी Toll Free No. १०४ वर पुणे येथे स्थापन करण्यात आलेल्या कॉल सेंटर मध्ये प्रथम दुरध्वनी येऊन, तेथून हा दुरध्वनी जिल्ह्याच्या रक्तपेढीमधील थेट क्रमांकावर / Extension वर वळविण्यात येतो.

३. आता सदर योजना दिनांक ०७ जानेवारी, २०१४ पासून मुंबईसह राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये कार्यान्वित करण्यात आली आहे.

४. या योजनेमुळे सर्वसामान्य रुग्णांच्या नातेवाईकांना रुग्णाला लागणाऱ्या रक्त व रक्तघटकासाठी धावपळ व रक्तपेढीच्या पत्यांची शोधाशोध करावी लागणार नाही व एका दुरध्वनीच्या मार्फत रक्त व रक्तघटक सहजपणे वाजवी दरात उपलब्ध होत आहेत. सदरची योजना शासन निर्णय क्र. रारसे २०१३ /प्र.क्र. २२५/आ-५ दिनांक ३१-१०-२०१३ नुसार मान्यता दिलेली आहे. रक्त पिशवीच्या किमती व्यतिरिक्त सदर शासन निर्णयानुसार रक्त वाहतुकीसाठी अतिरिक्त खर्च १० किलोमिटरसाठी रु. ५०/- आणि ११ ते ४० किलोमिटरसाठी रु.१००/- इतका आकारण्यात येतो.

८.२ प्रशिक्षण केंद्र उभारणी :

राज्यातील रक्तपेढ्यांमधील डॉक्टर्स, तंत्रज्ञ, स्टाफ नर्स, रक्तदात्यांना प्रेरणा देणारे इत्यादी साठी अत्याधुनिक निवासी प्रशिक्षण केंद्र खारघर येथे महाराष्ट्र रक्त संक्रमण प्रशिक्षण संस्था (Maharashtra Blood Transfuslon Academy) उभारण्यात येणार आहे.

सदर प्रशिक्षण केंद्रामध्ये रक्तघटक तयार करणे, गुणवत्ता प्रबंधन, रक्तदात्यांची काळजी व सल्ला देणे. रक्तपेढीत स्वयंचलित यंत्राचा वापर करणे, नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करणे, रक्तदात्यांना प्रोत्साहित करणे,

९. आर्थिक माहिती :

वर्ष	अर्थसंकल्पिय तरतूद	प्रत्यक्ष प्राप्त अनुदान	खर्च
२०१७-२०१८	४४.०० कोटी (३० टक्के कपात करून रु. ३०.८० कोटी)	५.६१ कोटी	५.६१ कोटी
२०१८-२०१९	२५.०० कोटी	१७.५० कोटी	१७.५० कोटी
२०१९-२०२०	२५.०० कोटी, सुधारित - ८.०९ कोटी	८.०९ कोटी	८.०९ कोटी
२०२०-२०२१	२०.०० कोटी+राज्य रक्त संक्रमण परिषदेचे उत्पन्न रु. ९.२४ कोटी	०.०० कोटी	२.०० कोटी

१० विशेष उपलब्धता :

१०.१ अतिउत्कृष्टतेचा पुरस्कार : दिनांक १४ जून, २०१४ रोजी जागतिक रक्तदाता दिनानिमित्त मा. केंद्रीय आरोग्य मंत्री, डॉ. हर्षवर्धन यांचेहस्ते नवी दिल्ली येथे, लक्षणीय कामगिरीबद्दल राष्ट्रीय पातळीवर अतिउत्कृष्टतेचा (Certificate of Excellence for outstanding performance) पुरस्कार देऊन गौरविण्यात आलेले आहे. पुरस्काराचे स्वरूप स्मृतीचिन्ह व प्रमाणपत्र असे आहे.

१०.२ स्कॉच अवार्ड : नाविन्यपूर्ण व अधुनिक तंत्रज्ञान असलेली योजना म्हणून ब्लड ऑन कॉलजीवन अमृत सेवा या योजनेचा दिनांक १९/९/२०१४ रोजी स्कॉच, नवी दिल्ली या संस्थेतर्फे “SKOCH Award for excellence 2014” हा प्रतिष्ठेचा पुरस्कार देऊन गौरव करण्यात आलेला आहे.

संगणकीकरण इत्यादींचा समावेश असणार आहे. सदर प्रशिक्षण केंद्राचे बांधकाम सिडको या संस्थेस देण्यात आलेले होते. सदरच्या केंद्राचे बांधकाम पूर्ण झालेले आहे. आंतरिक (Interior) चे काम I. D. W., NHM यांना देण्यात आलेली आहे.

८.३ जिल्हा रुग्णालय रक्तपेढीचे श्रेणीवर्धन :

राज्यातील जनतेला रक्त व रक्तघटकांचा पुरवठा सहज व सुलभरीत्या होण्यासाठी राज्य शासनाने राज्यात दहा ठिकाणी म्हणजे जिल्हा रुग्णालय, ठाणे, नाशिक, अहमदनगर, नागपूर, अमरावती, चंद्रपूर, परभणी, जळगाव, सातारा व पुणे येथे “State of Art” रक्तपेढ्या स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला आहे. या रक्तपेढीमध्ये स्वयंचलीत (Automated) मशीनव्दार Blood Groping, Cross Matchning करण्यात येणार आहे. Ellisa Testing (HIV, HBV, HCV, Syphilis, Malaria)करण्यात येणार आहे. एफेरेसीस सुविधा स्वयंचलीत (Automated) मशीनव्दारे रक्त घटक निर्मीती, १०० % स्वैच्छिक रक्तसंकलन, रक्तदानासाठी सुसज्ज वाहन इत्यादी उपलब्ध होणार आहे. १० रक्तपेढीचे स्थापत्य बांधकाम पूर्ण झाले आहे. यंत्रसामुग्रीसाठी पुढील कार्यवाही चालू आहे.

१०.३ अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स - २०१५ : जागतिक रक्तदाता दिनानिमित्त दिनांक १४ जून, २०१५ रोजी राज्य रक्त संक्रमण परिषेदेस जीवन अमृत सेवा या योजनेसाठी व या योजनेमध्ये Digital Technology & Social Media चा वापर केल्याबाबत अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स देऊन केंद्र सरकारमार्फत गौरविण्यात आलेले आहे. या पुरस्काराचे स्वरूप सोनेरी स्मृती चिन्ह व प्रमाणपत्र असे आहे.

१०.४ अवार्ड ऑफ एक्सलेन्स - २०१६ : दिनांक १४ जून, २०१६ रोजी ‘जागतिक रक्तदाता दिना’ निमित्त १००% स्वैच्छिक रक्तदानाचे ध्येय पूर्ण केल्याबाबत राज्य रक्त संक्रमण परिषदेद्वारे संचलित सर जे.जे.महानगर रक्तपेढी भायखळा मुंबईस नॅको व राष्ट्रीय रक्तसंक्रमण परिषद नवी दिल्ली यांचे मार्फत अतिउत्कृष्टतेचा (Award of Excellence) देऊन गौरविण्यात आले आहे.

६. नियोजन विकास व मुल्यमापन किमान गरजा कार्यक्रम

प्राथमिक आरोग्य केंद्र - जिल्हा परिषद स्तर विभागांतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या उपाययोजनांची माहिती :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा (प्राथमिक आरोग्य केंद्र - जिल्हास्तर) या विभागांतर्गत राज्यात १८२८ प्राथमिक आरोग्य केंद्र, १०६६८ उपकेंद्र, ४६२ दवाखाने ९२ ॲलोपॅथीक दवाखाने, १०८ प्राथमिक आरोग्य पथक, ५४ फिरती आरोग्य पथक, १३ मुफसल दवाखाने, ४, नागरी दवाखाने, ३१ जिल्हा परिषद दवाखाने, २५ युनानी दवाखाने व ३७ आश्रमशाळा तपासणी पथके यांचेमार्फत ग्रामीण भागात वैद्यकीय आरोग्य सेवा उपलब्ध करून दिल्या जातात.

जिल्हा परिषदांना महाराष्ट्र जिल्हा परिषद आणि पंचायत समितीच्या अधिनियम १९६१ च्या कलम १८३ नुसार आस्थापना अनुदाने देण्यात येतात. त्यातून आरोग्य संस्थामधील अधिकारी कर्मचाऱ्यांचे तसेच तालुका आरोग्य अधिकारी/जिल्हा आरोग्य अधिकारी कार्यालयातील कर्मचाऱ्यांना वेतन अदा होते.

वरील अधिनियमातील कलम १८७ नुसार हस्तांतरीत विकास योजनांच्या अंमलबजावणीसाठी जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत डीपीडीसीतून अनुदाने देण्यात येतात. खाली नमुद करण्यात आलेल्या योजनांच्या कार्याचा विस्तार करण्यासाठी जिल्हा परिषदांना योजनांतर्गत अनुदाने शासनमार्फत मंजूर करण्यात येतात.

- १) प्राथमिक आरोग्य केंद्र स्थापना/बांधकाम
- २) प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र यांच्या इमारतीची बांधकामे / देखभाल दुरुस्ती.
- ३) प्राथमिक आरोग्य केंद्राचे बळकटीकरण.
- ४) उपकेंद्राची स्थापना/बांधकाम
- ५) प्रा. आ. केंद्र/उपकेंद्रांच्या औषध अनुदानात वाढ या व्यतिरीक्त मा.

राज्यपालांच्या निर्देशानुसार अनुशेष दुर करण्यासाठी राज्यस्तरावरून अनुदान दिले जाते.

१) विभागीय असमतोल दुर करणे- प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र यांची स्थापना व बांधकामे.

उपकेंद्र :-

उपकेंद्रमार्फत प्रथमोपचार, प्रसुतीपूर्व मातांची तपासणी व किरकोळ आजारारवर औषधोपचार, कुटुंब कल्याण, माता बाल संगोपन विषयक सल्ला व सेवा या बरोबरच क्षयरोग, कृष्टरोग व हिवतापाच्या रुग्णांचा शोध व पाठपुरावा उपचार केला जातो. प्रत्येक उपकेंद्रामध्ये आरोग्य सेवक (पुरुष) व (आरोग्य सेवीका) तसेच एक अंशकालीन स्त्री परिचर अशा ३ पदांस शासनाने मान्यता दिली आहे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्र :-

उपकेंद्रप्रमाणेच उपरोक्त कार्य व त्या व्यतिरिक्त प्राथमिक आरोग्य केंद्रमार्फत तातडीच्या वैद्यकीय सेवांची उपलब्धता, बाह्यरुग्ण कक्ष, ६ खांटाचे आंतररुग्ण कक्ष, शस्त्रक्रिया सेवा, प्रयोगशाळा सेवा, उपकेंद्राकडून संदर्भित केलेल्या रुग्णांवर उपचार या आरोग्य सेवा दिल्या जातात. प्रत्येक आरोग्य केंद्राकरीता, १५ पंदाचा आकृतीबंध मंजूर करण्यात आलेला असून, यामधील स्वच्छता व वाहन सेवा कंत्राटी पध्दतीने देण्याबाबत शासनाने निर्देश आहेत.

आरोग्य संस्था स्थापन करण्यासाठी केंद्र सरकारचे लोकसंख्येचे निकष :-

केंद्र सरकारने ग्रामीण जनतेस आरोग्य सेवा पुरविण्यासाठी उपकेंद्र, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ग्रामीण रुग्णालय यांची त्रिस्तरीय संरचना मंजूर केली आहे. त्यांच्या स्थापनेचे केंद्र सरकारचे खालीलप्रमाणे लोकसंख्येचे निकष घालून दिलेले आहेत.

क्रम	संस्था	लोकसंख्येचे निकष	
		बिगर आदिवासी उपाययोजना क्षेत्र	आदिवासी उपाययोजना क्षेत्र व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	५०००	३०००
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३००००	२००००

सन २००१ च्या लोकसंख्येनुसार आधारित बृहत आराखडा :-

सन २००१ च्या जनगणनेनुसारची लोकसंख्या, गावापासून आरोग्य सेस्थेचे अंतर (उपकेंद्र ६ कि. मी. व प्रा.आ.केंद्र २५ कि. मी.) वाढीव मनुष्यबळ व इतर तदनुषंगिक निकषावर आधारित आरोग्य संस्था स्थापन करण्याबाबत तसेच अतिरिक्त मनुष्यबळ पुरविण्याबाबतच्या बृहत आराखड्यास शासनाने सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन निर्णय क्र. संकीर्ण-२०१२/प्रक्र. १४१/आरोग्य- ३ दि. १७/०१/२०१३ व शासन निर्णय क्र. २०१२/प्र. क्र. ४०२/आरोग्य -३ दि. ०९ जून २०१४ अन्वये मान्यता दिली आहे. त्यानुसार राज्यात खालीलप्रमाणे नवीन आरोग्य संस्था स्थापन करण्यास शासनाने मान्यता दिली आहे.

अ. क्र.	आरोग्य संस्थेचे नांव	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या
१	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२७३
२	उपकेंद्र	९११

परंतु बृहत आराखडा तयार करताना राज्यातील काही प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्राच्या नावाची पुनरावर्ती झाल्याने शासन शुध्दीपत्रक क्रमांक संकीर्ण २०१४/प्र.क्र. २९९/आरोग्य-३ दि. १५-१-२०१८ अन्वये काही संस्थाची नावे रद्द करण्यात आली आहे. त्यानुसार नवनिर्मित आरोग्य संस्थांची सुधारित स्थिती खालील प्रमाणे आहे.

अ. क्र.	आरोग्य संस्थेचे नांव	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या
१	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२७१
२	उपकेंद्र	९०१

प्राथमिकआरोग्य केंद्र व उपकेंद्र या ठिकाणी खालील प्रमाणे अतिरिक्त मनुष्यबळ मंजूर करण्यात आले आहे.

अ.क्र.	पद	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	उपकेंद्र	एकूण
१	वैद्यकीय अधिकारी	२१०	—	२१०
२	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	९१	—	९१
३	आरोग्य सेविका (स्त्री)	१०७२	३५७९	४६५१
४	आरोग्य सेवक (पु.)	—	३०५८	३०५८
		एकूण	८०१०	

शासनाने दि. १८.०१.२०१६ च्या पत्रान्वये ही पदे भरण्यास परवानगी दिली आहे. सदर शासन पत्र या कार्यालयाच्या दि. ०८.०३.२०१६ च्या पत्रान्वये सर्व जिल्हा आरोग्य अधिकारी जिल्हा परिषद यांना पुढील कार्यवाहीसाठी पाठविण्यात आले आहे.

सन २०११ च्या लोकसंख्येनुसार आधारित जोड बृहत आराखडा :- सन २०११ च्या लोकसंख्येनुसार नवीन जोड बृहत आराखडा तयार करावयाचे काम प्रगतीपथावर सुरु आहे. त्यासाठी नेमलेल्या समितीने खालील प्रमाणे लोकसंख्या व अंतराचे निकष निश्चित केले आहेत.

क्रम	संस्था	लोकसंख्येचे निकष	
		बिगर आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	आदिवासी उपयोजना नक्षलग्रस्त व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	५०००	३०००
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	३००००	२००००

क्रम	संस्था	अंतराचे निकष (किमी)	
		बिगर आदिवासी उपयोजना क्षेत्र	आदिवासी उपयोजना नक्षलग्रस्त व डोंगरी क्षेत्र
१.	उपकेंद्र	६	४
२.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	२५	१५

या संचालनालयाचे पत्र दि. १७-३-२०१७ व १९-९-२०१७ अन्वये आरोग्य संस्था स्थापनेसाठी सुधारित निकष निर्गमित करण्यात आले आहे. त्यानुसार नविन आरोग्य संस्था स्थापनेबाबत काही जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जि.प. यांच्या कार्यालयाकडून विवरण पत्रामध्ये निकषात बसणाऱ्या आरोग्य संस्थांची माहिती पाठविण्यात आली आहे. परंतु सदर प्रस्ताव चेंकलिस्टनुसार परिपूर्ण नसल्यामुळे नविन निर्माण करण्याच्या आरोग्य संस्थाची चेंकलिस्टनुसार परिपूर्ण माहिती आरोग्य समिती/जीबी/डीपीडीसी हे सर्व ठराव, आरोग्य संस्थेच्या कार्यक्षेत्राचा नकाशा इत्यादी बाबीची पूर्तता करून प्रस्ताव उपसंचालक आरोग्य सेवा परिमंडळ यांच्या मार्फत सादर करण्याबाबत या संचालनालयाचे पत्र दि. १३-३-२०१८ अन्वये जिल्हा आरोग्य अधिकारी यांना सूचना देण्यात आलेल्या आहेत. त्या अनुषंगाने गोंदीया, लातूर, व गडचिरोली व ३ जिल्हाचे परिपूर्ण प्रस्ताव प्राप्त झाले आहे. २० जिल्हांचे प्रस्ताव प्राप्त झाले नसून ते परिपूर्ण नसल्याने त्यांना आयुक्तालय स्तरावरून पत्रव्यवहार करण्यात आलेला आहे व उर्वरित ११ जिल्हांना परिपूर्ण प्रस्ताव पाठविण्याबाबत कळविण्यात आले आहे.

आरोग्य संस्थांसाठी औषधी अनुदानात वाढ :-

सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन निर्णय क्र. आरएलएच २००६/प्रक्र. ९८/आ.४ दि. ०६.०२.०७ अन्वये शासनाने राज्यातील आदिवासी व बिगर आदिवासी भागातील ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र यांना पुरविण्यात येणाऱ्या औषधी अनुदानात वाढ करण्याचा निर्णय घेतला असून त्यानुसार प्रति प्रा. आ. केंद्र व प्रति उपकेंद्र प्रति वर्ष सुधारीत दर खालीलप्रमाणे मंजूर करण्यात आले आहेत.

क्र.	संस्था	आदिवासी	बिगर आदिवासी
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	रु. १६००००	रु. १२००००
२.	उपकेंद्र	रु. १२०००	रु. १२०००

प्राथमिक आरोग्य केंद्राच्या वाहनांसाठी इंधन पुरवठा :-

सार्वजनिक आरोग्य विभाग शासन परिपत्रक क्र. संकीर्ण -१००७/प्र.क्र.११७/०७/आरोग्य -४, दि. २१.१०.२००८ अन्वये प्राथमिक आरोग्य केंद्रासाठी वाहनांसाठी लागणाऱ्या इंधनासाठी वार्षिक मर्यादा लिटरप्रमाणे केली असून ती प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्र वाहनासाठी १००० लिटर्स अशी आहे.

तसेच एकूण मंजूर प्रा. आ. केंद्रांसाठी शासकीय रुग्णवाहिका उपलब्ध असून ज्या ठिकाणी रुग्णवाहिका निर्लेखित झाल्या आहेत तथा रुग्णवाहिका नादुरुस्त आहेत अशा ठिकाणी भाड्याने वाहने घेण्यात येत आहेत व त्याद्वारे राज्यातील ग्रामिण जनतेस आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र बांधकाम स्थिती :-

राज्यात बृहत आराखड्यापुर्वी मंजूर असलेल्या आरोग्य संस्थांची बांधकाम स्थिती खालीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	संस्था	मंजूर संस्था	बांधकाम पूर्ण	शा. नि. दि. २५/५/१८ अन्वये प्राथमिक किंवा ग्रा.रु. यांच्या ठिकाणी उपकेंद्रे बांधणे आवश्यक नाही	बांधकाम प्रगतीपथावर	बांधकाम सुरु नाही
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	१८१४	१७०५	—	६५	४४
२.	उपकेंद्र	१०५८०	९५५३	२३३	६२	७३२

सन २००१ च्या बृहत आराखडा नव्याने मंजूर झालेल्या प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र बांधकाम स्थिती :-

अ.क्र.	संस्था	मंजूर आरोग्य संस्थांची संख्या	जागा उपलब्ध संस्था	उपलब्ध जागा मु.का.अ. यांच्या नावे झालेल्या संस्थांची संख्या	बांधकामाचे अनुदान उपलब्ध संस्था	प्रशासकीय मान्यता प्राप्त संस्था	७५ टक्के बांधकाम झालेल्या संस्थांची संख्या	शा.नि.दि. २-१-२०१७ व दि. १६-२-२०१८ अन्वये पदनिर्मिती झालेल्या संस्था
१.	प्रा.आ. केंद्र	२७१	१७७	१४९	१२५	१२५	७५	६९
२.	उपकेंद्र	९०१	५१९	४२२	२३५	२३१	१८१	१६३

प्राथमिक आरोग्य केंद्रांतर्गत कामकाज अहवाल :-

राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील सन २०१३-१४ ते २०२०-२१ च्या कामकाजाचा अहवाल आहे.

अ. क्र.	विषय	-	२०१३-१४	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७
१.	बाहयरुग्ण	-	२४७०६४७०	२५६५४००८	३४६५९२००	३५४५६४८३
२.	आंतररुग्ण	-	१३३८१५८	१५४६६०३	१६६९९९६	१५६७५२०
३.	बांळातपणे	-	१७२१३४	१६८१६१	१६४८९०	१४८२१४
४.	न्याय वैद्यकीय प्रकरणे	-	२५२९९	२८१५४	२०६११	१५४१०
५.	श्वानदंश	-	२३२९२७	२५२०४४	२९४५३८	२५८८२६
६.	सर्पदंश	-	१७८३६	१३०६०	१४९३२	११८८३
७.	युरीन	-	५७८३६१	५४०५८६	५४०३४८	५८८४६८
८.	ब्लड - टीएलसी	-	२७६६१	३७११०	२२३०९	१९९१३
९.	ब्लड - डीएलसी	-	२४९७१	२२७४८	२०४५९	१७९४३

सन २०१७ - १८ ते ऑक्टोबर २०२०

अ. क्र.	विषय	२०१७-१८	२०१८-१९ २	२०१९-२०	एप्रिल २०२० ते ऑक्टोबर-२०
१.	बाह्यरुग्ण	२७८१०११८	२९६५०८९३	३३७५०४८	१३४५९५७२
२.	आंतर रुग्ण	१७५९३८७	१५९१४५०	२०९७९४०	६८५८६८
३.	बाळांतपणे	१४१९१२	११६३६७	१११०२१	१०२९९६

उपकेंद्रांतर्गत कामकाज अहवाल :-

राज्यातील उपकेंद्रातील एप्रिल २०२० ते ऑक्टोबर २०२० च्या कामकाजाचा अहवाल खलीलप्रमाणे.

अ. क्र.	विषय	एप्रिल २०२० ते ऑक्टोबर-२०
१.	बाह्यरुग्ण	७७५३३९९
२.	बाळांतपणे	४४९७८

प्रादेशिक अनुशेष योजना :-

अनुशेष व निर्देशांक समितीने राज्याचा आरोग्य विभागाचा अनुशेषाबाबतचा अहवाल १९९७ मध्ये सादर केला. या समितीच्या अहवालानुसार पुढीलप्रमाणे अनुशेष निश्चित करण्यात आला.

अ) भौतिक अनुशेष -

विकासाचे तौलनिक स्तर, अनुशेष व प्रादेशिक असमतोल दूर करणे या संबंदातील निर्देशांक व अनुशेष समितीच्या अहवालानुसार दि. ३१-०३-१९९४ रोजीचा आरोग्य संस्थांचा भौतिक अनुशेष खालीलप्रमाणे दर्शविण्यात आलेला आहे.

अ. क्र.	संस्था	अनुशेष
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५
२.	उपकेंद्र	८११
३.	ग्रामीण रुग्णालये/कुटीर रुग्णालये	१४३

उक्त अनुशेषानुसार सदर भौतिक अनुशेष खालीलप्रमाणे दूर करण्यात आला आहे-

अ. क्र.	संस्था	अनुशेष १९९४	दूर करण्यात आलेला अनुशेष	शिल्लक अनुशेष
१.	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५	८३	२
२.	उपकेंद्र	८११	७७७	३४
३.	ग्रामीण रुग्णालये	१४३	१२३	२०

अनुशेषांतर्गत शिल्लक आरोग्य संस्थांना जागा उपलब्ध करून त्यांची बांधकामे पूर्ण करण्याची कार्यवाही सुरु आहे.

अनुशेषांतर्गत प्रलंबित असलेल्या आरोग्य संस्थांचा तपशिल

अ.क्र.	आरोग्य संस्थेचा प्रकार	मंजूर संस्था	बांधकाम पूर्ण	एकूण अनुशेषांतर्गत शिल्लक संस्था	बांधकाम सुरु	बांधकाम सुरु नाही	शेरा
१	ग्रामीण रुग्णालय	१४२	१२३	२०	०७	१३	अंदाज आराखडे नसलेल्या -१ प्रशासकीय मान्यता नाही -२ अनुदान नाही -४ जागा नाही - ६
२	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	८५	८३	२	१	१	जागा नाही -१ प्रा. आ.केंद्र पानशेवडी च्या बांधकामाकरीता दिनांक २१-१०-२०२० च्या शा. नि. अन्वये १२० लक्ष अनुदान मंजूर करण्यात आले आहे.
३	उपकेंद्रे	८११	७७७	३४	१०	२४	मुळ ठिकाणी जागा उपलब्ध नसल्याने बृहत आराखड्यातील मंजूर ठिकाणी स्थलांतरीत-२८ जागा प्राप्त नाही - ६ जागा प्राप्त - १८ (बांधकाम सुरु आहेत)
	एकूण	१०३९	९८३	५६	१८	३८	

जागा उपलब्ध नसलेली ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र व उपकेंद्र- जागा उपलब्ध नसलेल्या उपरोक्त रुग्णालयापैकी बृहत आराखड्यात मंजूर असलेल्या त्याच जिल्हयांतील ६ पैकी ४ ग्रामीण रुग्णालये, १ प्राथमिक आरोग्य केंद्र व २८ उपकेंद्रे यांचा समावेश अनुशेषांतर्गत संस्थांमध्ये करण्याच्या प्रस्तावास मा. राज्यपाल महोदयांनी मान्यता दिली असून याबाबत शासन आदेश दि. ०४-०१-२०२० रोजी निर्गमित करण्यात आला आहे. सदर संस्थांचा समावेश अनुशेषांतर्गत संस्थांमध्ये झाल्यामुळे सदर संस्थांना आवश्यक निधी देण्यात येवून संस्थांचा अनुशेष प्राथम्याने दूर करण्याची कार्यवाही करण्यात येत आहे.

ब) खाटांचा अनुशेष -

सन १९९४ चा निर्देशांक व अनुशेष समितीचा अहवालानुसार

१	खाटांचा अनुशेष	१९५२३
२	दि. ०१-०४-२००७ नुसार खाटांचा अनुशेष	१९८९२
३	विशेष मोहिम अंतर्गत दूर झालेला अनुशेष	
	अ) उपकेंद्रातील १ खाटा	६३२३
	ब) प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील ४ खाटा	३०७६
	क) उपजिरु/स्त्री रुग्णालय / ट्रामा केअर युनिट / सुपर स्पेशालिटी रुग्णालय	६८१
	एकूण - १००८०	
४	दि. ३१ - ०३ - २०१५ नुसार खाटांचा शिल्लक अनुशेष	१८९२
५	दि. ३० - ०९ - २०२० नुसार खाटांचा शिल्लक अनुशेष	१५०४

आश्रमशाळा फिरते वैद्यकीय पथक :-

आदिवासी विभागातील शासकीय व शासन अनुदानित आश्रमशाळांमध्ये आदिवासी व ग्रामीण भागातील विद्यार्थी वास्तव करून राहतात व तेथे शिक्षण घेतात या विद्यार्थ्यांच्या वैद्यकीय सुविधेसाठी राज्यात ३७ आश्रमशाळा पथके स्थापन करण्यात आली आहेत या पथकांना वाहन उपलब्ध करून देण्यात आलेले असून पथकांत वैद्यकीय अधिकारी व निम वैद्यकीय कर्मचारी कार्यरत आहेत. या पथकांमार्फत आश्रमशाळांतील विद्यार्थ्यांची वैद्यकीय तपासणी होवून त्यांना वैद्यकीय उपचार दिले जातात.

तथापि, मा. राज्यपालांनी शासकीय व अनुदानित आश्रमशाळांतील विद्यार्थ्यांचे मृत्यू रोखण्यासाठी करावयाच्या उपाययोजना संदर्भात डॉ. सुभाष साळुंखे, यांचे अध्यक्षतेखाली दि. ३०-५-२०१६ रोहजीच्या शासन निर्णयान्वये तांत्रिक समिती गठीत करण्यात आली होती सदरहू समितीची दि. २२-१२-२०१६ रोजी आश्रमशाळांमधील विद्यार्थ्यांच्या मृत्यूंची संख्या कमी करण्यासाठी आरोग्य विभागाकडून करावयाच्या उपाययोजनाबाबत संदर्भात शिफारशी केल्या त्यानुसार आरोग्य विभागाने

१) ज्या आश्रमशाळेच्या नजीकच्या उपकेंद्रांत दोन एएनएम कार्यरत आहेत त्यापैकी एक कत्राटी ए.एन.एम. चे मुख्यालय आश्रमशाळेने निवासस्थानाची सुविधा उपलब्ध करून दिल्यानंतर आश्रमशाळे करण्याबाबत निर्णय घेतला .

२) ज्या आश्रमशाळेचे उपकेंद्रापासूनचे अंतर ५ कि. मी. पेक्षा कमी आहे. अशा उपकेंद्रातील ए.एन.एम. ने सदरहू आश्रमशाळेला आठवडयातून दोन भेटी देवून तेथील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करावी तर ५ किमी पेक्षा अधिक अंतर असलेल्या उपकेंद्रातील ए.एन.एम. ने सदरील आश्रमशाळेला आठवडयातून एकदा भेट देवून तेथील विद्यार्थ्यांची आरोग्य तपासणी करावी अशा सूचना देण्यात आलेल्या आहेत.

आश्रमशाळा पथके - आदिवासी मुलांच्या शैक्षणिक विकासासाठी शासनाने आदिवासी भागात आश्रमशाळा मंजूर केलेल्या आहेत. या आश्रमशाळांपैकी बहुतांशी आश्रमशाळा या दुर्गम व डोंगराळ भागात आहेत. या आश्रमशाळेक राहणाऱ्या दृष्टीने शासन निर्णय दि. २५ मार्च, १९९८ अन्वये ३७ वैद्यकीय पथकांची स्थापना करण्यात आली. प्रत्येक वैद्यकीय पथकात ४ पदे याप्रमाणे ३७ पथकांकरिता पदे निर्माण करण्यात आली. या पथकांचे मुख्यालय ग्रामीण रुग्णालय/उपजिल्हा रुग्णालय ठेवण्यात आले असून या पथकाने त्याच्या कार्यक्षेत्रातील आश्रमशाळांना भेटी देवून मुलांची वैद्यकीय तपासणी तसेच उपचार करावयाचे आहे. या पथकांच्या कामकाजाचे पर्यवेक्षणाची जबाबदारी जिल्हा शल्य चिकित्सक यांची आहे.

पुनर्वसन दवाखाने - नंदूरबार हा आदिवासी बहूल जिल्हा असून सरदार सरोवर प्रकल्पांतर्गत या जिल्हयांतील काही भूभाग हा पाणलोट क्षेत्राखाली गेल्याने शासनाने या भागातील गावांचे विस्तार करून नवीन वसाहती स्थापन केल्या तथापी नवीन भागामध्ये स्थापन केलेल्या वसाहतीच्या ठिकाणी कोणत्याही प्रकारच्या सुविधा नसल्याने तेथील जनतेला आरोग्य सुविधा देण्याच्या हेतूने आरोग्य विभागाने या ठिकाणी पुनर्वसन दवाखाने स्थापन केले व त्यामार्फत येथील जनतेला आरोग्य विभागामार्फत रावविण्यात येणाऱ्या कार्यक्रमांचा लाभ देण्यात येत आहे.

जिल्हा परिषद दवाखाने/ अॅलोपॅथिक दवाखाने/ मुफसल दवाखाने -

राज्यातील ग्रामीण जनतेला आरोग्य सेवा पुरविणे हे कल्याणकारी राज्याचे पुरक उद्दीष्ट असल्याने ग्रामीण जनतेला आरोग्य सेवा देण्यासाठी जिल्हा परिषद स्तरावर हे दवाखाने स्थापन करण्यात आले आहे, व त्यांच्याद्वारे आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येत होती. यापूर्वी स्थापन केलेले हे दवाखाने सद्याही सुरु आहेत. परंतु लोकसंख्या व अंतराच्या निकषावर आरोग्य सेवा देण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे निर्माण करण्याचे सुत्र अवलंबिण्यात आल्यानंतर हे दवाखाने जेवढे पूर्वी निर्माण झाले तेवढेच सद्यास्थितीत शिल्लक आहेत व सुरु आहेत, त्यात वाढ अथवा घट करण्यात आलेली नाही, या दवाखान्यात १ वैद्यकीय अधिकारी व काही कर्मचारी कार्यरत असतात व कार्यक्षेत्रातील जनतेला आरोग्य सेवा देतात.

प्राथमिक आरोग्य पथके - राज्यातील ग्रामीण जनतेला आरोग्य सेवा पुरविण्याच्या हेतूने जिल्हा परिषद स्तरावर प्राथमिक आरोग्य पथके स्थापन करण्यात आलेली आहेत, व त्यांच्याद्वारे आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येत होती. यापूर्वी स्थापन केलेले हे दवाखाने सद्याही सुरु आहेत, परंतु लोकसंख्या व अंतराच्या निकषावर आरोग्य सेवा देण्यासाठी प्राथमिक आरोग्य केंद्रे व उपकेंद्रे निर्माण करण्याचे सुत्र अवलंबिण्यात आल्यानंतर काही प्राथमिक आरोग्य पथकांचे रुपांतर हे प्राथमिक आरोग्य केंद्रामध्ये करण्यात येत आहेत. सद्यास्थितीत कार्यरत प्राथमिक आरोग्य पथकामार्फत ग्रामीण जनतेला आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येत आहे.

फिरते आरोग्य पथके - राज्यातील आदिवासी बहूल तसेच दुर्गम व डोंगराळ प्रदेशातील जनता ही आरोग्य सुविधेपासून वंचित राहू नये तसेच त्यांना शासनाच्या वतीने देण्यात येणारे आरोग्य विषयक योजनांचा लाभ पोहोचविण्याच्या हेतूने फिरते आरोग्य पथकांची स्थापना करण्यात आलेली आहे. याद्वारे दुर्गम भागामध्ये जावून तेथील जनतेचा कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, लसीकरण, आरोग्य तपासणी याद्वारे आरोग्य सुविधा पुरविण्यात येत आहे.

युनानी दवाखाने - ग्रामीण भागातील मुस्लीम बहुल प्रांतातील जनतेचा भारतातीलपुरातन युनानी उपचार पद्धतीवर मोठया प्रमाणात विश्वास आहे. त्यामुळे फारपूर्वीपासून मराठवाड्यामध्ये युनानी दवाखान्यांची स्थापना करण्यात येवून तेथील जनतेला युनानी पद्धतीने उपचार देणात येत आहे. या ठिकाणी युनानी डॉक्टर व औषध निर्माण अधिकारी सेवा देत आहे.

आयुर्वेदिक दवाखाने - राज्याच्या आयुर्वेदिक संचालनालयामार्फत जिल्हा परिषदेअंतर्गत ग्रामीण भागात जनतेला आयुर्वेदिक पद्धतीने उपचार देण्याच्या हेतूने शासनाच्या आयुष विभागामार्फत आयुर्वेदिक दवाखाने स्थापन करण्यात आलेली आहेत. या दवाखान्यामध्ये वीएएमएस वेद्यकीय अधिकाऱ्यामार्फत आयुर्वेदिक पद्धतीने रुग्णांना आरोग्य सेवा देण्यात येत आहेत.

आरोग्य संस्थाचा मंजूर पदाचा आकृतीबंध

अ. क्र.	आरोग्य संस्थाचा प्रकार	पदनाम	मंजूर पदे	
१	प्रा. आ. केंद्र	वैद्यकिय अधिकारी	२	
२		आरोग्य सहाय्यक (पु)	२	
३		आरोग्य सहाय्यक (स्त्री)	१	
४		ए. एन. एम.	१	
५		प्रयोग शाळा तंत्रज्ञ	१	
६		औषध निर्माण अधिकारी	१	
७		कनिष्ठ लिपीक	१	
८		वाहन चालक	कंत्राटी	
९		सफाई कामगार	कंत्राटी	
१०		स्त्री परिचर	१	
११		पुरुष परिचर	३	
		एकूण मंजूर पदे		१५
१	उपकेंद्र	ए. एन. एम.	१	
२		आरोग्य सेवक	१	
३		अंशकालीन स्त्री परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३
१	पुनर्वसन दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		आरोग्य सेविका	१	
४		शिपाई	१	
		एकूण मंजूर पदे		४
१	आयुर्वेदीक दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३
१	अॅलोपॅथिक दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३
१	प्राथमिक आरोग्य पथके	वैद्यकिय अधिकारी (गट ब)	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		वाहन चालक	१	
४		परिचर	३	
		एकूण मंजूर पदे		६
१	फिरती आरोग्य पथके	वैद्यकिय अधिकारी	१	
२		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		२
१	मुफसल दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी गट-ब	१	
२		औषध निर्माण अधिकारी	१	
३		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३
१	नागरी दवाखाने	वैद्यकिय अधिकारी	१	
१		औषध निर्माता	१	
		परिचर	१	
		एकूण मंजूर पदे		३

१ युनानी दवाखाने वैद्यकीय अधिकारी	१
२ फार्मसी ऑफीसर	१
३ परिचर	१

एकूण मंजूर पदे

३

१ जिल्हा परिषद दवाखाने वैद्यकीय अधिकारी	१
२ आरोग्य सेवक	२
३ औषध निर्माण अधिकारी	१
४ स्त्री परिचर	१
५ पुरुष परिचर	१

एकूण मंजूर पदे

६

आयुर्वेदीक अॅलोपॅथिक दवाखाने, प्राथमिक आरोग्य पथके, फिरते आरोग्य पथके, युनानी दवाखाने, जि. प. दवाखाने, मुफसल दवाखाने.

अ. क्र.	जिल्हाचे नावे	प्राथमिक आरोग्य केंद्र	उपकेंद्र	आश्रम शाळा पथक	पुर्नवसन दवाखाने	आयुर्वेदीक दवाखाने	अॅलोपॅथिक दवाखाने	प्राथमिक आरोग्य पथके	फिरते आरोग्य पथक	मुफसल दवाखाने	नागरी दवाखाने	युनानी दवाखाने	जिल्हा परिषद दवाखाने
१.	ठाणे	३३	१९०	१	०	१	०	५	०	०	०	०	२
२.	पालघर	४६	३१४	४	०	४	०	१८	३	०	०	०	५
३.	रायगड	५२	२८८	१	०	०	०	३	०	०	०	०	७
४.	नाशिक	१०६	५९२	६	०	१०	०	०	१५	०	०	०	०
५.	नंदूरबार	५८	२९२	४	११	७	०	९	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	७७	४४३	१	०	१८	०	०	१	०	०	०	०
७.	धुळे	४१	२३२	२	०	१३	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहमदनगर	९८	५६५	२	०	२	०	५	०	०	०	०	०
९.	पुणे	९९	५३९	२	०	१२	०	११	८	०	०	०	०
१०.	सांगली	५९	३२०	०	०	१४	१	०	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	७७	४३१	०	०	५	०	१	०	०	०	०	०
१२.	सातारा	७२	४००	०	०	१७	०	६	०	३	०	०	०
१३.	कोल्हापूर	७४	४१३	०	०	१६	०	०	६	०	०	०	७
१४.	रत्नागिरी	६७	३७८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	३८	२४८	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१०
१६.	औरंगाबाद	५०	२७९	०	०	४	०	०	०	२	०	६	०
१७.	जालना	४०	२१८	०	०	३	०	२	०	१	०	३	०
१८.	परभणी	३१	२१५	०	०	४	०	४	०	१	०	२	०
१९.	हिंगोली	२४	१३२	०	०	३	०	४	०	०	१	०	०
२०.	लातूर	४६	२५२	०	०	७	०	०	०	०	०	१	०
२१.	नांदेड	६५	३७७	२	०	७	०	०	४	०	०	६	०
२२.	उस्मानाबाद	४२	२१०	०	०	४	०	०	०	०	३	२	०
२३.	बीड	५१	२९७	०	०	८	१	३	०	४	०	५	०
२४.	अकोला	३०	१७८	०	०	२५	४	०	२	०	०	०	०
२५.	वाशिम	२५	१५३	१	०	९	१	१	०	०	०	०	०
२६.	अमरावती	५८	३३९	२	०	६५	१८	०	०	०	०	०	०
२७.	बुलढाणा	५२	२८०	०	०	७०	५	०	०	०	०	०	०
२८.	यवतमाळ	६३	४३५	२	०	१९	१	१	२	०	०	०	०
२९.	नागपूर	४९	३१६	१	०	३३	२५	१	३	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	४०	२५३	१	०	२६	३	०	४	०	०	०	०
३१.	भंडारा	३३	१९३	०	०	२९	४	०	०	०	०	०	०
३२.	चंद्रपूर	५८	३३९	१	०	१०	९	०	७	०	०	०	०
३३.	वर्धा	२७	१८१	०	०	११	२०	०	०	०	०	०	०
३४.	गडचिरोली	४७	३७६	४	०	५	०	३४	३	२	०	०	०
	एकूण	१८२८	१०६६८	३७	११	४६१	९२	१०८	५८	१३	४	२५	३१

मुफसल दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	गडचिरोली	गडचिरोली	चांदाळा
२.	गडचिरोली	आरमोरी	पिसेवडघा
३.	बीड	अंबाजोगाई	अंबाजोगाई
४.	बीड	धारूर	धारूर
५.	बीड	परळी	परळी
६.	बीड	गेवराई	गेवराई
७.	सातारा	सातारा	सातारा जि. प.
८.	सातारा	कोरगांव	तडवळे
९.	सातारा	फलटण	गिरवी
१०.	औरंगाबाद	सोयगाव	अंभई
११.	औरंगाबाद	सोयगाव	अंभई
१२.	परभणी	गंगाखेड	गंगाखेड
१३.	जालना	जाफ्राबाद	भारज

अॅलोपॅथिक दवाखाने

अ. क्र.	जिल्हाचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपुर	चंद्रपुर	कोळसा
२.	चंद्रपुर	गोडपिपरी	वडगाव
३.	चंद्रपुर	मुल	भादुणी
४.	चंद्रपुर	मुल	गडीसुली
५.	चंद्रपुर	मुल	गोवर्धन
६.	चंद्रपुर	सावली	उपरी
७.	चंद्रपुर	सावली	विहीरगाव
८.	चंद्रपुर	नागभिड	विहीरगाव
९.	चंद्रपुर	भद्रावती	आष्टी
१०.	बुलढाणा	चिखली	मेरा बु.
११.	बुलढाणा	खामगाव	मेरा बु.
१२.	बुलढाणा	चिखली	मेरा बु.
१३.	बुलढाणा	शेगाव	माटरगाव बु.
१४.	बुलढाणा	जळगाव जामोद	अॅलो दवा. जामोद
१५.	अकोला	अकोला	बोरगाव मंजु
१६.	अकोला	अकोला	गांधिग्राम
१७.	अकोला	बाळापुर	खंडाळा
१८.	अकोला	बाळापुर	निंबा
१९.	बीड	अंबाजोगाई	येल्डा
२०.	यवतमाळ	राळेगांव	खैरी
२१.	नागपूर	नागपूर	बुटीबोरी
२२.	नागपूर	नागपूर	शिवा
२३.	नागपूर	कामठी	तरोडी
२४.	नागपूर	कामठी	तरोडी
२५.	नागपूर	कळमेश्वर	कोहही
२६.	नागपूर	कळमेश्वरी	तेलकामठी
२७.	नागपूर	सावेनेर	नांदागोमुख
२८.	नागपूर	काटोल	रिधाळा

२९.	नागपूर	काटोल	मासोद
३०.	नागपूर	नरखेड	लोहारी सावंगा
३१.	नागपूर	नरखेड	पिपळा कवळाराम
३२.	नागपूर	नरखेड	मन्नतखेरी
३३.	नागपूर	नरखेड	खैरगाव
३४.	नागपूर	नरखेड	भिष्णुर
३५.	नागपूर	पारशिवनी	सलाई टेकाडी
३६.	नागपूर	पारशिवनी	माहुली
३७.	नागपूर	मौदा	धानला
३८.	नागपूर	मौदा	गोवरी
३९.	नागपूर	मौदा	अरोली
४०.	नागपूर	रामटेक	खैरीबिजेवाडा
४१.	नागपूर	कुही	डोगरगाव
४२.	नागपूर	कुही	मांगली
४३.	नागपूर	भिवापूर	वेसुर
४४.	नागपूर	भिवापूर	कारगाव
४५.	नागपूर	उमरेड	खुस्रपार
४६.	नागपूर	मिरज	बुधगाव
४७.	नागपूर	तुमसर	कपेरा
४८.	भंडारा	पवनी	चिचाळ
४९.	भंडारा	लाखनी	शिवनी मोगरा
५०.	भंडारा	लाखांदुर	पारडी
५१.	गोंदिया	आमगांव	चिचटोला
५२.	गोंदिया	सडक/अर्जुनी	घाटबोरी तेली
५३.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	झरपडा
५४.	वाशिम	मानोरा	दापुरा
५५.	वर्धा	देवळी	अंदोरी
५६.	वर्धा	सेलू	हिगणी
५७.	वर्धा	सेलू	केळझर
५८.	वर्धा	आर्वी	निबोली
५९.	वर्धा	आर्वी	वाठोडा
६०.	वर्धा	आष्टी	अंतोरा
६१.	वर्धा	आष्टी	भिष्णुर
६२.	वर्धा	आष्टी	भारसवाडा
६३.	वर्धा	आष्टी	देवलवाडी
६४.	वर्धा	आष्टी	वडाळा
६५.	वर्धा	कारंजा	तराडा
६६.	वर्धा	समुद्रपार	वायगाव
६७.	वर्धा	समुद्रपार	मंगरुळ
६८.	वर्धा	समुद्रपार	कोरा
६९.	वर्धा	समुद्रपार	काढळी
७०.	वर्धा	हिंणघाट	पोहणा
७१.	वर्धा	हिंणघाट	शेकापूर
७२.	वर्धा	हिंणघाट	सिरसगाव
७३.	वर्धा	हिंणघाट	वाघोळी
७४.	वर्धा	हिंणघाट	सावली
७५.	अमरावती	अमरावती	नांदगाव पेठ
७६.	अमरावती	भातकुली	आसरा
७७.	अमरावती	तातकुली	साऊर
७८.	अमरावती	दर्यापूर	वडनेर गंगाई

जिल्हा परिषद दवाखाने

७९.	अमरावती	दर्यापूर	आढळाबाजार
८०.	अमरावती	अजनगांव सुर्जी	कसबेगव्हाण
८१.	अमरावती	अजनगांव सुर्जी	चिचोळी महिमापूर
८२.	अमरावती	अचलपूर	कविटा बु.
८३.	अमरावती	अचलपूर	असदपूर
८४.	अमरावती	चांदूर बाजार	बेलोरा
८५.	अमरावती	मोशी	उतखेड
८६.	अमरावती	वरुड	जरुड
८७.	अमरावती	वरुड	मागरुळी पेट
८८.	अमरावती	तिवसा	वरखेड
८९.	अमरावती	धामणगांव रेल्वे	कावली वसाड
९०.	अमरावती	नांदगाव ख.	धानोरा फर्सी
९१.	अमरावती	नांदगाव ख.	फुलआमला
९२.	अमरावती	चिखलदरा	बस्तापूर

युनानी दवाखाने

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	लातूर	निलंगा	तळीखेड
२.	बीड	आष्टी	देवळाली
३.	बीड	पाटोदा	थेरला
४.	बीड	शिरूर	मानुर
५.	बीड	केज	जिवाचीवाडी
६.	बीड	माजलगाव	सावरगाव
७.	उस्मानाबाद	उस्मानाबाद	ताकविकी
८.	उस्मानाबाद	कळंब	मस्सा (खं)
९.	नांदेड	अर्धापुर	अर्धापुर
१०.	नांदेड	मुदखेड	माळकौठा
११.	नांदेड	कंधार	हाळदा
१२.	नांदेड	बिलोली	आदमपुर
१३.	नांदेड	उमरी	बोथी
१४.	नांदेड	मुखेड	बेटमोगरा
१५.	औरंगाबाद	औरंगाबाद	पिप्रिराजा
१६.	औरंगाबाद	औरंगाबाद	जुनाबाजार
१७.	औरंगाबाद	सिल्लोड	शिवणा
१८.	औरंगाबाद	वैजापूर	लासूरगाव
१९.	औरंगाबाद	कन्नड	विकलटाणा
२०.	औरंगाबाद	सोयगाव	गोंदेगाव
२१.	परभणी	परभणी	परभणी
२२.	परभणी	सोनपेठ	वडगांव
२३.	जालना	जालना	भाटेपुरी
२४.	जालना	भोकरदन	तडेगाव
२५.	जालना	जालना	माळी पिपळगाव

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	कोल्हापुर	पन्हाळा	वाडी रत्नागिरी
२.	कोल्हापुर	पन्हाळा	महावे
३.	कोल्हापुर	गडहिंगलज	चेन्ने पी
४.	कोल्हापुर	शाहूवाडी	कुंभवडे
५.	कोल्हापुर	शिरोळ	पुरंदवाड
६.	कोल्हापुर	भुदराड	वेसर्डे
७.	कोल्हापुर	जि. प. मुयालय	सातारा
८.	रायगड	अलिबाग	चोढी
९.	रायगड	अलिबाग	मुडकोली
१०.	रायगड	पनवेल	कामोटे
११.	रायगड	पेण	कुहिरे
१२.	रायगड	सुधागड	खवली
१३.	रायगड	म्हसळा	पामरे
१४.	रायगड	श्रीवर्धन	कुडगाव
१५.	ठाणे	मुरबाड	न्याहाडी
१६.	ठाणे	मुरबाड	नारिवली
१७.	पालघर	वसई	मांडवी
१८.	पालघर	पालघर	शिगांव
१९.	पालघर	विक्रमगड	बांधण
२०.	पालघर	विक्रमगड	उटावली
२१.	पालघर	मोखाडा	बेरिस्ते
२२.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	आवेळेगांव
२३.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	शिवापुर
२४.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	ऑब्रड
२५.	सिधुदुर्ग	कुडाळ	घोटगे
२६.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	भुईबाबडा
२७.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	नेर्ले
२८.	सिधुदुर्ग	वैभववाडी	आर्घिणे
२९.	सिधुदुर्ग	रोणापाल	रोणापाल
३०.	सिधुदुर्ग	दोडामार्ग	घोटगेवाडी
३१.	सिधुदुर्ग	वेंगुर्ला	उभादांडा

प्राथमिक आरोग्य पथके

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	गडचिरोली	गडचिरोली	पारडी
२.	गडचिरोली	गडचिरोली	येवली
३.	गडचिरोली	आरमोरी	पळसगांव
४.	गडचिरोली	कुरखेडा	पुराडा
५.	गडचिरोली	कुरखेडा	अंगारा
६.	गडचिरोली	कोरची	मसेली
७.	गडचिरोली	कोरची	बेंतकाटी
८.	गडचिरोली	धानोरा	मेढाटोला
९.	गडचिरोली	धानोरा	गटटा
१०.	गडचिरोली	चामोशी	पावीमुरांडा
११.	गडचिरोली	चामोशी	येनापूर
१२.	गडचिरोली	अहेरी	बेलगुर
१३.	गडचिरोली	सिरोंचा	पेटिपाका
१४.	गडचिरोली	सिरोंचा	कोपेला
१५.	गडचिरोली	एटापल्ली	जारावंडी
१६.	गडचिरोली	गडचिरोली	जेप्रा
१७.	गडचिरोली	आरमोरी	देवूळगांव
१८.	गडचिरोली	आरमोरी	कुरुडीमाल
१९.	गडचिरोली	वडसा	विहीरगांव
२०.	गडचिरोली	कुरखेडा	चारभटटी
२१.	गडचिरोली	कुरखेडा	सोनसरी
२२.	गडचिरोली	कोरची	गॅरापत्ती
२३.	गडचिरोली	अहेरी	देवलमारी
२४.	गडचिरोली	अहेरी	राजाराम(खां)
२५.	गडचिरोली	अहेरी	आवलमारी
२६.	गडचिरोली	सिरोंचा	असरअली
२७.	गडचिरोली	सिरोंचा	बामणी
२८.	गडचिरोली	सिरोंचा	विड्डलरावपेठा
२९.	गडचिरोली	सिरोंचा	गेदा
३०.	गडचिरोली	एटापल्ली	गेदा
३१.	गडचिरोली	एटापल्ली	कोटमी
३२.	गडचिरोली	एटापल्ली	दोलंदा
३३.	गडचिरोली	भामरागड	ताडगांव

३४.	गडचिरोली	भामरागड	कोठी
३५.	हिंगोली	कळमनुरी	नांदापुर
३६.	हिंगोली	हिंगोली	मालसेलु
३७.	हिंगोली	सेनगांव	पुसेगांव
३८.	हिंगोली	सेनगांव	पानकन्हेरगांव
३९.	बीड	परळी	नाश्रा
४०.	बीड	गेवराई	सिरसमार्ग
४१.	बीड	गेवराई	राक्षसभूवन
४२.	सातारा	खंडाळा	जवळे
४३.	सातारा	खटाव	वडगांव
४४.	सातारा	खटाव	अंबवडे
४५.	सातारा	महाबळेश्वर	कुभरीशी
४६.	सातारा	माण	कुकडवाड
४७.	सातारा	वाई	केजळ
४८.	यवतमाळ	कळब	डोंगरखर्डा
४९.	नागपूर	सावनेर	वाकोडी
५०.	सोलापूर	सावनेर	वाकोडी
५१.	रायगड	श्रीवर्धन	आदगाव
५२.	रायगड	श्रीवर्धन	वाममांडला
५३.	रायगड	मुरुड	नांदगाव
५४.	अहमदनगर	अकोले	कोकणवाडी
५५.	अहमदनगर	अकोले	मुतखेल
५६.	अहमदनगर	अकोले	घाटघर
५७.	अहमदनगर	अकोले	सातेवाडी
५८.	अहमदनगर	अकोले	कोथळे
५९.	परभणी	पूर्णा	वझूर
६०.	परभणी	गंगाखेड	सुप्पा
६१.	परभणी	जितुंर	जोगवाडा
६२.	परभणी	जितुंर	वाघीबो
६३.	पुणे	आंबेगाव	चास
६४.	पुणे	आंबेगाव	तिरपाड
६५.	पुणे	आंबेगाव	भिमाशंकर
६६.	पुणे	जुन्नर	देवळे
६७.	पुणे	जुन्नर	राजुर
६८.	पुणे	जुन्नर	घामारी

६९.	पुणे	शिरूर	करंजावणे
७०.	पुणे	दौड	दौड
७१.	पुणे	मुळशी	पिरंगुट
७२.	पुणे	मावळ	खंडाळा
७३.	पुणे	पुरंदर	गराडे
७४.	वाशिम	कारंजा	भडशिवणी
७५.	नंदुरबार		कंजाळा
७६.	नंदुरबार		सिगपूर
७७.	नंदुरबार		गव्हाळी
७८.	नंदुरबार		गमण
७९.	नंदुरबार		दहेल
८०.	नंदुरबार		घाटली
८१.	नंदुरबार		चिखली
८२.	नंदुरबार		राजविहार
८३.	नंदुरबार		राजविहार
८४.	ठाणे	शहापूर	तळवाडा
८५.	ठाणे	शहापूर	पिवळी
८६.	ठाणे	शहापूर	ढाकणे
८७.	ठाणे	मुरबाड	सावर्णे
८८.	ठाणे	भिवंडी	कुंदा पथक
८९.	पालघर	वसई	पाणंजू
९०.	पालघर	पालघर	ढेकाळे
९१.	पालघर	डाहाणू	चळणी
९२.	पालघर	डाहाणू	दाभाडी
९३.	पालघर	डाहाणू	दाभोण
९४.	पालघर	तलासरी	उपलाट
९५.	पालघर	वाडा	सोनाळा
९६.	पालघर	वाडा	गारगाव
९७.	पालघर	वाडा	निबवली
९८.	पालघर	विक्रमगड	बोन्हांडा
९९.	पालघर	विक्रमगड	तलावाली
१००.	पालघर	जव्हार	वावर
१०१.	पालघर	जव्हार	दाभेळी
१०२.	पालघर	जव्हार	चांभारशेत
१०३.	पालघर	जव्हार	झाप

१०४.	पालघर	जव्हार	आडोशी
१०५.	पालघर	जव्हार	सुर्यमाळ
१०६.	पालघर	जव्हार	करिगाव
१०७.	जालना	भोकरदन	आव्हाना
१०८.	जालना	मंठा	वेलोरा

फिरती आरोग्य पथके

अ.क्र.	जिल्ह्याचे नाव	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	चंद्रपूर	गोंडपिपरी	लाठी
२.	चंद्रपूर	पौभुणी	उमरी पोतदार
३.	चंद्रपूर	चिमुर्	कोलारा
४.	चंद्रपूर	वरोरा	मोखाळा
५.	चंद्रपूर	जिवती	वणी खुर्द
६.	चंद्रपूर	जिवती	भारी
७.	चंद्रपूर	जिवती	टेकामांडवा
८.	चंद्रपूर	कोरची	कोरची
९.	गडचिरोली	एटापल्ली	कसनसुर
१०.	गडचिरोली	भामरागड	भामरागड
११.	अकोला	तेल्हारा	चित्तालवाडी
१२.	अकोला	अकोट	उमरा
१३.	यवतमाळ	मारेगाव	मार्थाजुन
१४.	यवतमाळ	झरी जामणी	रोहपेठ
१५.	नागपूर	रामटेक	पवनी
१६.	नागपूर	पारशिवनी	कोलीतमारा
१७.	नागपूर	पारशिवनी	अंबाझरी
१८.	कोल्हापूर	पन्हाळा	सातवे
१९.	कोल्हापूर	हातांले	भोज
२०.	कोल्हापूर	हातांले	रुडी
२१.	कोल्हापूर	पन्हाळा	सुळे
२२.	कोल्हापूर	राधानारी	तुरंबे
२३.	कोल्हापूर	शाहुवाडी	सरुड
२४.	नांदेड	किनवट	पाथरी
२५.	नांदेड	किनवट	डोंगरगाव
२६.	नांदेड	किनवट	गणेशपुर
२७.	नांदेड	माहुर	वड्शा
२८.	जळगांव	जळगांव	शिरसोली
२९.	पुणे	आंबेगाव	माळीण
३०.	पुणे	आंबेगाव	ढाकाळे
३१.	पुणे	आंबेगाव	कोंढवळ
३२.	पुणे	जुन्नर	मुथाळणे

३३.	पुणे	खेड	चिखलगाव
३४.	पुणे	खेड	भोरगीरी
३५.	पुणे	मावळ	कुणे नामा
३६.	पुणे	मावळ	खांडी
३७.	गोंदिया	देवरी	ईडूकचुवा
३८.	गोंदिया	देवरी	पुराडा
३९.	गोंदिया	देवरी	पालांदुर जमी
४०.	गोंदिया	अर्जुनी/मोर	इळदा
४१.	गोंदिया	तलासरी	तलासरी
४२.	पालघर	जव्हार	जव्हार
४३.	पालघर	मोखाडा	मोखाडा
४४.	नाशिक	सुरगाणा	श्रीमुवण
४५.	नाशिक	सुरगाणा	खोकरविहिर
४६.	नाशिक	सुरगाणा	गोडोळे
४७.	नाशिक	सुरगाणा	कुकुडणे
४८.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	रायते
४९.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	मेटघर किल्ला
५०.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	ओझर खेड
५१.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	तोरंगण
५२.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	कळमुस्ते
५३.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	बाहुली खु.
५४.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	बेडसे
५५.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	पिंपळघोंड
५६.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	देवडीगरी
५७.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	आडगाव देवळा
५८.	नाशिक	त्र्यंबकेश्वर	देसराणे

पुनर्वसन दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	दवाखान्याच्या गावाचे नाव
१.	नंदुरबार	तळोदा	नर्मदानगर
२.	नंदुरबार	तळोदा	डेकाटी
३.	नंदुरबार	तळोदा	अमानी
४.	नंदुरबार	तळोदा	रोझवा
५.	नंदुरबार	तळोदा	अमली
६.	नंदुरबार	तळोदा	गोपाळपुर
७.	नंदुरबार	तळोदा	तन्हावद
८.	नंदुरबार	तळोदा	वडछील
९.	नंदुरबार	तळोदा	चिखली
१०.	नंदुरबार	तळोदा	वाडी
११.	नंदुरबार	तळोदा	काथर्दे दिगर

आश्रमशाळा पथक

अ.क्र.	मंडळ	जिल्हा	आश्रमशाळा पथकांची नावे
१.	ठाणे	ठाणे	शहापुर
२.		पालघर	वाडा
३.			जव्हार
४.			कामा
५.			तलासरी
६.		राचगड	पेण
७.	नाशिक	नाशिक	नाशिक
८.			दिंडोरी
९.			पेठ
१०.			सुरगाणा
११.			कळवण
१२.			इगतपुरी
१३.		धुळे	साक्री
१४.			शिरपुर
१५.		नंदुरबार	अक्कलकुवा
१६.			नवापुर
१७.			धडगाव १
१८.			धडगाव २
१९.		जळगांव	यावल
२०.		अहमदनगर	अकोले
२१.			राजुर
२२.	पुणे	पुणे	घोडेगाव
२३.			जुन्नर
२४.	लातूर	नांदेड	बोधडी
२५.			साखरणी
२६.	अकोला	वाशिम	वाशिम
२७.		अमरावती	चिखलदरा
२८.			धारणी
२९.		यवतमाळ	यवतमाळ
३०.			पांढरकवडा
३१.	नागपूर	नागपूर	रामटेक
३२.		गोंदिया	देवरी
३३.		चंद्रपूर	गडचादुर
३४.		गडचिरोली	गडचिरोली
३५.			कुरखेडा
३६.			अहेरी
३७.			भामरागड
एकुण			३७

नागरी दवाखाने

अ.क्र.	जिल्हा	तालुका	आश्रमशाळा पथकांची नावे
१.	हिंगोली	हिंगोली	डिग्रस कऱ्हाळे
२.	उस्मानाबाद	तुळजापुर	आरळी (बु)
३.	उस्मानाबाद	उमरगा	गुंजोटी
४.	उस्मानाबाद	भुम	सुकटा

अ.क्र.	आरोग्य संस्था	संस्था
१.	पोलिस दवाखाने	१६
२.	शवविच्छेदन केंद्र	४
३.	नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे	७
४.	शासकिय / दवाखाने	१३

शासकिय दवाखाने :-

- १) शासकीय मुद्रणालय दवाखाना, चर्नीरोड.
- २) शासकीय दवाखाना, विक्रीकर भवन.
- ३) शासकीय दवाखाना, अभ्युदय नगर, काळाचौकी
- ४) शासकीय दवाखाना, महालक्ष्मी.
- ५) शासकीय दवाखाना, आरे दुग्ध वसाहत, गोरेगाव.
- ६) शासकीय दवाखाना, भिक्षेकरी गृह, चेंबुर.
- ७) शासकीय दवाखाना, आमदार निवास, मनोरा.
- ८) शासकीय दवाखाना, जुने जकातघर.
- ९) शासकीय दवाखाना, मलबार हिल.
- १०) शासकीय दवाखाना, दिवाणी व सत्र न्यायालय.
- ११) शासकीय दवाखाना, उच्च न्यायालय.
- १२) शासकीय दवाखाना, मंत्रालय.
- १३) शासकीय दवाखाना, कोकण भवन, नवी मुंबई.

शवविच्छेदन गृह :-

- १) जे. जे. रुग्णालय शवविच्छेदन केंद्र, भायखळा.
- २) कुपर रुग्णालय शवविच्छेदन केंद्र, अंधेरी.
- ३) राजावाडी रुग्णालय शवविच्छेदन केंद्र, घाटकोपर.
- ४) भगवती रुग्णालय शवविच्छेदन केंद्र, बोरीवली.

पोलिस दवाखाने :-

- १) पोलिस मुख्यालय, दवाखाना, क्रॉफर्ड मार्केट.
- २) पोलिस दवाखाना, ताडदेव.
- ३) पोलिस दवाखाना, दादर.
- ४) पोलिस दवाखाना, नेहरु नगर, कुर्ला.
- ५) पोलिस दवाखाना, एल विभाग वरळी.
- ६) पोलिस दवाखाना, कांदीवली.
- ७) पोलिस दवाखाना, मरोळ अंधेरी.
- ८) पोलिस दवाखाना, अंधेरी.
- ९) पोलिस दवाखाना, डी. बी. मार्ग.
- १०) पोलिस दवाखाना, पंतनगर.
- ११) पोलिस दवाखाना, सांताक्रुझ.
- १२) पोलिस दवाखाना, माहिम.
- १३) पोलिस दवाखाना, रा. रा. पोलिस बल गट -११
- १४) पोलिस दवाखाना, रा. रा. पोलिस बल गट -८
- १५) आर्थर रोड जेल दवाखाना.
- १६) लोहमार्ग पोलिस दवाखाना, घाटकोपर.

नागरी कुटुंब कल्याण केंद्र :-

- १) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, कांदीवली
- २) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, अंधेरी.
- ३) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, वरळी.
- ४) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, मुलुंड.
- ५) ना. कु. क. केंद्र रा. का. वि. यो, परेल (एम. जी. एम.)
- ६) ना. कु. क. केंद्र पोद्दार आयुर्वेदिक रुग्णालय, वरळी.
- ७) ना. कु. क. केंद्र जे. जे. रुग्णालय, भायखळा.

जिल्हानिहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्रे

अकोला जिल्हा

आगर
अपतापा
दहीहांडा
कपाशी
कुरणखेड
पाल्खो
कावासा
मुंडगाव
सावरा
हात्रून
पारस
उरल बुदुक अकोला
वाडेगाव
धाबा
कान्हेरी सराप
महान
पिंजर
धोत्रा (शिंदे)
जामठी
कुरुम
परद
आलेगाव
बाभूळगाव (अकोला)
मालसुर
पातुर
सस्ती
आडगाव
दानापूर
हिवरखेड
पंचागाहन
अमरावती जिल्हा
धामणगाव गाधी (अमरावती)
पाथोत
येसुर्ना
अंजनगाव बरी
माहुली झा
शिराळा (अमरावती)
वलगाव
कापुस्ताल्ली
कोकारदा

सातेगाव
आष्टी
भातुकली
खोलापूर
आसेगाव पूर्णा
ब्राम्हणवाडा थडी
करजगाव
तळवेल
आम्लव
पळसखेड
हातरु
कात्कम्भ
सलोना
सेमाडोह
तेम्भूसोडा
अमला इंडली
चंद्रपूर
रामतीर्थ
येवडा
अन्जानासिंगी
मंगरुळ दस्तगीर
निंबोळी
तळेगाव दश
बैराघाड
बिजुधावडी
धुलघाटरेल्वे
हरिसाल
कालाम्खर
सद्रावाडी
अंबाडा
हिवरखेड
खेड
नेर्पिगालाई
विचोरी
धमक
लोणी टाकळी
मंगरुळ चाव्हाला
पापळ
कुन्हा
मार्डी (तिवसा)
सातेगांव

तळेगाव ठाकूर
आमानेर
लोणी वरुड
पुसाळा
राजुरा बाजार
शेन्दुर्जनघाट
बुलढाणा जिल्हा
चांदोल
हतेडी
पाडली
रायपुर (बुलढाणा)
वरवंड
अमडापूर
अन्त्रीखेडेकर
एकलारा
किन्होळा
शेलगाव अतोल
उंदरी
अंधेरा बुलढाणा
जवलखेड
जामोद
मादाखेड
पिंपळगाव काळे
आतली
बोथाकाझी
गणेशपूर
पिंपळगाव राजा
रोहाना
हिर्डाव
रायगाव
शिवानी पिसा
सुलतानपूर
नार्वेल
उमळी
देऊळगाव माळी
देऊळगाव सकार्षा
दोनगाव
जानेफळ
कळमेश्वर
बोराखेडी
धामणगाव बढे (बुलढाणा)

पिंपळगाव देवी
पिम्परीगवळी
नांदुरा
शेम्बा
टाकरखेड
वादनेरभोलजी
पातुर्डा
संग्रामपूर
सोनाला
वानखेड
अडसूळ
भोनगाव
जलंब
जवळा बुद्रुक
आडगाव राजा
किनगाव राजा
मलकापूर पांगरा
साखरखेडा
वाशिम जिल्हा
धामणी
धनाज बुद्रुक
मनभा
पोहा
ऊम्बडा बाझार
जुल्का
किन्हीराजा
मेडशी
शिरपूर
आसेगाव वाशीम
कासोला
मोहरी
शेळूबाझार
वनोजा
कुप्ता
पोहरादेवी
शेंदुर्जना
कवठा
केंवाद
मान्गुल्झानक
मोप
काटा

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

वाशिम जिल्हा	चोंडी	चिकलठाण	शिरडशहापूर
पादिताम्भोर	फेत्र	चिंचोली (औरंगाबाद)	गिरगाव
नोंदगाव	गौल	हतनूर (औरंगाबाद)	हत
वारला	जांब बाजार	करंजखेडा	हयातनगर
यवतमाळ जिल्हा	शेम्बालापिम्प्री	नाचान्वेल	कुरुंद
लोन्बेहाल	दहेगाव (यवतमाळ)	नगद	पांगराशिंदे
लोणी अरणी	धानोरा	वडनेर	टेंम्भूर्णी (हिंगोली)
म्हसोळा	वाढोणा बाजार	बाजारसावंगी	भांडेगाव
सदोबा सावली	वर्द	गुडांना	फालेगाव
घारफाळ	धनकी	वेरुळ	नरसी न
माडणी	कोरता	आडूळ (औरंगाबाद)	शिरसम
पहूर (यवतमाळ)	मुलावा	बालानगर	आखाडाबालापूर
भोरिअरब	सोन्दाभी	ठाकेफल (औरंगाबाद)	डोंगरकडा
मानकीन्ही	थेरडी	नंदर	मासोड
साईखेडा	विदुल	निलाज्गाव (औरंगाबाद)	पोत्रा
तळेगाव	कायार	पिंपळवाडी	रामेश्वर तांडा
हुसूल	कोलगाव (वाणी)	विहामंडवा	वाकोडी
वसंतनगर	राजूर (वाणी)	आळंद	गोरेगाव (हिंगोली)
भाम्बोरा	शिरपूर (वाणी)	बाबरा	कपडिशंगी
पारवा	अकोला बाजार (यवतमाळ)	गानोरी	कवठा
रामपूर (यवतमाळ)	बेलोरा (यवतमाळ)	जातेगाव (औरंगाबाद)	साखेर
शिवानी (यवतमाळ)	हिवरी (यवतमाळ)	वडोदबाजार	जालना जिल्हा
मेतीखेडा	सावार्गड (यवतमाळ)	अस्थाना	धनगर पिंपरी
नंझा	वडगाव (पोलीस स्टेशन)	अंधारी	गोंडी
सावरगाव (यवतमाळ)	मुकुटबन	पालोड	जामखेड
फुल्सावंगी	शिबला	पंवादोड	शहगार्ह
काळी दौलत	झरीझामनी	शिवाना	सुखापुरी
महागाव (महागाव)	औरंगाबाद जिल्हा	उंडणगाव	वादिगोद्री
पोहन्दुल	दौलताबाद	बनोटी	दाभाडी
मार्डी (यवतमाळ)	गोलात्गाव	जरंडी	शेलगाव
वेगाव	काचनेर	सावालादबारा	सोमथाना
बोरगाव (यवतमाळ)	लाडसावंगी	बोर्सार	वाकुळणी
मानिकावाडा	पिंप्रीराजा	गाढे पिंपळगाव	आण्वा
शिरसगाव (यवतमाळ)	वारुदकाझी	लाडगाव (औरंगाबाद)	धावडा
अर्ली	भेन्हाळा	लोणी ख	हसनाबाद
कारंजी (पांढरकवडा)	जीखनान	मानूर	जळगाव सपकाळ
खैरगाव दे	लासूर स्टेशन	शिवूर	केदारखेडा
पहापाल	शंदुर्वाडा	हिंगोली जिल्हा	राजूर
पाटणबोरी	सिध्दनाथवडगाव	जवाळाबाझार	रे पिंपळगाव
रुंझा	औराला	लोहारा (बु)	वाल्सावंगी
बेलूर	चापनेर	पिंपळदरी (हिंगोली)	कु पिंपळगाव

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

जालना जिल्हा	हदगाव	का सांगाव	खरसुंडी
रा उचेगाव	पठारगावन	कपाशी कोल्हापूर	बिलूर
राजा टाकळी	वाघाला	पिंपळगाव बुद्रुक	डफळापूर
रांजणी	धानोराकवणे	सिध्नेरली	को बोबलाद
तीर्थपुरी	कान्ठेश्वर (परभणी)	भुये	संख
दोनगाव (जालना)	कावाल्गाव	हसूर	शोगाव
खासगाव	तडकळस	इस्पुरली	उमदी
माहोरा	देवाल्गावगाठ	कणेरी	वळसंग (सांगली)
वरुड	वालूर	म शिरोली	येल्वी
दु कालेगाव	सोनपेठ (परभणी)	मुडाशिंगी	हिंणगाव
कारला	कोल्हापूर जिल्हा	सांगरुळ	खेअरदेवनगि
मानेगाव	भादवण	उचगाव	मो वडगाव
पिर पिंपळगाव	मालीग्रे	वादनागे	नेवरी
सेवली	उत्तूर	बाजार भोगाव	अगलगाव
विरेगाव (जालना)	वांतगी	भोरपाडले	देशिंग
दहिफळ खंदारे	कडगाव (कोल्हापूर)	काळे	धालगाव
धोक्साल	मडिलगे	केख-पोखळे	रांजणी (कवठे म)
पाटोदा	मिनचे खु	कोष्टली	खानापूर (खानापूर)
आष्टी	पाटगाव	पडल	वेजेगाव
सातोना	पिंपळगाव	धामोड	विटा
श्रीष्टी	अदकुर	राशिवडे	आरग
वानूर	हेरे	सरवदे	भोसे (सांगली)
परभणी जिल्हा	कानुर ख	तरले	एरंडोली
धारासूर	कोवाड	ठिकपुर्ली	कवलापूर (सांगली)
कोद्री	माणगाव (कोल्हापूर)	वाळवा कोल्हापूर	कवतेपिरण
महात्पुरी	तुदिये	आंबा	खंडेराजुरी
पिंपळ दरी	हलकर्णी	बांबवडे	म्हेशाल
राणीसावरगाव	कडगाव	भेडसगाव	नांद्रे
आडगाव	कानाडेवाडी	करण्फेन	भिलवडी
आसेगाव	महागाव	मन कोल्हापूर	कुंडल
चार्थाना	मुंगुरवाडी	मांजरे कोल्हापूर	अंतरी बुद्रुक
कौसोडी	नल	पा नीनाई	चरण
वाझर	गरीवाडे (कोल्हापूर)	शित्तूर	कोकरुड फक
येलदरी	निवाडे	अ. लाट	मणदूर
कोल्हा	आळते	दानोळी	मांगले
रामुपरी	अंबाप	घाल्वाद	सागाव (सांगली)
चाटोरी	भादोले	जयसिंगपूर	शिरशी
राव राजूर	हेरले हाथ (कोल्हापूर)	नंदानी	बोरगाव (सांगली)
दैठणा	हुपरी	नृसिंहवाडी	चिंचणी (सांगली)
जाब (परभणी)	पाकडोली	टाकळी	हतनूर
पेडगाव	पु श्रीओळी	सांगली जिल्हा	मणेरजुरी
पिंगळी	साजणी	आटपाडी	मांजर्डे
झारी	सावर्डे हाथ (कोल्हापूर)	दिघंची	सावालाज
बाभळगाव (परभणी)	चिखली कोल्हापूर	करगणी (सांगली)	वैफाले

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

सांगली जिल्हा	वाठार किरोली (सातारा)	मोंड	कुन्तेफल
येळावी (तसगाव)	वाठार स्टेशन (सातारा)	पडेल	सुलेमानदेवळा
बागणी	पाचगणी	फणसगाव	टाकलिंग
बावची	ताल्देव	शिरगाव	चौसाळा
बोरगाव वाळवा	तापोळा	मोरगाव	लीम्बगणेश
कामेरी	माळवाडी	सतेली-भेडशी	नाल्वंदी
कासेगाव	मार्डी सातारा	तळकट	पिंपळनेर
कुरालाप	म्हसवड (सातारा)	कळसुली	राजुरी नवगण
नेर्ले	पळशी (मन)	कनेडी	साक्शाल पिंपरी
पेठ	पुल्कोती	कासार्डे	तडसोना
वाळवा (सांगली)	चाफळ	खारेपाटण	येल्लाम्बघाट
येदेमाचीन्द्र	हेळवाक (कोयानानगेर)	नांदगाव (कणकवली)	भोगाल्वाडी
येलूर	कालगाव	फोंडा	मोहखेड
सातारा जिल्हा	केरळ	वरवडे	चकलांबा
बामणोली	मल्हारपेठ	हिलोक	जातेगाव
केळघर	मारळी	कडवळ	मदल्मोही
कुडाळ सातारा	मोरगिरी	कासलं	निपाणी जवलाका
कुसूमबी	मुरुड (सातारा)	माणगाव	तलवाडा
सायगाव	बरड	पांडूर	उमापूर
हेल्गाव	बीबी (सातारा)	वळवल	अडस
इंदोली	साळवे	आचरा	बंसारोला
काळे कराड	संबुर	चौके	चीन्चोलीमली
कोले	सोनवडे	गोल्वान	राजेगाव (बीड)
मसूर	तळमावले	हिवाळे	विडा
रेठरे	तारले (सातारा)	मसुरे	युसुफ वडगाव
सदाशिवगड	गिरवी	आंबोली (सावंतवाडी)	गंगामसाला
सुपने	राजळे	बांदा	किटीट आडगाव
उंब्रज	साखरवाडी	मालेवाड	पाश्रुड
वडगाव हवेली	तरडगाव	निरवडे	साडोळा
येवती	चिंचणे वंदन	सांगोली	ताकार्वान
अहिरे	कान्हेर	उंबर्डे	धर्मपुरी
लोणंद	कुमठे (सातारा)	वैभववाडी (१)	मोहा
शिरवळ (सातारा)	लिंब	आडेली	नागपूर
डिस्कळ	नागठाणे (सातारा)	परुळे	पोहनेर
कातर खटाव	नांदगाव (सातारा)	रेडी	सिरसाळा
खटाव	परळी सातारा	तुळस	अमळनेर
मायणी	ठोसेघर	बीड जिल्हा	डोंगरकिनी
निमसोड	बावधन	आपेगाव	नायगाव
पुसेगाव	भुईज	बर्दापूर	वाहली
पुशेसावली	कवठे	भाथ्याना	खालापुरी
किन्ही	मालात्पूर	घाटनांदूर	शिरुर (बीड)
पळशी (सातारा)	सिंधुदूर्ग जिल्हा	उजनी	कुप्पा
रहिमतपूर	इलये	धामणगाव (बीड)	वडवणी
तडवळे सातारा	मिठबाव	कडा (बीड)	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

लातूर जिल्हा	हन्दार्गुली	मालाकोली	आलूर
अन्धोरी	हेर	पेनूर	मुलाज
हाडोळती	नालागीर	सोनखेड	नैचाकुर
किनगाव	वाध्वाना (बुद्रुक)	आष्टा (नांदेड)	येणेगूर
सातारा	नांदेड जिल्हा	इवालेश्वर	बेम्बाली
शी ताजबंद	अर्धापूर	सिन्धखेड	ढोकी
बेलकुंड	मालेगाव (नांदेड)	वाई बाजार	जगजी
भादा	भोसी	वानोळा	केशगाव (उस्मानाबाद)
हसेगाव	किणी	मुगुट	कोंड
जवळग पोमादेवी	मोघली	रोही पिंपळगाव	पडोली (आ)
लामजना	खातगाव	बर्हली	पाटोदा (उस्मानाबाद)
मातोळा	कोन्दाल्वादी	बेल्मोगारा	पोहनेर (उस्मानाबाद)
उजनी	लोहगाव	चान्डोळा	समुद्रावानी
चापोली	सगरौळी	जम बुद्रुक	येडशी
जाणवलं	शंकरनगर (बिलोली)	राजुरा	आसू
नळेगाव	हनेगाव	सावारमल	आणला
बोरोल	माखेल	सावारमल	जवळा नि
वाळंदी	शहापूर (नांदेड)	बरबाडा	शेलगाव (उस्मानाबाद)
अन्तूर	करखेली	कुन्तोर	अणदूर
वांजरवाडा (लातूर)	आष्टी	मांजरंम	जळकोट (उस्मानाबाद)
भातांगली	बारादशेवला	लीम्बगाव	काटगाव
बोरी	कोळी	नीला	मंगरुळ (तुळजापूर)
चीकुरदा	निमगाव	राहता	नळदुर्ग
चिंचोली (बाल)	तमसा	तुप्पा	सलगर (दुत्य)
गंगापूर	वैफाना	विष्णुपुरी	सावागॉन
जवळा (बुद्रुक)	चीन्चोर्डी	वडगाव	पार
निवाली	सर्सम	सिंधी	पारगाव (उस्मानाबाद)
तांदुळजा	बरुळ	उस्मानाबाद जिल्हा	भंडारा जिल्हा
अंबुलगा (बुद्रुक)	कुरुला	अंभी	धारगाव
औरादश	ओस्मान नगर	ईऐत	खामारी (बुटी)
हल्गारा	पंशेवादी	मान्केश्वर	मोहदुरा
कासार बालकुंदा	पेट्वादाज	पाश्रुट (उस्मानाबाद)	पहेला
मदनसुरी	अप्पारावपेट	वालवड	शहापूर
नितूर	बोधडी	दहीपाल (उस्मानाबाद)	बारव्हा
पानचिंचोली	देहालीतांडा	इत्कुर	दिघोरी बिग
बितार्गाव	इस्लापूर	मंगरुळ (कल्लाम)	कुडेगाव
कारेपूर	जलधारा	मोहा (उस्मानाबाद)	सरांडी (बुद्रुक)
खरोला	कोठारी (नांदेड)	शिरढोण	केसलवाडा
पानगाव	राजगड	येरमाळा	मुरमाडी तूप
पोहरेगाव	शिवानी	अष्ट कसर	पिंपळगाव (लाखांनी)
साकोला	उमरीबाझार	जेवळी	पोहरा
शिरुर अनंतपाळ	कालंबर	कानेगाव (उस्मानाबाद)	सालेभाता
देवर्जन	कापसी	माकणी	आंधळगाव

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

भंडारा जिल्हा	तोहोगाव	अरेवाडा (गडचिरोली)	केशोरी
बेतला	जिवती	लाहेरी (गडचिरोली)	कोराम्भितोला गोंदिया
जांब	पाटन	मान्नेराजाराम (गडचिरोली)	महागाव गोंदिया
करडी	मांडवा	आमगाव (गडचिरोली)	फुताना
वरठी	नारंदा	घोट	घोनदी
आसगाव	विरुर गाडेगाव	कोनसरी	काकोडी
भुयार	बेम्बळ	कुनघाडा	मुल्ला
कोंढा	चिरोळी	मार्कंडा (क)	भानपूर
सावरला	मरोडा	रेगडी	दासगाव गोंदिया
एकोडी (किन्ही)	राजोली	गोडलवाही (गडचिरोली)	दावानिवाडा
गोन्दुमारी	बाळापुर	कारवाफा (गडचिरोली)	एकोडी गोंदिया
खांब	मौशी	मुरुमगाव (गडचिरोली)	कामठा
सांगडी	नवेगाव पांडव	पेढारी (गडचिरोली)	कटी
विर्शी	तळोधी	रंगी (गडचिरोली)	मोर्वाही
चुल्हाद	वाढोणा	गट्टा (गडचिरोली)	रवान्वादी
देव्हाडी	नवेगाव मोरे	कसनसूर (गडचिरोली)	चोपा
गोबरवाही	पोम्भूर्णी	तोद्सा (गडचिरोली)	कवलेवाडा
लेन्देझारी	चिंचोली (चंद्रपूर)	अभिर्झा	कुन्हाडी
नाकाडोंगरी	देवदा	पोरला	सोनी
चंद्रपूर जिल्हा	कढोली (चंद्रपूर)	पोटेगाव	तिल्ली/मोहगाव
कालमांना	अंतरगाव	बोतेकासा (गडचिरोली)	दाव्वा
कोठारी (चंद्रपूर)	बोथली	कोटगुल	पंढरी
विसापूर (चंद्रपूर)	जीबाग	देऊळगाव (गडचिरोली)	सौन्दाद
चादणखेडा	लोन्धोली	कढोली	शंडा
डोंगरगाव	पार्थी	मालेवाडा	बिजेपर
घोडपेठ (चंद्रपूर)	व्याहाड बुद्रुक	अडपल्ली	दरेंकासा
माजरी	गुंजेवाही	लगाम	कावाराबंध
मुधोली	मोहोडी नलेश्वर	सुन्देरनगर	सातगाव गोंदिया
अहेर नवरगाव	नवरगाव	अन्कीसा	इंदोरा
चौगन	वासेरा	मोयाबिंपेथा	मुन्दिकोणा
गांगलवाडी	कोसार्सार	सिरोंचा (बोडली)	सुकडी (डक)
मंडकी	मढेला	तेकादातला	वाडेगाव (गोंदिया)
मुद्झा	नागरी	झीन्गानूर	नागपूर जिल्हा
चीच्यल्ली	सवारी	कारेगाव (गडचिरोली)	जावळी (नागपूर)
दुर्गापूर	गडचिरोली जिल्हा	कुरुड	नांद
घुग्गुस	देचालीपेता	सावंगी	सोमपाळा
ताडली	जोमालगटा (गडचिरोली)	गोंदिया जिल्हा	अडेगाव
भिसी	कमलापूर	बाणगाव गोंदिया	कान्होलीबारा
जाभूळघाट	महागाव (गडचिरोली)	कालीमाती गोंदिया	रायपूर
खडेसंगी	पेरमिली	ठाणा गोंदिया	टाकालघाट
मसल बुद्रुक (चंद्रपूर)	भाक्रोंडी	तिगाव गोंदिया	धावेपाडा
नेरी (चंद्रपूर)	देलान्वादी	छन्न/भक्ती गोंदिया	गोदखेर्य
शंकरपूर	वैरागड	धाबेपौनी	मोहपा
ढाबा (चंद्रपूर)	वडधा	गोठनगांव गोंदिया	तीष्टी

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

नागपूर जिल्हा	खारामना (मो) वर्धा	कुडाशी	रांजणगाव (जळगाव)
गुमथाळा	रोहना (वर्धा)	म्हसदी	शिरसगाव (जळगाव)
गुमथी	देवळी	नवापाडा	तळेगाव (जळगाव)
काचारीसावांगा	गोल (देवळी)	रोहोड	तरवाडे (जळगाव)
कोंडाली	गिरोली (देवळी)	शिसोला	उंबरखेड (जळगाव)
येनवा	नाचणगाव	सुकापूर	वाघळी (जळगाव)
मंडाल	विजयगोपाल (देवळी)	टेंभा	अडावद (जळगाव)
सलवा (नागपूर)	अर्ल्हापूर	बेतावाड (धुळे)	चहार्डी (जळगाव)
तितूर	बुर्कोनी	चीम्याने (धुळे)	धानोरा (जळगाव)
वेलतूर	कांगाव (वर्धा)	धामणे (धुळे)	गोरगावले (जळगाव)
खात	कान्नवारगाव	मालपुर (धुळे)	हातेड (जळगाव)
कोढामेंढी	सरवडी	नारदाना (धुळे)	लासूर (जळगाव)
मौदा	गिरड (वर्धा)	निमगुळ (धुळे)	वैजापूर (जळगाव)
तारसा	मंडगाव	विखरण (धुळे)	चांदसर (जळगाव)
बोरखेडी	नांदोरी	वालखेडा (धुळे)	नांदेड (जळगाव)
व्याहाड	दहेगाव (गो)	बोराडी	साळवा (जळगाव)
जलालखेडा	हमदापूर	होळनांथे	सोनवद (जळगाव)
मेंढाळा	सलई-काला	खुर्डे बुद्रुक	कासोदा (जळगाव)
मोवाद	सिंधी (रत्ने)	रोहिणी	रिंगणगाव (जळगाव)
सावरगाव नागपूर	झडशी	सांगवी	तळई (जळगाव)
दहेगाव जोशी	अंजी (म)	विखरण	भादली (जळगाव)
डोरली	खारागना (गो)	वाडी बुद्रुक	धामणगाव (जळगाव)
कन्हान	तळेगाव (त)	वकवड	कानळदा
नवेगाव खरी	वायफड	जळगाव जिल्हा	म्हसावद (जळगाव)
सातक	धुळे जिल्हा	ढेकू	नशिराबाद (जळगाव)
भंडारबोडी	आर्वी	जाणवे	बेटावद (जळगाव)
हिवाराबाझार	बोरिस	मांडळ	फत्तेपूर (जळगाव)
कारवाही	बोरकुंड	मारवाड	गारखेडा (जळगाव)
मनसर	कापडाने	पातोंडा (आ)	नेरी (जळगाव)
नागरधन	खेडा	गिरड	शेंदुर्णी (जळगाव)
बडेगाव	कुसुंबा	गुढे	वाकडी (जळगाव)
चिंचोली केळवड	लामकानी	कजगाव	वाकोद (जळगाव)
खापा	मुक्ती (धुळे)	पिंपरखेड	अंतुर्ली (जळगाव)
पाटणसांगवी	नागाव	कठोर ख	कुन्हा (जळगाव)
बेला	नेर	किन्ही (जळगाव)	रंईखेडा (जळगाव)
माकरधोकडा	शिरुड	पिंपळगाव (जळगाव)	उचंदा (जळगाव)
पंचगाव	बसारावाल	वरासीम	लोहारा पाचोरी (जळगाव)
सिरसी	चादवेल कोरडे	इदगाव	लोहातर (जळगाव)
वर्धा जिल्हा	दहिवेल	येवती (जळगाव)	नगरदेवळा (जळगाव)
आष्टी (वर्धा)	दुसाने	दहीवड (जळगाव)	नांद्रा (जळगाव)
साहूर (वर्धा)	जैताणे	खेडगाव (जळगाव)	वरखेडी (जळगाव)
जळगाव (वर्धा)	कळंबीर	लोंढे (जळगाव)	मंगरूळ (जळगाव)
	कासारे (धुळे)	पातोंडा (चा)	शेळावे (जळगाव)

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

जळगाव जिल्हा	जेउर (नगर)	घारगाव	खुटामोडी
शिरसोदे (जळगाव)	म्हेकरी (नगर)	जावळे कडलग	मांडवी
तामसवाडी (जळगाव)	रुई छात्तीसी	जवळे बाळेश्वर	राजबर्डी
ऐनपूर (जळगाव)	टाकळी खातगाव	निमेगाव जाळी	रोषमाळ
चिनावल	टाकळी काजी	निमोन	सोन बु.
खिरोदा	वाळकी (नगर)	ताळेगाव (नगर)	तळई
लोहारा रावेर (जळगाव)	चंदा	भात्कुदेगाव	तेलखेडी
निंभोरा (जळगाव)	कुकाना	चापडगाव शे (नगर)	तोरणमाळ
थोरगव्हाण (जळगाव)	नेवासा बुद्रुक	दहीगाव (नगर)	आष्टे (नंदुरबार)
वाघोड (जळगाव)	नेवासा कु	धोराजलगाव	ठेकवद
भालोद (जळगाव)	सलाबतपूर	हटगाव (नगर)	कोपर्ली (नंदुरबार)
हिंगोणा (जळगाव)	सिरसगाव (नगर)	शेवगाव	लहान शहादा
किनगाव (जळगाव)	सोनई	आडळगाव (नगर)	नटावद
पाडळसा (जळगाव)	टोका	बेलवंडी (नगर)	राकसवडे
साकळी (जळगाव)	उत्सवदुमळा	काष्टी	शानिमंडळ (नंदुरबार)
सावरखेडा (जळगाव)	अलकुटी भालावशी	कोल्गाव (नगर)	चिंचपाडा
अहमदनगर जिल्हा	कान्होरपाथर	लोणी वाय्कानाथ	धनराट
ब्राह्मणवाडा	खडकवाडी	मांडवगण (नगर)	डोंगेगाव (नंदुरबार)
देवठान	निघोज	पिंपळगाव पिसा	पळसून (नंदुरबार)
खिरविरे	पालवे	बेलापूर बुद्रुक (नगर)	प्रतापपूर
कोहोने	रुही छत्रपती	मलवडगाव	उमराण (नंदुरबार)
कोतूळ	खरवंडी कासार	निमगाव खैरी	वावडी
लाडगाव	माणिक दोंडी	पडेगाव (नगर)	झामंणघर
मावेशी (नगर)	मिरी	टाकळीबन	आडगाव (नंदुरबार)
म्हलाडावी	पगोरी पिंपळगाव	उन्दिर्गाव	कहाटूळ (नंदुरबार)
शेंडी	पिंपळगाव तप	नंदूरबार जिल्हा	कालसाडी
विडा	तिसगाव	बरआ विहीर	कुसुमवाडा
अरणगाव	अस्तगाव	डाब	मंदाणा (नंदुरबार)
खर्डा	दाड बु	होराफाळी	पाडळदा (नंदुरबार)
नानज	डोरले	जांगठी	प्रकाशा (नंदुरबार)
भारडगाव	कोल्हार बक	काठी	सारंगखेडा
चापडगाव कर्जत (नगर)	सावळीविहीर	खापर	शहाणा (नंदुरबार)
कुल्धारण (नगर)	वाकडी (नगर)	मांडवा	सुलवाडे
मिरजगाव (नगर)	बरागाव नांदुरे	मोरंबा	वडाळी
राशीन (नगर)	देवळाली प्रवरा	ओहाळा	वाघार्डे (नंदुरबार)
चासनळी	गुहा	पिंपळखुटा	बोरद (नंदुरबार)
दहीगाव बोलका	मांजरी	उर्मिलामाळ	प्रतापपूर (नंदुरबार)
पोहेगाव	ताकालीमिया	वडफळी	सोमवल (नंदुरबार)
सावनसर	उंबरे	वेली अक्कलकुवा	वाल्हेरी
टाकळी ब्राम्हणगाव	आश्वि	बिल्याव (नंदुरबार)	नाशिक जिल्हा
वारी	बोटा	चुलवड	काझीसंगावी
चास (नगर)	चंदनापुरी	धनाजे	ताळेगाव रोही (नाशिक)
देहरे	धन्दाफाल	काकर्दा	उसवाड
देवगाव		कात्री	
		गताडी	

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

नाशिक जिल्हा	न्यायडोंगरी	पळसन	फुरसुंगी
वडाळीभोई	पिंपरखेड (नाशिक)	पांगारणे	खडकवासला
वडनेर भैरव (नाशिक)	वेहेळगाव	उंबरढाण	खानापूर
दहीवड	गिरणारे (नाशिक)	आंबोली	खेड शिवापूर
खामखेडा	जातेगाव (नाशिक)	चिंचओहोळ	कुंजीरवाडी
खर्डा (नाशिक)	शिंदे	मुळवड	लोणी काळभोर
लोहणेर	चांदोरी	रोहिले	पेरणे
मेशी	देवगाव (नाशिक)	शिरसगाव	सांगरुन
खर्डा	कसबे सुकेणे	ठाणापाडा (नाशिक)	उरळीकांचन
कोचरगाव	म्हाळसाकोरे	अंदरसूल	वाडेबोलाई
मोहाडी	नैताळे	मुखेड (नाशिक)	वाघोली
ननाशी	निमगाव वाकडा	पाटोदा (नाशिक)	बावडा
निगडोळ	ओझर	सावरगाव (नाशिक)	भिगवण
पांडाणे	पालखेड	पूणे जिल्हा	बिजवडी
ताळेगाव दिंडोरी (नाशिक)	पिंपळगाव बसवंत	अडिवरे	कळस
उमराळे	आंबे	धामनी	लासुर्णे
वारे	भुवन	डिम्भा	निर्वांगी
वरखेडा	जोगमोडी	महाळुंगे पडवळ	पळसदेव
बळेगाव कुन्हे	कारंजाळी	निर्गुंडसर	सणसर
धामणगाव	कोहोर	पेठ	आळे
काळूस्ते	कुळवांडी	तळेघर	आपटाळे
काननवाडी	कुभाळे	डोर्लेवाडी	बेल्हा
खेड (नाशिक)	अलियाबाद	होळ	इंगळून
नांदगावसदो	ब्राम्हणगाव	काटेवाडी	मढ
वैतरणा	जायखेडा	लोनिभापकर	नारायणगाव (वारुल्वादी)
वाडीवरहे	कपालेश्वर	मोरगाव	निमगाव सावा
दळवट	केळझर	मूर्ती	ओतूर
जथमर	मुल्हेर	पणदरे	पिंपळवंडी
कनाशी (नाशिक)	नामपूर (अंबासन)	सांगावी	राजुर
मोकभणगी	निर्पूर	शिसुफळ	सावरगाव
नवीबेज	साल्हेर	अंबवडे	येणेरे
ओतूर (नाशिक)	ताहाराबाद	भोन्नावली	आंबोली पुणे
तिन्हळ	वीरगाव	जोगवडी	डेहणे
नांदुरी	दापूर	नसरापूर	कडूस
चीखालोहाल	देवपूर	नेरे-भोर	करंजविहीरे
कळवडी (नाशिक)	नायगाव (नाशिक)	देऊळगाव राजे	खेड पुणे
करंजगव्हाण	पांडुर्ली	केडगाव	कुडे (बुद्रुक)
मळगाव	ठाणगाव	खामगाव	पेठ
निमगाव (नाशिक)	वावी	कुरकुंभ	शेल पिंपळगांव
रावळगाव	बान्हें	नानगाव	वाडा
सौंदाणे	बोरगाव (नाशिक)	राहू	वाफगाव
सोनाज (नाशिक)	बुबळी	रावणगाव	आडले (बुद्रुक)
वडनेर खाकुर्डी	माणी	वरवंड	कारला
बोलढाण	मनखेड	देहू	खटकाले
हिसवळ			
झोडगा			

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

पूणे जिल्हा	मध (सोलापूर)	तुंगत	अगरदांडा
टाकवे	मानेगाव (सोलापूर)	अकोला(वसुद)	ब मांडला
तळेगाव दाभाडे	मोडनिंब	घेरडी	आजिवली
येळसे	परिते	जवळा (सोलापूर)	आपटा
आंबवणे	पिंपळनेर	कोला	गव्हाण
माले	रोपळे (कावे)	महूद	नेरे
माण	टेंभूर्णी (सोलापूर)	नाझरे	वावंजे
मुठा	उपळाई (बुद्रुक)	औराद	गडाब
बेलसर	बोर्गाव	भांडारकवडे	जिते
माळशिरस	फोंडशिरस	बोरामणी	कामारली
नीरा	लवंग	होटगी	वाशी
परिंचे	म्हाळुंग	कंदलगाव	पल्चील
वेळू	माळीनगर	वळसंग	पिताल्वादी
करडे	मांडवे	रायगड जिल्हा	आंबेवाडी
कवटे	माणकी	चिखली	कोकबन
केंदूर	मोरोची	धोकावाडे	नागोठणे
मांडवगण फराटा	पिलीव	पेढांबे	बपंचातन
निमोणे	पुरंदावडे	पोयनाड	वळवटी
रांजणगाव	शंकरनगर	रेवदंडा	जांभूळपाडा
टाकली हाजी	वेळापूर	आंबिवली	पाली
तळेगाव ढमढेरे	आंधळगाव	कडव	तला
करंजावणे	भोसे (सोलापूर)	कळंब	कोप्रोली
पासली	बोरले	खांडस	रत्नागिरी जिल्हा
सोलापूर जिल्हा	मारवाडे (सोलापूर)	मोहिली	आदरे
चापडगाव	सलगर	नेरळ	दादर
दुधानी	अनगर	चौक	कापरे
जेउर	अंकोली	खालापूर	खरवते
करजगी (अक्कलकोट)	बेगमपूर	लोहोप	फुरुस
मेंदर्गी	कामाठी (सोलापूर)	वावोशी	रामपुर (रत्नागिरी)
नागणसूर	कुरुळ	बिरवाडी	सावर्डे
शिरवळ (अक्कलकोट)	नरखेड (सोलापूर)	चीम्भावे	शिर्गाव (रत्नागिरी)
वागदरी	पत्कुल	दासगाव	वाहल
अगलगाव (बार्शी)	शिरपूर	पाचाड	आसूड (रत्नागिरी)
चिखर्डे	कोंडी	विन्हेरे	अन्जारला
गौद्राव	मार्डी	वरंध	दाभोळ
पानगाव (सोलापूर) (बार्शी)	तिरहे (नॉर्थ सोलापूर)	गोरेगाव	केळशी
तडवळे (बार्शी)	वाडाला (फक)	इंदापूर	फानासू
उपलेदुमाला	भावळणी (सोलापूर)	नांदावी	पीसी
वैराग	गादेगाव	निजामपूर	साखालोली
जेउर (सोलापूर)	करकंब	सर	उम्बारले
केम	कासेगाव (सोलापूर)	शिरवली	आबलोली
कोर्टी	खर्डी	खाम्गाव	चिखली गुहागर
साडे	पुलुज	मेंदाडी	हेदवी
वरकुटे (कर्माळा)	रोपळे (पंढरपूर)		कोलावली

मंडळ/जिल्हा/तालुका निहाय प्राथमिक आरोग्य केंद्राची नावे दर्शविणारा तक्ता - चालू ....

रत्नागिरी जिल्हा	कोतवडे	गंजद	सोमरा
तळवली	मालगुंड	घोलवड	तारापूर
अम्बावली	पावस	सायवन	अघई
कोरेगाव (रत्नागिरी)	वाटाड	तवा	डोळखांब
लोटे	बुरंबी	वनई चंद्रनगर	कसारा
फुरुस (खेद)	देवळे	जम्सेर	किन्हवली
शिव बक	धामापूर	नांदगाव	शेंद्रून
तळा	कडवी	साखर्षेत	शोणवा
तिसंगी	कोन्दुम्रे	साकुर	टाकी पठार
वावे	माखजन	आजदे	टेंभा ठाणे
भांबेड	निवे (खु)	दहागाव	वासिंद
जावडे	फुन्गुस	खडवली	अम्गाव (तलासरी)
रिंगणे	साखरपा	निळजे	सूत्रकार
सतावली	सायले	असे	उध्वा
शिपोशी	वांद्री	खोडला	वसा
वाडिलींबू	ठाणे जिल्हा	मोन्होडा	आगाशी
देव्हारे	बदलापूर	वशाळा	भाताने
कुंबळे	मंगरूळ	धसई	चंदनसार
पंदेरी	सोनावाला	किशोर	कामन
धर्तले	वांगणी	म्हसा	नाला सोपारा
जैतापूर	आन्गाव	सरळगाव	नवघर
जवलेथर	चीम्बिपदा	शिरोशी	निर्मल
कारक करवली तिथ	दाभाड	शिवले	पारोळ
केळवली	दिवा - अंजूर	तुळई	कुर्जे
कुंभवडे	खारबाव	दांडी	माल्वाडा
ओणी	कोण	दुर्वेस	तलवाडा
फुपेरे	पडघ	एदवन	गोहर
सोल्गाव	वर्जेश्वरी	केळवा - माहीम	खानिवली (वाद)
चंदेरी	ऐन	मासवण	कुड्स
हातखंबा	अशागड	मुरबे	परळी (वाद)
जाकादेवी	चिंचणी	दूसफाळा	
खानू	धुंदाल्वादी	सातपाटी	

रुग्णालयांची माहिती

रुग्णालयांची माहिती

अ. क्र.	रुग्णालयाचे नांव	सन २०१८-२०१९						सन २०१९-२०२०						सन २०२०-२०२१ (सप्टेंबर अखेर)						
		आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			आंतररुग्ण			बाह्यरुग्ण			
		स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	स्त्री	पुरुष	एकूण	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : ठाणे																				
१.	जि. सा. रु. ठाणे	...	१३३१४	१६२७२	२९५८६	९०६२२	११०७६१	२०१३८३	१३५२९	१६५३५	३००६४	८५३३६	१०४३३६	१८९६७२	१२३०	२०४७	३२७७	०	०	०
२.	मध्यवर्ती रु. उल्हासनगर-३	...	१६१३३६	८०६६८	२४२००४	१५६१७७	११४०८	२७०२५	१३९३८०	११८७३०	२५८११०	१३४२१	१२३८७	२५८०८	४७७१८	४०५२२	८८२४०	८००९	६६२१	१४६३०
३.	शा. प्रसुती व दवा. उल्हासनगर-४	...	३९१५	८११	४७२६	८०५५३	५४०१८	१३४५७१	३५४८	८८३	४४३१	८८९७२	५८५२६	१४७४९८	६०१	४७२	१०७३	०	०	०
४.	प्रादे. मनोरु. ठाणे	...	९७८७	८१३१	१७९१८	२२४८६	३०९९९	५३४८५	५११२	७७२०	१२८३२	२०४३९	३१९८७	५२४२६	१९९१	३०२२	५०१३	५६०२	७१९६	१२७९८
५.	इंदिरा गांधी स्मृती रु. भिवंडी	...	१२६५५	७४९५	२०१५०	८९९६८	८८६४०	१७८६०८	१२६११	४५३६	१७१४७	८९०९१	८१२८६	१७०३७७	२६६२	२९७	२९५९	६५१५	७३५४	१३८६९
६.	सा. रु. मालवणी मालाड	...	२३०२	१२६५	३५६७	४८७८६	४८४१३	९७१९९	२२०३	१३०६	३५०९	६३९९५	६५२८८	१२९२८३	६९८	२२०	९१८	९६३६	८५९०	१८२२६
७.	उपजि. रु. शहापूर	...	८३७७	५०४६	१३४२३	८१०४५	६९९७५	१८०२०	८०१५	४५७६	१२५९१	१७८८५	८६३०६	१८४१९१	३१८९	१५४३	४७३२	१५९९७	१६३१०	३२३०७
८.	मुरबाड	...	१८७७	६८१	२५५८	३१२१८	२५५४२	५६७६०	८२८	२३८४	३२१२	३६८२२	३०७०१	६७५२३	७४३	१९०	९३३	७७५	९३१	१७०६
९.	गोवेली	...	१३३८	१९००	३२३८	२५४६३	३१२००	५६६६३	१४२७	१७२०	३१४७	२००१०	२७३७१	४७३८१	५१	१०५७	११०८	२६३५	१३८८६	१६५२१
१०.	बदलापूर	...	२३००	१७२०	४०२०	२४५४४	२५६३०	५०१७४	२१३०	२०००	४१३०	२६०३०	२७५९३	५३६२३	३०६	१७१	४७७	६५०१	७२०४	१३७०५
११.	अंबाडीफाटा	...	०	०	०	९७९०	८६०७	१८३९७	०	०	०	१२६२०	१०५११	२३१३१	०	०	०	२२३१	२६४१	४८७२
१२.	खर्डी	...	७७१	३८६५	४६३६	२४२०९	२७०९९	५१३०८	१४३१	७१६	२१४७	१५४६१	१२०२३	२७४८४	९२४	४१०	१३३४	१५५५२	१०४१३	२५९६५
१३.	टोकावडे	...	१२९४	२४६६	३७६०	३०३९७	२७६५१	५८०४८	२१०३	१२०१	३३०४	२१६७६	२१५४४	४३२२०	९४६	४८७	१४३३	८०८०	७५५८	१५६३८
जिल्हा : पालघर																				
१.	उपजि. रु. जव्हार	...	४३३००	२८७००	७२०००	१०६७००	७१३००	१७८०००	३९३१३	२९१८३	६८४९६	९०११०	७८५११	१६८६२१	४५६८	३०३२	७६००	१७२६१	१४१२३	३१३८४
२.	कु. रु. डहाणू	...	४०४७	५१३८	९१८५	२६१२१	३२९४६	५९०६७	४६३५	५८९९	१०५३४	३११२२	३८०३७	६९१५९	२०८०	२५४२	४६२२	१४८९०	१८१९९	३३०८९
३.	उपजि. रु. कासा	...	४०१६	२४३१	६४४७	३५०२७	२३३३५	५८३६२	६५३६	३९६२	१०४९८	४३३७१	२८९१८	७२२८९	११५३	२१५९	३३१२	१८९७	१३१९	३२१६
४.	उपजि. रु. वाडा	...	४६०२	२८५८	७४६०	४८६०५	४५७३३	९४३३८	४२०२	२८५२	७०५४	४७८०५	४९०६४	९६८६९	१३८८	८१८	२२०६	४५४७	५६०९	१०१५६
५.	मोखाडा	...	५६९६	१४२५	७१२१	२२३०२	३६३३३	५८६३५	६१८२	१६४६	७८२८	३२००७	३१९७५	६३९८२	२०००	१२५०	३२१०	८४०३	१२४०२	२०८०५
६.	तलासरी	...	३१२०	२०७४	५१९४	१७२११	१६४१२	३३६२३	१२६८	२६८९	४९५७	१७९५२	१६१८३	३४१३५	२२६८	२६८९	४९५७	५८६५	५०१९	१०८८४
७.	विरार	...	७७२	३७३	११४५	२४३८९	२४१८९	४८५७८	८५०	४४७	१२९७	२६८२७	२६६०७	५३४३४	९०१	४७४	१३७५	२८४३६	२८२८३	५६७१९
८.	मनोर	...	३८५९	१९१५	५७७४	२१७९१	१३१४५	३४९३६	३९४०	२१०२	६०४२	१६५५३	१३१८९	२९७४२	२२९१	१११९	३४१०	७७७७	५८९४	१३६६१
९.	जि.रु.पालघर	...	३००२	२७१५	५७१७	४४३१९	३९३७२	८३६९१	२५०४	२१२६	४६३०	४६५६७	५२४६३	९९०३०	१९५	४१८	६१३	११८०९	१३१९६	२५००५
१०.	विक्रमगाड	...	२३०१	४३०५	६६०६	२६११२	३०७६६	५६८७८	१२०१	१५६८	२७६९	३१४४४	३३७४४	६५४८८	१५०२	१२४२	२७४४	६०२८	९६४६	१५६७४
११.	वानगांव	...	६३६	२८६	९२२	११६४१	८८९६	२०५३७	४७८	१३७	६१५	१२०८३	२४६३६	३६७१९	२७३	७३	३४६	२८०१	२१४०	४९४१
१२.	बोईसर	...	१६८०	१३८५	३०६५	४०८४२	३५२३०	७६०७२	१८६५	१४०२	३२६७	३८७४५	४१९३९	८०६८४	६५०	३६६	१०१६	९१८३	११४३०	२०६१३

जिल्हा : रायगड

१.	सा. रु. रायगडअलिबाग ...	१३९९७	१०५९९	२४५९६	८९९२३	६८०९२	१५८०१८	१५६५४	१६५३१	३२१८५	६३२१५	६६७५६	१२९९७१	५८६१	६३८६	१२२४७	१७७६०	१९३५१	३७१११
२.	उपजिरु. माणगाव ...	३३७७	१६३५	५०१२	४०४५२	१९५८५	६००३७	४०६७	१८९९	५९६६	३९१०५	१८२५९	५७३६४	१११७	१०४४	२१६१	७९८३	७४६१	१५४४४
३.	उपजि. रु. पेण ...	३४९३	१९७३	५४६६	५४२१४	३०६२२	८४८३६	३९४९	२०२९	५९७८	४६६९०	२३९९०	७०६८०	५३१	५९०	११२१	११३२४	१२५८३	२३९०७
४.	उपजि. रु. कर्जत ...	२६३८	१८२३	४४६१	४९२९५	३४०६६	८३३६१	२२२६	१७९६	४०२२	५०५३५	४०७७३	९१३०८	७२१	७६४	१४८५	९२५१	९८०२	१९०५३
५.	पोलादपूर ...	९०९	६७४	१५८३	१६६२३	१२३२६	२८९४९	११४६	८१७	१९६३	१६९६१	१२०९२	२९०५३	२३७	१६३	४१००	५३६७	३६९१	९०५८
६.	जसवली ...	३६२	२४१	६०३	४६९०	३१२३	७८१३	३४३	१९७	५४०	३८७७	२२२६	६१०३	१६	१०	२६	४५७	२८५	७४२
७.	महाड ...	१९४९	८६३	२८१२	४०६४७	१७९९८	५८६४५	१७१०	१०८०	२७९०	३१६३९	१९९८३	५१६२२	८७०	६३०	१५००	१०३०१	७४५९	१७७६०
८.	रोहा ...	१०६७	७६८	१८३५	२९४३६	२११८७	५०६२३	८७८	५७२	१४५०	२४८८३	१६२११	४१०९४	३२८	७०९	१०३७	३०९१	६६८०	९७७१
९.	कसेली ...	१०४८	५४५	१५९३	१४४०८	७४९२	२१९००	११५८	५८०	१७३८	१८१५२	९०९२	२७२४४	३६४	१७५	५३९	४६८७	२२५३	६९४०
१०.	चौक ...	९१६	५७७	१४९३	१७५४४	११०५२	२८५९६	६८७	४१७	११०४	१५४६१	९३८४	२४८४५	१३२	१४१	२७३	२८५३	३०४८	५९०१
११.	उरण ...	९५७	५११	१४६८	३३०७६	१७६६२	५०७३८	७१९	४५१	११७०	३६३३०	२२७८८	५९११८	१९५	११४	३०९	७७०९	४५०७	१२२१६
१२.	पनवेल ...	१००८	५१४	१५२२	३७९८९	१९३७१	५७३६०	१५५२	१०३२	२५८४	४४४६९	२९५६९	७४०३८	१०४०	२१७९	३२१९	३६३५	७६१६	११२५१
१३.	मुरुड ...	११५४	९५०	२१०४	१५३०९	१२६०३	२७९१२	४३०	४०३	८३३	९२९७	८७१३	१८०१०	७७	११८	१९५	३१३०	४७९६	७९२६
१४.	कु. रु. श्रीवर्धन ...	१४७४	६७८	२१५२	२२७८७	१०४८१	३३२६८	१७७७	७७८	२५५५	२९०२४	१२७०७	४१७३१	७२६	४७८	१२०४	८१६१	५३७३	१३५३४
१५.	ग्रा. रु. म्हसाळा ...	१३१८	७३१	२०४९	१५१७१	८४१५	२३५८६	११७०	९८८	२१५८	२०९५३	१७६९३	३८६४६	२१०	४९	२५९	५६५९	१३२१	६९८०

जिल्हा : पुणे

१.	जिल्हा. रु. पुणे ...	१६१७०२	१५४९६७	३१६६६९	१७१२६२	१७९२४६	३५०५०८	२८००२	३१५३५	५९५३७	९३३१	८९८०	१८३११	१०७७१	१०७८२	२१५५३	३२१६	४३५१	७५६७
२.	उपजि. रु. आळंदी ...	३०२६६	३८२६५	६८५३१	४३७७६	४६८६०	९०६३६	१२४३८	१४९४३	२७३८१	८५७	५५९	१४१६	९२४	५६४	१४८८	२५४	१०८	३६२
३.	ग्रा. रु. बारामती ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	६४२	३५६	९९८	०	०	०	०	०
४.	उपजि. रु. चाकण ...	४८०६७	४२८९२	९०९५९	४१०११	३४६३०	७५६४१	१७४१	१४९६	३२३७	१८५९	१०६०	२९१९	१०१४	४२६	१४४०	५७१	३१०	८८१
५.	उपजि. रु. चांडोली ...	२४८२६	२१९१६	४६७४२	२५७२५	२५८३०	५१५५५	७९५०	७५५८	१५५०८	१९१६	९२४	२८४०	२१५७	१०२१	३१७८	९९४	५७२	१५६६
६.	उपजि. रु. घोडेगांव ...	१३५३३	१०२७९	२३८१२	१११८७	११२२१	२२४०८	९८३	८८५	१८६८	७४३	३१४	१०५७	१८६४	७५२	२६१६	३१९	९७	४१६
७.	उपजि. रु. जेजूरी ...	१९५२६	१९०२४	३८५५०	१८१०१	१८४८०	३६५८१	४६२२	७५२८	१२१५०	२४०४	११२१	३५२५	७३९	३६३	११०२	२६४	१३४	३९८
८.	स्त्री रु. जुन्नर ...	२७४५५	२६८२७	५४२८२	३५४९६	३३३३०	६८८२६	७७६३	७०९३	१४८५६	७४२	६०९	१३५१	२१२३	८४३	२९६६	१०६१	५७१	१६३२
९.	ग्रा. रु. काळे कॉलनी ...	१०८६४	१२६९४	२३५५८	११७८४	१३२८२	२५०६६	३०६७	३८३६	६९०३	३६६	१५३	५१९	७६५	६४९	१४१४	१५९	११३	२७२
१०.	ग्रा. रु. कान्हेफाटा ...	१४१८४	१६२६६	३०४५०	२००६५	२२५८६	४२६५१	६४५६	६६४२	१३०९८	५७८	२८८	८६६	६५७	२६०	९१७	६९	३४	१०३
११.	नारायणागांव ...	१५७३०	१७७६१	३३४९१	१८४४३	२०४८७	३८९३०	६३१४	७७९१	१४१०५	७०७	२०६	९१३	६६१	३५७	१०१८	३३६	२४६	५९२
१२.	न्हावरा ...	१९५२७	२०५७७	४०१०४	२२२१६	२३६००	४५८१६	४२६८	५२६७	९५३५	१३०७	९८९	२२९६	६२२	२४७	८६९	१३९	९९	२३८
१३.	निमगांव केतकी ...	१७३८८	१९१९०	३६५७८	१८५९९	२१३२१	३९९२०	४५१५	६०४३	१०५५८	७५१	४६८	१२१९	१३१७	१०१९	२३३६	१५६	१५३	३०९

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
१३.	पौड	...	२१९८२	२०४५४	४२४३६	२७ ०१	२७०४४	५४१४५	५२९१	५१४५	१०४३६	८०६	५९८	१४०४	६७०	४६६	११३६	१५०	५५	२०५
१४.	रुई	...	२६५११	२९२४६	५५७५७	२७९६८	३६०८३	६४०५१	१०९०	१५४७	२६३७	१३७१	५२९	१९००	८०९	/४२	१५५१	१३८५	१४५५	२८४०
१५.	सासवड	...	३१९४८	२५४९०	५७४३८	४०२८२	३२१३८	७२४२०	१०५४१	१०९३९	२१४८०	७०९	३५१	१०६०	१२७४	६३६	१९१०	३८७	४१९	८०६
१६.	शिक्रापूर	...	२१५८१	२५७०५	४७२८६	२२२३०	३४९२९	६४१५९	८६८५	११०५३	१९७३८	२१८७	७६६	२९५३	६८१	३५७	१०३८	३०३	१३५	४३८
१७.	शिरूर	...	३३५४२	३४३४९	६७८९१	४०१५८	४२२५६	८२४१४	७५४०	५४५०	१२९९०	६२१	४८९	१११०	९७५	२९३	१२६८	१३	७	२०
१८.	सुपा	...	१९१६९	२०५४०	३९७०९	१८३५९	२१८२६	४०१८५	४९३२	८१५२	१३०८४	३६१	२२४	५८५	६५१	५४९	१२००	६७	४८	११५
१९.	वेलहा	...	१४४७५	११८२०	२६२९५	१५९८७	१४४५४	३०४४१	२६१५	२३९४	५००९	१६७४	८७९	२५५३	३२०	२३४	५५४	८४	१०९	१९३
२०.	यवत	...	१९४३७	१८३७५	३७८१२	१८१४४	१६७७८	३४९२२	२६४६	२८१४	५४६०	७७८४	४३२२	१२१०६	१८०५	११२३	२९२८	३०४	१८९	४९३
२१.	मंचर	...	४६५१८	५५५३७	१०२०५५	५७०८३	६७३७१	१२४४५४	१३८२४	२०३३७	३४१६१	२२८८	१२९८	३५८६	३८७५	३६३०	७५०५	५८१	९३७	१५१८
२२.	भोर	...	५३७६१	४०३२९	९२०९०	५६८४५	४२८७९	९९७२४	६८०८	४६५२	११४६०	४५४३	१७४०	६२८३	६५२४	३६१३	१०१३७	५५२	२६०	८१२
२३.	दौड	...	३६०५७	३५७३२	७१७८९	३६२२७	३४१६०	७०३८७	५७८९	७३४९	१३१३८	३४६३	२०८९	५५५२	२१६०	१२७५	३४३५	७९८	६७३	१४७१
२४.	इंदापूर	...	३६२७३	३३१७९	६९४५२	३५३८७	३८९४३	७४३३०	७५६८	१३५९३	२११६१	२५९६	२२३८	४८३४	४५२६	१६४७	६१७३	१०६९	८९०	१९५९
२५.	बारामती	...	२७७३७	२७८१०	५५५४७	३२६६८	३९८७९	७२५४७	१३९२३	१५२२९	२९१५२	६८८५	२०१७	८९०२	३२२१	२१६९	५३९०	९२८	८५८	१७८६
२६.	स्त्री. रु. बारामती	...	३४९७०	११५८	३६१२८	२८७४३	९०९	२९६५२	१३०९३	१४५४	१४५४७	०	०	०	८१३६	२१६५	१०३०१	४०८४	१२९२	५३७६

जिल्हा : सोलापूर

१.	उपजि. रु. अक्कलकोट	...	४२४७२	३४४४६	७६९१८	३४९६५	२८६१२	६३५७७	०	०	०	४०४८	२०८१	६१२९	४०६९	२२३८	६३०७	५१३	३५४	८६७
२.	उपजि. रु. बार्शी	...	३२४११	२७१७६	५९५८७	३३११६	२८५३२	६१६४८	१२७४७	१२२८२	२५०२९	४५५१	२०८६	६६३७	४०२२	२२३८	६२६०	७४६	३१४	१०६०
३.	उपजि. रु. करकंब	...	३१९३४	३१९६४	६३८९८	२७८२८	३०११४	५७९४२	६४५१	७४९७	१३९४८	४२२३	१५५३	५७७६	३०९५	१०४८	४१४३	६६६	१८१	८४७
४.	ग्रा. रु. कुर्जुवाडी	...	२६७८८	२७११९	५३९०७	३०२३६	३०२३३	६०४६९	७६९९	१०४१९	१८११८	११५१	७९२	१९४३	१००५	७२९	१७३४	१९०	९०	२८०
५.	माढा	...	२०२९६	२१२३८	४१५३४	१८५२१	१९२९१	३७८१२	०	०	०	१६७०	८७७	२५४७	१८१९	११७२	२९९१	०	०	०
६.	माळशिरस	...	२०१९२	२०५५१	४०७४३	२३९८५	२३३८३	४७३६८	७५३९	७७३१	१५२७०	७५६	४६०	१२१६	९८८	६६१	१६४९	१३३	२७४	४०७
७.	मंद्रुप	...	२१२०८	२२००२	४३२१०	२१५५२	२२६३४	४४१८६	१२४१	१४१६	२६५७	१२६०	६५९	१९१९	१५६५	५८१	२१४६	४८४	१७३	६५७
८.	मंगळवेढा	...	३१८६४	३१०९४	६२९५८	२४६२९	२६३५१	५०९८०	७२१६	११७२२	१८९३८	२११८	८१३	२९३१	१५१९	७१५	२२३४	४२७	१७४	६०१
९.	मोहोळ	...	४१६९४	३८१९७	७९८९१	३४४८९	३६२३६	७०७२५	९५६५	१२६९६	२२२६१	१९०२	१२४१	३४६३	३०१४	११८९	४२०३	३४२	२९७	६३९
१०.	नातेपुते	...	२२७४९	२७७७५	५०५२४	११६५१	२२४३९	४२०९०	५८१०	११७०९	१७५१९	१९८३	१४७७	३४६०	२३५७	१७६३	४१२०	१८९	११६	३०५
११.	पांगरी	...	१६३७८	१५१९२	३१५७०	१८३९५	१६२२०	३४६१५	२०१५	२४२०	४४३५	३३४६	२३२८	५६७४	२९६७	१८०९	४७७६	२०८	७०	२७८
१२.	सांगोला	...	३०७६७	३०१५७	६०९२४	३६७७५	३०५०८	६७२८३	१८६०१	१३९००	३२५०१	९१४१९	७०७	२१२६	२०६२	१५२	३०१४	१४०६	३२९	१७३५
१३.	शेटफळ	...	०	०	०	६७५	८९३	१५६८	०	०	०	०	०	०	२४०	१७१	४११	०	०	०
१४.	वडाळा	...	२७२३०	२३४०१	५०६३१	३२५५६	२९२४९	६१८०५	५९१७	६५०५	१२४२२	८१६७७	६८०	२३५७	१५०१	७११	२२१२	३७९	१२२	५०१
१५.	पंढरपूर	...	८२१४३	७३०५२	१५५१९५	७४०८२	७०८२४	१४४९०६	५२१६	५१३२	१०३४८	७३३०	५२१९	१२५४९	६३७९	५०४९	११४२८	६२०	६५१	१२७१
१६.	अकलुज	...	४४३७८	३७८२०	८२१९८	३९८०८	३७०५३	७६८६१	१८०९५	१५१३१	३३२२६	२२६०	६७४	२९३४	२२१४	७१९	२९३३	१०४५	३६८	१४१३
१७.	करमाळा	...	३१२०४	४१८४१	७३०४५	२५७१५	२८०२७	५३७४२	३०४७	३७१७	६७६४	१८०३	९३३	२७३६	१८३९	१२४६	३०८५	५२०	३८६	९०६

जिल्हा : सातारा

१.	जि. रु. सातारा	...	११९४५९	११६७६२	२३६२२१	१३०१८५	१३८०२७	२६८२१२	२३५५३	२५९०७	४९४६०	१८७११	१७०७५	३५७८६	१९१८१	१८०५९	३७२४०	८५०३	८७९९	१७३०२
२.	उपजि. रु. औंध	...	८९१५	६९२०	१५८३५	८०६८	१०८४८	१८९१६	३४४९	६८०५	१०२५४	८७४	६५३	१५२७	९३१	६११	१५४२	१८२	१३३	३१५
३.	उपजि. रु. दहिवडी	...	१८८८८	१८०६५	३६९५३	१६७६४	१५७४१	३२५०५	६१४६	५८५४	१२०००	७६६	४१५	११८१	६५०	३४३	९९३	१४१	११४	२५५
४.	ग्रा. रु. ढेबेवाडी	...	६७८९	६९८९	१३७७८	८८८६	८०४२	१६९२८	५२२३	४८८५	१०१०८	७३६	३२५	१०६१	११७८	५५७	१७३५	२२३	१४९	३७२
५.	ग्रा. रु. गोंदवले	...	७११६	७०७२	१४१८८	७१३०	६५२७	१३६५७	२६११	३३५९	५९७०	७०३	४२९	११३२	६४१	२८४	९२५	५४	२७	८१
६.	ग्रा. रु. कलेढोण	...	७०८८	६९२५	१४०१३	७२८६	७३३१	१४६१७	४६२९	४८४१	९४७०	६३४	२१४	८४८	१०२७	४८७	१५१४	६०	३७	९७
७.	खंडाळा	...	१९९१९	१८१११	३८०३०	१५४८७	१९५१५	३५००२	२९९१	६१३४	९१२५	६४१	५०४	११४५	७४१	४९९	१२४०	११५	१२९	२४४
८.	कोरेगाव	...	१२१३६	१०८८८	२३०२४	१६६०३	१६९११	३३५१४	४४८१	६२८३	१०७६४	५८८	३८७	९७५	८४५	५१६	१३६१	४०६	४७८	८८४
९.	महाबळेश्वर	...	६७९३	५९३५	१२७२८	२६०१५	२५३३४	५१३४९	५३९८	८६५५	१४०५३	५५५	५४३	१०९८	७३८	५२४	१२६२	१३३	७३	२०६
१०.	मेढा	...	१९४८४	१८५६०	३८०४४	१८०९९	१८०६३	३६१६२	४२६२	५४२९	९६९१	८८५	४११	१२९६	४६६	२१९	६८५	१४६	१३१	२७७
११.	पाटण	...	२१५५३	२२८२४	४४३७७	२७२२०	२६४९९	५३७१९	११०८७	१३०२२	२४१०९	२२९६	११७४	३४७०	२२८९	१३०८	३५९७	७६८	४९३	१२६१
१२.	पिंपोडा	...	५७९	४९७	१०७६	४९७६	८४१४	१३३९०	१४४६	२७१३	४१५९	१२४०	५४०	१७८०	१०४६	५३२	१५७८	३४८	१३६	४८४
१३.	सोमडी	...	११४८३	११३१	२२६१४	१०८४४	११४८७	२२३३१	३२३४	४६९७	७९३१	६५९	५१६	११७५	६७५	४५८	११३३	१५३	१२२	२७५
१४.	उंडाळे	...	१३१९७	१३६३१	२६८२८	१३७९३	१५२३७	२९०३०	४०४७	५८९९	९९४६	१०४१	४९४	१५३५	८३६	४३५	१२७१	११८	४२	१६०
१५.	वडुज	...	२११६५	१९६७६	४०८४१	२२४८०	२१३८८	४३८६८	४१३९	४१०८	८२४७	११९०	९०४	२०९४	१०६९	७८०	१८४९	२४२	२१४	४५६
१६.	वाई	...	२८१४८	२८०३३	५६१८१	३५०५९	३५०६६	७०१२५	६७९६	६८७६	१३६७२	१२९५	७२५	२०२०	१२७१	७२४	१९९५	३४४	२७४	६१८
१७.	कराड	...	४९४६५	५६१५७	१०५६२२	६३८७५	५५१७०	११९०४५	२०४४३	२०३२६	४०७६९	१०५७२	४१९८	१४७७०	१०१४०	४४६७	१४६०७	३०७९	१३०९	४३८८
१८.	फलटण	...	४४५११	३५१५४	७९६६५	३८०९१	४६२२१	८४३१२	७४४६	१०७१२	१८१५८	२०६३	१३३९	३४०२	२०४१	१३४४	३३८५	१४८२	१९०८	३३९०

जिल्हा : सिंधुदुर्ग

१.	ज. रु. सिंधुदुर्ग	...	२३३०	३५९५	५९२५	१४०३१	१७५७४	३१६०५	१११८	१४२९	२५४७	५७२२	६३६२	१२०८४	२०६७	३३८७	५४५४	५४२८	९५३७	१४९६५
२.	उपजि. रु. सांवतवाडी...	...	४४९५	२५७५	७०७०	१५६९५	१२७८७	२८४८२	१७४९	९८०	२७२९	६८५५	५६३८	१२४९३	३७२३	३०२२	६७४५	१२६३६	१४०४६	२६६८२
३.	कनकवली	...	१४७१	१२१७	२६८८	९६३०	११०७२	२०७०२	६५६	५१९	११७५	३७५७	३९२३	७६८०	१९३२	१६०८	३५४०	७७८३	१११३१	१८९१४
४.	शिरोडा	...	७५६	५८७	१३४३	६५२३	६५०३	१३०२६	६५६	६५४	१३१०	५१९७	५०२६	१०२२३	२९६	२५०	५४६	२२८०	३०७५	५३५५
५.	ग्रा. रु. वेंगुर्ला	...	१९१	२४७	४३८	३१४७	३९९१	७१३८	२८२	२९५	५७७	३७८९	४६३६	८४२५	११५	२१५	३३०	४०४२	६१३१	१०१७३
६.	कुडाळ	...	११८८	७३८	१९२६	१२५०१	१०१९८	२२६९९	२८७	२४८	५३५	२२२७	२२७६	४५०३	१३५१	५१६	१८६७	९५३३	९०८६	१८६१९
७.	पेंडूरकट्टा	...	११४	८८	२०२	२०१३	२१८२	४१९५	७८०	५२४	१३०४	७४३३	७३०७	१४७४०	८५	३०	११५	१५११	२०८९	३६००
८.	मालवण	...	६८५	५७७	१२६२	६०५५	५७५८	११८१३	६०८	२७०	८७८	५०३१	४०००	९०३१	२००	१३५	३३५	६२९३	९६१२	१५९०५
९.	दोडामार्ग	...	६३५	४८२	१११७	६८३७	६६५१	१३४८८	२३	९	३२	७२६	७२५	१४५१	५८८	३३०	९१८	५७००	८१७०	१३८७०
१०.	देवगड	...	६२०	३९५	१०१५	८५३२	७७४७	१६२७९	७३१	४५६	११८७	८४९३	७९१७	१६४९०	६१३	५१६	११२९	७९०४	११२४५	१९१४९
११.	वैभववाडी	...	५८७	३६७	९५४	३७६४	४४०३	८१६७	२५६	८६७	११२३	१३२३	१३९५	२७१८	२५६	६२	३१८	२१२१	३१८५	५३०६

	१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : कोल्हापूर																					
१.	गडहिंग्लज	...	२९३१	१५४४	४४७५	३२५६८	१६२८४	४८८५२	३५२८	१८३५	५३६३	३४८६१	१८७७१	५३६३२	११४७	५६५	१७१२	६५८९	४३९२	१०९८१	
२.	कोडोली	...	९७१	६२०	१५९१	२४७२४	१२३६२	३७०८६	९९२	६९४	१६८६	२७३७३	१४४४०	४२११३	५९६	२९३	८८९	१०२७०	६८४७	१७११७	
३.	कसबा बावडा	...	८०९	६४९	१४५८	२७१५९	१३५७९	४०७३८	१२४१	८६३	२१०४	३४२९७	१८४६७	५२७६४	१५९९	७८७	२३८६	२७८६८	१८५७८	४६४४६	
४.	गांधीनगर	...	७०८	४२०	११२८	२०५७८	१०२८८	३०८६६	१३०६	८२०	२१२६	२५८८७	१३९३९	३९८२६	४२९	२१२	६४१	१२११६	८०७७	२०१९३	
५.	खुपीरे	...	७८८	३३४	११२२	१३२४०	६६२०	१९८६०	८२६	३५४	११८०	१९०९८	१०२८४	२९३८२	२४१	११९	३६०	९१२८	६०८६	१५२१४	
६.	पन्हाळा	...	५२३	३४०	८६३	७८८२	३९४६	११८२८	६४८	४१२	१०६०	७३५१	३९५८	११३०९	४३७	२१५	६५२	३६५६	२४३७	६०९३	
७.	मलकापुर	...	१०२३	५३०	१५५३	१७९९१	८९९५	२६९८६	१२९१	४५८	१७४९	१९६६६	१०५८९	३०२५५	६३९	३१५	९५४	७९७१	५३९४	१३२८५	
८.	हालकणगले	...	६१०	३०३	९१३	१५७६७	७८८३	२३६५०	६४८	३६१	१००९	२०२४६	१०९०१	३११४७	२९७	१४७	४४४	८७४३	५८२९	१४५७२	
९.	पारगांव	...	३७९	२१०	५८९	९५९३	४७९६	१४३८९	५३६	३०९	८४५	१३५१४	७२७६	२०७९०	१०८	५३	१६१	४५५३	३०३६	७५८९	
१०.	शिरोळ	...	३८३	२७७	६६०	१०९७७	५४८८	१६४६५	५९५	३२९	९२४	१६८१४	९०५४	२५८६८	३८७	१९०	५७७	१०९२३	७८८२	१८२०५	
११.	दत्तवाड	...	५७१	२५१	८२२	१८६१३	९३०६	२७९१९	५८०	२६१	८४१	२०८६६	११२३५	३२१०१	१३९	६८	२०७	११४८२	७६५४	१९१३६	
१२.	नेसरी	...	६३९	३८८	१०२७	१०८७४	५४३६	१६३१०	१०३६	५२७	१५६३	१२१२४	६५२८	१८६५२	९४३	४६५	१४०८	६३४७	४२३१	१०५७८	
१३.	कागल	...	५५५	३४४	८९९	१६६६६	८३३३	२४९९९	७१०	५२६	१२३६	१९२१३	१०३४६	२९५५९	२२०	१०८	३२८	१०४०१	६९३४	१७३३५	
१४.	मुरगुड	...	९३६	३४०	१२७६	२१२६१	१०६३१	३१८९२	१०२३	४८९	१५१२	२३०५७	१२४१५	३५४७२	२८३	१४०	४२३	७४९२	४९९४	१२४८६	
१५.	गारगोटी	...	११८३	६४५	१८२८	२३८२७	११९१३	३५७४०	१३००	७७२	२०७२	१९४२६	१०४६०	२९८८६	५५३	२७२	८२५	८५११	५७२८	१४३१९	
१६.	राधानगरी	...	५७४	३०८	८८२	१२३८९	६१९४	१८५८३	७४८	४३५	११८३	१६४३९	८८५२	२५२९१	२०७	१०२	३०९	६०२६	४०१७	१००४३	
१७.	सोळापुर	...	५००	२८७	७८७	१२७०९	६३५५	१९०६४	५९१	४२२	१०१३	१५०९४	८१२७	२३२२१	२५१	१२४	३७५	५०८५	३३९०	८४७५	
१८.	चंदगड	...	११२९	५१२	१६४१	१५५७६	७७८८	२३३६४	१०६३	४९२	१५५५	१७२७५	९३०२	२६५७७	४९०	२४१	७३१	१२१६२	८१०८	२०२७०	
१९.	आजरा	...	७५७	४५५	१२१२	१४८३५	७४१८	२२२५३	९५७	५२२	१४७९	१३१२४	७०६६६	२०१९०	२२५	१११	३३६	८२६०	५५०६	१३७६६	
२०.	गगनबावडा	...	३३५	१३९	४७४	६४७४	३२३७	९७११	१३४५	५८०	१९२५	९२२६	४९६८	१४१९४	२६१	१२८	३८९	२५९४	१७३०	४३२४	
२१.	इचलकरजी न. पा.	...	००	००	००	००	००	००	३२९७	२४६८	५७६५	४८०४६	२५८७१	७३९१७	३६१२	१७७९	५३९१	३०१४४	२००९६	५०२४०	

जिल्हा : सांगली

१.	उ. जि. कवठेमहाकाळ...	१२२६	८१९	२०४५	१९४०२	१२९३५	३२३३७	१५७८	८१२	२३९०	३१३००	१७१००	४८४००	१३७०	५९४	१९६४	१२९२४	१३४००	२६३२४
२.	उ. जि. रु. इस्लामपुर...	५९८	४०२	१०००	११६५०	७७६७	१९४१७	७७०	६६३	१४३३	२९५८७	३४८९८	६४४८८	१७४	२८५	४५९	१५१४७	२३२६५	३८४१२
३.	ग्रा. रु. शिराळा	२६४	२७९	५४३	१६६४२	११०९४	२७७३६	३८५	३६९	७५४	९९४१	११११७	२१०५८	३६२	६००	९६२	४२३१	९०२६	१३२५७
४.	ग्रा. रु. कोकरुड	७१०	२०९	९१९	६९८८	४६५८	११६४६	६७५	१७५	८५०	६२२९	५१८३	११४१२	१७०	१५१	३२१	१५६३	२३०२	३८७०
५.	ग्रा. रु. आटपाडी	३८६	१५४	५४०	१४४३७	९६२५	२४०६२	४४९	२२४	६७३	१४५०७	१६१८९	३०६९६	२११	२६४	४७५	६७५८	७७२८	१४४८६
६.	ग्रा. रु. चिचणी	६२५	१८६	८११	८८०७	५८७१	१४६७८	८५२	५०३	१३५५	९३०८	१०००६	१९३१४	१६६	२५२	४१८	५२१४	८३२६	१३५४०
७.	ग्रा. रु. कडेगाव	६६०	३८३	१०४३	१३१९८	८७९९	२१९९७	९३१	४६८	१३९९	१६२४२	१४१३९	३०३८१	२९२	३७५	६६७	६७२४	६२०४	१२९२८
८.	ग्रा. रु. विटा	८९४	४४०	१३३४	१३६८४	९१२२	२२८०६	११२५	५८२	१७०७	१३८१२	१३०९७	२६९०९	४०९	३८७	७९६	१३२००	१२५३३	२५७३३
९.	ग्रा. रु. भिवघाट	४९६	१९६	६९२	६४८४	४३२२	१०८०६	३४७	२७८	६२५	७९००	७५०१	१५४०१	४८	६०	१०८	३५१३	४२००	७७१३
१०.	ग्रा. रु. आष्टा	३२०	१६६	४८६	१०६०८	७०७२	१७६८०	३३८	१६६	५०४	७८३७	८९६८	१६८०५	१९४	२७१	४६५	३८१४	३२२०	७७३४
११.	ग्रा. रु. तासगाव	३२३	२०१	५२४	१०२६३	६८४२	१७१०५	३८२	२१६	५९८	९२७५	१०८६६	२०१४१	१४८	२३५	३८३	६२१४	१२६०७	१८८२१
१२.	ग्रा. रु. पलुस	४१८	२८९	७०७	१२९६७	८६४५	२१६१२	७०६	३६४	१०७०	११२९६	१३४६८	२४७६४	८४	२१८	३०२	६९२४	१४६९१	२१६१५
१३.	ग्रा. रु. जत	४७४	३३८	८१२	१७९७७	११९८४	२९९६१	१००१	८०३	१८०४	१८५५९	१८१३७	३६६९६	२७६	३२६	६०२	१३४७४	११६२५	२५०९९
१४.	ग्रा. रु. माडग्याळ	२३२	६४	२९६	८१७७	५४५२	१३६२९	२९५	१२७	४२२	८३०७	९१६४	१७४७१	१२६	४९	१७५	४००१	६१५७	१०१५८
१५.	ग्रा. रु. वेळंकी	४१९	२२७	६४६	६९१०	४६०६	११५१६	२४७	२४८	४९५	६५५४	६२२९	१२७८३	७३	८९	१६२	३२९०	४८८०	८१००

जिल्हा : रत्नागिरी

१.	जि. रु. रत्नागिरी	...	७६००	७६४८	१५२४८	५४९००	५५१४९	११००४९	१००८५	९६४५	१९७३०	४४६८९	३६९७१	८१६६०	५२२१	६३२२	११५४३	२४०१५	३६०७४	३८४७२९
२.	चिपळूण	...	११०८	८३६	१९४४	१०७४३	१२४१३	२३१५६	१३६५	११६०	२५२५	११७६५	१४४४७	२६२१२	६४७	१२९१	१९३८	६२३४	७३२२	१३५६६
३.	दापोली	...	२२०३	१३०७	३५१०	२०२४३	१७२४१	३७४८४	२२१०	१३४०	३५५०	२०३४५	१७४५१	३७७९६	८४५	९६१	१८०६	५१३१	६३२९	११४६०
४.	कळंबणी	...	१६५३	१३२६	२९७९	११४८०	११५६०	२३०४०	१६५७	१४२६	३०८३	११५८८	११६५८	२३२४६	९५३	१४०९	२३६२	६३३९	६७३६	१३०७५
५.	संगमेश्वर	...	८००	६३२	१४३२	६८८२	६४६०	१३३४२	८४७	६८३	१५३०	८३७९	७८९१	१६२७०	५४६	४४८	९९४	४३३४	५३२२	९६५६
६.	मंडणगड	...	२७९	२००	४७९	५८४४	५५५४	११३९८	२८०	२३५	५१५	५८५०	५५६३	११४१३	२६४	१२८	३९२	४६६८	५८९३	१०५६१
७.	राजापूर	...	९११	७४२	१६५३	८९८३	९३८७	१८३७०	९२०	७५१	१६७१	८९८६	९४८७	१८४७३	४०२	२९३	६९५	४८०८	५७०४	१०५१२
८.	गुहागर	...	६६५	३३९	१००४	८४७४	६८४९	१५३२३	८१३	४७१	१२८४	१०६६१	८३३१	-१९९२	२८२	१९७	४७९	४४२०	५४०४	९८२४
९.	देवरुख	...	७४३	४८६	१२२९	८०८५	८३४७	१६४३२	४२६	३२४	७५०	८०८४	८६७४	१६७५८	१८८	१४२	३३०	२४३३	३१५०	५५८३
१०.	लांजा	...	५८८	२७९	८६७	९२७३	६१६८	१५४४१	७९२	३०१	१०९३	९२२७	८५९१	१७८१८	४३८	२१९	६५७	६३२३	८७४९	१५०७२
११.	पाली	...	६५८	४०३	१०६१	८०२४	६६१०	१४६३४	४७०	९१७	१३८७	८१२४	६७१०	१४८३४	१८७	१२८	३१५	४७४२	५६५३	१०३९५
१२.	रायपाटण	...	३२०	२६२	५८२	६४५०	३५३२	९९८२	३२५	२६९	५९४	६६५०	३६३२	१०२८२	१९७	१५७	३५४	३१५३	४२४१	७३९४
१३.	प्रा. मनो. रत्नागिरी	...	११००	१७००	२८००	११०००	१७०००	३०८६५१	५५५	८३४	१३८९	७९४९	११९९७८	२९३७५४	३५०	६६६९	७०१९	६५४०	४६६५	५०१८२७

जिल्हा : नागपूर

१.	सर्वो. रूग्णालय	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	डागा रु. नागपूर	...	३०९३५	२९६१	३३८९६	२०८३२७	३८३८	२१२१६५	१७७७५	१४७९६	३२५७१	१२५२०६	७५७२०	२००९२६	५९८२	२३०७	८२८९	३१८६५	५८७४	३७७३९
३.	भिवापूर	...	२०२	१८०	३८२	१११२	६२८	१७४०	२२८	२०३	४३१	१३३१	८२५	२१५६	८०	८१	१६१	६३३	२६३	८९६
४.	देवलापार	...	९१६	५४६	१४६२	१८९९७	१७५१८	३६५१५	७४१	३४५	१०८६	१८६२८	१८२३४	३६८६२	२१५	९४	३०९	५६२६	५२५०	१०८७६
५.	हिंणगा	...	१०१४	६३३	१६४७	४१४०९	३२३२७	७३७३६	७४७	६२९	१३७६	४०६९६	३६७२५	७७४२१	४०९	२१६	६२५	११५९९	११४१२	२३०११
६.	कळमेश्वर	...	१३०९	१११३	२४२२	१६२३०	२९६४८	४५८७८	१०१४	७६१	१७७५	३५२७०	४५२१०	८०४८०	५८५	२५५	८४०	१३५७०	१६६९७	३०२६७
७.	कुही	...	१५७०	८७६	२४४६	२०९८९	२८४३८	४९४२७	१६५०	१११०	२७६०	३०४२०	२५२१६	५५६३६	७२५	८७६३	९४८८	८७६३	५७९७	१४५६०
८.	नरखेड	...	१६५८	१२८०	२९३८	२५०५५	२४७२०	४९७७५	१३२२	१२५३	२५७५	३१६२७	२८१८३	५९८१०	५६९	४०३	५७२	९३५३	९१०८	१८४६१
९.	उमरेड	...	८७२	१४८१	२३५३	४८४०९	४१५९५	९०००४	१३३१	८६४	२१९५	४८८३३	५२८७१	१०१७०४	८८६	८७८	१७६४	२३१५४	२२९०३	४६०५७
१०.	पारशिवणी	...	१५३६	११२५	२६६१	२४६४८	४०३८५	६५०३३	१३५७	११५६	२५१३	२८७६५	२०२१६	४८९८१	४२९	३३६	७६५	८६५७	५३४५	१४००२
११.	काटोल	...	१४१६	१८१०	३२२६	२३९०६	२०३१७	४४२२३	१६०१	२५७७	४१७८	२२९५८	२२८३२	४५७९०	५३३	१३३४	१८६७	२२१३८	२४७५८	४६८९६
१२.	कामठी	...	२५४८	१३३७	३८८५	९५६२७	८३९५१	१७९५७८	३१४५	१७२३	४८६८	८१८७८	७७७५८	१५९६३६	१०९९	३५१	१४५०	२५०८०	२५९२५	५१००५
१३.	रामटेक	...	२००९	१८४५	३८५४	३६९८०	३२२०५	६९१८५	२०२५	१९८७	४०१२	११४८३	९८००	२१२८३	११२२	४८२	१६०४	११७९२	९८४१	२१६३३
१४.	मौदा	...	०	०	०	०	०	०	११८	२६२	३८०	१३८०६	१३४६१	२७२६७	३१७	११७	४३४	९८९८	५७४६	१५६४४

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : वर्धा																				
१.	सा. रू. वर्धा	...	१०६३२	१३३३८	२३१७०	१७८५६७	२६७१३५	४४५७०२	९८४६	१३२०२	२३०४८	१३३५३२	२०७०६५	३४०५१७	२२३७	३७८६	६०२३	४६६४५	७९७०८	१२६३५३
२.	सेलू	...	१६५३	२४८७	४१४०	२६९१७	३८८३५	६५७५२	१८१४	३१२७	४९४१	२२९८८	३९६७४	६२६६२	४१७	७६४	११८१	७६५९	१२९०५	२०५६४
३.	भिडी	...	७३२	१०७१	१८०३	१११९७	१९३९३	३०५९०	५५८	९७१	१५२९	११४५२	२२३३२	३३७८४	४३	१०४	१४७	१८६२	३४९६	५३५८
४.	कारंजा	...	११०२	१५९७	२६९९	२६८५७	३८६८६	६५५४३	९८३	१५९७	२५८०	२४३५२	३८६८१	६३०३३	१७८	३३४	५१२	४७८९	८१०६	१२८९५
५.	समुद्रपूर	...	८९६	११७०	२०६६	२०९१	३१७३	५२६४	८७५	१६४८	२५२३	१९८१८	४०८०५	६०६२३	२२७	४८५	७१२	६३५८	१००१५	१६३७३
६.	वडनेर	...	६५१	१००१	१६५२	१५९५८	२९००३	४४९६१	७४६	११६४	१९१०	१७७९४	२८०७९	४५८७३	१६७	३०४	४७१	३८४६	५८८५	९७३१
७.	पुलगांव	...	२८१९	४१३९	६९८	३९८८७	५५७६८	९५६५५	२१४६	३६३५	५७८१	४०५४६	५६६७४	९७१५०	६२१	९८८	१६०९	८९५२	१३९६०	२२९१२
८.	आर्वी	...	३०९८	४८०१	७८९९	३९२७४	५१३००	९०५७४	३३५८	५७८०	९१३८	३७८९४	६८५९९	१०६९३३	९१६	१६६८	२५८४	१०६४७	१७९८९	२८६३६
९.	हिंगणघाट	...	२७८४	५२८८	८०७२	८१४५३	१२६६०५	२०८०५८	३४९६	५१५८	८६५४	८४१३३	१६८२६६	२५२३९९	९९४	१४८०	२४७४	१४३५३	२१९२६	३६२७९
१०.	आष्टी	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	देवळी	...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
जिल्हा : भंडारा																				
१.	सा. रू. भंडारा	...	९४९७	७०५४	१६५५१	४२१७८	३७१२८	७९३०६	२३११५	१७२७६	४०३९१	१२४९११	११५४८६	२४०३९७	६६९१	५१८०	११८७१	२७९९४	२६२१५	५४२०९
२.	साकोली	...	११४०	६०२	१७४२	१४७९१	१३००२	२७७९३	२९२२	१५७८	४५००	४०३२७	३४२७८	७४६०५	१०१९	४७२	१४९१	९५१९	८५१५	१८०३४
३.	तुमसर	...	३३४३	३००२	६३४५	४१५९२	३९०३१	८०६२३	८३९५	५४१०	१३८०५	१०९६४१	९९९७५	२०९६१६	११९७	१०२८	३०२५	२८२६०	२४९३३	५३१९३
४.	अड्याळ	...	२९७	२१४	५११	८४३७	६०९४	१४५३१	६६४	४७३	११३७	२१६४७	१७८४१	३९४८८	१३२	५६	१८८	६२११	५३६६	११५७७
५.	लाखानदूर	...	८८५	४९३	१३७८	९४३६	७८००	१७२३६	२१८७	१२५५	३४४२	२८८५८	२६०७४	५४९३२	७८६	४४४	१२३०	८३२४	७२८०	१५६०४
६.	लाखनी	...	३७७	२१३	५९०	९८३६	७२१५	१७०५१	१०३५	५३१	१५६६	३७२८९	३५२२१	७२११०	२५३	७२	३२५	८५७९	९३७२	१७९५१
७.	मोहाडी	...	१०९३	६८२	१७७५	१००३०	८५६२	१८५९२	२२४९	११०३	३३५२	३८३४६	३७४७९	७५८२५	३७३	१५३	५२६	६१९८	५७४०	११९३८
८.	पवनी	...	९२३	६१८	१५४१	११९४८	८३२६	२०२७४	२०८०	१२९५	३३७५	३६९६९	३००६९	६७०३८	६४७	४०१	१०४८	८७४७	८३३०	१७०७७
९.	पालादूर	...	१५१	१०९	२६०	४६१९	३६४१	८२६०	२४०	१२६	३६६	१७२६३	१७२६७	३४५३०	६५	४०	१०५	५६३८	५८६०	११४९८
१०.	सिहोरा	...	९०६	६१४	१५२०	७३६२	६८१८	१४१८०	२१५७	१३८४	३५४१	२३७९९	२२८०५	४६६०४	७३७	४२७	११६४	६२४४	६१९९	१२४४३
जिल्हा : गोंदिया																				
१.	सा. रू. गोंदिया	...	८५२९	१०९५२	१९४८१	१५२४११	१६९८४१	३२२२५२	५१८३	६२९३	११४७६	४९२१५	६०२२४	१०९४३९	५६९८	६३९७	१२०९५	५२४११	६७४१११	७८४०५
२.	बीजीडब्ल्यू गोंदिया	...	१९८९७	२५८४	२२४८१	४१६८४	३४६१	४५१४५	१०२५१	१७३७	११९८८	२३४५१	२०७७	२५५२८	११६५२	११७४	१३६२६	२६५४४	२६५१४	५३०५८
३.	आमगांव	...	२४५	३६५	६१०	१९१८९	२०१११	३९३००	२०१	२९१	४९२	११२१४	१५१२२	२६३३६	२१३	३५४	५६७	१३२१४	१६९८२	३०१९६
४.	अर्जुनी मोरगाव	...	१३२१	१६४४	२९६५	२५७१५	२७०९८	५२८१३	८९४	११३४	२०२८	१८२०२	२०९५१	३९१५३	९७४	१२८४	२२५८	१९८५२	२१५५२	४१४०४
५.	विचगड	...	९०४	११९२	२०९६	८३४१	९१२६	१७४६७	७०८	९८७	१६९५	६९८१	९८८६	१६८६७	८१६	१०२९	१८४५	७८८७	१०५२२	१८४०९
६.	देवरी	...	१८९७	२२६१	४१५८	१०९२५	१२०३२	२२९५७	९८७	१२७१	२२५८	५९८२	७४३२	१३४१४	१०९४	१४०३	२४९७	७२११	९५४५	१६७५६
७.	गोरेगांव	...	४०२	५०१	९०३	१६९०७	१९४७१	३६३७८	३२७	४६७	७९४	११६८७	१३६७२	२५३५९	४११	५२१	९३२	१२८७७	१४०१२	२६८९१
८.	नवेगांव बांध	...	७८७	९६७	१७५४	१५८०१	१७०४२	३२८४३	५०३	६२५	११२८	६५१४	८५५७	१५०७१	६१३	७११	१३२४	७५४२	९६२१	१७१६३
९.	सडक अर्जुनी	...	३४७	४१२	७५९	१९४०३	२०९४२	४०३४५	२८९	४५२	७४१	१३८६७	१४६६४	२८५३१	३२२	५२७	८४९	१४२२१	१५६९५	२९९१६
१०.	सालेकसा	...	८१०	९०१	१७११	२१८७१	२२३५५	४४२२६	५३९	६२८	११६७	१४७९८	१६९३३	३१७३१	६२१	७२४	१३४५	१५२४४	१८०३२	३३२७६
११.	रजेगाव	...	२०३	२२५	४२८	९७९९	११९१२	२१६३१	२८५	३७४	६५९	७७९९	९९१११	१७६३०	३११	४६८	७७९	८३५८	१०२४१	१८५९९
१२.	तिरोडा	...	१०६०	१२८१	२३४१	२४१०५	२५८२६	४९९३१	५६३	७७२	१३३५	१८८९३	२०९३४	३९८२७	६२४	८४१	१४६५	१९६९८	२२०५८	४१७५६
१३.	सौंदड	...	२०१	३४०	५४१	९८८५	१०२३१	२०११६	२२१	३२७	५४८	६७८९	७३४५	१४१३४	३८५	४९९	८८४	८५४७	७८४४	१६३९१

जिल्हा : चंद्रपूर

१.	सा. रु. चंद्रपूर	...	१५००००	१६७१३२	३१७१३२	२७७८०	२९१५८	५६९३८	१८६०००	१८७८४०	३७३८४०	३३२४६	३३२६४	६६५१०	७२४३४	७३०७२	१४५५०६	११८२७	७३०७	१९१३४
२.	बल्लारपूर	...	२३११	९०२	३२१३	२९६८२	५०७७९	८०४६१	३४९८	१२७५	४७७३	३९०४०	६५१९७	१०४२३७	१५५१	४१७	१९६८	१४५४३	२११२७	३५६७०
३.	भद्रावती	...	१०८०	७७३	१८५३	१६७६४	१९५५६	३६३२०	१६३६	१०९२	२७२८	४१५९८	३८१०२	७९७००	६१०	३८९	९९९	१११८०	८५५३	१९७३३
४.	चिमूर	...	३२७४	२२५०	५५२४	४५४७२	४०९०९	८६३८१	३३१६	२२८२	५५९८	५२८३३	४८००७	१००८४०	९६९	५८४	१५५३	११०२९	१०७८७	२१८१६
५.	गडचांदूर	...	२४९८	१६७०	४१६८	३५७२५	३०५९९	६६३२४	२६९५	१७७०	४४६५	४०२२०	३५५७३	७५७९३	६४५	४८२	११२७	९८०४	९९८३	१९७८७
६.	कोरपना	...	१०६०	६०३	१६६३	२२१६५	२४६०५	४६७७०	१३३४	१५००	२८३४	२७९२७	३१९९१	५९९१८	३६५	२१३	५७८	६२२४	७६१८	१३८४२
७.	राजुरा	...	३५०७	२१३७	५६४४	५२५५३	५०५५३	१०३१०६	३९०४	२३३६	६२४०	७६९७९	५६५९२	१३३५७१	३९१५	१५३०	५१४५	४२२८६	३३४६१	७५७४७
८.	नागभिड	...	१३७१	९४२	२३१३	३५३११	३९३२५	७४६३६	१११९	७४०	१८५९	४२८८१	५००८६	९२९६७	५५८	५७२	११३०	१२२४४	१६७२२	२९००६
९.	सावली	...	११९९	७०४	१९०३	१४०३४	१३४२२	२७४५६	१३०१	५९८	१८९९	१७२८२	१५५६४	३२८४६	५१२	३०६	८१८	५३७४	६०६७	११४४१
१०.	मुल	...	३०७८	२२९३	५३७१	७२५३१	६०६९७	१३३२२८	२०९५	२५३२	४६२७	७२५६०	६४७५२	१३७३१२	४८४	२४४	७२८	१४०८६	१०४९०	२४५७६
११.	वरोरा	...	३७५५	२१६३	५९१८	५०९८८	४७८६७	९८८५५	३७२३	१८५७	५५८०	५८७९०	५३९२६	११२७१६	९८४	५६६	१५५०	१४५२९	१९९०१	३४४३०
१२.	ब्रह्मपूरी	...	११४४	१५४६	२६९०	५०४९४	५८५३०	१०९०२४	११०७	१५५४	२६६१	४८३८६	५६९८७	१०५३७३	३१५	५०२	८१७	११८८५	१४०५६	२५९४१
१३.	सिंदेवाही	...	१३२३	४५७	१७८०	४५४६९	३४४१९	७९८८८	१३५९	५८१	१९४०	४१८०६	४२८१३	८४६१९	४७४	१२९	६०३	१३१३८	१०२१२	२३३५०
१४.	गोंडपिंपरी	...	२६५४	१०४०१	१३०५५	२२१४३	२८०९४	५०२३७	२३४०	१००६८	१२४०८	२८०६३	२९३५४	५७४१७	६१७	१६१६	२२३३	७४१८	४२६८	११६८६

जिल्हा : गडचिरोली

१.	सा. रु. गडचिरोली	...	१३२५६	१०७०८	२३९६४	७९२५४	६९५४५	१४८७९९	१०१२५	१३१२८	२३२५३	५९१३५	७१९७७	१३१११२	४५६२	५३९१	९९५३	२२१५६	२३५२५	४५६८१
२.	स्त्री. रु. गडचिरोली	...	९००८	१७३२	१०७४०	३७३१८	१२०८६	४९४०४	७७०८	२८६९	१०५७७	३७९९९	१३२२४	५१२२३	५१३३	६३२	५७६५	१३५१८	२५८८	१६१०६
३.	आप्टी	...	१६३४	१७४६	३३८०	१६१५२	१९५६१	३५७१३	१७२६	१६५४	३३८०	१७५६४	२०१२१	३७६८५	१०१३	८८६	१८९९	९५०१	८०८३	१७५८४
४.	भामरागड	...	१०१२	१२०३	२२१५	८२१२	८४२१	१६६३३	१२००	९४०	२१४०	९२४५	९४२१	१८६६६	४२४	३५९	७८३	७०५६	५१८३	१२२३९
५.	धानोरा	...	१६०२	२०१६	३६१८	३५४३९	३२१५६	६७५९५	१७९५	१९४५	३७४०	३६२१२	३२०१५	६८२२७	६७५	५५५	१२३०	५९८३	४८३०	१०८१३
६.	एट्टापल्ली	...	१२६९	१९८४	३२५३	१२००२	१२४५२	२४४५४	१३२४	१५९४	२९१८	११०२६	१२०१६	२३०४२	८७२	६३०	१५०२	५५०१	५१०१	१०६०२
७.	कोरची	...	१८२१	२६१५	४४३६	१२१२३	१४५१२	२६६३५	१८४५	१५६५	३४१०	१२५४९	१३४५९	२६००८	७९९	३८६	११८५	५००७	४७२०	९७२७
८.	मुलचेरा	...	९१५	१२१५	२१३०	९२१३	१०१२०	१९३३३	१०२१	१३२१	२३४२	१०२५९	११२५४	२१५१३	४२२	२७३	६९५	४९८७	३९७६	८९६३
९.	सिरोंचा	...	९१५	१२०१	२११६	१३०२१	१५०१२	२८०३३	९८४	१२०४	२१८८	१३९८७	१४५८५	२८५७२	१८९७	१७९८	३६९५	४२१०	३९३५	८१४५
१०.	वडसा	...	१२४८	१६८९	२९३७	२०१२३	२२१२३	४२२४६	१३२५	१८६९	३१९४	२१०२१	२५०१२	४६०३३	५८२	४१३	९९५	११०२४	१०१६८	२११९२
११.	चामोर्शी	...	१९१२	१७८९	३७०१	१९०१२	२०१२९	३९१४१	२०३६	२४१२	४४४८	२४०६५	२६९८७	५१०५२	११५०	८६९	२०१९	१०२४८	९२५७	१९५०५
१२.	अहेरी	...	४२६३	४५१८	८७८१	१०१२८	१४०२१	२४१४९	४८१२	४२१९	९०३१	३५६१२	३२१५४	६७७६६	२२५४	१६९३	३९४७	१२०१७	११७२३	२३७४०
१३.	आरमोरी	...	२८४५	३९१५	६७६०	२३५८९	३२७८९	५६३७८	२८४८	२४५६	५३०४	२४५६७	२६५४२	५११०९	१६०३	१०३३	२६३६	१०२४६	९२९४	१९५४०
१४.	कुरखेडा	...	१९५६	३४१५	५३७१	२४९८७	३१०५४	५६०४१	२०१२	२३५६	४३६८	२४५८९	२८९६४	५३५५३	१२९१	६४३	१९३४	९१२७	८८४८	१७९७५

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०	
जिल्हा : नाशिक																				
१.	जि. रु. नाशिक ...	४९६४८	३०४२९	८००७७	२४०६००	१४७४६५	३८८०६५	५०३३१	३०८४८	८११७९	२४१६२०	१४८०८९	३८९७०९	५१२३१	३१४००	८२६३१	२४२७६७	१४८७९२	३९१५५९	
२.	सा. रु. मालेगाव ...	१५८२६	९७००	२५५२६	१२०२२९	७३६८९	१९३९१८	१६५०९	१०११९	२६६२८	१२१२४८	७४३१४	१९५५६२	१७४१०	१०६७०	२८०८०	१२२३९५	७५०१७	१९७४१२	
३.	उप जि. रु. कळवण...	२४९५२	१५२९३	४०२४५	१२४६८९	७६४२३	२०१११२	२५८५२	१५८४५	४१६९७	१२५८३०	७७१२२	२०२९५२	२६७६५	१६४०४	४३१६९	१२६९८३	७७८२९	२०४८१२	
४.	उपजि. रु. निफाड ...	३९४९	२४२०	६३६९	३७३४८	२२८९०	६०२३८	४६३२	२८३९	७४७१	३८३६७	२३५१५	६१८८२	५५३२	३३९१	८९२३	३९५१४	२४२१८	६३७३२	
५.	उपजि. रु. चांदवड ...	३६५३	२२३९	५८९२	३७८६२	२३२०५	६१०६७	४३३६	२६५८	६९९४	३८८८१	२३८३०	६२७११	५२३७	३२०९	८४४६	४००२८	२४५३३	६४५६१	
६.	उपजि. रु. मनमाड ...	२८६६	१७५७	४६२३	४३००३	२६३५६	६९३५९	३५५०	२१७६	५७२५	४३००३	२६३५६	६९३५९	४४५०	२७२७	७१७७	४४१५०	२७०५९	७१२०९	
७.	ग्रा. रु. त्र्यंबकेश्वर ...	२४२७	१४८८	३९१५	३०६८८	१८८०८	४९४९६	३१११	१९०६	५०१७	३१७०७	१९४३३	५११४०	४०११	२४५८	६४६९	३२८५४	२०१३६	५२९९०	
८.	पेट ...	३११९	१९११	५०३०	३३६९०	२०६४८	५४३३८	३८०२	२३३०	६१३२	३४७०८	२१२७२	५५९८०	४७०२	२८८२	७५८४	३५८५६	२१९७६	५७८३२	
९.	हरसुल ...	३०७१	१८८३	४९५४	३७६८१	२३०९५	६०७७६	३७५५	२३०१	६०५६	३८७००	२३७२०	६२४२०	४६५५	२८५३	७५०८	३९८४७	२४४२३	६४२७०	
१०.	दिंडोरी ...	२७४०	१६८०	४४२०	११७३७	७१९४	१८९३१	३४२४	२०९८	५५२२	१२४५७	७८१९	२०५७५	४३२४	२६५०	६९७४	१३९०४	८५२२	२२४२६	
११.	वणी ...	२६७०	१६३७	४३०७	४९७६१	३०४९८	८०२५९	३३५४	२०५५	५४०९	५०७८०	३११२३	८१९०३	४२५४	२६०७	६८६१	५११२७	३१८२६	८३७५३	
१२.	सुरगाणा ...	२३१४	१४१८	३७३२	४८५१०	२९७३२	७८२४२	२९१७	१८३७	४८३४	४९५२९	३०३५७	७९८८६	३८९७	२३८९	६२८६	५०६७६	३१०६०	८१७३६	
१३.	देवळा ...	१६२२	९९४	२६१६	३६२५८	२२२२२	५८४८०	२३०५	१४१३	३७१८	३७२७७	२२८४७	६०१२४	३२०५	१९६५	५१७०	३८४२४	२३५५०	६१९७४	
१४.	सटाणा ...	२८४५	१७४३	४५८८	३७६५४	२३०७८	६०७३२	३५२८	२१६२	५६९०	३८६७३	२३७०३	६२३७६	४४२८	२७१४	७१४२	३९८२०	२४४०६	६४२२६	
१५.	दामाडी ...	१४३६	८८०	२३१६	४००४१	२४५४१	६४५८२	२११९	१२९९	३४१८	४१०६०	२५१६६	६६२२६	३०१९	१८५१	४८७०	४२२०७	२५८६९	६८७६६	
१६.	झोडगा ...	२६१६	१६०४	४२२०	२७६११	१६९२३	४४५३४	३३००	२०२२	५३२२	२८६३०	१७५४८	४६१७८	४२००	२५७४	६७७४	२९७७७	१८२५१	४८०२८	
१७.	नांदगांव ...	२६६८	१६३५	४३०३	२९४६०	१८०५६	४७५१६	३३५१	२०५४	५४०५	३०४७९	१८६८१	४९१६०	४२५१	२६०६	६८५७	३१६२६	१९३८४	५१०१०	
१८.	नगरसुल ...	२६७५	१६३९	४३१४	२३२२४	१४२३४	३७४५८	३३५८	२०५८	५४१६	२४२४३	१४८५९	३९१०२	४२५८	२६१०	६८६८	२५३९०	१५५६२	४०९५२	
१९.	दोडी ...	१६६७	१०२२	२६८९	२७६३७	१६९३९	४४५७६	२३५०	१४४१	३७९१	२८६५६	१७५६४	४६२२०	३२५१	१९९२	५२४३	२९८०३	१८२६७	४८०७०	
२०.	घोटी ...	२४७७	१५१८	३९९५	२७५९७	१६९१४	४४५११	३१६०	१९३७	५०९७	२८६१६	१७५३९	४६१५५	४०६०	२४८९	६५४९	२९७६३	१८२४२	४८००५	
२१.	इगतपुरी ...	१६५५	१०१५	२६७०	३४३९६	२१०८२	५५४७८	२३३९	१४३३	३७७२	३५४१६	२१७०६	५७१२२	३२३९	१९८५	५२२४	३६५६३	२२४०९	५८९७२	
२२.	लासलगांव ...	१८०७	११०७	२९१४	२५१७१	१५४२७	४०५९८	२४९०	१५२६	४०१६	२६१९०	१६०५२	४२२४२	३३९०	२०७८	५४६८	२७३३७	१६७५५	४४०९२	
२३.	डांगसौदाणे ...	२३०१	१४१०	३७११	१८२१२	१११६२	२९३७४	२९८४	१८२९	४८१३	१९२३१	११७८७	३१०१८	३८८४	२३८१	६२६५	२०३७८	१२४१०	३२८६८	
२४.	नामपूर ...	३०६८	१८८०	४९४८	२३८२२	१४६००	३८४२२	३७५१	२२९९	६०५०	२४८४१	१५२२५	४००६६	४६५१	२८५१	७५०२	२५९८८	१५९२८	४१९१६	
२५.	उमराणे ...	२४५०	१५०२	३९५२	२२१३५	१३५६७	३५७०२	३१३३	१९२१	५०५४	२३१५५	१४१११	३७३४६	४०३४	२४७२	६५०६	२४३०२	१४८९४	३९१९६	
२६.	येवला ...	१९९२	१२२१	३२१३	५५३११	३३९००	८९२११	२६७५	१६४०	४३१५	५६३३०	३४५२५	१०८५५	३५७६	२१११	५७६७	५७४७७	३५२२८	९२७०५	
२७.	अभोणा ...	१५८३	९७१	२५५४	२१२४०	१३०१८	३४२५८	२२६७	१३८९	३६५६	२२२५९	१३६४३	३५९०२	३१६७	१९४१	५१०८	२३४०६	१४३४६	३७७५२	
२८.	बाहे ...	२०४५	१२५३	३२९८	२८२५९	१७३२०	४५५७९	२७२८	१६७२	४४००	२९२७८	१७९४५	४७२२३	३६२८	२२२४	५८५२	३०४२५	१८६४५	४९०७३	
२९.	ग्रा. रु. सिन्नर ...	१६५५	१०१५	२६७०	३४३९६	२१०८२	५५४७८	२३३९	१४३३	३७७२	३७७५४	२३१४०	६०८९४	३६५६३	२२४०९	५८९७२	३९८०२	२४३९४	६४१९६	
३०.	म. रु. मालेगांव ...	४३०३	०	४३०३	४७५१६	०	४७५१६	५१८१९	०	५१८१९	५४५६५	०	५४५६५	५१०१०	०	५१०१०	५७८६७	०	५७८६७	
३१.	गिरणारे ...	२४९२	१५२७	४०१९	१८९७०	११६२७	३०५१७	३१७५	१९४६	५१२१	१९९८९	१२२५२	३२२४१	४०७५	२४९८	६५७३	२११३६	१२९५५	३४०९१	

जिल्हा : धुळे

१. शिरपूर	...	३४५८७	१२०११	४६५९८	४७५७१	३९५८७	८५३२८	३५८७४	१२५४७	४८४२१	४५८७४	३९५८७	८५४६१	३९४६१	१३८०१	५३२६२	५०४६१	३९५८७	९००४८
२. दोंडाईचा	...	१५४७	१२८६	२८३३	१८४१७	२६४१६	४४८३३	१६४७	१३५४	३००११	१८४४७	१९५८७	३८०३४	१६८७	१३९५	३०८२	१८४५९	१९८५७	३८३१६
३. शिंदखेडा	...	६४५	४८१	११२६	८४१५	१५११	९९२६	७४५	७४७	१६१५४	८९५४	१०१२०	१९०७४	७५८	७५९	१५१७	८९७८	१०१३१	१९१०९
४. साक्री	...	२१४७	१६५६	३८०३	१७५६४	१८६६६	३६२३०	२१८५	१६८५	३८७०	१७८५६	११२४५	२९१०१	२१९०	१६९०	३८८०	१७८६५	११२५८	२९१२३
५. पिंपळनेर	...	१३२४	९६२	२२८६	१२३४३	१५०४५	२७३८८	१३५०	९५१	२३०१	१२४५४	९८५४	२२३०८	१३५०	९५८	२३०८	१२४५४	९८६५	२२३१९
६. जैताणे	...	२६०	३७२	६३२	५७८८	६२५६	१२०४४	२७४	३८५	६५९	५८७९	३४८७	९३६६	२७८	३९०	६६८	५८८५	३४८८	९३७३
७. सोनगीर	...	५१८	८१७	१३३५	११६५८	११३८०	२३०३८	५४०	९८४	१५२४	११४७१	९८४७	२१३१८	५५४	९८५	१५३९	११४७५	९८७४	२१३४९
८. थाळनेर	...	७४५	५४७	१२९२	७४५१	४३४२	११७९३	७९८	५६०	१३५८	७५१४	५४७८	१२९९२	७९४	५६५	१३५९	७५४२	५४८७	१३०२९

जिल्हा : नंदुरबार

१. जि. रु. नंदुरबार	...	११६२०	८६३५	२०२५५	१४२२९६	८०६५५	२२२९५१	१८७९६	१६२२५	३१०२१	१०२९८०	७०१११	१७३०९१	१५५४९	९५९६	२५१४५	१२७१७७	५४५०५	१८१६८२
२. उपजि. रु. नवापूर	...	२९८३	२००५	४९८८	८१३८	१८४१७	२६५५५	२५१६	२५२२	५०३८	७७२५	४३१२	१२०३७	३२२५	१८६९	५०९४	२४३१९	१०४२३	३४७४२
३. उपजि. रु. तळोदा	...	१८२३	११५६	२९७९	१३६९६	१४९३३३	२८६२९	२४३८	१५३४	३९७२	५३५७	३२२१	८५७८	२४७७	१३९२	३८६९	१९४४३	८३३४	२७७७७
४. ग्रा. रु. म्हसावद	...	१२४३	८५१	२०९४	११२३८	१५११५	२६३५३	१३००	५७६	१८७६	५१७९	३९७२	९१५१	१७९०	९०३	२६९३	१९४४१	८३३२	२७७७३
५. धडगांव	...	३४८१	२०६३	५५४४	१८८८७	१८८४०	३७७२७	१९८४	१९८४	३९६८	२०१३०	१५४१९	३५५४९	३१०७	२०३६	५१४३	३४९६२	१४९८५	४९९४७
६. अक्कलकुवा	...	१०५८	८६४	१९२२	४८७६	१५७८०	२०६५६	१५७०	८९२	२४६२	१५८९१	९१३०	२५०२१	१९३८	११८३	३१२१	३४७३८	१४८८९	४९६२७
७. धानोरा	...	५६९	२६०	८२९	७१४५	८५७८	१५७२३	७८०	५०७	१२८७	१३४९४	७६५०	२११४४	८०७	४८७	१२९४	१४०११	६००६	२००१७
८. रनाळा	...	५०५	४०७	९१२	५४४१	१३०९६	१८५३७	६४५	३९८	१०४३	७८४७	४३००	१२१४७	९९०	४४९	१४३९	१७८९१	७६६८	२५५५९
९. खांडबारा	...	२१५१	१३१३	३४६४	११२६८	१७५७८	२८८४६	२८४६	१९३४	४७८०	४०२९	३२३०	७२५९	२७६६	२२२५	४९९१	२८४४०	१२१८९	४०६२९
१०. खोंडामळी	...	१५०	११४	२६४	३४९१	३४३८	६९२९	४१६	३०३	७१९	२०५५	९१२	२९६७	६७३	५७२	१२४५	६९१०	२९६२	९८७२
११. तोरणमाळ	...	५८७	५८७	०	७७	३८७	६४६	७१२	५०३	१२१५	२१५५	२२३०	४३८५	२१५	१४४	३५९	३१००	१३२९	४४२९
१२. मोलगी	...	२१५१	११२९	३२८०	९५७२	१७१६०	२६७३२	३१८७	१७३५	४९२२	७६७८	४३००	११९७८	१९२०	११३७	३०५७	५८५९	२५११	८३७०
१३. विसरवाडी	...	२६२४	१६१२	४२३६	१६३७४	१८८५५	३५२२९	२२७०	१३९३	३६६३	५७३८	३९१७	९६५५	१७७२	८६६	२६३८	१६४८२	७०६४	२३५४६
१४. जमाना	...	५८९	१९५	७८४	१०८०९	९००५	१९८१४	९३७	३८१	१३१८	४३९०	२८९६	७२८६	१३७१	६१०	१९८१	१२९८१	५५६४	१८५४५

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
जिल्हा : जळगाव																			
१.	जि. रु. जळगाव ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	उपजि. रु. चोपडा ...	४२८५	३४२२	४३६१८	४२१६१	९३४८६	४४५५	३२५९	३६१५२	३८००८	९३४८६	४४८५	३४०६	४८४००	४५८९८	१०२१८९	०	०	०
३.	उपजि. रु. मुक्ताईनगर ...	१६३१	१७१५	५२६२	५६३७०	६४९७८	१४२४	१५०२	२९५८	४०२२४	४६१०८	०	०	०	०	०	२९५८	४०२२४	४६१०८
४.	उपजि. रु. जामनेर ...	४७४१	२३२१	३१२६८	३१०४०	६९३७०	५०३०	२१४२	५०९१४	५००२८	१०८१४४	३२७	८१६	१९६०६	७१०१	२७८५०	३१२६८	३१०४०	११६८६५
५.	ग्रा. रु. अमळनेर ...	१४६१	१३६७	१४५१३	१४१०१	३१४४५	१८७३	१४४६	२२३५४	१२४९१	३८१६४	११६५	११७१	११५६०	५३७०	१९२६६	२८१२७	२९९८२	६२५०२
६.	ग्रा. रु. अमळगांव ...	२७०	३३७	५६७८	७०९५	१३३८०	३४८	२६५	९७००	८३५४	१५६६७	१०५	११०	४६७१	४३५४	९२११	४३३५	३८६५	२६४३६
७.	ग्रा. रु. धरणगांव ...	२५२	२२३	५९३७	६३२६	१२७३८	२३२	२१०	४३३५	३८६५	८६४२	०	०	०	०	०	४३३५	३८६५	८२००
८.	ग्रा. रु. एरॉनडोल ...	८८२२	८८२५	१५७९८	१४५६८	४८०१३	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	ग्रा. रु. पाचोरा ...	२९६३	२६५७	३५१६९	२५४७३	६६२६२	३७३५	१९२४	२७८६२	२४६१४	५८१३५	५९३	५९२	८२९९	८२९५	१७७७९	१५७२७	१४३५४	३३००१
१०.	ग्रा. रु. भाडगांव ...	१४५३	१२९३	१३३४९	११८६५	२७९६०	१७१६	१२२६	१६६१७	१६५५०	३६१०९	१३८०	९१७	९९९१	९२६४	२१५५२	१४१२०	१५४९५	७०४२२
११.	ग्रा. रु. चाळीसगांव ...	१७१६	१२२६	१६६१७	१६५५०	३६१०९	१३८०	९१७	९९९१	९२६४	२१५५२	०	०	०	०	०	९९९१	९२६४	१९२५५
१२.	ग्रा. रु. मेहुणबारे ...	१३०२	११०१	१२४१९	१६८५४	३१४०६	१०२५	५५२	७८१६	१००४५	१९४५८	०	०	०	०	०	७८१६	१००४५	१९४५८
१३.	ग्रा. रु. पहुर ...	४८५	४५०	१४२६७	१६२९५	३१४९७	३०४	२४९	१३७२५	१०८८४	२५१६२	२०४	१७०	४५२९	४१३१	९०३४	९७६४	७६२१	३५०७९
१४.	ग्रा.रु. पिंपळगांव(हरे)...	५६६	४४९	१३३९८	१२३६३	२६७७६	६३५	३८२	१८२४६	१६९८५	३५२३१	२१०	१६०	४१२६	३६३४	७७६०	१२२१	११३०	१०१११
१५.	ग्रा. रु. वरणगांव ...	१३३०	५९९	१२६९४	१४५६२	२९१८५	७५४	३९३	१४३७५	१०२३३	२५७५५	०	०	०	०	०	१४३७५	१०२३३	२४६०८
१६.	ग्रा. रु. बोदवड ...	७०७	७२७	२६४३०	१७८१६	४५६८०	७२७	७४७	१३०५१	१४२०५	२८७३०	०	०	०	०	०	१३०५१	१४२०५	२७२५६
१७.	ग्रा. रु. यावल ...	१३५०१	८६५	७०७२	६२७२	२७७१०	११२१	८५८	२०९१०	१६९२९	३९८१४	३२८	३५१	५२४२	५३५१	११२७२	६४३७	७०५९	१३४९६
१८.	ग्रा. रु. न्हावी ...	८०६	१४०२	९८५६	११८४७	२३९११	८६९	१२८०	१२५६९	९८६४	२२४३३	९६०	१११०	१४८७४	१४२९४	३१३१८	८५२४	८००१	१८४८३
१९.	ग्रा. रु. रावेर ...	२५६०	२७०१	३५८९६	३२५०३	७३६६०	२५५०	२१४१	१५९६०	१६३८२	३७०३३	०	०	०	०	०	१५९६०	१६३८२	३७०३३
२०.	ग्रा. रु. पाल ...	५८०	५२०	५८८७	४६६४	११६६०	७५४	३५५	७८१८	२६६४	१५१५६	४२९	२९१	१२९४	१३५४	३३६८	३५६९६	३३०३७	७४७४९
२१.	ग्रा. रु. सावदा ...	१२३७	८०४	२०६२	०	०	३०२२	७९२३	१०९४५	०	०	५०९९	६४२९	११५२८	०	०	४२९२	२१७३	६४६५
२२.	कु. रु. पारोळा ...	१२९१	१९२४	२७४४०	१७६५९	४८३१४	१०३७	१८०५	१६२७२	२०९००	४००१४	११४०	१९८५	२२९००	१७९८९	४४०१४	१६२७२	२०९००	१२२०७५

जिल्हा : अहमदनगर

१.	जि. रु. अहमदनगर ...	१४२०२९	९४६८६	२३६७१५	२२८५५	१५२३७	३८०९२	१८५३५	१८९५४	३७४८९	११५३२७	१२०५६२	२३५८८९	४२३१	६३३७	१०५६८	२१४५८	३८२५६	५९७१४
२.	राहता ...	१०६६	७१०	१७७६	३०७०३	२०४६८	५११७१	१६०६	४२०	२०२६	३९८३२	१९९१६	५९७४८	७१७	११२	८२९	१४७३८	७३६९	२२१०७
३.	अकोले ...	१६७७	१११८	२७९५	२८५१२	१९००८	४७५२०	१७७६	८६४	२६४०	३४४३९	१७२२०	५१६५९	६८२	२८२	९६४	१०२५४	५१२७	१५३८१
४.	श्रीरामपूर ...	१३७३	९१६	२२८९	१९९३७	१३२९१	३३२२८	१६५४	५२२	२१७६	२८७९८	१४३९९	४३१९७	४१७	२०१	६१८	७९४२	३९७१	११९१३
५.	कोपरगाव ...	१०२५	६८४	१७०९	२८५६४	१९०४२	४७६०६	१०२०	७५२	१७७२	३६८५४	१८४२७	५५२८१	२९७	२१४	५११	१४८७३	७४३७	२२३१०
६.	टाकळी ढोकेश्वर ...	५४६	३६४	९१०	८०१७	५३४४	१३३६१	९३४	५८३	१५१७	१४७०६	७३५३	२२०५९	११९	८०	१९९	५६०७	२८०३	८४१०
७.	पाथर्डी ...	१३६८	९१२	२२८०	३६४९३	२४३२९	६०८२२	१९४२	७१९	२६६१	५०९८५	२५४९२	७६४७७	८६५	७१५	१५८०	११२८५	५६४३	१६९२८
८.	श्रीगांवा ...	८५४	५७०	१४२४	२७३८७	१८२५८	४५६४५	७८८	६७४	१४६२	३९४१६	१९७०८	५९१२४	१६३	२२७	३९०	३९८२	१९९१	५९७३
९.	लोणी ...	२५८	१७२	४३०	११६८१	७७८८	१९४६९	२३४	११९	३५३	१९७५८	९८७९	२९६३७	६१	४१	१०२	८३४९	४१७४	१२५२३
१०.	शेवगांव ...	१४९३	९९६	२४८९	३३६४७	२२४३२	५६०७९	११६३	४५९	१६२२	३५५२७	१७७६४	५३२९१	४३६	११७	५५३	१२५०५	६२८८	१८८६३
११.	नेवासा ...	१५५०	१०३३	२५८३	२८४८०	१८९८७	४७४६७	१६५१	७०६	२३५७	३४४९७	१७२४८	५१७४५	५००	५००	१०००	६८८५	३४४३	१०३२८
१२.	वांबोरी ...	३०८	२०५	५१३	६७६०	४५०६	११२६६	४४५	२५०	६९५	११२७८	५६३९	१६९१७	८७	३३	१२०	३९२९	१९६४	५८९३
१३.	राजूर ...	६२०	४१४	१०३४	१७६८३	११७८९	२९४७२	६७५	४३६	११११	२१३०७	१०६५३	३१९६०	२६९	११७	३८६	६८४१	३४२१	१०२६२
१४.	पुणतांबा ...	६३१	४२०	१०५१	९६०५	६४०३	१६००८	५२७	२९३	८२०	११५४१	५७७१	१७३१२	११६	८०	१९६	३८७१	१९३६	५८०७
१५.	पारनेर ...	२३०४	१५३६	३८४०	२३५३	१५६८	३९२१	५४७	४४३	९९०	८०५६	४०२८	१२०८४	१०१	१३०	२३१	४८१९	२४०९	७२२८
१६.	संगमनेर ...	१०५५	७०४	१७५९	२५४०७	१६९३८	४२३४५	१४९६	७२८	२२२४	३३६५२	१६८२६	५०४७८	४९८	२४७	७४५	१०९८९	५४९४	१६४८३
१७.	घोडेगाव ...	१३०	८६	२१६	७९००	५२६६	१३१६६	२४५	१३२	३७७	१०८९९	५४५०	१६३४९	१५	१०	२५	३२३९	१६२०	४८५९
१८.	कोतूळ ...	१०६६	७११	१७७७	१२८०२	८५३४	२१३३६	१४९०	८४०	२३३०	१३३०७	६६५४	१९९६१	३०१	१८२	४८३	४६८९	२३४५	७०३४
१९.	चिंचोडीपाटील ...	५५०	३६७	९१७	८३३९	५५६०	१३८९९	४९१	३३५	८२६	११११९	५५६०	१६६७९	४२१	४५७	८७८	२५४७	१२७४	३८२१
२०.	कर्जत ...	२११७	१४१२	३५२९	२५६४७	१७०९८	४२७४५	६४२	१०७५	१७१७	३४१४३	१७०७१	५१२१४	१०१२	१००८	२०२०	८०७४	४०३७	१२१११
२१.	ताहाराबाद ...	७८३	५२२	१३०५	८११०	५४०७	१३५१७	६८१	५०५	११८६	२३९०५	११९५३	३५८५८	२६५	१८०	४४५	४६५२	२३२६	६९७८
२२.	बोधेगाव ...	३२७	२१८	५४५	१४८८४	९९२२	२४८०६	३३६	३३७	६७३	१५८१७	७९०९	२३७२६	३९	४३	८२	४८३०	२४१५	७२४५
२३.	साकुर ...	४३१	२८८	७१९	१८१६९	१२११२	३०२८१	४५१	२३२	६८३	१९०६४	९५३२	२८५९६	१०५	१४	११९	४०५९	२०२९	६०८८
२४.	राहुरी ...	२९७	१९८	४९५	१४८३७	९८९१	२४७२८	३८३	२४७	६३०	२३९०५	११९५३	३५८५८	९२	८०	१७२	९५१७	४७५९	१४२७६
२५.	जामखेड ...	७३३	४८८	१२२१	३२७७३	२१८४९	५४६२२	६१४	५२८	११४२	४१४२८	२०७१४	६२१४२	१८४	१७७	३६१	६३७१	३१८६	९५५७
२६.	समशेरपूर ...	२८४	१८९	४७३	१०६४९	७१००	१७७४९	३०४	१४३	४४७	१२५१९	६२६०	१८७७९	९०	३३	१२३	३०३१	१५१६	४५४७

जिल्हा : लातूर

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
१.	उजिरु उदगीर ...	१३८४६	७५४२	२१३८८	७६५८२	११४८७३	१९१४५५	९९३५	८१२८	१८०६३	५२६०२	७८९०३	१३१५०५	१६१६	१३२३	२९३९	८००	१३००	२१००
२.	उजिरु निलंगा ...	७३३३	३८८१	११२१४	३३९७६	५०९६५	८४९४१	५७६१	४७१४	१०४७५	३०२४५	४५३६८	७५६१३	२८९२	२३६७	५२५९	४२२२	६३३३	१०५५५
३.	ग्रा. रू. किल्लारी ...	१६४७	१३६०	३००७	२०९१२	३१५३४	५२४४६	१०९२	८९०	१९८२	११७४५	१७६१७	२९३६२	४७६	३८९	८६५	६४६२	९६९३	१६१५५
४.	ग्रा. रू. अहमदपूर ...	५२९२	३३०६	८५९८	४४९६६	६७४४९	११२४१५	४७२५	३८६६	८५९१	३६६९७	५५०४५	९१७४२	१९०४	१५५७	३४६१	१२०६६	१८०९८	३०१६४
५.	ग्रा. रू. चाकूर ...	२१४३	१०८५	३२२८	२९०९१	४२१३८	७१२२९	१८२०	१४८९	३३०९	२७८२७	४१७४०	६९५६७	८७६	७१६	१५९२	६७४२	१०११३	१६८५५
६.	ग्रा. रू. मुरुड ...	४७३३	२५००	७२३३	५७७५३	८६६२९	१४४३८२	२५८१	२११२	४६९३	३८६६७	५८०००	९६६६७	१३०३	१०६६	२३६९	११६८३	१७५२४	२९२०७
७.	ग्रा. रू. औसा ...	३५३४	१९८५	५५१९	४१२३१	६१८४७	१०३०७८	२६६३	२१७९	४८४२	३८८६०	५८२९०	९७१५०	७९०	६४६	१४३६	८५२४	१२७८७	२१३११
८.	ग्रा. रू. का. सिरशी ...	१३७७	७४५	२१२२	१८०८२	२७१२३	४५२०५	१००८	८२४	१८३२	१९००२	२८५०३	४७५०५	३०३	२४७	५५०	४८६५	७२९८	१२१६३
९.	ग्रा. रू. रेणापूर ...	१८२१	१०९०	२९११	२६२७३	३९४१०	६५६८३	११२१	९१७	२०३८	१७६२९	२६४४३	४४०७२	४०३	३२९	७३२	५२३१	७८४७	१३०७८
१०.	ग्रा. रू. बाभळगांव ...	६३८	४४४	१०८२	१३४२७	२०१४२	३३५६९	३२६	२६६	५९२	१२५१३	१८८८९	३१४८२	१३१	१०७	२३८	४६६४	६९९६	११६६०
११.	ग्रा. रू. जळकोट ...	९७२	४५७	१४२९	१३१५०	१९७२६	३२८७६	१२३३	१००८	२२४१	१५१४९	२२७२३	३७८७२	६६६	५४५	१२११	५०४१	७५६२	१२६०३
१२.	ग्रा. रू. देवणी ...	२३७९	१२२४	३६०३	२५८५७	३८७८६	६४६४३	१७७८	१४५५	३२३३	१९७२८	२९५९३	४९३२१	६४६	५२८	११७४	६३२३	९४८५	१५८०८
१३.	स्त्री, रू. लातूर ...	४३७४	०	४३७४	१६९३६	०	१६९३६	८०४४	०	८०४४	५५४७९	०	५५४७९	७६६७	०	७६६७	१६२०२	०	१६२०२

जिल्हा : उस्मानाबाद

१.	उपजि. रू. उमरगा ...	५७६१	४७५१	१०५१२	५७६१	४७५१	१०५१२	३२६२	१७६८	५०३०	२३११२	२९९९८	५३११०	१५४७	८७५	२४२२	२८४२१	२१४५१	४९८७२
२.	उपजि. रू. पंरडा ...	३१०१	२८७९	५९८०	३१०१	२८७९	५९८०	९१२	४१४	१३२६	१०८८७	१२२४५	२३१३२	६५८	३५४	१०१२	९६५४	७५४८	१७२०२
३.	ग्रा. रू. तुळजापूर ...	४१४९	३२८०	७४२९	४१४९	३२८०	७४२९	३८३८	२२७४	६११२	२६९४९	२४३९८	५१३४७	२३५१	१२५४	३६०५	२१४५६	१९५२४	४०९८०
४.	मुरुम ...	१८९१	१७२९	३६२०	१८९१	१७२९	३६२०	५८५	३८४	९६९	१४९९७	१३४१७	२८४१४	४५६	३२५	७८१	१२५४६	९२५४	२१८००
५.	कळंब ...	२०८०	१९६४	४०४४	२०८०	१९६४	४०४४	१३९६	६१३	२००९	२७४७८	२३४७८	५०९५६	१५४२	८५४	२३९६	२२१३६	२०३५	४२२७१
६.	वाशी ...	३१६४	३०३५	६१९९	३१६४	३०३५	६१९९	१५११	९०१	२४९२	१६९९९	१६०६४	३३०६३	१२३६	७५८	१९९४	१६२५४	१४१२५	३०३७९
७.	भूम ...	२०८०	१९२७	४००७	२०८०	१९२७	४००७	१९८७	११७४	३१६१	२२१५०	१८३५७	४०५०७	१२५४	८५४	२१०८	२०२५	१८२४२	३८३६७
८.	तेर ...	४८१५	४६१८	९४३३	४८१५	४६१८	९४३३	८२३	६२३	१४४६	१०८६९	९७८६	२०६५५	७२३	४५८	११८१	१०२५६	८१६९	१८४२५
९.	लोहारा ...	१६८०	१६६२	३३४२	१६८०	१६६२	३३४२	९६०	४८७	१४४७	१०५२०	१००२८	२०५४८	७५८	६५८	१४१६	११२५४	९८५२	२११०६
१०.	स्त्री, रू. उ. बाद ...	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	६१२१	०	६१२१	१३५२१	०	१३५२१

जिल्हा : नांदेड

१.	ग्रा. रू. धर्माबाद	...	३८९७	२६०२	६४९९	४४९८७	३०५८७	७५५७४	३८८९	२५९३	६४८२	४३३७४	२८९९६	७२२९०	११०६	९३५	२०४१	९८६५	६५७६	१६४४१
२.	ग्रा. रू. नायगाव	...	४३९४	३०१०	७४०४	४६१४५	३४९८५	८११३०	४०१७	२६७७	६६९४	५३०६४	३५३७६	८८४४०	१९८६	१३२४	३३१०	१८२७३	१२१८	३०४५४
३.	ग्रा. रू. बारड	...	१७६८	९९४	२७६२	२५८२०	१७८९५	४३७१५	१७४८	११६६	२९१४	२९९७१	१९९८०	४९९५१	४०८	२७०	६७८	५४६५	३६४२	९१०७
४.	ग्रा. रू. बिलोली	...	३४२१	२७३८	६१५९	२४४२४	१७५९८	४२०२२	४७३१	३१५४	७८८५	२५६२८	१७०८४	४२७१२	१८०९	१२०६	३०१५	८०६३	५३७५	१३४३८
५.	ग्रा. रू. भोकर	...	४६३६	३२८९	७९२५	४७३३५	३६८७५	८४२१०	५३५४	३५५०	८९०४	५७९१५	३८६१०	९६५२५	१६७३	१११५	२७८८	११८३२	७८८८	१९७२०
६.	ग्रा. रू. कंधार	...	३०२२	१३९४	४४१६	२१४७८	१८९५७	४०४३५	३१०१	२०६६	५१६७	३८६१७	२५७४०	६४३५७	२०६३	१३७५	३४३८	८२७४	५५१५	१३७८९
७.	ग्रा. रू. मुदखेड	...	२२०६	९९५	३२०१	२८२७९	१९५६२	४७८४१	२०१२	१३४१	३३५३	३७८५४	२५२३५	६३०८९	३९३	२६२	६५५	७६५९	५१०५	१२७६४
८.	ग्रा. रू. हिमायतनगर...	...	२१८६	१३७७	३५६३	१८१६८	१३५६२	३१७३०	२२६५	१५१०	३७७५	१८१११	१२१२६	३०३१७	१४०७	९३७	२३४४	५१४४	३४२५	८५६९
९.	स्त्री रुग्णालय नांदेड	...	३६७२	०	३६७२	५७०४२	०	५७०४२	५९४०	०	५९४०	६२४७०	०	६२४७०	३४०८	०	३४०८	३७२६४	०	३७२६४
१०.	उजिरु. मुखेड	...	८१८२	५३३७	१३५१९	५६५९६	४८७६५	१०५३६१	८५०४	५६६९	१४१७३	६६२१५	४४१४३	११०३५८	१२३७	१८५७	३०९४	८१२६	५४१८	१३५४४
११.	उजिरु. देगलूर	...	४५३०	२७६३	७२९३	४६९९६	३२९५८	७९९५४	४१६७	२७७८	६९४५	५२८७८	३५२५२	८८१३०	१३०९	८७२	२१८१	८४५०	५६३२	१४०८२
१२.	उजिरु हादगांव	...	७८३२	३५७८	११४१०	६३३३०	४६८९२	११०२२२	६२६४	४१७५	१०४३९	६८१०५	४५४०२	११३५०७	१७४४	११६२	२९०६	१०६१९	७०७९	१७६९८
१३.	उजिरु. गोकुंदा	...	४९००	३३६४	८२६४	७३७१४	५२४८९	१२६२०३	६३२३	४२१५	१०५३८	७८२७१	५२१८०	१३०४५१	१८६४	१२४२	३१०६	१७०९४	११३९५	२८४८९
१४.	ग्रा. रू. उमरी	...	४९७४	१२७०	६२४४	३९६९६	२८७९४	६८४९०	६२४६	४१६३	१०४०९	३९७९४	२६५२९	६६३२३	१५६५	१०४२	२६०७	११६०६	७७३६	१९३४२
१५.	ग्रा. रू. लोहा	...	५९९२	३६७७	९६६९	२६४०९	१८९५४	४५३६३	४६११	१८७०	६४८१	२६५६४	१७७०८	४४२७२	१०३०	६८६	१७१६	५७३३	३८२२	९५५५
१६.	ग्रा. रू. माहूर	...	२७४२	१८०८	४५५०	३१९९२	२६८९१	५८८८३	३२११	२१४०	५३५१	३९८२९	२६५५२	६६३८१	१०५५	७०२	१७५७	६२२४	४१४८	१०३७२
१७.	ग्रा. रू. मांडवी	...	११५५	५३६	१६९१	२०६२७	१६५८९	३७२१६	१२५२	८२५	२०७७	२८४८५	१८९८	४७४७४	२७४	१७५	४४९	३३११	२२०७	५५१८

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

जिल्हा : बीड

१. उजिरू. परळी	...	४४८५	५५७९	१००६४	५११२०	६९२३२	१२०३५२	७३९०	३८८४	११२७४	९५८७५	६७६३७	१६३५१२	२६९७	१२४८	३९४५	२३८४९	१०१६०	३४००९
२. उजिरू. गेवराई	...	५३२४	२७०४	८०२८	४१५१०	३८४१९	७९९२९	५४६३	२३९२	७८५५	४७९२८	१४२२२	६२१५०	२४१५	१२०३	३६१८	५१८२	१३१६१	१८३४३
३. ग्रा. रू. माजलगांव	...	३०००	३५००	६५००	४८५००	५१०९२	९९५९२	४८२३	३०००	७८२३	५४२७२	५३१००	१०७३७२	१२२८	५४२	१७७०	३१०९०	२९०८८	६०१७९
४. चिंचवण	...	६८४	६५०	१३३४	११८५०	१३४१७	२५२६७	८५५	८१३	१६६८	१५०५४	११०३३	२६०८७	२५७	२८१	५३८	२८५०	१८२०	४६७०
५. तालखेड	...	२३७	२१०	४४७	५६३२	५२८०	१०९१२	४२५	३६७	७९२	९७५९	७४९७	१७२५६	२७९	२१०	४८९	२७२०	१९७३	४६९३
६. केज	...	३४१७	२८४०	६२५७	५७६७६	५२५८४	११०२६०	६३३९	११८५	७५२४	४९०५७	५५७६८	१०४८२५	२५८०	५४१४	७९९४	१८०३९	२०६९६	३८७३५
७. रायमोहा	...	२६६२	२६६२	५३२४	१५७९४	१०८२४	२६६१८	१०५४	१९२४	२९७८	९४९३	१६३८१	२५८७४	२७५	७३४	१००९	४१२८	४७३६	८८६४
८. धारूर	...	५५४	४५३	१००७	३६३८०	२०५००	५६८८०	४५०	३५५	८०५	९५२५	७२१०	१६७३५	२७५	२००	४७५	२५००	१८५०	४३५०
९. आष्टी	...	१५५३	१३७५	२९२८	९७६०	१७७४६	२७५०६	१५९७	११७४	२७७१	१९२४४	१८५५७	३७८०१	८२०	११३१	१९५१	१९२९३	२३२६०	४२५५३
१०. पाटोदा	...	११४०	११९९	२३३९	१०४६०	१२२९१	२२७५१	१९२०	१२४४	३१६४	१९२०१	१९९०८	३२८०९	६५८	३५९	१०१७	५२५०	६२६१	११५११
११. नांदूरघाट	...	८९२	७३४	१६२६	११०२२	९४३१	२०४५३	१८२२	८३१	२६५३	१७४२६	१२११५	२९६२१	३३८	१७१	५०९	४२१४	२५०५	६७१९
१२. धानोरा	...	५४८	५९४	११४२	१७५१५	१९२९५	३६८९०	९०६	५९०	१४९६	२१६३४	१९४६६	४११००	२७५	१५६	४३१	१०६०१	८४४९	१९०५०
१३. कु. रू. नेकनुर	...	२२१८	१७७४	३९९२	१८११०	१६८५९	३५०४९	०	१७६४	१७६४	१२००	४०८३७	४२०३७	०	४२	४२	७००	९५३७	१०२३७
१४. स्त्री . रू. नेकनुर	...	२६६२	१८६३	४५२५	१९५२१	१७७४६	३७२६७	४४०१	४७०	४८७१	३७८७२	५२७५	४३१४७	१३४६	३३०	१६७६	११०२१	७६२	११७८३

जिल्हा : अकोला

१. जि.स्त्री. रू. अकोला...	...	४७८४४	०	४७८४४	९१९११	०	९१९११	३८८२७	०	३८८२७	११६१४२	०	११६१४२	१२६९६	०	१२६९६	४२२३७	०	४२२३७
२. उजिरू. मूर्तिजापूर	...	२४४०	८३४९	१०७८९	१७४२०	१३८९०	३१३१०	१२३००	१३५६१	२५८६१	६६७८२	६७८५२	१३४६३४	२६१२	२७०२	५३१४	१७५०२	१६३७३	३३८७५
३. तेल्हारा	...	६५१	८२३	१४७४	१३३४५	१४१३३	२७४७८	९२०	८५६	१७७६	२५४८५	२५०००	५०४८५	१०१	१२३	२२४	८२००	५८०२	१४००२
४. चतारी	...	३०१०	४४५	३४५५	१०४१२	९५४८	१९९६०	२८३२	२७६६	५५९८	१२७१०	१३६०२	२६३१२	४५००	५३००	९८००	४५००	५६४०	१०१४०
५. बार्शिटाकळी	...	६८३	४४१	११२४	१८५५०	१७५५१	३६१०१	११२१	१२७१	२३९२	३२५०९	३१७५०	६४२५९	३२०	२९०	६१०	१०१२०	८१०२	१८२२२
६. बाळापूर	...	७४०	४२०	११६०	१९०४१	१३५३१	३२५७२	३२५००	३०१५०	६२६५०	४३२०	३७८२	८१०२	३१०	२९९	६०९	६५४२	७६५१	१४१९३
७. अकोट	...	१३८२	६७५	२०५७	१९०४१	१३५३१	३२५७२	२६३२	२४६०	५०९२	४२६३०	४१६२०	८४२५०	७५०	६५८	१४०८	३४५०२	३३९८१	६८४८३

जिल्हा : वाशिम

१. सा. रू. वाशिम	...	१७२४४	८४५२०	१८१७६४	८६९४	१५७९६	२४४९०	९०११७	७८३२६	१६८४४३	८७१३	१५५९०	२४३०३	१०७७०५	९३६१२	२०१३१७	४२२८	६४८२	१०७१०
२. कारंजा	...	४४५५३	३८३३६	८२८८९	११३५	२०६१	३१९६	३९४०८	३४२५२	७३६६०	१३७९	२४४४	३८२३	५१५६५	४४८१८	९६३८३	२००६	१५४८	३५५४
३. मानोरा	...	३१४८०	२७३६२	५८८४२	२१४४	३८९५	६०३९	३४४९६	२९९८३	६४४७९	१८८५	३९३७	५८२२	४३९४७	३८१९७	८२१४४	९४२	१९४३	२८८५
४. अनसिंग	...	२०२१३	१७५६९	३७७८२	८२३	१४९५	२३१८	१७८०२	१५४७२	३३२७४	८९९	१४१३	२३१२	२०२१३	१७५६९	३७७८२	२६५	४१७	६८२
५. कामरगांव	...	१५५५६	१३५२०	२९०७६	१६६४	३०२२	४६८६	१३८६५	१२०५१	२५९१६	१५३३	२३५०	३८८३	१९२६०	१६७४०	३६०००	६७३	१०२३	१६९६
६. मंगरूळपिर	...	२८७२६	२४९६८	५३६९४	९०३	१६४२	२५४५	२६२१९	२२७८८	४९००७	१५०१	२१२०	३६२१	२८४७८	२४७५२	५३२३०	३३३	५२७	८६०
७. मालेगांव	...	१७८८६	१५५४५	३३४३१	१२१८	२२१४	३४३२	२३६४९	२०५५५	४४२०४	१८६०	४७९६	६६५६	२६४२३	२२९६६	४९३८९	१७०	४२९	५९९
८. रिसोड	...	२१०९३	१८३३४	३९४२७	७३४	१३३४	२०६८	२१२९२	१८५०६	३९७९८	८६८	१९३६	२८०४	२६८५८	२३३४४	५०२०२	४३०	८६६	१२९६

जिल्हा : अमरावती

१. सा. रू. अमरावती	...	२६९८२	२८९८७	५५९६९	१३८६१६	१४४४६२	२८३०७८	२५४९०	३०१८६	५५६७६	१५३०९०	१७५७८५	३२८८७५	८२४०	१०५५०	१८७९०	७७७९१	८९५७२	१६७३६३
२. ग्रा. रू. अंजनगांव	...	२५२९	१४९०	४०१९	५३८६५	५२५७२	१०६४३७	२४७०	१४३२	३९०२	५७५७७	५८३१८	११५८९५	७७६	४८४	१२६०	१२७३४	१५५०३	२८२३७
३. ग्रा. रू. भतकूली	...	०	०	०	०	०	०	१६८६	१४३६	३१२२	२११९९	२०८५९	४२०५८	४५५	३८९	८४४	५९७५	७१८९	१३१६४
४. ग्रा. रू. चांदुरबाजार	...	२११०	१८५९	३९६९	१९६३८	२२२७६	४१९१४	२६४८	२५२८	५१७६	२५८२१	२९३६७	५५१८८	१०३२	१२०९	२२४१	७८०६	१२०७२	१९८७८
५. ग्रा. रू. चांदुररेल्वे	...	१४७५	९८९	२४६४	२२२०७	३४०५१	६३२५८	१४९२	१०४९	२५४१	३६०३८	४१६८६	७७७२४	५६२	४१८	९८०	१०१८२	२२००४	२२१८६
६. ग्रा. रू. चिखलदरा	...	१०८३	८१४	१८९७	१७०३१	१६१०८	३३१३९	११२१	८९९	२०२०	१७१५०	१५०७०	३२२२०	१९७	९७	२९४	५१९५	४५४२	९७३७
७. ग्रा. रू. चूर्णी	...	१२८३	८४८	२१३१	१९९३२	१७०४२	३६९७४	१००२	८२०	१८२२	२१९८२	१९५९४	४१५७६	५७१	४१४	९८५	८४९२	७९९२	१६४८४
८. ग्रा. रू. धामनगांव	...	१५२०	११४३	२६६३	३३२४१	३४३०२	६७५४३	४०६४	४४३४	८४९८	४०३२२	३७००२	७७३२४	९३७	११०६	२०४३	६६६७	६८७४	१३५४१
९. ग्रा. रू. नांदगांव	...	९७१	५८७	१५५८	३२३६२	३२६७१	६५०३३	१७५६	९८०	२७३६	३७५०९	३७२८९	७४७९८	६०१	३३२	९३३	८१२७	९७१७	१७८४४
१०. ग्रा. रू. तिवसा	...	२०८५	१८४८	३९३३	२२०२३	२०२६७	४२२९०	२१६६	१८५८	४०२४	२१४६३	१९४०९	४०८७२	७२१	५२८	१२४९	९९२४	१०७३७	२०६६१
११. ग्रा. रू. वरुड	...	४०५९	२३०४	६३६३	४३७८९	४३५३०	८७३१९	४५३४	१७७२	६३०६	५०५३४	५०७८६	१०१३२०	२०८६	७२२	२८०८	१०४२९	१२६४३	२३०७२
१२. उजिरू. अचलपूर	...	९१८२	५२८०	१४४६२	८२४४३	६४८२१	१४७२६४	११४६१	६५९८	१८०५९	८८५६३	७०२९६	१५८८५९	५२२०	३३०४	२५२४	२५६८२	२७४२२	५३१०४
१३. उजिरू. दर्यापूर	...	३६०८	२७६४	६३७२	४२२२२	३३२४६	७५४६८	३०२७	२०८६	५११३	४२४४२	४४४८९	८६९३१	१११७	७४४	१८६१	१५७६३	१२७३७	२८५००
१४. उजिरू. धारणी	...	४७१८	३५१९	८२३७	२८०७७	२४८००	५२८७७	४८४९	३५७९	८४२८	३७७७६	२६९४५	६४५२१	२२०७	१४४१	३६४८	१२३१०	१२०१३	२४३२३
१५. उजिरू. मोर्शि	...	३७६८	२५८५	६३५३	४३६५८	४००२०	८३६७८	४११७	३०६२	७१७९	५०२४९	५३०३८	१०३२८७	१५६२	८०६	२३६८	१३८४९	१७५५२	३१४०१
१६. जि.स्त्री.रू.अमरावती...	...	२०१०७	५७४१	२५८४८	३३२४६	९५४	३४२००	१८७८२	४३५१	२३१३३	४०८६९	४४४	४१३१३	८६५९	२५९२	११२५१	१६९५९	५२३	१७४८२

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

जिल्हा : बुलढाणा

१.	सा. रु. बुलढाणा	...	१६५९०	१६७२८	३३३१८	१०९०५	२१८१०	३२७१५	५२३८	५२३८	१०४७६	३२५०९	३१७५०	६४२५९	३२५०९	३१७५०	६४२५९	५२३८	५२३८	१०४७६
२.	देऊळगांवमही	...	१७६०३	८०८१	२५६८४	१२४२०	१२४२०	२४८४०	६५१२	३९३३	१०४४५	४५२	५७६	१०२८	३२५०९	३१७५०	६४२५९	६५१२	३९३३	१०४४५
३.	जळगांव जामोद	...	११०००	९९८६	२०९८६	१२०८	१५३७	२७४५	४१०	५२२	९३२	४१०	५२२	९३२	४१०	५२२	९३२	४१०	५२२	९३२
४.	देऊळगांवराजा	...	२३९०	३०४१	५४३१	२१३३	२७१४	४८४७	२१५२	२७४०	४८९२	२१५२	२७४०	४८९२	२१५२	२७४०	४८९२	२१५२	२७४०	४८९२
५.	सिंदखेडराजा	...	१३३०	१६९३	३०२३	१४१४	१७९९	३२१३	७४५	९४९	१६९४	७४५	९४९	१६९४	७४५	९४९	१६९४	७४५	९४९	१६९४
६.	चिखली	...	१८४६	२३४९	४१९५	२६१९	३३३४	५९५३	१३४६	१७१३	३०५९	१३४६	१७१३	३०५९	१३४६	१७१३	३०५९	१३४६	१७१३	३०५९
७.	वरवटबकाल	...	१८३७	२३३७	४१७४	१९१४	२४३६	४३५०	९२७	११७९	२१०६	९२७	११७९	२१०६	९२७	११७९	२१०६	९२७	११७९	२१०६
८.	मोताळा	...	१४२४	१८१३	३२३७	१३१९	१६७८	२९९७	९६७	१२३०	२१९७	९६७	१२३०	२१९७	९६७	१२३०	२१९७	९६७	१२३०	२१९७
९.	धाड	...	६४०	८१४	१४५४	५४९	६९८	१२४७	१८२	२३१	४१३	१८२	२३१	४१३	१८२	२३१	४१३	१८२	२३१	४१३
१०.	मेहकर	...	१११८	१४२२	२५४०	८५०	१०८१	१९३१	७२२	९२०	१६४२	७२२	९२०	१६४२	७२२	९२०	१६४२	७२२	९२०	१६४२
११.	मलकापूर	...	२०६१	२६२२	४६८३	१६६३	२११७	३७८०	४५२	५७६	१०२८	४५२	५७६	१०२८	४५२	५७६	१०२८	४५२	५७६	१०२८
१२.	लाखणवाडा	...	२०७०	२६३५	४७०५	१८७०	२३७९	४२४९	५४७	६९७	१२४४	५४७	६९७	१२४४	५४७	६९७	१२४४	५४७	६९७	१२४४
१३.	खामगांव	...	१०१०	१२८६	२२९६	६२८	८००	१४२८	३८५	४९१	८७६	३८५	४९१	८७६	३८५	४९१	८७६	३८५	४९१	८७६
१४.	शेगांव	...	११६८६	१४८७४	२६५६०	१०२४४	१३०३८	२३२८२	४८५६	६९८०	११०३६	४८५६	६९८०	११०३६	४८५६	६९८०	११०३६	४८५६	६९८०	११०३६
१५.	लोणार	...	८३२०	१०५८९	१८९०९	८०६२	१०२६०	१८३२२	३२७८	४१७१	७४४९	३२७८	४१७१	७४४९	३२७८	४१७१	७४४९	३२७८	४१७१	७४४९
१६.	बीबी	...	१३१३	१६७०	२९८३	११४७	१४६०	२६०७	६७१	८५५	१५२६	६७१	८५५	१५२६	६७१	८५५	१५२६	६७१	८५५	१५२६

जिल्हा : यवतमाळ

१.	दारव्हा	...	६०५५०	३४०५९	९४६०९	३४३५	४३७२	७८०७	५८२६७	६३१२२	१२१३८९	३८७८	६३२७	१०२०५	३५१८९	३८१२२	७३३११	१७५३	२८६०	४६१३
२.	पुसद	...	५०९६१	२८६६५	७९६२६	४१३९	५२६७	९४०६	४७१६९	५१०९९	९८२६८	४१४४	६७६०	१०९०४	३१४९९	३४१२४	६५६२३	१२४०	२०२४	३२६४
३.	पांढरकवडा	...	३७५७६	२११३७	५८७१३	२७८१	३५३९	६३२०	३३३७९	३६१६१	६९५४०	३५७०	५८२६	९३९६	२३८६७	२५८५६	४९७२३	८७९	१४३४	२३१३
४.	दिग्रस	...	४०२८४	२२६६०	६२९४४	२४६०	३१३२	५५९२	४७७१०	५१६८६	९९३९६	२१०६	३४३६	५५४२	३३१७९	३५९४४	६९१२३	६३३	१०३३	१६६६
५.	उमरखेड	...	३७६७०	२११९०	५८८६०	३७९९	४८३५	८६३४	२४७६८	२६८३३	५१६०१	२८२५	४६१०	७४३५	१८८२१	२०३९०	३९२११	१३८४	२२५९	३६४३
६.	घाटूंजी	...	२९९४६	१६८४५	४६७९१	२६२८	३३४५	५९७३	२४२४५	२६२६६	५०५११	१०३४	१६८७	२७२१	१७४८२	१८९३९	३६४२१	५१८	८४६	१३६४
७.	वणी	...	३१८१०	१७८९३	४९७०३	१५८२	२०१३	३५९५	३३९७४	३६८०६	७०७८०	१७५३	२८६०	४६१३	२३३३४	२५२७९	४८६१३	८१२	१३२४	२१३६
८.	आर्णी	...	५२८४०	२९७२३	८२५६३	३६६४	४६६३	८३२७	४७१६२	५१०९३	९८२५५	२७६४	४५१०	७०७४	३३४८०	३६२७१	६९७५१	१७५६	२८६५	४६२१
९.	सवणा	...	१९६४१	११०४८	३०६८९	२०६७	२६३०	४६९७	३१६५२	३४२८९	६५९४१	१७७४	२८९५	४६६९	१८६९२	२०२४९	३८९४१	१३८४	२२५७	३६४१
१०.	नेर	...	२३४५२	१३१९२	३६६४४	१६६३	२११६	३७७९	२२८०४	२४७०४	४७५०८	१८५३	३०२३	४८७६	१५५१२	१६८०४	३२३१६	११९०	१९४१	३१३१
११.	लोही	...	१६९१८	९५१७	२६४३५	८८०	१११९	१९९९	१२३०९	१३३३४	२५६४३	१७८६	२९१३	४६९९	६०७२	६५७७	१२६४९	८१२	१३२४	२१३६
१२.	बाभुळगांव	...	३१५८०	१७७६३	४९३३३	१०६८	१३५९	२४२७	२७८६४	३०१८७	५८०५१	८१२	१३२६	२१३८	२१५९९	२३३९८	४४९९७	५००	८१६	१३१६
१३.	कळब	...	२३६६१	१३३१०	३६९७१	१३२७	१६८९	३०१६	२३३७२	२५३१९	४८६९१	१२३०	२००६	३२३६	१७५१६	१८९७५	३६४९१	६४५	१०५२	१६९७
१४.	राळेगाव	...	२५६४६	१४४२६	४०७०२	७८४	९९७	१७८१	२८२५३	३०६०७	५८८६०	११५६	१८७	३०४३	२००१५	३१६८२	५१६९७	५१४	९७०	१५६४
१५.	मारेगांव	...	२२८२०	१२८३६	३५६५६	१८८८	२४०३	४२९१	२१५९८	२३३९८	४४९९६	१६९८	२७७१	४४६९	१५८२७	१७१४५	३२९७२	५१८	८४६	१३६४
१६.	झरीजामणी	...	१३२१५	७४३४	२०६४९	९६७	१२३०	२१९७	११३५२	१२२९७	२३६४९	८७१	१४२१	२२९२	६५५२	७०९७	१३६४९	५८६	९५७	१५४३
१७.	करजी	...	१२६६८	७१२५	१९७९३	११६६	१४८३	२६४९	१५५७०	१६६८८	३२४३८	९२४	१५०८	२४३२	४३०६	४६६५	८९७१	४६९	७६४	१२३३

जिल्हा : औरंगाबाद

१. जि. रु. औरंगाबाद ...	०	०	०	०	०	०	३६६८	२०१६	५६८४	७१७१७	५८५३२	१३०२४९	१८९४	२७३६	४६३०	३३८४	२७२०	६१०४
२. उपजि. रु. वैजापूर ...	७२९२	६५८९	१३८८१	२६८६५	२७६९६	५४४८१	२७९०	१५५०	४३४०	१५७९२	१७३९३	३३१८५	०	०	०	०	०	०
३. उपजि. रु. सिल्लोड ...	९१९९	३५०४	१२७०३	७२९९०	६०५३८	१३३५२८	११९२७	५८५८	१७७८५	४८१५०	४६५४८	९४६९८	६६५८	२५८६	९२४४	१४०८	१३४३	२७५१
४. उपजि. रु. गंगापूर ...	४१६७	२०८४	६२५१	३६९४३	३५३०६	७२२४९	४१२३	२१९५	६३१८	४७५७४	५४०६५	१०१६३९	१४३२	७९३	२२२५	९७१९	९९१०	१९६२९
५. बिडकिन ...	२७५९	८१३	३५७२	२७६०५	२३५२४	५११२९	३००९	८१५	३८२४	२६६४८	१४१२५	४०७७३	१७८५	२०५	१९९०	५३०२	३७३२	९०३४
६. अजंठा ...	१४०१	८१३	२२१४	१५८९५	१३२०३	२९०९८	१४८१	१०५९	२५४०	१७८२८	१२९६८	३०७९६	२१७	९१	३०८	२००८	१२५७	३२६५
७. देवगाव रगांरी ...	९९८	४२१	१४१९	१८८३३	१३६६८	३२५०१	११९७	६२५	१८२२	२०३४०	१५७९४	३६१३४	४७३	१९१	६६४	८१५४	५२७३	१३४२७
८. फुलंब्री ...	१००१	२८५	१२८६	१७६४५	१४५७५	३२२२०	११४९	३७९	१५२८	२००१७	१८५२०	३८५३७	४६९	५१	५२०	४७४६	६५०९	११२५५
९. कन्नड ...	३३४०	१३७८	४७१८	२९८७९	२२८१०	५२६८९	२४४१	१४३२	३८७३	२८०३३	३१८२४	५९८५७	२२५६	१०७५	३३३१	७१४६	७२१६	१४३६२
१०. करमाड ...	१०८९	४७९	१५६८	१८५१३	१७५४८	३६०६१	९३८	४२४	१३६२	२१४८०	१९२४२	४०७२२	३१०	१३४	४४४	५१३५	५२१४	१०४२९
११. खुलताबाद ...	११६७	५६१	१७२८	१९७५८	१७०४९	३६८०७	११३७	४९८	१६३५	२४९०९	१८६६०	४३५६९	७४०	२७३	१०१३	६८८६	५९७८	१२८६४
१२. पाचोड ...	१४५	१०२	२४७	११०२	८२७	१९२९	१४०	६३	२०३	०	०	०	५८	२९	८७	३९९	३७२	७७१
१३. पिशोर ...	१९३२	९६०	२८९२	२२१५३	१७६१९	३९७७२	२०७४	८८९	२९६३	२०५८०	१५०७०	३५६५०	१२६०	५७१	१८३१	८०९६	३६११	११७०७
१४. सोयगांव ...	१००३	७७५	१७७८	१३७०६	१११४५	२४८५१	९२८	६६७	१५९५	२६१८४	५४७८	३१६६२	२८७	२१४	५०१	०	०	०

जिल्हा : जालना

१. जि. रु. जालना ...	७८९४	१०११३	१८००७	८४६२७	१२९६२९	२१४२५६	४४८४	५१५३	९६३७	६९९५९	८१९५९	१५१११८	५४४५	६५२३	११९६८	६८८५६	८१२६५	१५०१२१
२. स्त्री रु. जालना ...	१०३३३६	६८९२	१७२२८	३८३०४	२५५३७	६३८४१	१०३०८	६८७२	१७१८०	४४६१९	२९७४६	७४३६५	७७७०	५१८१	१२९५१	९१६०	६१०७	१५२६७
३. उपजि. रु. अंबड ...	४४७२	१८७५	६३४७	१८३४९	१७५२९	३५८७८	३०३१	२२७२	५३०३	३४४६५	३२१०३	६६५६८	२९३७	१९५८	४८९५	१११८३	१२७८९	३१९७२
४. ग्रा. रु. परंतुर ...	१९७६	१७८४	३७६०	१५७८१	१३५४२	२९३२३	१७८८	१५८२	३३७०	२१७८५	२०८०१	४२५८६	९७२	३०१	१२७३	८१०८	४२८९	१२३९७
५. घनसावंगी ...	१६	३१	४७	२८७	६६८	९५५	१९	३९	५८	३१९	७०७	१०२६	१८	३५	५३	२९५	६८५	९८०
६. भोकरदन ...	३१६४	१७८०	४९४४	३५९३७	३५१३४	७१०७१	७०१७	३८२१	१०८३८	२२६४२	१८३१५	४०९५७	१३२१	८८१	२२०२	१९६८१	१६४७८	३६१५९
७. टेभुर्णी ...	१४२५	१९९०	३४१५	१८६६०	२२५४०	४१२००	१४०२	२२१५	३६१७	२०५२०	२३९८०	४४५००	८०१	५३४	१३३५	४४६७	२९७९	७४४६
८. जाफ्राबाद ...	१११०	१०९०	२२००	१४९८०	१३०२०	२८०००	१२६०	१०६५	२३२५	१४९२५	१६५९५	३१५२०	४८३	३२३	८०६	३२९२	२६९६	५९८८
९. मंठा ...	२७२२	१८१६	४५३८	१४८३५	९८९०	२४७२५	२९६२	१९७५	४९३७	१७९८६	११९९१	२९९७७	१५५२	१०३६	२५८८	५४३४	३६२४	९०५८
१०. नेर ...	१७४८	१३००	३०४८	१४७०	१२८०	२७५०	१७२४	१३८९	३११३	१५०२	१५२४	३०२६	१९१४	१५१०	३४२४	१८२४	१७३०	३५५४
११. बदनापूर ...	८३०	५३२	१३६२	१०५४९	१०७१०	२१२५९	९४०	६५२	१५९२	१२४६	११४०२	१२६४८	१८९	१२६	३१५	४६६२	३१०८	७७७०
१२. राजुर ...	०	०	०	०	०	०	३७	८८	१२५	१२६४	२०००	३२६४	०	०	०	०	०	०

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----

जिल्हा : परभणी

१.	जिरू. परभणी ...	१९८४७	२२०९७	४१९४४	१५९७५८	१६०४३३	३२०१११	२११७३	२५११०	४६३६३	१६२८४३	१७५७०२	३३८५४५	३७०२	४५६७	८२६९	३४५०१	३२१०५	६६६०६
२.	स्त्री रु. परभणी ...	१२६७०	१३३९	१४००९	२७१७०	१३६८	२८५३८	१७१५४	११६४	१८३१८	१६६९१	०	१६६९१	१५०८	१६३१	३१३९	२९६०	०	२९६०
३.	उपजि. रु. गंगाखेड ...	३२३९	५४३३	८६७२	५५१४७	५६२६१	१११४०८	४९७०	३११७	८०८७	७११६४	६९३३१	१४०४१५	१३७६	१२३६	२६१२	१२३०४	१४९०७	२७२११
४.	उपजि. रु. सेलू ...	७११५	४०१३	१११२८	३८४७०	३२५२५	७०९९५	६०५०	३७४८	९७९८	३९८८९	३६५३५	७६४२४	१६१७	१०१९	२६३६	६९८१	७६४५	१४६२६
५.	बोरी ...	३३१५	२२३४	५५४९	२६६८२	२४८५३	५१५३५	३२६६	२२६४	५५३०	२७२४३	२३८४६	५१०८९	११२४	९०३	२०२७	६४९४	५४६०	११९५४
६.	जिंतूर ...	३४२९	१५११	४९४०	८९३३	७०७३	१६००६	४१५१	२५१८	६६६९९	११७३०	८५६३	२०२९३	२२५१	१८५४	४१०५	५३३१	३१५५	८४८६
७.	मानवत ...	२९६५	१७२०	४६८५	२७१५४	२१५६६	४८७२०	३५५०	३५११	७०६१	३३७३२	२९०८३	६२८१५	१०३०	११४९	२१७९	४०६३	५६७२	९७३५
८.	पालम ...	२२०४	१७७२	३९७६	१७३९७	१६५७९	३३९७६	३२२२	२१६०	५३८२	१९२८९	१७४२५	३६७१४	११५३	९५०	२१०३	३९९९	३१३१	७१३०
९.	पाथरी ...	१७८१	८०७	२५८८	४४०५५	३०७५४	७४८०९	३७०१	१८३०	५५३१	४८११९	३६०२५	८४१४४	१०२९	४४३	१४७२	९१५१	७८७४	१७०२५
११.	पुर्णा ...	३८६२	८१२	४६७४	१८०४७	१४०९७	३२१४४	२७९६	१०१८	३८१४	१४७६०	९३६०	२४१२०	५०६	३२२	८२८	१०३५	५९२	१६२७
१०.	अस्थीव्यंग रु. परभणी ...	५८३	१४२२	२००५	१३३७७	१८३०१	३१६७८	१९४	३९८	५९२	२११३६	१४३१७	३५४५३	११३५	१४९६	२६३१	११३५	१४९६	२६३१

जिल्हा : हिंगोली

१.	जि. रु. हिंगोली ...	१६६३०	१२२९०	२८९२०	७९२५८	७१११५	१५०३७३	१७०४७	१२३५०	०	७०३९१	६३२२२	१३३६१३	८६२०	७०१७	१५६३७	२५३९१	१८६१२	४४००३
२.	उप. जि. रु. वसमत...	३७९६	३६७५	७४७१	४९९५२	८७९३७	१३७८८९	३४२७	३४५०	६८७७	५८५०८	८७०५४	१४५५६२	२१२	४४१	६५३	६२९४	९८५२	१६१४६
३.	गा. रु. औढा नागनाथ...	४७७०	४६५४	९४२४	३१६११	२५६५२	५७२६३	५४४३	४१९८	९६४१	३०८३४	३२६९२	६३५२६	९८२	८३१	१८१३	४२५३	३१३५	७३८८
४.	कळमनुरी ...	२९६१	२०६१	५०२२	२८३९८	२५९९२	५४३९०	३०१०	२१४९	५१५९	३१५४६	३२८०५	६४३५१	८८६	४८४	१३७०	६४०२	४५४५	१०९४७
५.	सेनगाव ...	२१५१	१३६९	३५२०	१०६३६	९१३५	१९७७१	१९१८	१६४०	३५५८	९१३५	८७५८	१७८९३	८८१	६७४	१५५५	४१६१	३०४६	७२०७
६.	स्त्री. रु. वसमत ...	४४४८	२१६	४६६४	१४८४२	६५४	१५४९६	५०२६	४९०	५५१६	१८५९५	१४२२	२००१७	३१०१	१०७	३२०८	१३५०५	७३२	१४२३७
७.	आखाडा बाळापूर ...	०	०	०	०	०	०	३६५७	१९५६	५६१३	१९८५९	१७४५१	३७३१०	१६४३	९२८	२५७१	७१२१	६४२९	१३५५०

७. राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम

राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रम १९७६ सालापासुन सुरु करण्यात आला असुन अंधत्वाचे प्रमाण सन २०२० पर्यंत ०.३ टक्के पर्यंत आणावयाचे आहे. राष्ट्रीय अंधत्व नियंत्रण कार्यक्रमासाठी केंद्र शासना कडून १०० टक्के अनुदान देण्यात येत होते. सन २०१५-१६ पासून ६० टक्के केंद्राचा वाटा व ४० टक्के राज्य शासनाचा वाटा या प्रमाणे अनुदान देण्यात येते.

कार्यक्रमाची ठळक उद्दीष्टे -

१. डोळ्यांबाबतच्या उच्च दर्जाच्या सेवा लोकांना देणे.
२. डोळ्याचे आरोग्य सर्वासाठी आणि दृढ विकार रोखण्यासाठी व्यापक सार्वत्रिक नेत्रसेवा देणे.
३. अनुशेष भरुन काढण्यासाठी जास्तीच्या सेवा पुरविणे.
४. आरोग्य संस्थांना साधनसामुग्री व तज्ञ व्यक्तीची नेमणूक करुन रुग्णांना सेवा देणे.
५. कार्यक्रमात अशासकीय स्वयंसेवी संस्थांना व खाजगी डॉक्टरांना समाविष्ट करुन डोळ्यांचे आजारावरील सेवा पुरविणे.
६. सामान्य जनमागसात डोळ्यांचे विविध आजार व त्यावरील उपचारांबाबत आरोग्य शिक्षण देवुन जनजागृती करणे.

कार्यक्रमाची कार्यप्रणाली -

१. जिल्हास्तरावर अधिकार देऊन जिल्हा अंधत्व नियंत्रण सोसायटीमार्फत कार्यक्रम राबविणे.
२. ५० वर्षे वयावरील व्यक्तींसाठी तपासणी शिबीरे आयोजित करुन जास्तीत जास्त अंधत्वाचे प्रमाण कमी करण्यावर भर देणे.
३. स्वयंसेवी संस्थांचा व खाजगी डॉक्टरांचा सहभाग घेऊन डोळ्यांचे आजारांचे निराकरण करणे.
४. ग्रामीण भागात स्थानिक लोकनियुक्त संस्थांचा व जनतेचा सहभाग घेऊन सेवा देणे.
६. शालेय विद्यार्थ्यांची नेत्र तपासणी करुन दृष्टीदोष आढळून असलेल्या विद्यार्थ्यांना चश्मे पुरवठा करणे.
७. सन २०१४-१५ पासून ४५+वर्ष वयावरील व्यक्तीची डोळ्याची तपासणी करुन गरजू व गरीब व्यक्तींना मोफत चष्मे पुरविणे.
८. शासकीय व स्वयंसेवी संस्थामार्फत मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया, काचबिंदु व इतर नेत्र आजारांबाबत मोफत सेवा पुरविणे.

योजनेचे उद्दीष्ट :

या योजनेमध्ये मोतिबिंदू शस्त्रक्रियेवर जास्तीत जास्त भर देण्यात आलेला आहे. लहान मुलांमध्ये व वृद्ध व्यक्तींमध्ये इतर नेत्र आजाराचीसुध्दा तपासणी करण्यात येऊन योग्य उपचार केले जातात. उद्दीष्ट गाठण्यासाठी मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया वाढविणे जास्तीत जास्त लोकांना सेवा देणे, आरोग्य सेवांचे बळकटीकरण करणे

- १) मृत्यू पश्चात दान केलेले बुबुळ जमा करुन नेत्र प्रत्यारोपण करणे.
- २) डोळ्यांच्या विविध आजारांवर उपचार होण्याच्या दृष्टीने RIO चे बळकटीकरण करणे.
- ३) अंधत्व व दृष्टी क्षीणता लागत रोखण्यासाठी संशोधन व विस्तार वाढविणे.

कार्यक्रमाची प्रगती :-

मोतिबिंदू शस्त्रक्रिया :-

वर्ष	वार्षिक उद्दिष्ट	झालेल्या शस्त्रक्रिया	टक्के वारी	कृत्रिम भिंगारोपण शस्त्रक्रिया (IOL)	कृत्रिम भिंगारोपण शस्त्रक्रियेची टक्केवारी
२०१९-२०	७५००००	७०४८९३	९३९८	७०३५६९	९९
२०२०-२१	७५००००	३६३०६	४.८४	३६९९९	९९

(सप्टें. २०२० पर्यंत)

नेत्रपेढ्यांचे कार्य :

वर्ष	वार्षिक उद्दीष्ट	जमा	नेत्रपटले बुबुळरोपण शस्त्रक्रिया
२०१९ - २०	७५००	६६५३	३०५९
२०२० - २१	७५००	१४३	९८

(सप्टें. २०२०)

शालेय विद्यार्थ्यांची नेत्रतपासणी :-

वर्ष	तपासलेले विद्यार्थी	दृष्टीदोष आढळलेले विद्यार्थी	चष्मे पुरविलेले विद्यार्थी
२०१९ - २०	३९६७५९३	४३२०३	१६६९४
२०२० - २१	४०५	१२०	८५६

(सप्टेंबर.२०२०)

Other Eye Diseases

Sr. No.	Name of Diseases		2019-20	2021-22 (September-20)
1	Disbetic Retinopathy with Laser Treatment		15153	396
2	Glaucoma	Medical t/t	11499	759
		Surgical t/t	941	90
3	Cataract surgery		747	77
194	Glaucoma	Medical t/t	68	47
		Surgical t/t	79	17
5	Squint surgery		772	42
6	Childhood Blindness	Retinopathy of Prematurity (ROP) with Laser treatment	1167	145
7		Retino blastoma surgery	2	2
8		Congenital ptosis surgery	64	3
9		Intraocular Trauma in Children management	617	240
10		Viteroretinal Surgery		4191
11	Keratoplasty		3059	93
12	Low Vision Aids		816	41
13	Other Eye Surgery		15530	930
Total			44705	4136

४० वर्ष वयावरील व्यक्तीची नेत्र तपासणी व चष्मे वाटपाचा अहवाल .

वर्ष	४० वर्ष वयावरील तपासलेले व्यक्ती			वाटप केलेले चष्मे		
	पुरुष	महिला	एकुण	पुरुष	महिला	एकुण
२०१९-२०	६००८५	७१४८५	१३१५७०	१०३२४	१०२३७	२०५६५
२०२०-२१ (सप्टें. २०२०)	६७४८	७३८९	१४१३७	२०९	१६४	३७३

८. राष्ट्रीय हिवताप व हत्तीरोग प्रतिरोध कार्यक्रम

राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध कार्यक्रम : महाराष्ट्र राज्य

(१) कार्यक्रमाचे उद्दीष्ट व कार्यपध्दती.- महाराष्ट्र राज्यात १९५३ ते १९५८ या कालावधीत राष्ट्रीय हिवताप नियंत्रण योजना (NMCP) कार्यान्वित होती. त्यानंतर १९५८ मध्ये योजनेचे राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन योजनेत (NMEP) रूपांतर झाले. परंतु १९६५ नंतरचे काळात राज्यातील हिवतापाचे प्रमाणात वाढ झाल्याने १९७७ पासून राज्यात हिवतापाच्या सुधारीत योजनेची (MPO) अमलबजावणी सुरु झाली.

सुधारित योजनेची उद्दीष्टे.-

- ☞ हिवताप रुग्णांचे प्रमाण कमी करणे.
- ☞ हिवतापाने होणारे मृत्यु टाळणे.
- ☞ औद्योगिक व शेतकी कार्यावर हिवतापाचा परिणाम होऊ न देणे.
- ☞ आतापर्यंत मिळविलेले यश टिकविणे.

वरील योजनेमुळे १९८६ पर्यंत हिवताप रुग्णसंख्येत लक्षणीय घट झाली. तथापि, त्यानंतर पुन्हा हिवताप रुग्णांचे तसेच त्यामुळे होणाऱ्या मृत्युचे प्रमाणही हळूहळू वाढतच राहिले. ही वाढ केवळ महाराष्ट्र राज्यात नव्हे तर देशातील इतर राज्यातही निदर्शनास आल्याने केंद्र शासनामार्फत डिसेंबर १९९४ मध्ये एक तज्ञ समितीची स्थापना करण्यात आली. विविध राज्यातील अतिसंवेदनशिल विभाग निवडून तेथे राबविण्यासाठी विशेष उपाययोजना या समितीमार्फत सूचविण्यात आल्या. या तज्ञ समितीच्या शिफारशीनुसार सध्या हिवताप कृती कार्यक्रम १९९५ (MAP १९९५) मधील केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार राज्यात हिवताप विरोध कार्यक्रमाची अमलबजावणी करण्यात येते. एप्रिल १९९९ पासून योजनेचे राष्ट्रीय हिवताप प्रतिरोध योजनेत (NAMP) रूपांतर करण्यात आले. केंद्रशासनाच्या आदेश क्र. T=14020/71/2003-Mal, दि. २ डिसेंबर २००३ नुसार किटकांमार्फत प्रसार होणारे हिवताप, हत्तीरोग, डेंगु, चिकुन गुनिया जे. ई. व काला आजार या कार्यक्रमासाठीचे प्रतिबंध व नियंत्रणात्मक उपक्रम हे राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमा अंतर्गत (NVBDCP) एकत्रित राबविण्यात येत आहेत.

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमाची उद्दिष्टे :-

हिवताप, डेंगीताप, जे. ई. ने होणाऱ्या मृत्युचे प्रमाण ५० टक्के कमी करणे व रुग्णसंख्या नियंत्रणात ठेवणे.

सन २०२१ पर्यंत बाह्यलक्षणयुक्त हत्तीरोगाचे निर्मूलन करणे.

सन २०२५ पर्यंत हिवताप निर्मूलन कार्यक्रम टप्प्या टप्प्याने आमलात आणणे.

(अ) घराघरातून किटकनाशक फवारणी.-

वर्ष	किटकनाशक	फेरी	लोकसंख्या (लाखात)		खोल्या		प्रतिशत प्रमाण
			उद्दिष्टीत	फवारलेली	उद्दिष्टीत	फवारलेली	
१	२	३	४	५	६	७	८
२०१८-१९	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	१	१८.७६	१७.७८	१४८९८५६	१३२९१७४	८९.२१
		२	१८.७६	१७.७६	१५१४५२३	१३५४६३७	८९.४४
२०१९-२०	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	१	१४.७७	१०.७६	९०२८९७	८०९२५६	८९.६३
		२	१४.७७	१३.६१	११९७८७५	१०८१६४८	९०.३०
२०२०-२१	... सिंथेटिक पायरेथ्रॉईड	१	२.९१	२.८१	२३२०३३६	२०७२६५	९६.५९
		२	फेरी सुरु आहे				

योजनेची कार्यपध्दती.-

सहसंचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य आजार), पुणे हे राज्यस्तरावर कार्यक्रम प्रमुख आहेत व ते सर्व योजनेवर नियंत्रण ठेवतात. सह संचालक, आरोग्य सेवा (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्य आजार), पुणे-६ यांना सहाय्यक संचालक, आरोग्य सेवा (हत्ती रोग), पुणे व राज्य किटक शास्त्रज्ञ सहाय्य करतात. त्याचप्रमाणे विभागीय स्तरावर सहाय्यक संचालक, आरोग्य सेवा (हिवताप) व जिल्हास्तरावर जिल्हा हिवताप अधिकारी हे सहाय्य करतात.

१९७९ पासून बहुविध आरोग्य सेवांतर्गत स्थानिक कर्मचाऱ्यांनाही हिवताप निर्मूलन कार्यक्रमात सहभागी करून घेतले गेले. गरजेनुसार व किटकनाशकाच्या पुरवठ्यानुसार जादा लागणारे क्षेत्र कर्मचारी किटकनाशकांची फवारणी करण्यासाठी नेमले जातात. तसेच सर्वेक्षणासाठी आरोग्य कर्मचाऱ्यांच्या आवश्यकतेनुसार हंगामी स्वरूपात नेमणूक केल्या जातात.

अनुदान पध्दती.-

राष्ट्रीय हिवताप निर्मूलन योजना ही ५० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. दिनांक ३१ मार्च १९९० पर्यंत योजनेच्या कार्यवाहीवरील व साधनसामुग्री वरील खर्च केंद्र व राज्य शासनामध्ये ५० : ५० टक्के या प्रमाणात विभागला जात होता. दिनांक १ एप्रिल १९९० पासून योजना राबवणुकीवरील खर्च योजनेत खर्चात समाविष्ट झाला व तो राज्य शासनास करावा लागत आहे. दिनांक १ एप्रिल १९९३ पासून ५० : ५० टक्के खर्च हा वस्तु स्वरूपात झाला असून औषधे, किटकनाशके, अळी नाशके केंद्रशासना कडून पुरवठा करण्यात येते. इतर किटकनाशके व साधनसामुग्री वरील खर्च राज्यशासन करणार आहे. दि. ८ ऑक्टोबर २०१२ च्या केंद्र शासनाचे पत्र क्र. एफ नं १७०१३/१/ २००९-व्हीबीडी अन्वये एन आर एच एम अंतर्गत राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रमासाठी मंजूर अनुदानातून आवश्यक औषध अळीनाशके व धुरफवारणी करण्यासाठी आवश्यक किटकनाशके खरेदी करण्याबाबत सूचना देण्यात आल्या आहेत तसेच कार्यात्मक खर्च (Operational Cost) व किटकनाशकाची खरेदी राज्य हिश्याचा अनुदानातून करावयाची आहे सन २०१७-१८ मध्येही वरीलप्रमाणेच हिवताप योजना राबविण्यात येत आहे.

२) या वर्षात झालेले कार्य.- समितीच्या शिफारशीनुसार २०१८-१९ व २०१९-२० मध्ये खालीलप्रमाणे कार्य करण्यात आले व २०२०-२१ मध्ये त्याचप्रमाणे कार्य चालू आहे.

(ब) सर्वेक्षणाचे कार्य (प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष) :-

वर्ष	गोळा केलेले रक्त नमुने	हिवताप रुग्ण	पी. एफ. + मिक्स	समूळ उपचारित रुग्ण	
१	२	३	४	५	
२०१८-२०१९	...	१६५७९६०१	१०२३१	२५७२	९८३९
२०१९-२०२०	...	१७२९३९३५	९४९१	३३०६	९१६१
२०२०-२०२१ (ऑक्टोबर अखेर)	...	५९३५३५२	९३२५	४५७०	८९१६

(क) हिवताप चिकित्सलयामार्फत तापाच्या व हिवताप रुग्णांना औषधोपचार :-

वर्ष	हिवताप चिकित्सालये	उपचारीत तापाचे रुग्ण	हिवताप रुग्ण	पी. एफ. रुग्ण	उपचारीत हिवताप रुग्ण	
१	२	३	४	५	६	
२०१८-२०१९	...	१७५९	२९५९३१	३६९	१७७	३६९
२०१९-२०२०	...	१७६०	२५८०४५	१७५	४५	१७५
२०२०-२०२१ (ऑक्टोबर अखेर)	...	१७६०	२६८५०	६०	१०	६०

(३) आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत नियमित किटकशास्त्रीय सर्वेक्षण.

(४) हिवताप संशयीत रुग्णास क्लोरोक्विन गोळ्यांचा ३ दिवसाचा प्रतिबंधात्मक उपचार.

(५) हिवताप रुग्णास क्लोरोक्विन, प्रायमाक्विन व ए.सी.टी. चा नवीन उपचार पध्दतीनुसार समूळ उपचार.

(६) जैविक उपाययोजना :- योग्य अशा डासोत्पत्ती स्थानांमध्ये डासअळी भक्षक गप्पी मासे सोडण्यात येतात.

वर्ष	गप्पी मासे पैदास केंद्रांची संख्या	गप्पी मासे सोडलेली योग्य डासोत्पत्ती स्थाने
१	२	३
२०१८ - २०१९	१०९७०	१२३१४६
२०१९- २०२०	११००७	१२३०६५
२०२० - २०२१ (ऑक्टोबर अखेर)	११००४	१२५४८०

(७) नागरी हिवताप योजना :- मुंबई, औरंगाबाद, बीड, नांदेड, परभणी, अकोला, धुळे, जळगांव, भुंसावळ, नाशिक, मनमाड, अहमदनगर, पंढरपूर, सोलापूर, पुणे या १५ शहरात नागरी हिवताप योजना कार्यान्वित आहेत.

(८) आरोग्य शिक्षण :- भारत सरकारकडून मिळालेल्या व्हिडीओ कॅसेट्स, पुस्तिका, सिनेमा, स्लाईड्स व इतर प्रसिध्दी साहित्यांमार्फत व दुरदर्शन, आकाशवाणी, वृत्तपत्रे/मासिके इत्यादी माध्यमाद्वारे आरोग्य शिक्षण देण्यात आले. महाराष्ट्र राज्यात २०१७-२०१८ आणि २०१९ या वर्षी जून हा महिना हिवताप प्रतिरोध महिना म्हणून साजरा करण्यात आला.

२०१८ - २०१९ व २०१९ - २०२० प्रमाणेच तज्ञ समितीच्या शिफारशीनुसार २०२० - २०२१ मध्ये हिवताप नियंत्रण योजना राबविण्यात येत आहेत.

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रम - महाराष्ट्र राज्य

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रम १९५५ पासून सुरु करण्यात आला असून, ही ५० टक्के केंद्र पुरस्कृत योजना आहे. दिनांक ३१.३.१९९० पर्यंत योजनेच्या कार्यवाहीवरील व साधनसामुग्री वरील खर्च हा केंद्र व राज्य सरकार मध्ये ५० : ५० टक्के या प्रमाणात विभागला जात होता. दिनांक १ एप्रिल १९९० पासून योजना राबवणूकीवरील खर्च योजनेत्तर खर्चात समाविष्ट झाला व तो राज्य शासनास करावा लागत आहे. दि. १.४.१९९३ पासून ५० : ५० टक्के खर्च हा वस्तु स्वरूपात झाला असून फक्त औषधे, किटकनाशकांतर्गत डी. डी. टी. व अळीनाशकांतर्गत (बायोलारव्हिसाईड शिवाय) टेमिफॉस व पायरेथ्रमचा पुरवठा करणे ही १०० टक्के केंद्रशासनाची जबाबदारी आहे. बायोलारव्हिसाईड, इतर किटकनाशके व साधनसामुग्री वरील १०० टक्के खर्च ही राज्यशासनाची जबाबदारी आहे.

केंद्र शासनाच्या निकषानुसार राज्यातील ६ हत्तीरोग सर्वेक्षण पथकामार्फत २९ जिल्ह्यांत हत्तीरोग विषयक १० टक्के नमुना सर्वेक्षण १९९५ पर्यंत पूर्ण करण्यात आले. सध्या राज्यात केंद्र शासनाच्या सुधारीत मार्गदर्शक सुचनानुसार १० टक्के पुनःसर्वेक्षण काम सुरु आहे. सध्या राज्यात एकूण १६ हत्तीरोग नियंत्रण पथके व ३४ रात्र चिकित्सालये कार्यान्वित आहेत २००७-२००८ मध्ये नवीन २२ रात्रचिकित्सालयांना मंजूरी प्राप्त झाली आहे.

कार्यक्रमाची अंमलबजावणी

राष्ट्रीय किटकजन्य रोग नियंत्रण कार्यक्रम, दिल्ली यांच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार सह संचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप व हत्तीरोग जलजन्य अजार), पुणे यांच्या मार्गदर्शनाखाली ही योजना राबविली जाते. (कार्यान्वित केली जाते). सहाय्यक संचालक, (हत्तीरोग) पथकाचे कार्य समन्वित करतात खालील तक्त्यामध्ये हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके व हत्तीरोग नियंत्रण पथके व राज्यातील कार्याचे क्षेत्र अनुक्रमे त्यांच्या समोर दर्शविली आहे.

अ. क्र.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजना पथकाचे नाव व प्रमुख ठिकाण.	कार्यक्षेत्र	लोकसंख्या (लाखात)
१	२	३	४
१.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नागपूर (ग्रा.).	कटोल/सावनेर/मोदा पारशिवणी तालुक्यांचा काही भाग.	८.८४
२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, नागपूर (शहरी) महानगरपालिका.	नागपूर शहर.	२५.३६
३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, चंद्रपूर.	चंद्रपूर/गोडपिंपरी तालुक्यांचा काही भाग तसेच बल्लारपूर शहरी	११.९१
४.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, राजुरा.	राजुराचा सर्व आदिवासी विभाग.	३.१८
५.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, भंडारा.	भंडारा तालुक्याचा काही भाग.	६.९३

अ. क्र.	ग्रामीण	शहरी	
	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजना पथकाचे नाव व प्रमुख ठिकाण.	कार्यक्षेत्र	लोकसंख्या (लाखात)
१	२	३	४
६.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, वसई.	वसई डहाणू, ठाणे व पालघर समुद्र. किनारी भाग	४.८३
७.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, उमरेड नागपूर (ग्रा.) पथकाच्या देखरेखी-खाली.	उमरेड व रामटेक शहरे	०.८१
८.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, (पालघर) वसई पथकाचे देखरेखीखाली.)	पालघर/डहाणू/चिंचणी तारापूर.	१.१८
९.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, ठाणे महानगरपालिका.	ठाणे महानगरपालिका.	२०.०४
१०.	हत्तीरोग संशोधन-नि-प्रशिक्षण केंद्र नागपूर.	हिंगणा	०.६७
११.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, अमरावती.	चांदूर, मोर्शी, वरुड, व तिवसा तालुक्यांचा काही भाग.	६.९९
१२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, गडचिरोली.	गडचिरोली व ब्रम्हपूरी तालुक्यांचा काही भाग.	४.३९
१३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, पवनी.	पवनी तालुका, भंडारा पथकांच्या देखरेखीसाठी.	१.५८
१४.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, अक्कलकोट.	अक्कलकोट	३.८५
१५.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, बिलोली व भोकर तालुके नांदेड.	बिलोली व भोकर तालुके नांदेड.	५.२८
१६.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, वर्धा.	वर्धा जिल्ह्यातील सर्व शहरे.	३.१२
१७.	राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण पथक, धानोरा.	धानोरा, कुरखेडा, वामोर्शी, पोटेगाव, पुटडा, आहेरी.	३.१६
१८.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, पुणे.	पुणे महसूल विभाग	—
१९.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, ठाणे.	मुंबई महसूल विभाग	—
२०.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, नागपूर.	नागपूर महसूल विभाग	—
२१.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, औरंगाबाद.	औरंगाबाद महसूल विभाग	—
२२.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, अकोला.	अकोला महसूल विभाग	—
२३.	राष्ट्रीय हत्तीरोग सर्वेक्षण पथक, नाशिक.	नाशिक महसूल विभाग	—

राष्ट्रीय हत्तीरोग नियंत्रण योजनेंतर्गत खालील कार्यक्रम राबविले जातात

अळी अवरथेतील डासांचा नाश करण्यासाठी साचलेल्या पाण्याच्या पृष्ठभागावर आठवड्याच्या अंतराने डास अळी प्रतिबंधक तेलाची फवारणी.

डासांमधील रोगांच्या लागणीचे प्रमाण, रोगाची लागण करण्यास योग्य झालेल्या रोग प्रसारक डासांचे प्रमाण आजमाविण्यासाठी डास गोळा करून त्यांचे विच्छेदन केले जाते.

लोकांमधील हत्तीरोगाचे प्रमाण शोधण्यासाठी व हत्तीरोगावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी ठराविक अंतराने अधून-मधून रात्रीचेवेळी रक्त नमुन्यामध्ये आढळून आलेल्या हत्तीरोगावर डी. ई. सी. गोळ्यांचा उपचार केला जातो.

हत्तीरोग नियंत्रण कार्यक्रमाची परिणामकारकता खालील बाबींवरून आजमाविण्यात येते.-

—**दुषित रक्त नमुन्यांचे प्रमाण.**—दुषित रक्त नमुन्यांच्या संख्येवरून हत्तीरोगाची लागण ठरविली जाते.

डासांची घनता.—हत्तीरोग हा डासांपासून होत असल्यामुळे ठराविक काळाने डास घनता काढणे आवश्यक आहे. त्याकरिता काही विशिष्ट क्षेत्रातील डास प्रत्यक्ष गोळा केले जातात.

लागणीचे प्रमाण.—हत्तीरोगाच्या जंतूच्या निरनिराळ्या अवस्था जाणून घेण्यासाठी / शोधण्यासाठी गोळा केलेल्या डासांचे विच्छेदन केले जाते. दुषित डासांचे ज्या डासांमध्ये रोगजंतूची तिसरी अवस्था आढळते अशा डासांच्या टक्केवारीवरून लागणीचे प्रमाण ठरविले जाते. याशिवाय पुणे, ठाणे, औरंगाबाद, नाशिक, अकोला, नागपूर, येथे असलेली ६ सर्वेक्षण पथके त्यांच्या अधिकार क्षेत्राखाली असलेल्या महसूल विभागातील निवडक गावामध्ये नमुन्यादाखल पाहणी करण्यात येते.

सर्वेक्षण पथकाचे कार्य.—नमुना निरीक्षण पध्दतीने रात्रीच्यावेळी रक्त नमुने घेऊन रक्तात हत्ती रोगाचे जंतू असलेले रुग्ण व बाह्यलक्षणेयुक्त रुग्ण शोधून काढणे, ह्या पाहणीच्या निष्कर्षावरून हत्तीरोगाचे प्रमाण

जास्त असलेल्या विभागात नवीन हत्तीरोग सर्वेक्षण पथके स्थापन केली जातात. हत्तीरोगाचा प्रादुर्भाव जास्त असलेल्या ठिकाणी नवीन हत्तीरोग नियंत्रण पथके प्रस्तावित करण्यात येत आहेत.

रात्र चिकित्सालये.—राज्यात सध्या ३४ रात्रचिकित्सालय कार्यान्वित आहेत रात्रचिकित्सालयात प्रत्येकी ५०,००० लोकसंख्येचा समावेश होतो. या लोकसंख्येमध्ये रात्री सर्वेक्षण करून हत्ती रोगाचे रक्त दुषित व बाह्यलक्षणे युक्त रोगी शोधून उपचार करण्याचे काम काही रात्रचिकित्सालये करतात.

जिल्हानिहाय रात्र चिकित्सालयांची यादी पुढीलप्रमाणे-

१. नागपूर - गुमथळा, मंडाल, भिवापुर, कन्होलीबारा
२. अमरावती - तळवेल, वालगाव, नांदगाव
३. चंद्रपुर - मौशी, बरोरा, सावली, चिमुर्
४. वर्धा - सेलु, वर्धा, करंजा
५. भंडारा - करडी, पलंदुर, लखंदुर
६. नांदेड - पेठवडज, जलधारा
७. सिंधुदुर्ग - मालवण
८. सोलापुर - वैराग, वळसंग
९. उस्मानाबाद - उमरगा, मुरुम
१०. अकोला - महान, बाभुळगाव
११. यवतमाळ - वणी, घाटंजी
१२. गोंदिया - तिरोडा
१३. नंदुरबार - नवापुर, नंदुरबार
१४. जळगाव - पारोळा
१५. लातूर - जळकोट, देवणी

नागपूर येथे हत्तीरोग सर्वेक्षण-नि-प्रशिक्षण केंद्र असून हत्तीरोग कार्यक्रमांतर्गत कार्यरत असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना हत्तीरोग विषयक प्रशिक्षण दिले जाते.

वर्ष २०१८-१९, २०१९-२० व २०२०-२१ (ऑक्टोबर अखेर) मध्ये झालेले कार्य

अ. क्र.	वर्ष	तपासण्यात आलेल्या व्यक्ती	हत्तीरोग रुग्ण		अंडवृद्धी शस्त्रक्रिया
			रक्तदुषित	बाह्यलक्षणे युक्त	
१	२	३	४	५	६
१.	२०१८-२०१९	१३१८१६०	१४७४	२६६	३६६२
२.	२०१९-२०२०	१२४८२६९	११८७	२४३	४८९१
३.	२०२०-२०२१ (ऑक्टोबर अखेर)	३७२४१३	२९५	३५	११०

एक दिवसीय सामुदायिक औषधोपचार मोहिम :-

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार वर्ष २००४-०५ ते २०१९-२० हत्तीरोग दुरीकरणासाठी राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील हत्तीरोगासाठी संवेदनशील अशा लोकसंख्येच्या क्षेत्रात (२ वर्षाखालील बालके, गरोदर माता व गंभीर आजारी रुग्ण वगळून) सामुहिक औषधोपचार मोहिमेअंतर्गत (एम.डी.ए) सर्व पात्र लाभार्थींना डी.ई.सी गोळ्यांची वयोगटानुसारची एक मात्रा देण्यात आली. त्याचा तपशिल खालीलप्रमाणे आहे.

अ. क्र.	महिना/वर्ष	जिल्हे	निवडलेली लोकसंख्या	पात्र लाभार्थी	गोळ्या खारू घातलेले लाभार्थी	साध्य %
१.	२०१८-१९	५	१३३६८५८४	१२४५१५२५	११०६५७९०	८८.८७
२.	२०१९-२०	६	१४५१५५५०	१३४९४६७८	११३५५८४९	८४.०२
३.	२०२०-२१ (ऑक्टोबर अखेर)	—	—	—	—	—

टिप- सन २०१९ - २० मध्ये माहे नोव्हेंबर २०१९ मध्ये ठाणे (काही भाग) तसेच माहे फेब्रुवारी २०२० मध्ये गोंदिया व नांदेड या जिल्ह्यात एक विसाय सामुदायिक औषधोपचार मोहिम (एम. डी. ए.) तर नागपुर, गडचिरोली व चद्रपूर या जिल्यांमध्ये आय. डी. ए. (ट्रिपल ड्रग थेरपी) मोहिम राबविण्यात येणार आहे.

विशेष हत्तीरोग रुग्ण शोध मोहिम :-

दिनांक १६ ऑगस्ट ते ३१ ऑगस्ट या कालावधीत राज्यात राबविण्यात आलेल्या विशेष बाह्यलक्षणे युक्त हत्तीरोग रुग्ण मोहिमेची माहिती खालीलप्रमाणे.

अ. क्र.	वर्ष	आढळून आलेले बाह्यलक्षणे युक्त रुग्ण		
		हत्तीपायाचे	अंडवृद्धीचे	एकूण
१	२	३	४	५
१.	२०१८	३६५५२	२३४९७	६००४९
२.	२०१९	३४०६४	१६४२९	५०४९३
३.	२०२०	३१२५८	११९२९	४३१८७

९. प्लेग नियंत्रण कार्यक्रम

राज्यात बीड जिल्ह्यातील मामला गावामध्ये ऑगस्ट/सप्टेंबर १९९४ मध्ये संशयित प्लेग उद्रेक आढळला होता, त्या काळात राज्यातील २१ जिल्ह्यात एकूण ६३४ रुग्णांचे रक्तजल नमुने प्लेगसाठी दुषित आढळले होते. म्हणून ३ ऑक्टोबर १९९४ मध्ये प्लेग नियंत्रण पथक पुनःश्च स्थापन करण्यात आले आहे. सदर पथकाचे मुख्यालय पुणे असून ते सह संचालक, आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत आहे.

प्लेग पथकातील कार्यरत कर्मचारी खालीलप्रमाणे.

अ) वर्ग-३

अ. क्र.	पदनाम	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१)	अवैधीकीय आरोग्य अधिकारी	१	०	१
२)	आरोग्य सहाय्यक.	२	१	१
३)	कनिष्ठ लिपिक.	१	०	१
४)	वाहन चालक	१	०	१
	एकूण	५	१	४

ब) वर्ग-४

अ. क्र.	पदनाम	मंजूर पदे	भरलेली पदे	रिक्त पदे
१)	प्रयोगशाळा परिचर	२	०	२
२)	मजदूर	८	७	१
३)	शिपाई	१	०	१
४)	वाहन स्वच्छक	१	०	१
	एकूण	१२	७	५

सन १९९४ पासून प्लेग पथकाकडून बीड जिल्ह्यातील मामला व जवळपासच्या परिसरात प्लेगसाठी नियमितपणे सर्वेक्षण करण्यात येते. याशिवाय लातूर, उस्मानाबाद, सातारा, सोलापूर व पुणे या जिल्ह्यातील सन १९९४ मधील प्लेग समस्याग्रस्त गावात तसेच पिसवांचा प्रादुर्भाव झाल्याच्या तक्रारी आलेल्या, राज्यातील इतर जिल्ह्यातही प्लेग संदर्भात सर्वेक्षण करण्यात येते.

प्लेग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत खालील कार्य केले जाते.-

* नियमित प्लेग सर्वेक्षणात गावांमधील घरातील व शेतातील उंदीर पकडून त्यावरील पिसवा गोळा करणे.

* उंदीर घनता व पिसवा निर्देशांक तपासणे.

* पकडलेल्या उंदरांचे विच्छेदन करून त्याचे अवयव व रक्तजल नमुने घेणे.

* याशिवाय गावातील कुत्र्यांचे रक्तजल नमुने गोळा करणे.

* सदरहू गोळा केलेले सर्व अवयव नमुने, रक्तजल नमुने तसेच पिसवा एन्. आय्. सी. डी. बेंगलोर येथे तपासणीसाठी पाठविण्यात येतात.

* पिसवा निर्देशांक १ पेक्षा जास्त आढळून आलेल्या गावातील उंदरांचे बिळात व त्या ठिकाणाभोवती किटकनाशकाची धुरळणी करण्यात येते.

* प्लेग प्रतिबंधक कार्यवाहीमध्ये औषधी गोळ्यांचा व धुरळणीसाठी मॅलेथिऑन ५ % किटकनाशकाचा साठा राज्यस्तरावर उपलब्ध ठेवण्यात येतो.

उपरोक्तप्रमाणे नियमित सर्वेक्षणकार्य व उपाय योजनांची अंमलबजावणी काळजीपूर्वक करण्यांत आल्याने सन १९९५ पासून राज्यात प्लेग रुग्ण अथवा उंदिर मरून पडल्याची एकही घटना आढळली नाही.

टिप.- प्लेग नियंत्रण पथकाने सन एप्रिल २०१८-१९-२०१९-२० व २०२०-२१ (ऑक्टोबर अखेर) सर्वेक्षण केलेल्या कामाचा अहवाल जोडला आहे.

प्लेग नियंत्रण पथकाने सन एप्रिल २०१८-१९, २०१९-२० व २०२०-२१ (ऑक्टोबर अखेर) सर्वेक्षण केलेल्या कामाचा अहवाल

वर्ष	एकूण गावे	लावलेले पिंजरे	सापडलेले उंदिर				सापडलेल्या पिसवा	पिसवा निर्देशांक	घेतलेले उंदरांचे		उंदरांचे निष्कर्ष		घेतलेले कुत्र्यांचे रक्तजल नमुने	कुत्र्यांचे निष्कर्ष
			Rr	Ti	Bb	एकूण			अवयव नमुने	रक्तजल नमुने	अवयव नमुने	रक्तजल नमुने		
२०१८-१९	९	५३१	७९	-	-	७९	१२	-	७९	२२	सर्व निर्जंतुक	सर्व निर्जंतुक	८	सर्व निर्जंतुक
२०१९-२०	२२	७२०	३३	-	-	३३	-	-	३३	२९	सर्व निर्जंतुक	सर्व निर्जंतुक	-	सर्व निर्जंतुक
२०२०-२१ (ऑक्टो. अखेर)														

सन २०२० मध्ये ऑक्टोबर पर्यंत कोविड-१९ मुळे सर्वेक्षण दौरा झाला नाही.

Rr : Rattus rattus

Ti : Tatera indica

Bb : Bandicoota bengalensis

१०. कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम

कुष्ठरोग निर्मुलन योजना :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग), पुणे यांचेकडे क्षयरोग कार्यक्रमाची अतिरिक्त जबाबदारी सोपविण्यात आली असून पदनामाचे रूपांतर सहसंचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग व क्षयरोग), पुणे असे करण्यात आले आहे. राज्याचे कुष्ठरोग निर्मुलनाचे सर्वकष (तांत्रिक व प्रशासकीय) काम पाहतात व त्यांचे कामात सहाय्यक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) मुख्यालय हे मदत करतात. कुष्ठ समस्येचे परिणाम जाणून घेणे व निरनिराळ्या केंद्रांनी केलेल्या कामाचे मूल्यमापन करणे याकरिता एक नमुना पाहणी व मुल्यांकन पथक स्थापन करण्यात आले आहे. तसेच आदिवासी भागातील कुष्ठसमस्येची व्याप्ती जाणून तेथील कामाचे मूल्यमापन करण्याकरिता क्षेत्रीय कुष्ठरोग पथक (आदिवासी) स्थापना करण्यात आलेले आहे. या दोन्ही पथकाचे प्रमुख सहाय्यक संचालक, आरोग्य सेवा वर्ग-१ दर्जाचे अधिकारी आहेत. उपसंचालक प्रभारी मंडळ हे त्यांच्या भागातील कर्मचाऱ्यांच्या प्रशासकीय व आर्थिक कामावर नियंत्रण ठेवतात. तसेच तांत्रिक कामावर देखरेख करण्याकरिता प्रत्येक जिल्ह्याला सहाय्यक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) हे नेमलेले आहेत. जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद हे सुध्दा हा कार्यक्रम जिल्ह्यातील ग्रामीण भागात राबवितात.

जिल्ह्यातील कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रम सहाय्यक संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग) हे डिस्ट्रीक्ट न्युकलीयस टिम यांच्या मदतीने राबवितात पाहणी, शिक्षण व उपचार केंद्रे ही जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्या देखरेखीखाली जिल्हा परिषदेला अभिकरण तत्वावर चालविण्यासाठी सोपविण्यात आली होती.

राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेमध्ये एकत्रीकरण करण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्रातील कुष्ठरोगाचे प्रमाण मार्च २०२० अखेर दर दहाहजारी ०.८१ आहे.

राज्यात राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाची अमलबजावणी केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनेनुसार सह संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग आणि क्षयरोग) पुणे या कार्यालयामार्फत केली जाते. सदर कार्यक्रमाच्या यशस्वी अमलबजावणीसाठी शासनाने विविध संवर्गांची (वर्ग-१ ते वर्ग-४) १०५४ पदे मंजूर केलेली आहेत. त्यापैकी अवैद्यकीय पर्यवेक्षक या संवर्गाची राज्यस्तरीय १०९ पदे व कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक या संवर्गाची ४८७ पदांची आस्थापना सह संचालक आरोग्य सेवा (कुष्ठरोग आणि क्षयरोग) पुणे या कार्यालयाकडून पाहिली जाते. (पदांच्या आढाव्यामध्ये राज्यस्तरीय २३१ पैकी १०९ अवैद्यकीय पर्यवेक्षक आणि ९७९ पैकी ४८७ कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक ही पदे आवश्यक ठरविण्यात आली असून उर्वरित पदे अतिरिक्त ठरविण्यात आली आहेत. शासन निर्णय दिनांक ६ ऑगस्ट २००७ अन्वये पदांच्या आढाव्याअंती राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमांतर्गत अतिरिक्त ठरलेल्या राज्यस्तरीय कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक यांचे राज्यस्तरीय बहुउद्देशीय आरोग्य कर्मचारी या संवर्गात समावेशन करण्याचा शासन निर्णय दिनांक १९/६/०८ अन्वये निर्गमित करण्यात आला. सदर शासन निर्णयाविरुद्ध जिल्हास्तरीय कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक यांनी विविध न्यायालयांमध्ये याचिका दाखल केल्या. त्यानुसार उच्च न्यायालयाच्या औरंगाबाद खंडपीठाने सदर समावेशनाचे प्रक्रियेस स्थगिती दिली. तदनंतर शासन निर्णय क्र. पदनि २००९/कुरोत/प्र.क्र. १७६/सेवा-५, दि. १९-१२-२००९ अन्वये सदर अतिरिक्त ठरलेल्या कुष्ठतंत्रज्ञासाठी ४८ अधिसंख्या पदे निर्माण करण्यास मान्यता देण्यात आली. सदर अधिसंख्य पदांवरील कर्मचाऱ्यांना बदली प्रक्रियेत दि ३१ ०५ २०१२ अन्वये राज्यस्तरीय कुष्ठतंत्रज्ञांच्या रिक्त पदी सामावून घेण्यात आले आहे. यास्तव सदर पदांचे व राज्यस्तरीय ४८७ कुष्ठतंत्रज्ञांचे तसेच राज्यस्तरीय १०९ अवैद्यकीय पर्यवेक्षकांचे वेतन व भत्ते उपशिर्ष (०१) (१०) कुष्ठरोग नियंत्रणासाठी पथके व रुग्णालये

सांकेतांक क्र. २२१० ०६६५ अंतर्गत अदा करण्यात येतात. तसेच पदांच्या आढाव्यामध्ये स्थानिक क्षेत्रीय अवैद्यकीय पर्यवेक्षक एकूण मंजूर ७६ पदांपैकी सदयस्थीतीमध्ये २१ पदे कार्यरत आहेत कुष्ठतंत्रज्ञ/अवैद्यकीय सहाय्यक यांची एकूण मंजूर पदे ५४० इतकी असून त्यापैकी ३७४ पदे कार्यरत आहेत सदर पदांचे वेतन व भत्ते उपशिर्ष (००) (१०) कुष्ठरोग नियंत्रणासाठी पथके व रुग्णालये, (स्थानिक स्तर) सांकेतांक क्र २२१० ई ००७ अंतर्गत अदा करण्यात येतात

अ. क्र.	पदाचे नाव	मंजूर पदे	भरलेली पदे
१)	सहसंचालक (कुष्ठरोग व क्षयरोग)	१	०
२)	सहाय्यक संचालक (कुष्ठरोग)	४०	२१
३)	वैद्यकीय अधिकारी वर्ग-२	६८	६१
४)	अवैद्यकीय पर्यवेक्षक	१०९	५०
५)	अवैद्यकीय सहाय्यक	४८७	२२९
६)	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	५	४
७)	सांख्यिकी सहाय्यक	४१	३८
८)	सांख्यिकी अन्वेषक	१	०

* (अतिरिक्त कार्यभार)

- जागतिक आरोग्य संघटनेने २०११ ते २०१५ या पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी कुष्ठरुग्णभार कमी करण्यासाठी “वृद्धीगत जागतिक धोरण ” राबविण्याची शिफारस केलेली आहे. हे धोरण राबविण्यासाठी खालील अद्ययावत कृतीशिल मार्गदर्शक तत्वे अमलात आणण्याच्या सूचना देण्यात आल्या आहेत.
- जास्त कुष्ठरुग्णभार असलेल्या सर्व देशांमध्ये राष्ट्रीय आणि स्थानिक स्तरावरील शासनकर्त्यांकडून स्थिर राजकिय पाठबळ
- सर्वसाधारण आरोग्य सेवेच्या चौकटीत राहून जास्त कुष्ठरुग्णभार असलेल्या देशांमध्ये नियमित सेवा आणि संदर्भ सेवा केंद्रे यांचे बळकटीकरण
- सध्या सनियंत्रण करण्यात येणाऱ्या निर्देशाकांत नवीन रुग्णांमध्ये दर्जा - २ विकृती असलेल्या कुष्ठरुग्णांचे दर एक लाख लोकसंख्येमागे प्रमाण या निर्देशकाचा कार्यक्रमाची प्रगती सनियंत्रण करण्यासाठी प्रमुख निर्देशक म्हणून समावेश करण्यात यावा.
- रोगाची लागण झाल्यापासून अल्पावधीत आणि दृष्यस्वरुपाची विकृती उद्भवण्यापुर्वी विविध अभिनव पध्दतीची अंमलबजावणी करून नविन कुष्ठरुग्णांना शोधण्यात यावे. नविन कुष्ठरुग्णांचे निदान निश्चित करतांना त्यांचे सहवासितांची तपासणी त्याचवेळेस अथवा नजिकच्या अल्प कालावधीत करण्यात यावी. तसेच जी लोकसंख्या दुर्गम ठिकाणी राहते, ज्या ठिकाणी पोहचणे अत्यंत कठीण आहे, अशा अथवा उपनगरात राहते अशा लोकांमध्ये कुष्ठरोगाच्या नियंत्रणासाठी विशेष प्रयत्न करण्यात यावेत.
- कुष्ठरोगाची निदान निश्चिती, गंभीर, जुनाट, दिर्घकालीन गुंतागुंत असणाऱ्या कुष्ठरुग्णांची व्यवस्थापन तसेच विकृती प्रतिबंध व सुधार आणि पुर्नवसनाच्या सेवा देण्याकरिता कुष्ठरुग्णांसाठी वैद्यकीय सेवांचा दर्जा सुधारणे, या संदर्भ सेवा यंत्रणेचे जाळे विस्तृत करण्यात यावे.
- सामाजिक पुर्नवसन (CBR : Community Bases Rehabilitation) हा उपक्रम राबविताना त्यामधील सर्व कृतींना उत्तेजन देताना त्या कृतींना प्राधान्य देण्यात यावे, ज्यामुळे कुष्ठरुग्ण व त्यांच्या कुटुंबांच्या प्रती समाजात असलेली घृणा व भेदभाव कमी होईल.

- अतिकुष्ठरुग्ण भार असलेल्या देशांमध्ये बहुविध औषधोपचार पध्दती अंतर्गत बहुविध औषधोपचार मोफत उपलब्ध होणे तसेच वाटप ही प्रभावशाली यंत्रणेद्वारा होईल, याची खात्री करण्यात यावी.
- कुष्ठविरोधी औषधांचा प्रतिरोध रोखणे अथवा फारसा वाढू न देण्यासाठी कुष्ठरोग्यांसाठी संनिरिक्षण पध्दत स्थापन करून ती पुढे सातत्याने चालू ठेवण्यात यावी.
- कुष्ठरोगावर अथवा रोगामुळे उद्भवणाऱ्या गुंतागुंतीवर प्रभावी औषधे/ औषधोपचार पध्दती उपचारासाठी विकसीत करण्यासाठी प्रवृत्त करण्यात यावे.
- अतिकुष्ठरुग्ण भार असलेल्या देशांनी जागतिक आणि राष्ट्रीयस्तरावर कुष्ठरोगाचे विशेषतज्ञ उपलब्ध होण्याच्या दृष्टीने विकसित प्रशिक्षण धोरण यापुढेही चालू ठेवावे.
- कुष्ठरुग्णांच्या सहवासीतांना कुष्ठरोग उद्भवू नये म्हणून कसोशीने केमोप्रोफिलॅक्सिसचा अभ्यासपूर्वक उपयोग एक उपयुक्त शस्त्र म्हणून वापरात आणावे.
- विविध स्तरावरील कुष्ठरोग कार्यक्रमात काम करण्याच्या भागीदारांनी एकमेकांचे सहाय्य वाढीस लागेल अशा पुरक गोष्टींचे आयोजन करावे.

“वृद्धीगत जागतिक धोरणाच्या” भवितव्यासाठी प्रत्येकाची कुष्ठरुग्णभार कमी करणे या उद्दिष्टासंबंधी सहमती आणि वचनबद्धता तसेच कुष्ठरोगाचे भौतिक, सामाजिक आणि आर्थिक हानीकारक परिणाम या सर्वांवर मात करून “कुष्ठरोगमुक्त जग” या स्वप्नवत ध्येयाच्या खूप नजिक पोहचवायचे आहे.

महान आव्हाने :

- कुष्ठरोग नियंत्रण कार्यक्रमाच्या निर्मुलनासाठी त्वरीत आणि पुनश्चः होकारार्थी राजकीय वचनबद्धता आणि यापूर्वी केलेल्या कार्यावर निर्माण झालेली आत्मसंतुष्टता काढून टाकण्याची गरज आहे.
- उपलब्ध सर्वसाधारण आरोग्य सेवेच्या चौकटीत राहून संदर्भ सेवांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी त्यांचे बळकटीकरण करणे आणि जेंथे गरज आहे तेथे नविन सुविधा स्थापन करणे यामुळे गंभीर आणि दीर्घकाळ गुंतागुंत असलेल्या कुष्ठरुग्णांच्या व्यवस्थापनेमध्ये सुधारणा करणे शक्य होईल.
- कुष्ठरोग विरोधी औषधांच्या शारिरीक प्रतिक्रिया आणि मज्जाबाधा या गोष्टी रुग्णांच्या सुरवातीच्या काळातच लक्षांत येतील, असे परिणामकारक शस्त्र आणि कृती विकसीत करणे आणि त्याचे व्यवस्थापन करणे, ही वाढीव गरज आहे.
- कुष्ठरुग्णांना शारिरीक विकृती उद्भवू नये म्हणून आणि त्यांचे सामाजिक पुनर्वसन करणे या त्यांच्या जीवनमान उंचावण्यासाठी जास्तीत-जास्त शासकीय विभागाने पुढाकार घेऊन त्यांना त्यांच्या कल्याणकारी योजनांद्वारे कुष्ठरुग्णांना सहाय्य करावे.
- कुष्ठरोगाविषयी ज्ञान असणाऱ्या विशेष तज्ञांची देश पातळीवर तातडीने बांधणी करणे आणि ती पुढे चालू ठेवणे गरजेचे आहे. यासाठी कुष्ठरोगामध्ये कार्यरत आंतरराष्ट्रीय / राष्ट्रीय संस्थांच्या सहकार्याने जागतिक व राष्ट्रीय पातळीवर अशा स्वरूपाच्या प्रशिक्षणाचे धोरण ठरविणे गरजेचे आहे.
- माहिती शिक्षण व जनसंपर्काद्वारे समाजामध्ये कुष्ठरोगविषयी जनजागृती केल्यास स्वेच्छा तपासणीसाठी कुष्ठरुग्ण स्वतःहून पुढे येतील आणि कुष्ठरोगविषयीची सामाजिक भिती व भेदभाव जो समाजाकडून कुष्ठरुग्णांना सहन करावा लागतो त्यास काही अंशी आळा बसू शकेल. माहिती शिक्षण व जनसंपर्कासाठीची साधने / पध्दती ही

तेथील स्थानिक गरजेला अनुसरून आणि कमी खर्चीक असावी.

- कुष्ठरोगाची पुर्नलागण झालेल्या रुग्णांचा अलिकडील अहवाल हे “एम-लेप्रा” या जंतूचा औषध विरोध हे प्रमुख कारण आहे असे दर्शवितात. औषध विरोधाची वाढ विशेषतः रिफामपिसीन औषधाचा विरोध हा अत्यंत जवळून सनियंत्रण करणे हे मोठे आव्हान असून जागतिक व राष्ट्रीय संनिरिक्षणाच्या जाळ्यांच्या समन्वयाने आणि या विषयी पर्यायी उपचार पध्दतीचे संशोधन करणाऱ्यांना सवलती देऊन त्याच्या प्रसारावर अकुंश ठेवणे गरजेचे आहे.
- रोगाची लागण झाल्यापासून त्वरीत अथवा नजिकच्या काळात खात्रीशिर अशी कुष्ठरोगाच्या निदान निश्चितीची परिक्षापध्दती आणि कुष्ठरोग होऊ नये यासाठी प्रभावी लस शोधणे ही कुष्ठरोग कार्यक्रमाच्या दीर्घकाळाच्या वाटचालीतील एक प्रमुख गरज आहे.
- जवळ-जवळ सर्वच कार्यक्रमांत पर्यवेक्षकाची स्थिती दुबळी होत चाललेली आहे. क्षेत्रीयस्तरावर कुष्ठरोग विषयक सेवेचा दर्जा उंचावण्याच्या दृष्टीने सर्वच राष्ट्रीय कार्यक्रमांमध्ये एकत्रित करण्यात आलेल्या पर्यवेक्षकीय बाबींचे बळकटीकरण करणे आवश्यक आहे.
- कुष्ठरोग कार्यक्रमात अर्थसहाय्य करणाऱ्या सर्वांनीच भागीदारी आणि सहकार्याने या निर्णायक आव्हानांवर मात करण्यासाठी आव्हानांचे परिणामकारक वाटप आणि एकत्रित काम करणे गरजेचे आहे.

महाराष्ट्रातील कुष्ठरोग निर्मुलनाचे कार्य खालील संस्थामार्फत करण्यात येते.

अनु. क्र.	केंद्राचे नाव	अस्तित्वात असलेली संख्या
१.प्रा. आ. केंद्र	...	१८२८
२. जिल्हा रुग्णालय	...	२३
३. ग्रामिण/उपजिल्हा रुग्णालय	...	४६८
४. वैद्यकीय महाविद्यालय (शासकीय व खाजगी)	...	३६
५. नागरी कुष्ठरोग केंद्र	...	२३७
६. पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग पथके	...	२३
७. कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र	...	२(\$)
८. कुष्ठरोग दवाखाने (सरकारी)	...	२**
९. तात्पुरते अंतररुग्ण कक्ष	...	३*
१०. स्वयंसेवी संस्था		
(अ) नवीन स्वयंसेवी संस्थांच्या योजना (केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनेनुसार)	...	२३
(ब) पुनर्वसन	...	१६
(क) हॉस्पिटल	...	१३
११. पुनर्चनात्मक शस्त्रक्रिया पथके (शासकीय + स्वयंसेवी संस्था)	...	१७
		... (९ + ८)

*टीएचडब्लू.: तात्पुरते अंतररुग्ण कक्ष, १) मुंबई, २) पुणे, ३) नागपूर
**दोन शासकीय कुष्ठरुग्णालये/कुष्ठधाम

- १) डॉ. बंदोरवाला कुष्ठरुग्णालय, कोंढवा, पुणे
- २) कुष्ठरुग्णालय, शेंडापार्क, कोल्हापूर.
- (\$) कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र, पुणे व नागपूर
- (\$\$) १) मिरज, जि.- सांगली २) नेरली, जि.- नांदेड

कुष्ठरोग नियंत्रण पथके :-

दिनांक ६ नोव्हेंबर २००० च्या शासन निर्णयानुसार कुष्ठरोग नियंत्रण पथकामध्ये कार्यरत असलेला तांत्रिक कर्मचारी वर्ग (अवैप/कुष्ठतंत्रज्ञ) सद्यस्थितीत जिल्हा परिषदांकडे प्रतिनियुक्तीवर देण्यात आलेले आहेत. कुष्ठरोग नियंत्रण पथके विसर्जित करण्यात आलेली आहेत.

पर्यवेक्षकिय नागरी कुष्ठरोग पथके :-

राज्यातील कुष्ठरोग निर्मुलनाचे कार्य कार्यक्षमतेने पार पाडण्यासाठी नागरी विभागातील कार्यक्षेत्रासाठी पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग पथकाची वर्ष १९८१-८५ या कालावधीत स्थापना करण्यात आली. सद्यस्थितीमध्ये राज्यात २३ पर्यवेक्षकीय नागरी कुष्ठरोग केंद्रे कार्यरत आहेत. प्रत्येक केंद्रासाठी एक वैद्यकीय अधिकारी वर्ग-२ व एक अवैद्यकीय पर्यवेक्षक आणि नागरी विभागाच्या कार्यक्षेत्रानुसार अवैद्यकीय सहाय्यक यांची नेमणूक नागरी विभागातील कुष्ठरोग कार्यक्रमाच्या सनियंत्रणासाठी केलेली आहे.

नागरी कुष्ठरोग केंद्रे :-

अशी केंद्रे नगरपालिकेच्या ठिकाणी, शासकीय अथवा नगरपालिका दवाखान्याशी संलग्न स्थापन करण्यात आली आहेत. अशा प्रत्येक केंद्रामध्ये ३० ते ७० हजार नागरी लोकसंख्येचा समावेश केलेला असतो. प्रत्येक केंद्रावर एक अवैद्यकीय सहाय्यकाची नेमणूक केलेली असते. नागरी विभागात आरोग्य शिक्षणांवर विशेषतः भर देण्यात येतो. वैद्यकीय व्यावसायिकांना तसेच सर्वसामान्य जनतेला कुष्ठरोग निर्मुलन योजनेत सक्रिय सहभाग घेण्याकरिता प्रवृत्त केले जाते.

कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे :-

शासकीय सेवेत नवीन नेमणुक होते वेळेस कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रात चार महिने मुदतीचे कुष्ठतंत्रज्ञ या पदाचे मूळ प्रशिक्षण व उजळणी प्रशिक्षण देण्यात येते. पुणे, सोलापूर, नागपूर, जळगाव व नांदेड या पाच ठिकाणी शासकीय कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्रे कार्यरत होते. कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेत एकत्रिकरण झाले असल्याने सद्यस्थितीत कुष्ठरोगाबाबतचे मुलभूत प्रशिक्षण बंद करण्यात आलेले आहेत. त्या अनुषंगाने पुणे व नागपूर वगळता सोलापूर, नांदेड व जळगाव येथील कुष्ठरोग प्रशिक्षण केंद्र बंद करण्यात आलेली आहेत. या दोन केंद्रात ठराविक प्रशिक्षण घेण्यात येईल. तसेच या केंद्राद्वारे त्यांना नेमून दिलेल्या कार्यक्षेत्रात कुष्ठरोग कार्यक्रमाचे पडताळणी व पर्यवेक्षण करतील.

तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष :-

शासकीय जिल्हा रुग्णालय व वैद्यकीय महाविद्यालय यांना जोडून २० खाटांचे तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष सुरु करण्यात आले. (गंभीर स्वरुपाची गुंतागुंत असलेले कुष्ठरुग्ण, इतर रोग झालेल्या व शस्त्रक्रियेची गरज असलेल्या तसेच जुनाट जखमांवर उपचार आवश्यक असलेल्या कुष्ठरुग्णांवर सदर आंतररुग्ण कक्षात उपचार केले जातात.) १ वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग - २), ४ परिचारिका आणि ८ चतुर्थश्रेणी कर्मचारी या कर्मचारी वर्गाचा तात्पुरते आंतररुग्ण कक्षामध्ये समावेश आहे. शासन निर्णय २१ जून २००० नुसार २० तात्पुरत्या आंतररुग्ण कक्षातील प्रत्येकी १२ खाटा, छत्रपती प्रमिलाराजे रुग्णालय, कोल्हापूर येथे वर्ग करण्यात

आलेल्या आहेत. सद्यस्थितीमध्ये कुष्ठरुग्णांना इतर सर्वसाधारण रुग्णांप्रमाणेच उपचार मिळावा यासाठी सामान्य रुग्णालयातच इतर रुग्णांप्रमाणेच उपचार दिले जातात. राष्ट्रीय कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमाचे सर्वसाधारण आरोग्य सेवेत एकत्रिकरणांतर्गत सद्यस्थितीत कार्यरत असलेली पुणे, मुंबई व नागपूर वगळता उर्वरित २० तात्पुरते आंतररुग्ण कक्ष बंद करण्यात आली आहेत.

पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया पथके :-

ज्या कुष्ठरुग्णांची विकृती दुरुस्त करण्यासारखी आहे, अशा निवडक रुग्णांवर पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया करण्यासाठी राज्यात या पथकांना केंद्र शासनाने मान्यता दिलेली आहे. सद्यस्थितीत राज्यभरात १७ (९ शासकीय, ८ स्वयंसेवी संस्था) पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया पथके कार्यरत आहेत. शासकीय रुग्णालय व वैद्यकीय महाविद्यालयात पुनर्रचनात्मक शस्त्रक्रिया केल्या जातात. तसेच तेथे कुष्ठरुग्णांना देण्यासाठी एमसीआर चप्पलची सुविधा उपलब्ध आहे. या बरोबरच राज्यातील आणखी जिल्हा रुग्णालये व वैद्यकीय महाविद्यालयांकडून ह्या सुविधा पुरविल्या जाव्यात यासाठी प्रयत्न करण्यात येत आहे.

पुनर्वसन संवर्धन केंद्रे :-

मराठवाडा लोकसेवा मंडळ, नेर्ली, नांदेड व रिचर्डसन लेप्रसी हॉस्पिटल मिरज जिल्हा सांगली या दोन पुनर्वसन तत्वावर काम करणाऱ्या अनुदानित स्वयंसेवी संस्थांमार्फत पुनर्वसन संवर्धन केंद्रे चालविली जातात. या केंद्रामध्ये कुष्ठरुग्णांना व्यावसायिक प्रशिक्षण देणे, शस्त्रक्रिया झालेल्या रुग्णांना आवश्यकते प्रमाणे कृत्रिम अवयव पुरविले जातात. जेणेकरून कुष्ठरुग्ण समाजामध्ये स्वावलंबी जीवन जगू शकेल.

सेवाभावी संस्था (शासन अनुदानित) :-

राज्यात कुष्ठरोग कार्यक्रमाची अंमलबजावणी अधिक कार्यक्षमतेने होण्यासाठी कुष्ठरोग निर्मुलन कार्यक्रमात सेवाभावी संस्थांचा सहभाग घेतला जातो. सदर संस्थांना रुग्णालयीन अनुदान व पुनर्वसन अनुदान अशी दोन प्रकारची सहाय्यक अनुदाने दिली जातात. संस्थांमधून रोगमुक्त व्यक्तींना त्यांच्या क्षमतेनुसार व्यवसाय शिक्षण, कमवा व खा हे धोरण राबविण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. सेवाभावी संस्थेमार्फत रुग्णांच्या विकृतीवर शस्त्रक्रिया, कुष्ठरोगावर मोफत सर्वोपचार केले जातात.

बहुविध औषधोपचार पद्धती :-

१९८१-८२ पासून १९९४-९५ पर्यंत महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यात टप्पाटप्प्याने बहुविध औषधोपचार प्रकल्प कार्यान्वित करण्यात आला. आता बहुविध औषधोपचाराच्या सुविधा महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांना उपलब्ध झालेल्या आहेत. बहुविध औषधोपचाराच्या एका मात्रेने कुष्ठरोगाचे ९९.९९ टक्के जंतू नष्ट होतात. तसेच असांसर्गिक प्रकारचा कुष्ठरोग ६ महिने व सांसर्गिक स्वरुपाचा कुष्ठरोग १२ महिने सलग औषधोपचार घेतल्यास पुर्णपणे बरा होतो. बहुविध औषधोपचारामुळे राज्यातील १९८१ मध्ये असलेले दर दहा हजारी कुष्ठरोग प्रमाण ६२.४ (३,१२,८७१ उपचारा खालील शिल्लक कुष्ठरुग्ण) वरून माहे मार्च २०२० पर्यंत ०.८१ (१०२०३) उपचारा खालील शिल्लक कुष्ठरुग्ण) इतके कमी आलेले आहे.

राष्ट्रीय कृष्टरोग निर्मूलन कार्यक्रमाची गेल्या ५ वर्षांची निर्देशांकनिहाय तुलनात्मक आकडेवारी - महाराष्ट्र राज्य :-

अ.	निर्देशांक	२०१४-१५	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१ (२०२० नोव्हेंबर)
१.	संभाव्य (मार्च अखेर) लोकसंख्या (लाखांत)	११९२	१२०९	१२२८	१२२८	१२४६	१२६४	१२६४
२.	नवीन कृष्टरुग्णांचे दर एक लाख लोकसंख्यामागे वार्षिक प्रमाण	१३.७७	१२.९७	१२.४१	१३.०८	१२.२८	१३.४७	३.६७
३.	कृष्टरुग्णांचे दर दहाहजारी प्रमाण	०.९५	०.८३	०.८२	०.८०	०.७५	०.८१	०.४५
४.	नवीन कृष्टरुग्णांमध्ये मुलांचे प्रमाण	१२.४६	११.२४	१०.१८	१०.११	८.८८	८.२३	६.२५
५.	नवीन कृष्टरुग्णांमध्ये सांसारिक प्रमाण	५५.७६	५३.७६	५४.३९	५४.७८	५६.२६	५४.९९	५९.३८
६.	नवीन कृष्टरुग्णांमध्ये दर्जा २ विकृतीचे प्रमाण	४.३४	२.५३	३.०१	२.७६	२.६३	१.५६	१.३४
७.	नवीन कृष्टरुग्णांमध्ये स्त्रियांचे प्रमाण	४४.४३	४४.९१	४५.१०	४६.०३	४५.२४	४५.९७	४३.३७
८.	नवीन कृष्टरुग्णांमध्ये अनुसूचित जातीच्या कृष्टरुग्णांचे दर एक लाख लोकसंख्यामागे वार्षिक प्रमाण	२१.४०	२०.१७	१७.७०	१८.९५	१७.९३	१८.५८	५.७
९.	नवीन कृष्टरुग्णांमध्ये अनुसूचित जमातीच्या कृष्टरुग्णांचे दर एक लाख लोकसंख्यामागे वार्षिक प्रमाण	४१.५१	४०.९१	४०.०५	४१.५३	३८.०६	४१.४६	९.७८
१०.	उपचारमुक्त रुग्ण पुनर्चनात्मक शस्त्रक्रिया	१५७५२	१६७८२	१४६५४	१५२०३	१५४५७	१५७२५	८९९२
		३८९	३०६	२५८	२७३	३०७	२३४	०

११. राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे - ६

प्रास्ताविक :

आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी कार्य अधिक प्रभावीपणे होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने स्वतंत्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग स्थापण्याचा निर्णय घेतला, त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे येथे पासून स्थापना केली.

सामान्य उद्दीष्टे :-

- आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी उपक्रमाचे योग्य प्राधान्यक्रमाने नियोजन.
- आरोग्य खात्याअंतर्गत विविध विभागाकडून राबविण्यात येणाऱ्या आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी उपक्रमाविषयी सहकार्य व समन्वय साधणे.
- राज्याचे आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी बाबत धोरण ठरवून अंमलबजावणी करणे.
- राज्याच्या आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी बाबत उपक्रमाचे नियोजन, संयोजन करणे व दिशा देणे.
- राज्यातील आरोग्य सेवेच्या कार्यक्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आरोग्य शिक्षण देण्याच्या पध्दती, पध्दतीतंत्र आणि साहित्य निर्मितीबाबत प्रसिध्दी देणे.
- आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी कार्याच्या अनुषंगाने शासनाची विविध खाती तसेच आरोग्य विभागाअंतर्गत सहकार्य व समन्वय निर्माण करणे.
- आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दी बाबतचे बाह्यसंस्थांच्या मदतीने साकारण्यात निरनिराळ्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करणे, उदा. युनिसेफ, युएनएफपीए

विशेष उद्दीष्टे :-

- विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य शिक्षण उपक्रमाचे नियोजन करणे.
- आरोग्य शिक्षणासाठी मुद्रित, दृकश्राव्य साधनांची निर्मिती करून कार्यक्षेत्रात पुरवठा करणे.
- राज्यामध्ये आरोग्य प्रदर्शनांचे आयोजन.
- महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका या मासिकाचे प्रकाशन.
- जिल्हास्तरावरील माहिती शिक्षण व संपर्क कार्यक्रमाचे सनियंत्रण.
- आरोग्य शिक्षण व जनजागरण मोहिमांचे व्यवस्थापन.
- राज्यातील आरोग्य शिक्षण व प्रकल्प व कार्यक्रमाचा आढावा.
- जागतिक आरोग्य दिन, जागतिक लोकसंख्या दिन अशा विविध आरोग्य दिनानिमित्त राज्यस्तरावर तसेच जिल्हातील कार्यक्षेत्रांत स्थानिक ग्रामपंचायत, स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने आरोग्य शिक्षणाविषयी फिल्म शो सारख्या उपक्रमांचे आयोजन.
- विविध आरोग्य कार्यक्रमाविषयी माहिती देणार टि.व्ही. स्पॉट, रेडीओ जिगल, वृत्तपत्र, जाहिराती तयार करून प्रसिध्दी करणे.
- डॉ. आनंदाबाई जोशी गौरव पुरस्कार योजनेची अंमलबजावणी करणे.

आरोग्य शिक्षण प्रसिध्दी सहित्य

- १) स्वाईन फ्ल्यु जनजागृती साठी घडीपत्रिका, स्टिकर्स, व्हिडीओ फिल्मस्, टि.व्ही. स्पॉट, पोस्टर्स फोल्डस, होडींग, हॅन्डबील, यांची निर्मिती व वितरण.
- २) जन्मनोदणी, लसीकरण, स्तनपान, पोषणआहार, धुम्रपान व तंबाखुचे दुष्परिणाम व किटकजन्यरोग च्या घडीपत्रिका,
- ३) आरोग्य पत्रिका मासिक
- ४) पी. व्ही. सी. स्टिकर्स व बॅनर्स.
- ५) आरोग्य संदेश विषयाचे पत्रफलक.
- ६) एड्स नियंत्रण महिती पुस्तिका.
- ७) फ्लिप बुक व फ्लिप चार्ट
- ८) पल्स पोलीओ, कुष्टरोग, स्वाईन फ्ल्यु, किटकजन्यरोग, आरसीएच कार्यक्रम, पोषण यावरील रेडिओजिगलस व मास्टर्स कॅसेअस.
- ९) गुटका, तंबाखु, स्वाईन फ्ल्यु, प्रजनन आरोग्य व बाल आरोग्य, सिकल सेल इ. आजारावरील माहितीचे टी. व्ही. स्पॉट निर्मिती.
- १०) विविध आजारासंबंधी माहिती ऑडिओ, व व्हिडिओ सी. डी.
- ११) आरोग्य प्रदर्शनासाठी उपयुक्त डिस्प्ले, विविध आरोग्य संदेशाचे डिस्प्ले बोर्ड व भिती पत्रके.
- १२) विविध आरोग्य योजनांवरील सन पॅक टिप्स पोस्टर्स आणि फिल्डर्स लॅमिनेशन पॅनल्स.
- १३) “ परिवर्तन एक्सप्रेस” सारख्या फिरत्या वाहनाद्वारे आरोग्य उपक्रमाविषयी जनजागृती.
- १४) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानाअंतर्गत विविध योजनाविषयी जनजागृती
- १५) टि. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिगल निर्मिती.
- १६) पासीपीएनडीटी संबंधी “मधुरा” हा माहितीपट
- १७) २७ विषयाचे प्रदर्शन फलक.
- १८) ५ विषयाचे प्रदर्शन कटाउटस्.
- १९) स्थानिक भाषेत लोककला कार्यक्रम, प्रदर्शन, माहितीपट, आरोग्य मेळे, आंतरव्यक्ती संवाद मेळावे, मुद्रीत साहित्य निर्मिती.
- २०) असंसर्गजन्य रोगोविषयी माहिती देणारा २० सेकंदाच्या (टोल फ्रि क्रमांक १०४ सह)
- २१) आकस्मिक वैद्यकीय सेवा (ईएमएस) विषयी माहिती देण्याच्या ६० सेकंद कालावधीच्या टी. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिगल (टोल फ्रि क्रमांक १०८ सह) ची निर्मिती.

घेतलेले महत्वपूर्ण निर्णय/केलेली कार्यवाही.

- (१) स्वाईनफ्ल्यु या आजार विषयावर जनजागृतीसाठी व्हिडीओ सी. डी., पोस्टर्स, स्टिकर्स,यांची निर्मिती व वितरण.

(२) गरोदरपणातील काळजी, जन्माची नोंद, लसीकरण, स्तनपान, आहार, गुटका, तंबाखू, धुम्रपान, मधुमेह, जननी सुरक्षा योजना, स्वाईन फ्ल्यू, सिकलसेल, हिवताप, डेंगी, चिकनगुण्या इ.विषयी घडीपत्रिका, फ्लिप बुक छपाई करून वितरीत करण्यात आल्या.

(३) परिवर्तन एक्सप्रेस या दृकश्राव्य वाहनाच्या माध्यमातून यात्रा, महोत्सव व समारंभाच्या वेळी विशेष जनजागृती.

(४) मुलीच्या विवाहाचे वय तसेच प्रसूतिपूर्व गर्भलिंगनिदान या विषयी जनजागृती करण्यासाठी व्यापक प्रमाणात जनजागरण मोहिमेचे आयोजन.

(५) आरोग्य प्रदर्शनासाठी प्रसंगांवर आधारित आकर्षक अशी मॉडेल्स तयार करून घेण्यात आली.

(६) दुरदर्शनवर जागर व अगबाई या मालिका प्रसारित करण्यात आल्या.

(७) “ तुम्हीच सांगा देवा ” ही कुटुंब कल्याणवर आधारित विशेष गीतमाला व्हिडीओ फिल्म तयार करण्यात आली.

(८) रुग्णालयातील आरोग्य सेवा सुधारण्यासाठी “मिस्ट्री पेशंट हंगामा” हा अभिनव उपक्रम महाराष्ट्र आरोग्य सेवा विकास प्रकल्पांतर्गत घेण्यात आला.

(९) अहमदनगर जिल्ह्यात डॉक्टर्स, नर्सस व इतर कर्मचाऱ्यांसाठी सेवाभाव, सेवासंकल्प यासाठी तज्ञ संस्थेमार्फत प्रशिक्षण देण्यात आले.

(१०) “मेघदूत” पोस्ट कार्डच्या माध्यमातून मुलीच्या विवाहाचे वय या विषयी संदेश देण्यात आला.

(११) जिल्ह्यात एस.टी.बसेस, बेस्ट बसेस, मुंबईतील लोकलरेल्वे यांच्या माध्यमातून नियमित लसीकरण, व कुटुंब नियोजन मुलीच्या जन्माचे स्वागत हिवताप, हत्तीरोग, कर्करोग, मधुमेह. जननी सुरक्षा योजना, चिकुनगुनिया, डेंग्यु, मुलीच्या लग्नाचे वय इत्यादी विषयीचे आरोग्य संदेश रंगविण्यात आले.

(१२) एल.सी.डी.प्रोजेक्टर महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हा मुख्यालयांना पुरविण्यात आले.

(१३) जननी सुरक्षा योजना विषयी माहिती असलेले पेंटेड साईन बोर्ड जिल्हा सामान्य रुग्णालय, जिल्हा अधिकारी तसेच आरोग्य शिक्षण व प्रशिक्षण यांना पुरविण्यात आले.

(१४) आरोग्य विषयक माहिती असलेले स्क्रीनिंग बोर्ड जिल्हा मुख्यालये, जिल्हा सामान्य रुग्णालये, जिल्हाधिकारी, आरोग्य शिक्षण व प्रशिक्षण केंद्र यांना पुरविण्यात आले.

(१५) आरोग्य विषयक माहिती असलेल्या होडींग्जची एसटी स्टॅट महत्वाच्या रुग्णालय परिसर, जिल्हाधिकारी कार्यालय, जिल्हापरिषद इ. ठिकाणी उभारणी करण्यात आली.

(१६) लोकसंख्याविषयी फ्लिपचार्ट तयार करून राज्यातील सर्व ग्रामपंचायती, माध्यमिक शाळांना पुरविण्यात आले.

(१७) आदिवासी क्षेत्रात लोककला कार्यक्रमाद्वारे जनजागरणासाठी विशेष अनुदान उपलब्ध करून देण्यात आले.

(१८) पी. सी. पी. एन. डी. टी. अंतर्गत “ मुलगी वाचवा ” विषयी संदेश देणाऱ्या ६० सेकंदाच्या टी. व्ही. स्पॉटचे तसेच JSSK योजनेविषयी दुरदर्शनवरून तसेच रेडिओ जिगलचे आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले.

(१९) राष्ट्रीय तंबाखु नियंत्रण लसीकरणविषयी माहिती देणाऱ्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या रेडिओ जिगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आल्या.

(२०) बालकांच्या नियमित लसीकरणविषयी माहिती देणाऱ्या ६० सेकंदाचा कालावधी पुरविलेल्या टि.व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना दुरदर्शन व आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आल्या.

(२१) आकस्मिक वैद्यकीय सेवा (ई एम एस) योजने विषयी माहिती देणारी ६० सेकंद कालावधीच्या टी.व्ही. स्पॉटचे (टोल फ्री क्र. १०८ सह) जनजागृतीसाठी दुरदर्शन व आकाशवाणीवरून एक महिना प्रसारण करण्यात आले.

(२२) अवयवदान, जीवन अमृत योजना (ब्लड ऑन कॉल) या विषयी माहिती देणारी स्टॅन्डी पॅनेल प्रदर्शनद्वारे जनजागृतीसाठी तयार करण्यात आली.

(२३) मानसिक आरोग्य, वृद्धपकाळ, गलगंड, हत्तीरोग, डेंगू, चिकनगुनिया, हिवताप, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा, अंधत्व, नियमित लसीकरण, कुटुंब नियोजन इ. विषयी संदेश देणारी बॅनर्स तयार करून पुणे मुंबई येथील शहरातील प्रमुख गणेशोत्सव व नवरात्रोत्सव मंडळांना वितरित करण्यात येऊन प्रदर्शित करण्यात आली.

(२४) राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम योजनेविषयी जनजागरण.

१२. सुधारित राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रम (सुराक्षनिका) महाराष्ट्र राज्य

प्रस्तावना :-

क्षयरोग हा "मायक्रोबॅक्टेरियम ट्युबरक्युलोसिस" नावाच्या जीवाणुमुळे होतो. हा आजार माणसाला फार पुर्वीपासून माहित असून प्राचिन काळी त्याला "राजयक्ष्मा" या नावाने संबोधले जायचे. क्षयरोग प्रामुख्याने फुफुसांना होत असला तरी तो शरिराच्या लसिकाग्रंथी, मेंदू, हाडे, मुत्रपिंड या सारख्या अवयवांनासुद्धा होवू शकतो. क्षयरोगाचा प्रसार हवेद्वारे होतो. जेव्हा फुफुसांच्या क्षयरोगाने आजारी असणारी व्यक्ती शिकते किंवा खोकते तेव्हा हवेद्वारे क्षयरोगाच्या जीवाणूचा प्रसार होतो.

शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम महाराष्ट्रा मध्ये सन १९९८-९९ पासून टप्याटप्याने राबविण्यात येत आहे. हा कार्यक्रम सर्व राज्यात २००३ पासून राबविण्यात येत आहे. व तसेच हा कार्यक्रम प्रभावी पणे राबविण्यासाठी राज्य क्षयरोग नियंत्रण सोसायटी व ८० जिल्हा/शहर क्षयरोग नियंत्रण केंद्रांची स्थापना करण्यात आली आहे. मा. प्रधानमंत्री यांच्या महत्त्वकांक्षी धोरणानुसार सन २०२५ पर्यंत भारत देश हा क्षयरोग मुक्त करण्याचे ध्येय ठरविण्यात आले आहे.

कार्यक्रमाचे उद्दिष्टे :-

- राज्यातील अपेक्षित सर्व क्षयरुग्णांपैकी ९० % रुग्णांची नोंदणी करणे
- उपचारावरील नवीन क्षयरुग्णांपैकी ९० % क्षयरुग्ण बरे करणे तसेच पुर्णउपचारावरील ८५ % क्षयरुग्ण बरे करणे
- ड्रग रेझिस्टंट क्षयरुग्ण रोगमुक्त होण्याचे प्रमाण वाढविणे.
- एचआयव्ही बाधित क्षयरुग्णाचे व त्याच्यातील मृत्यु दर कमी करणे.
- खाजगी वैद्यकीय क्षेत्रातील क्षयरुग्णांना कार्यक्रमांतर्गत सेवा पुरविणे.

कार्यक्रम संरचना :-

क्षयरोग उपचारपथक पथक (टि.यू.)	ग्रामीण भाग - प्रती तालुका एक टी.यू. शहरी भाग -एफ टी. यू. प्रती २.५० लक्ष लोकसंख्या
मान्यताप्राप्त सुक्ष्मदर्शी केंद्र (डी. एम. सी.)	बिगर आदिवासी /बिगर- प्रती १.०० लक्ष लोकसंख्येसाठी प्रती डोंगराळ भाग- डी.एम.सी. एक
सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत केंद्र शासनाच्या प्रस्तावित मार्गदर्शक सुचनेनुसार राज्यातील प्रत्येक पी. एच.आय. संस्थेला डी.एम.सी. करण्याचे प्रस्तावित आहे.	आदिवासी/डोंगराळ भाग- प्रति ५०.००० लोकसंख्येसाठी डी.एम.सी. एक

(H) 66 (Part-I)-M-11

कार्यक्रमांतर्गत संस्था :-

संस्था	संख्या
राज्य क्षयरोग प्रशिक्षण व नियंत्रण प्रशिक्षण केंद्र	...
राज्य औषधी भांडार	...
क्षयरोग रुग्णालये-	४
१. क्षयरोग धाम बुलढाणा	
२. औंध उरो रुग्णालय, पुणे	
३. श्री.जी. राठी क्षयरोग रुग्णालय, अमरावती,	
४. शशीकला क्षयरोग रुग्णालय, जयसिंगपूर, जि. कोल्हापूर	
जिल्हा क्षयरोग केंद्रे	...
शहर क्षयरोग केंद्रे	...
एकूण उपचार पथके	...
एकूण मान्यताप्राप्त सुक्ष्मदर्शक केंद्रे	...
कल्चर डी.ए.स.टी. लॅब	...
नोडल डीआरटीबी सेंटर	...
जिल्हास्तरीय डीआरटीबी सेंटर	...
ए आर टी केंद्र	...
नॉन डिजिटल एक्स रे मशिन	...
डिजिटल एक्स रे मशिन (प्रस्तावित-२३)	...
सीबीनॅट मशिन	...
शाजगी संस्था (NGO)	...
मेडिकल कॉलेज-शासकीय २०	...
खाजगी एकूण	...
पी.पी.एस.ए. जिल्हा/मनपा	...

अधिकारी/कर्मचारी पदांची सध्यस्थिती :-

कार्यक्रमांतर्गत मंजूर शासकीय अधिकारी / कर्मचारी :-

अ.क्र. संस्था	मंजूर	भरलेले	रिक्त
१. राज्य स्तरीय	३४	९	२५
२. जिल्हा स्तरीय	१३०५	९६७	३३८
एकूण	१३३९	९७६	३६३

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत करारतत्वावरील कार्यरत कर्मचारी :-

अ.क्र. संस्था	मंजूर	भरलेले	रिक्त
१. राज्य स्तरीय	६२	४०	२२
२. जिल्हा स्तरीय	२२१९	१९७६	२४३
एकूण	२२८१	२०१६	२६५

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :-

निदान :- सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत देण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार क्षयरोगाचे निदान करण्यात येते. नविन निदान झालेल्या क्षयरुग्णांमधील औषधांची संवेदनाशीलता तपासण्याकरिता खालील चाचण्या कार्यक्रमांतर्गत करण्यात येतात.

- १) सीबीनॅट
- २) लाईन प्रोबअॅसे (LPA)
- ३) लीक्वीड/सॉलीड कल्चर

● उपचार पध्दती

सुधारीत राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत देण्यात आलेल्या मार्गदर्शक सुचनांनुसार नविन निदान झालेल्या औषधी संवेदन व औषधीविरोधी क्षयरुग्णांना उपचार देण्यात येतात.

१) कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या क्षयरुग्णांना त्यांच्या वजनानुसार उत्तम दर्जाचे क्षयविरोधी औषधी (Fix Dose Combination मध्य) उपचार पूर्ण होई पर्यंत अखंडित पुरविण्यात येतात.

२) क्षयरोग पथकामधील वैद्यकिय अधिकाऱ्यांच्या मार्फत क्षयरुग्णांचे उपचार पूर्ण होण्याकरिता सतत त्यांची देखरेख व पर्यवेक्षण करण्यात येते.

३) कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या औषधविरोधी क्षयरुग्णांना मार्गदर्शक सुचनांनुसार क्षयविरोधी औषधांचे उपचार सुरु करण्यात येतात.

कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

क्षयरोगावरील प्राथमिक उपचारांना दाद न देणाऱ्या (एमडीआर टीबी) रुग्णांच्या निदानासाठी राज्यात खालील ठिकाणी Culture and DST laboratories कार्यरत असून या ठिकाणी रोग निदानाची अद्यावत सुविधा उपलब्ध आहे. -

१. जे. जे. हॉस्पिटल, मुंबई.
  २. हिंदुजा हॉस्पिटल, मुंबई.
  ३. सुपर रेलिगेअर लॅबोरेटरी, मुंबई.
  ४. महात्मा गांधी इंस्टीट्यूट ऑफ मेडीकल सायन्सेस, सेवाग्राम वर्धा.
  ५. मेट्रोपोलिस लॅबोरेटरी, मुंबई.
  ६. बी. जे. वैद्यकीय महाविद्यालय व ससून रुग्णालय, पुणे
  ७. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, औरंगाबाद.
  ८. जीटीबी हॉस्पिटल, शिवडी मुंबई.
  ९. इन्फेक्शन लॅबोरेटरी ठाणे.
  १०. सबअर्बन लॅब, मुंबई.
  ११. आई. आर. एल. तथा राज्य क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र नागपुर.
  १२. आई. आर. एल. तथा राज्य क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र पुणे.
- अति जोखमीच्या लोकसंख्येत, क्षय रुग्णामध्ये तसेच उपचारांना दाद न देणाऱ्या संशयित एमडीआर टीबी रुग्णामध्ये Rifampicin या औषधाची प्रतिकार शक्ती निश्चित करण्यासाठी Gene Xpert (CBNAAT) व्दारे तपासणी केली जाते (at the rate of 1/one million pop). सदर सुविधा विविध जिल्हा / मनपा कार्यक्षेत्रात एकूण १२४ + २ (२ मोबाईल व्हॅन साईट) ठिकाणी सुरु करण्यात आली आहे. याव्दारे क्षयरोगाचे तसेच एमडीआरचे निदान दोन ते तीन तासात करण्यात येते.
- एमडीआरटीबी रुग्णांच्या विशेष प्रकारच्या औषधोपचाराचा विचार करता राज्यात १९ ठिकाणी नोडल डी आर टीबी केंद्राची स्थापना करण्यात आलेली आहे. अशा प्रकारच्या रुग्णांना विशेष तज्ञाच्या मार्गदर्शनाखाली औषधोपचार करण्यासाठी या पैकी बहुतांशी केंद्र ही वैद्यकीय महाविद्यालय, क्षयरुग्णालयाचे ठिकाणी आहेत.
१. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, नागपूर.
  २. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, अकोला.
  ३. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, औरंगाबाद.
  ४. टिबी हॉस्पिटल, शिवडी, मुंबई.

५. औंध उरो रुग्णालय, पुणे
  ६. डॉ. वसंतराव पवार वैद्यकीय महाविद्यालय, नाशिक
  ७. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, लातूर
  ८. राजीव गांधी, वैद्यकीय महाविद्यालय, ठाणे
  ९. एन. के. पी. साळवे इंस्टीट्यूट ऑफ सायन्सेस, नागपूर
  १०. लोकमान्य टिळक मेमोरीयल मेडीकल कॉलेज, सायन हॉस्पिटल, सायन, मुंबई.
  ११. टोपीवाला नॅशनल मेडीकल कॉलेज बी. वाय. एल. नायर चॅरीटेबल हॉस्पिटल मुंबई सेंट्रल, मुंबई.
  १२. शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, मिरज सांगली
  १३. के. ई. एम. रुग्णालय, मुंबई.
  १४. सेंटनरी रुग्णालय, (गोवंडी) मुंबई
  १५. जे. जे. रुग्णालय, मुंबई
  १६. सेंटनरी रुग्णालय, (कांदीवली) मुंबई
  १७. सर्वोदय हॉस्पिटल घाटकोपर, मुंबई
  १८. जी. टी. रुग्णालय, मुंबई
  १९. वाडिया रुग्णालय, मुंबई (Pediatric DRTBC)
- या व्यतिरिक्त खालील ३१ ठिकाणी जिल्हास्तरीय डिआरटीबी सेंटर कार्यरत आहेत. त्याठिकाणी औषधविरोधी क्षयरुग्णांना औषध उपचार देण्यात येतात.
- १) क्षयरोग रुग्णालय अमरावती
  - २ के.जे. सोमय्य मुंबई
  - ३) जिल्हा सामान्य रुग्णालय नंदुरबार
  - ४) वैद्यकीय महाविद्यालय यवतमाळ
  - ५) जे.एन. वैद्यकीय महाविद्यालय सावंगी, वर्धा
  - ६) जिल्हा सामान्य रुग्णालय चंद्रपूर
  - ७) डी.वायपाटील मुंबई (एनजीओ)
  - ८) वैद्यकीय महाविद्यालय, जळगांव
  - ९) जिल्हा सामान्य रुग्णालय, अहमदनगर
  - १०) सी.पी.आर. वैद्यकीय महाविद्यालय, कोल्हापूर
  - ११) सामान्य रुग्णालय वाशी
  - १२) मिरा भाईंदर महानगरपालिका रुग्णालय
  - १३) वसई विरार महानगरपालिका रुग्णालय
  - १४) बेल एअर रुग्णालय, पाचगणी, सातारा (एनजीओ/पीपी)
  - १५) अर्बन हेल्थ सेंटर धारावी, मुंबई
  - १६) खार टिबी क्लिनिक, बांद्रा मुंबई
  - १७) व्ही एन देसाई रुग्णालय बांद्रा पश्चिम. मुंबई
  - १८) सा.रु. मालवाणी, मालाड, मुंबई
  - १९) कुपर हॉस्पिटल, मुंबई
  - २०) सिव्हील हॉस्पिटल, गडचिरोली
  - २१) सिव्हील हॉस्पिटल, परभणी
  - २२) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, नांदेड
  - २३) सिव्हील हॉस्पिटल, बीड
  - २४) सिव्हील हॉस्पिटल, सिंधुदूर्ग
  - २५) सिव्हील हॉस्पिटल, उस्मानाबाद
  - २६) सिव्हील हॉस्पिटल, जालना
  - २७) एमजीएम रायगड
  - २८) सिव्हील हॉस्पिटल, भंडारा
  - २९) शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय, सोलापूर
  - ३०) बुलडाणा
  - ३१) गोंदीया

६) कार्यक्रमांतर्गत सद्यःस्थिती व निर्देशांकनिहाय झालेले कार्य -

२०१९ च्या राष्ट्रीय क्रमवारीत देशामध्ये महाराष्ट्र १३ व्या क्रमांकावर असून मोठ्या राज्याच्या क्रमवारीत ८व्या क्रमांकावर आहे.

वर्ष	तपासलेले संशयीत क्षयरुग्ण	संशयीत रुग्ण तपासणी प्रमाण /लाख/ वर्ष	नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण			क्षयरुग्ण नोंदणी प्रमाण/लाख/वर्ष		
			सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकुण	सार्वजनिक क्षेत्र	खाजगी क्षेत्र	एकुण
२०१५	१०११५७९	८५६	१३०९१०	५२४४५	१८३३५५	११०	४४	१५४
२०१६	९६६९७१	८०८	१२२६०२	६४१४३	१८६७४५	१०३	५३	१५६
२०१७	१००५४७६	८७२	१२३९८२	६९१०८	१९३०९०	१०३	५७	१६०
२०१८	१०१९८६४	८४९	१४०९८५	६१६४५	२०२६३०	११७	५१	१६८
२०१९	११२६२९४	९३४	१४३९५४	८३०५०	२२७००४	११९	६९	१८८
२०२० (ऑक्टो. पर्यंत)	५५४९६७	५३०	७३६२५	४६२००	११९८२५	७०	४४	११४

डीआरटिबी व डीएसटिबी रुग्णांची माहिती

वर्ष	डीएसटिबी रुग्ण	डीएसटिबी मृत्यू	डीआरटिबी रुग्ण	डीआरटिबी मृत्यू
२०१५	१८३३५५	७६३०	६६४५	१०९५
२०१६	१८६७४५	६८८७	७५१०	१०५५
२०१७	१९३०९०	५४३०	९२२३	७१५
२०१८	२०२६३०	६९४८	१०६५८	८०५
२०१९	२२७००४	७८०८	१०८२२	१२९७
(१Q२०)	५१८४१	२०४०	२५९६	१४८
(२Q२०)	२६९९२	२०५९	१२३९	-
(३Q२०)	२९७७४	२०८९	१६७२	-

औषधोपचार पुर्ण करण्याचे प्रमाण :-

राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रमांतर्गत निदान झालेल्या सर्व क्षयरुग्णांना औषधोपचार पुर्ण करण्याचे दृष्टिने कर्मचाऱ्यांचे मार्गदर्शनाखाली / सहकार्याने मोफत औषधी दिली जाते सर्व प्रकारचे नविन क्षयरुग्ण व पुर्णउपचाराखालील क्षयरुग्ण यांचे औषधोपचार पुर्ण करण्याचे प्रमाण खालील प्रमाणे आहे.

रुग्ण नोंदणीचा कालावधी	नविन क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पुर्ण करण्याचे प्रमाण (अपेक्षित ९० टक्के पेक्षा जास्त)	पुर्णउपचाराखाली क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पुर्ण करण्याचे प्रमाण (अपेक्षित ८५ टक्के पेक्षा जास्त)
२०१६	८७ टक्के	७० टक्के
२०१७	८७ टक्के	७२ टक्के
रुग्ण नोंदणीचा कालावधी	क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पुर्ण करण्याचे प्रमाण (डीएसटीबी) (अपेक्षित ९० टक्के पेक्षा जास्त)	क्षयरुग्णांचे औषधोपचार पुर्ण करण्याचे प्रमाण (डीआरटीबी) (अपेक्षित ६० टक्के पेक्षा जास्त)
२०१८	८८ टक्के	४० टक्के
२०१९ (ऑक्टोबर पर्यंत)	८२ टक्के	४५ टक्के

● टि बी - एच आय व्ही समन्वय -

एचआयव्ही बाधीत व्यक्तीमध्ये क्षयरोग हा सर्वात लवकर होणार आणि सर्वसामान्य संधीसाधू रोग आहे. एचआयव्ही बाधीत व्यक्तीना क्षयरोग होण्याचा धोका हा एच आय व्ही नसलेल्या रुग्णापेक्षा सात ते आठ पटीने

जास्त असतो.

टीबीएचआयव्ही समन्वयाअंतर्गत सर्व एच आय व्ही बाधित व्यक्तींमध्ये क्षयरोगाबात वेळीच तपासणी तसेच सर्व क्षयरुग्णांची एचआयव्ही साठी चाचणी करण्यात येते. सद्यस्थितीत क्षयरुग्णांचे एच आय व्ही चाचणीचे प्रमाण ८१ टक्के आहे.

निर्देशांक	एच आय व्हीची स्थिती माहिती असलेले क्षयरुग्ण	एच आय व्हीची बाधा झाल्याचे आढळून आलेले क्षयरुग्ण
२०१६	११५१२९ (९४ टक्के)	७८६६ (६.८ टक्के)
२०१७	१०८७२९ (६७ टक्के)	६६८६ (६.१ टक्के)
२०१८	१२४१४२ (६२ टक्के)	७२४८ (५.८ टक्के)
२०१९	१९४३४० (८७ टक्के)	८०७५ (४.१ टक्के)
२०२० (ऑक्टोबर पर्यंत)	१०८६६४ (९२ टक्के)	४२०७ (३.९ टक्के)

केमोप्रोफिलॅक्सिस : - मायकोबॅक्टीरियम या जिवाणुमुळे होणार क्षयरोगाचा संसर्ग रोखण्यासाठी व आधीच संक्रमित व्यक्तीमध्ये रोगाचा विकास टाळण्यासाठी, क्षयरोग केमोप्रोफिलॅक्सिस एक उपचारात्मक उपाय

आहे सदर उपचारामध्ये आयसोनियाझिड ही सर्वात जास्त वापरली जातात तथापि सयफॅम्पिसिन आणि पायराझिनेमाइडचा वापर केमोप्रोफिलॅक्सिस मध्ये सुरु झाला आहे.

वर्ष	एकूण क्षयरुग्ण	केमोप्रोफिलॅक्सिस करीता पात्र क्षयरुग्ण	एकुण ६ वर्षाखालील केमोप्रोफिलॅक्सिस असलेली बालके	एकूण क्षयरुग्ण
२०१९	२२३४८२	४२९४०	३६३१२	८५
२०२० (ऑक्टोबर पर्यंत)	११७८७५	२१६२४	१२०५०	५६

क्षयरुग्णातील मधुमेहाची स्थिती : - मधुमेहावरील नियंत्रण खराब होण्यासाठी संक्रमण ओळखले जाते आणि क्षयरोग देखील त्याला अपवाद नाही. क्षयरोगामुळे ग्लूकोज असहिष्णुता उद्भवू शकते आणि रुग्णांना मधुमेह

इन्शूलिनच्या कमतरतेमुळे ग्रस्त होऊ शकतात, क्षयरोगाच्या उपचारासाठी वापरल्या जाणाऱ्या औषधे देखील मधुमेह असलेल्या रुग्णामध्ये ग्लाइसेमिक नियंत्रण बिघडू शकतात.

वर्ष	एकुण क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णातील मधुमेहाची स्थिती माहिती असलेले रुग्ण	टक्केवारी
२०१९	२२३४८२	१६९९३३	७६
२०२० (ऑक्टोबर पर्यंत)	११७८७५	१०१७९६	८६

● पोषण पुर्नवसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची क्षयरोगासाठी तपासणी :-

शासन निर्णय दिनांक ३ ऑक्टो. २०१६ व २६ ऑक्टो. २०१६ नुसार पोषण पुर्नवसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची क्षयरोगासाठी तपासणी

करण्याच्या सुचना दिलेल्या आहेत. सदर तपासणी माहे जुलै २०१६ पासून त्यावेळच्या ३५ केंद्रात करण्यात येत असून सद्यस्थितीत असलेल्या ४५ केंद्रांमधून ही तपासणी करण्यात येते.

विवरण	२०१६ (जुलै ते डिसेंबर)	२०१७	२०१८	२०१९	२०२० (ऑक्टोबर पर्यंत)
पोषण पुर्नवसन केंद्रात दाखल झालेल्या बालकांची संख्या	२३९४	४९३३	६४४८	६५२५	२५१२
पैकी क्षयरोगासाठी तपासलेल्या बालकांची संख्या	१४७७ (६२ टक्के)	४६७२ (९४ टक्के)	६१६७ (९६ टक्के)	६३१८ (९७ टक्के)	२३७६ (९५ टक्के)
पैकी क्षयरोगाचे निदान झालेल्या व औषधोपचारस सुरु केलेल्या बालकांची संख्या	३८	१०३	७४	५०	१३

● यु. डी. एस. टी. (Universal DST).

शासकीय तसेच खाजगी क्षेत्रांतर्गत निदान झालेल्या सर्व क्षयरुग्णाची

Rifampicin या औषधाची प्रतिकारशक्ति निश्चित करण्यासाठी GeneXpert (CBNAAT) द्वारे तपासणी करणे अवश्यक आहे.

वर्ष	शासकीय क्षेत्र			खाजगी क्षेत्र			एकूण		
	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के	एकूण नोंदणी झालेले क्षयरुग्ण	क्षयरुग्णांमध्ये रिफामायसीन प्रतिरोध स्थितीविषयीची माहिती	टक्के
२०१८	१४०१७३	६६७५०	४८	६०२६७	१२१४२	२०	२००४४०	७८८९२	३९
२०१९ २०२० (ऑक्टोबर पर्यंत)	१४७४८६ ७८३६०	११७४२२ ६४३७८	८० ८२	७५९९६ ३९५१५	४००२७ २४०२४	५३ ६१	२२३४८२ ११७८७५	१५७४४९ ८८४०२	७० ७५

● डी. बी. टी. अंतर्गत लाभ

क्षयरुग्णांच्या बँक खात्यात थेट उपचार चालू असेपर्यंत वर्ग करण्यात येते.

टी.बी. टी. अंतर्गत लाभ महाराष्ट्र राज्यात १ एप्रिल २०१८ पासून क्षयरुग्णांना निव्वळ पोषण आहार योजने अंतर्गत दरमहा ५०० रुपये

वर्ष	पात्र लाभार्थी	बँक खाते अद्ययावत केलेले लाभार्थी	डीबीटी द्वारे लाभ दिलेले लाभार्थी	डीबीटी द्वारे लाभ दिलेल्या लाभार्थ्यांची टक्केवारी
२०१९	२२१९६२	१३२४५७	१०७७७३	४९%
२०२० (ऑक्टोबर पर्यंत)	११७८४९	८४६११	६७४१४	५७%

(निकषय प्रणालीनुसार)

● सक्रीय क्षयरुग्ण शोध मोहिम -(ACE).

जोखमीच्या जिल्ह्यांचा कृती योजनेचा भाग म्हणून, पोहचण्यास अवघड/

जोखीमग्रस्त भागात/ लोकसंख्येत सक्रीय क्षयरुग्ण शोध मोहिम खालील प्रमाणे तीन टप्प्यात रावविण्याचा निर्णय केंद्रीय क्षयरोग विभागाने घेतला आहे.

वरील मोहिमेमध्ये झालेल्या कार्यपुर्तीचा अहवाल

विवरण	वर्ष २०१८		वर्ष २०१९		वर्ष २०२०- (६ ते २३ मार्च)
	टप्पा क्र. १	टप्पा क्र. २	टप्पा क्र. १	टप्पा क्र. २	टप्पा क्र. १
सर्वक्षणासाठी निश्चित केलेली लोकसंख्या	१२८५४५५९	११०६२५२४४	१०२३६५२६	८४९२७२३४	५१०३३१३
प्रत्यक्ष सर्वेक्षण केलेली लोकसंख्या	१११६१६९६ (८७ टक्के)	१०११९७३४ (९५ टक्के)	१०२१७४०४ (१०० टक्के)	७७३५१०३७ (९१ टक्के)	४३०६२८६ (८४ टक्के)
एकूण शोधलेले संशयित क्षयरुग्ण	४२०२१ (०.४ टक्के)	४९२०४ (०.५ टक्के)	५२३३७ (०.५ टक्के)	१५९४१३ (०.२ टक्के)	१७२३२ (०.४ टक्के)
एकूण निदान झालेले क्षयरुग्ण	१६३७ (४ टक्के)	२२७५ (४.६ टक्के)	२३६७ (४.५ टक्के)	११२९० (७.१ टक्के)	३७६ (२.२ टक्के)
उपचाराखाली आणलेले क्षयरुग्ण	१६०४ (९८ टक्के)	२२४१ (९९ टक्के)	२३०४ (९७ टक्के)	११०८५ (९८ टक्के)	२६१ (९६ टक्के)

उपरोक्त मोहिमेच्या अहवालामध्ये जीत प्रकल्प यांच्या सर्व्हेचे कामकाज दिले आहे.

टी.बी. निर्मूलनासाठी संयुक्त प्रयत्न (जीत प्रकल्प) :- खाजगी क्षेत्राच्या गुंतवणूकीसाठी केंद्र शासनामार्फत जीत प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. सदर जीत प्रकल्पामध्ये पीपीएसए योजनेत १३ महानगरपालिका व पीपीएसए

लाइट अंतर्गत ३४ जिल्ह्यामध्ये सदर प्रकल्प सुरु आहे. या जिल्ह्यात ऑक्टोबर २०१८ पासून हा प्रकल्प सुरु करण्यात आला आहे.

वर्ष	एकूण क्षयरुग्ण	युडीएसटी झालेले क्षयरुग्ण	एच.आय.व्ही. स्थिती माहिती आलेले रुग्ण	एच.आय.व्ही. बाधीत असलेले रुग्ण	मोफत औषधोपचार दिलेले रुग्ण	बँक खाते अदयावत असलेले रुग्ण	डी बी टी लाभ दिलेले रुग्ण
२०१९	२३८९८	११६१६ (४८%)	१६१३५ (६८%)	२५८ (२%)	१८८९ (८%)	८७६५ (३७%)	४५०९ (५१%)
२०२० (ऑक्टोबर पर्यंत)	१३६९६	७८७५ (६६%)	१०८७४ (९०%)	१५१ (२%)	२१५२ (१८%)	७६१५ (६४%)	४७४५ (४०%)

आर्थिक माहिती :- राज्य तरतूद व खर्च

सन २०१६-१७

(रुपये हजारात)

मुख्य लेखा शिर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च
२२१००१९१	४७१८६१	४३८६३६
२२१००६७४	२६०१७	२१५४७
२२१०५२०१	६२३७६	६१७६७
२२१०५२३७	१९३३०	१७२९९
२२१०५१७५ योजनांतर्गत	४००००	३११४३
२२१००९३२ योजनांतर्गत	५००००	६८२७१०

सन २०१७-१८

मुख्य लेखा शिर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च
२२१००१९१	४८५६६६	४७०७४०
२२१००६७४	२७२६८	२२६७७
२२१०५२०१	६४२८६	६४१५८
२२१०५२३७	१९८९६	१७३०५
२२१०५१७५ योजनांतर्गत	५००००	५००००
२२१००९३२ योजनांतर्गत	११००००	९३४७७६

सन २०१८-१९

मुख्य लेखा शिर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च
२२१००१९१	५२४०६१	४९७५२९
२२१००६७४	२७७८९	२४०१४
२२१०५२०१	७११९७	६७८४३
२२१०५२३७	२०७६०	१८३८०
२२१०५१७५ योजनांतर्गत	५००००	५००००
२२१००९३२ योजनांतर्गत	१२००००	९२२५१६

सन २०१९-२०

मुख्य लेखा शिर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च
२२१००१९१	६७५७९४	६३२३९६
२२१००६७४	३४१७७	२९७८०
२२१०५२०१	९११०४	८५२४८
२२१०५२३७	२५७७४	२२२४६
२२१०५१७५ योजनांतर्गत	५००००	०
२२१००९३२ योजनांतर्गत	१२५००००	१३५०६६७

सन २०२०-२१ (नोव्हें. अखेर)

मुख्य लेखा शिर्ष	प्राप्त अनुदान	खर्च
२२१००१९१	७२९७३७	४३२४७०
२२१००६७४	३८०४४	१८२१४
२२१०५२०१	१००४०८	५७८१६
२२१०५२३७	२८६७९	१४१७१
२२१०५१७५ योजनांतर्गत	५५०००	०
२२१००९३२ योजनांतर्गत	१५०००००	२७२४५१

राष्ट्रीय क्षयरोग दुरीकरण कार्यक्रम (एनएचएम अंतर्गत खर्चाचा अहवाल):-

वर्ष	मंजूर पीआयपी	खर्च	टक्केवारी
२०१६-१७	७९५७.५२	६४०५.१७	८०.४९%
२०१७-१८	७६२१.४२	६२५७.१५	८२.१०%
२०१८-१९	११७३४.९४	९८०८.१७	८३.५८%
२०१९-२०	१७१५३.४२	९९०४.६२	५७.७४%
२०२०-२१ (ऑक्टो. पर्यंत)	१४००३.७२	४४०९.२३	३१.४९%

१३. राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम

भारत सरकारने सन १९९२ मध्ये “राष्ट्रीय गलगंड कार्यक्रमार्चे” नाव बदलून “राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार” असे केलेले आहे. आयोडिनचा उपयोग शरीरातील थॉयराईड हारमोन्स तयार करण्यासाठी आवश्यक आहे.

रोजच्या आहारात आयोडिनची गरज :-

खाण्यामध्ये साधारणपणे १५० मायक्रोग्रॅम आयोडिनची आवश्यकता असते. आयोडिन हे नैसर्गिकरीत्या पाणी, मासे, समुद्रातील खनिज प्रदार्थ, अन्न यातून उपलब्ध होत असते उंच सखल व डोंगराळ भागात आयोडिनचे प्रमाण अत्यंत कमी असते.

आयोडिन अभावी होणारे आजार :-

गलगंड, क्रेटीनिझम, मुकबधिरपणा, शरीराची वाढ खुंटणे, यासारख्या व्याधी संभवतात. गर्भधारणेनंतर मातेच्या शरीरात आयोडिन पुरेसे नसेल तर त्याचा गंभिर परिणाम मातेच्या शरीरावर होतो. त्यामुळे गर्भपात, मेलेले मुल जन्मास येणे, बालकांच्या मेंदुची वाढ न होणे.

महाराष्ट्रातील परिस्थिती :-

महाराष्ट्रामध्ये गलगंड नियंत्रण कार्यक्रम हा केंद्रीय आरोग्य संस्थेच्या मार्गदर्शनाखाली चालू आहे. त्याची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे :-

१) गलगंडग्रस्त रुग्ण शोधून काढणे.

२) आयोडिनयुक्त मीठ वापराबाबत प्रादुर्भावीत साधे मीठ वापरणे बंद करणे व आयोडिनयुक्त मीठ वापरणेबाबत जनजागृती प्रभावीतपणे अंमलबजावणी करणे.

३) आयोडिनयुक्त मीठ वापराबाबत आरोग्य शिक्षण देणे.

४) राज्यातील आदिवासी तालुक्यातील ग्रामिण भागात असलेल्या आदिवासी स्त्रियांमधील आरोग्य चांगले ठेवणे व अर्भक मृत्यू कमी करण्यासाठी आयोडिनयुक्त मीठ वापरणेबाबत जनजागृती करणे.

गलगंडाची राज्यातील परिस्थिती :-

केंद्र शासनाच्या धोरणानुसार संपूर्ण राज्यात सर्व जिल्ह्यात प्राथमिक सर्वेक्षण पूर्ण करण्यात आलेले आहे. सरासरी ४ ते ५ वर्षांनी प्रत्येक जिल्ह्यांत पुर्ण सर्वेक्षण करण्यात आलेले आहे. महाराष्ट्र सरकारने आपल्या खर्चातून ६ सर्वेक्षण पथके नागपूर, औरंगाबाद, कोल्हापूर, नाशिक, पुणे, अमरावती येथे स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

सर्वेक्षण पथकांची कामे :-

१) प्राथमिक सर्वेक्षण आणि पुनः सर्वेक्षण करणे.

२) आयोडिनयुक्त मीठ वापराबाबत महत्त्व पटवून सांगणे.

३) घरगुती, घावूक विक्रेते व दुकानातील मीठ नमुने तपासणे.

४) गलगंडग्रस्त रुग्णास औषधोपचार व पाठपुरावा करणे.

नियोजित प्राथमिक आरोग्य केंद्र व ग्रामिण रुग्णालयांची कामे :-

१) नियमित भेटीमध्ये संशायित गलगंडग्रस्त रुग्णांना भेटी देणे.

२) फिल्ड टेस्ट किटस द्वारे आयोडिन तपासणी करणे.

३) लघवी नमुने तपासणे.

४) आरोग्य शिक्षण.

खालील २१ प्रादुर्भावीत जिल्ह्यांत उपाययोजना म्हणून तेथील स्थानिक व्यक्तींच्या रोजच्या आहारामध्ये साध्य मिठाऐवजी आयोडिनयुक्त मीठाचा वापर कल्यास ह्या रोगाचा प्रतिबंध होऊ शकतो, तसेच ह्या भागात अन्न व औषध प्रशासनामार्फत साधे मीठ विकण्यावर बंदी घालण्यात आलेली आहे. राज्यात २१ जिल्ह्यांमध्ये राष्ट्रीय आयोडिन न्यूनता विकार नियंत्रण कार्यक्रम अंमलबजावणी सुरु आहे.

१) अहमदनगर २) अकोला ३) चंद्रपूर ४) कोल्हापूर ५) नोदेड ६) परभणी ७) पुणे ८) रायगड ९) सिंधुदुर्ग १०) सोलापूर ११) सांगली १२) भंडारा १३) धुळे १४) औरंगाबाद १५) बुलढाणा १६) जालना १७) सातारा १८) ठाणे १९) वर्धा २०) अमरावती २१) रत्नागिरी.

आयोडिन न्यूनता विकार नियंत्रणात ठेवण्यासाठी दैनंदिन आहारात आयोडिन मिठाचा वापर आवश्यक असल्याने उपरोक्त निर्देशित केलेल्या २१ जिल्ह्यांमध्ये आयोडिनयुक्त मिठाचा पुरवठा खुल्या विक्री पद्धतीने व अन्न व औषध प्रशासन विभागाच्या नियंत्रणाखाली केले जात आहे. या आयोडिनयुक्त मिठांचा पुरवठा महाराष्ट्र, गुजरात राज्याकडून होत आहे.

सर्व जिल्ह्यांचे प्राथमिक सर्वेक्षण पूर्ण झालेले आहे. त्यामुळे यापुढे केवळ पुनःसर्वेक्षण आवश्यक आहे.

सन २०१९-२० या वर्षात ६ जिल्ह्यांमध्ये पालघर प्रथम सर्वेक्षण नंदुरबार, गोंदिया, हिंगोली, धुळे, व पुणे या जिल्ह्यांमध्ये गलगंड सर्वेक्षण पुनःसर्वेक्षण करण्यात आले.

Sr. No.	District	Prevalence Rate
1	Gondia	1.56
2	Nandurbar	2.63
3	Dhule	0.78
4	Pune	0.93
5	Palghar	0
6	Hingole	7.91

तसेच २१ ऑक्टोबर, २०२० रोजी जागतिक आयोडीन न्यूनता विकार नियंत्रण दिवस साजरा करण्यात आला असून जिल्हा आरोग्य अधिकारी व जिल्हा शाल्य चिकित्सक यांनी त्यांचे स्तरावर व ग्रामीण भागात गलगंड विषयी जनजागृती केली.

सन २०२०-२१ या वर्षासाठी केंद्र शासनाने रुपये ७६.४३ लक्ष ची तरतुद प्रस्तावित केलेली आहे व राज्य शासनाने अर्थसंकल्पात रुपये ५१.२८ लक्ष नियतव्यय दर्शविलेला आहे.

तक्ता क्रमांक २

महाराष्ट्र राज्यातील जिल्हा निहाय प्राप्त मीठ नमुनेतील आयोडिनचे प्रमाण तपासणी तक्ता .

अ. क्र	जिल्हा	सन २०१९-२० प्रत्यक्षात तपासणी मीठ नमुने	सन २०२०-२१ मध्ये तपासणी केलेले नमुने सप्टें. २०२० अखेर	सन २०२०-२१ अखेर तपासणी करण्यात येणारे मीठ नमुने	सन २०२१-२२ मध्ये तपासणी करण्यात येणारे मीठ नमुने
१	२	३	४	५	६
मुंबई मंडळ, ठाणे					
१	ठाणे	२०४	४	८	३८
२	रायगड	५२	०	०	३०
३	पालघर	६६६	०	०	३०
नाशिक मंडळ					
४	नाशिक	०	०	०	३०
५	जळगांव	३१८	६०	१२०	१५०
६	अहमदनगर	९१८	३६०	७२०	७५०
७	धुळे	१२७०	२०८	४१६	४४६
८	नंदुरबार	१५८५	२७४	५४८	५७८
पुणे मंडळ					
९	पुणे	१०३४	१०१	२०२	२३२
१०	सातारा	७०	१८	३६	६६
११	सोलापूर	५७	०	०	३०
कोल्हापूर मंडळ					
१२	कोल्हापूर	१३९	३१	६२	९२
१३	सिंधुदूर्ग	४२	०	०	३०
१४	सांगली	१२	१	२	३२
१५	रत्नागिरी	३०७	७४	१४८	१७८
औरंगाबाद मंडळ					
१६	औरंगाबाद	५२८	११२	२२४	२५४
१७	जालना	३२८	१६६	३३२	३६२
१८	परभणी	६७१	२३०	४६०	४९०
१९	हिंगोली	८८०	१६०	३२०	३५०

१	२	३	४	५	६
लातूर मंडळ					
२०	लातूर	३८१	३६	७२	१०२
२१	बीड	५३७	१६४	३२८	३५८
२२	नांदेड	५८	१३	२६	५६
२३	उस्मानाबाद	४३८	२२५	४५०	४८०
नागपूर मंडळ					
२४	नागपूर	१२३०	३३४	६६८	६९८
२५	वर्धा	१०७१	४५६	९१२	९४२
२६	भंडारा	७२४	२७२	५४४	५७४
२७	गोंदिया	५४०	०	०	३०
२८	गडचिरोली	१८२	१२३	२४६	२७६
२९	चंद्रपूर	५२५	३०५	६१०	६४०
अकोला मंडळ					
३०	अकोला	१५२	२०	४०	७०
३१	वाशिम	२५१	१०१	२०२	३२
३२	अमरावती	१५	६	१२	४२
३३	यवतमाळ	८१	२७	५४	८४
३४	बुलढाणा	८११	३४०	६८०	७१०
एकूण		१६०७७	४३४१	८६८२	९९४२

वर्ष	एकूण तपासलेले लघवी नमुने	तपासणी अहवाल				
		१० MCG पेक्षाजास्त	५.० ते ९ MCG	२.० ते ४ MCG	२.० MCG पेक्षाकमी	तपासणी नाही (Brokan Samples)
२०१९-२०	२२८१	१९४८	१७३	८९	७१	४
२०२०-२१ (Oct. ending)	३६	०	३१	५	०	०

खर्च अहवाल					
वर्ष	२०१९-२०		२०२०-२१ (Oct. ending)		
(GOI) Grand PIP	अनुदान	खर्च	अनुदान	खर्च	
	१५.००	६.३४ (४२.२६%)	७६.४३	०.००	
State Government (BDS)					
अ. क्र.	बाब	मंजूर अनुदान	एकूण खर्च	मंजूर अनुदान	एकूण खर्च
१	१ वेतन	३१.७२	२७.९५	४४.०८	९.२५
२	११ देशातर्गत प्रवास खर्च	०.६०	०.१४	०.६०	०.००
३	१३ कार्यालयीन खर्च	०.६०	०.२४	०.६०	०.००
	२१ पुरवठा व सामुग्री	०.००	०.००	०.००	०.००
४	२६ जाहिरात व प्रसिध्दी	५.००	०.८८	५.००	०.००
५	५० इतर एकूण	१.०० ३८.९२	०.०० २९.२१ (७५.०५%)	१.०० ५१.२८	०.०० ९.२५ (१८.०३%)

१४. शुश्रूषा विभाग, आरोग्य सेवा आयुक्तालय, मुंबई.

१) प्रस्तावना :-

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या अंतर्गत आयुक्तालयाच्या नियंत्रणाखालील उपसंचालक आरोग्य सेवा (शुश्रूषा) यांचे विभागांतर्गत परिचारीका प्रशिक्षण संस्था व राज्यस्तरीय परिचारीका संवर्गांतर्गत अधिसेविका, सहा. अधिसेविका, सा. आ. परि. निर्देशिका, सा. आ. परिचारिका, पाठ्यनिर्देशिका, बाल रुग्णतज्ञ परिचारीका व मनोरुग्ण तज्ञ परिचारीका, यांची आस्थापना कार्यरत आहे. उपसंचालक, परिमंडळे यांचे स्तरावरून आधिपरिचारका व परिसेविका या पदांची आस्थापना कार्यरत आहे व जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांचे स्तरावरून एएनएम व एलएचव्ही या पदांची आस्थापना हाताळण्यात येते. या दोन्ही कार्यालयांना त्यांचेकडील परिचारीकांच्या आस्थापनेसंदर्भात या कार्यालयातून मार्गदर्शन करण्यात येते.

२) उद्देश व उद्दिष्टे :-

१) विभागांतर्गत कार्यरत सर्व परिचारीका संवर्गाचे आस्थापना विषयक सर्व बाबी यशस्वीरित्या हाताळणे.

२) विविध परिचारीका संघटनांच्या मागण्यांवर कार्यवाही करून तोडगा काढणे व परिचारीकांच्या जास्तीत जास्त अडचणी/समस्या सोडविणे.

३) प्रत्येक जिल्हायात ए.एन.एम. व जी. एन. एम. प्रशिक्षण केंद्र सुरु करणे.

४) स्टेट नोडल सेंटर, नर्स क्लिनिक, जी.एन.एम. महाविद्यालय अशा नवीन संस्था कार्यान्वीत करणे व जुन्या संस्थांचे बळकटीकरण करणे.

५) विविध सेवांतर्गत प्रशिक्षण व उच्च शिक्षणाच्या सहाय्याने परिचारीकांची कार्यक्षमता वाढविणे व परिचारीकांचे ज्ञान कौशल्य वाढविणे. त्यांना बी. एस्सी., एम.एस.सी., पी.एच. एन., पेडीयाट्रीक व सायकॅट्रीक, एल.एच. व्ही. या प्रशिक्षणासाठी पाठविणे.

६) समाजाभिमुख आरोग्य सेवा देणे.

३) अंमलबजावणी पध्दती :-

विभागांतर्गत उपसंचालक आरोग्य सेवा परिमंडळे, जिल्हा शल्य चिकित्सक, जिल्हा आरोग्य अधिकारी, यांचे मार्फत वेळोवेळी बैठका, भेटी देऊन अंमलबजावणी व आरोग्य सेवा देणेबाबत समुपदेशन करणे, उत्तम सेवा देणे बाबत योजना आखणे तसेच केंद्र व राज्य शासनांच्या मार्गदर्शक सूचनांची अंमलबजावणी करणे.

४) आरोग्य सेवा आयुक्तालय यांच्या अधिपत्याखाली कार्यरत परिचारीका प्रशिक्षण संस्था गोषवारा

अ. क्र.	परिचर्या प्रशिक्षण संस्थेचे नाव	एकुण संख्या
१.	ए. एन. एम. प्रशिक्षण संस्था	३५
२.	जी. एन. एम. प्रशिक्षण संस्था	२३
३	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका प्रशिक्षण संस्था नागपूर (स्वतंत्र)	०१

ब) जिल्हानिहाय खालील प्रमाणे परिचर्या प्रशिक्षण संस्था कार्यरत आहेत.

अ. क्र	परिमंडळ.	जिल्हा	एएनएम	जीएनएम	पीएचएन
१.	ठाणे				
१.		मुंबई (कामा रु.)	१	०	०
२.		ठाणे	१	१	०
३.		रायगड	१	१	०
४.		पालघर	०	०	०
		एकुण	३	२	०

अ. क्र.	परिमंडळ.	जिल्हा	एएनएम	जीएनएम	पीएचएन
५.	पुणे	पुणे	१	०	०
६.		सोलापुर	०	०	०
७.		सातारा	१	१	०
		एकुण	२	१	०
८.	कोल्हापुर	सिंधुदुर्ग	१	१	०
९.		रत्नागिरी	१	१	०
१०.		कोल्हापुर	१	०	०
११.		सांगली	०	०	०
		एकुण	३	२	०
१२.	नाशिक	नाशिक	१	१	०
१३.		धुळे	१	०	०
१४.		जळगांव	१	१	०
१५.		अहमदनगर	१	१	०
		नंदुरबार	१	१	०
		मालेगाव (जि. नाशिक)	१	१	०
		एकुण	६	५	०
१६.	औरंगाबाद	औरंगाबाद	१	०	०
१७.		जालना	१	१	०
१८.		परभणी	१	१	०
१९.		हिंगोली	१	१	०
		एकुण	४	३	०
२०.	लातूर	लातूर	१	०	०
२१.		बीड	२	१	०
२२.		नांदेड	१	१	०
२३.		उस्मानाबाद	१	१	०
		एकुण	५	३	०
२४.	अकोला	अकोला	१	०	०
२५.		वाशिम	१	१	०
२६.		अमरावती	१	२	०
२७.		बुलढाणा	१	०	०
२८.		यवतमाळ	२	०	०
		एकुण	६	३	०
२९.	नागपूर	नागपूर	१	०	१
३०.		चंद्रपूर	१	१	०
३१.		भंडारा	१	१	०
३२.		गडचिरोली	१	१	०
३३.		गोंदिया	१	१	०
३४.		वर्धा	१	०	०
		एकुण	६	४	१
		एकुण	३५	२३	१

टिप :-

- १) सर्व ए.एन. एम. ३५ प्रशिक्षण संस्थेची प्रवेश क्षमता २०/१० प्रमाणे ६६० आहे.
- २) जी. एन. एम. २३ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता २०/१० प्रमाणे ३९० आहे.
- ३) पीएचएन १ प्रशिक्षण संस्थांची प्रवेश क्षमता ही ३० आहे.

एलएचव्ही प्रशिक्षण अभ्यासक्रम :-

हा सहा महिन्यांचा प्रमोशनल अभ्यासक्रम खालील प्रशिक्षण संस्थेत राबविला जातो प्रतिवर्षी ४७० एल एच व्ही प्रशिक्षणार्थीस प्रशिक्षण दिले जाते.

अ. क्र.	परिचर्या संस्थेचे नाव	मंजूर कोटा
१.	कामा आणि आल्ब्लेस रुग्णालय मुंबई	५०
२.	सीपीआर रुग्णालय कोल्हापूर	३५
३.	जिल्हा स्त्री रुग्णालय अकोला	५०
४	जिल्हा रुग्णालय नांदेड	५०
५	डागा रुग्णालय नागपूर	५०
एकूण		२३५

नवीन प्रस्तावित योजना :-

- १) मराठवाडा कालबद्ध कार्यक्रमांतर्गत प्रस्तावित कॉलेज.

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	प्रशिक्षणाचे नाव	मंजूर	कार्यरत	अद्याप कार्यरत नाही
१	जालना	बेसिक बीएस्सी नर्सिंग महाविद्यालय	प्रस्तावित-१	०	१

२) सेंटर ऑफ एक्सलन्स (Center of excellence)

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	प्रशिक्षणाचे नाव	मंजूर	कार्यरत	अद्याप कार्यरत नाही
१	पुणे	पोस्ट बेसिक डिप्लोमा इन सायकॅट्रीक नर्सिंग	प्रस्तावित-१	०	१
२	ठाणे		प्रस्तावित-१	०	१

३) नॅशनल हेल्थ पॉलिसी २०१७ अंतर्गत व केंद्र शासन पुरस्कृत योजनेअंतर्गत जीएनएस नर्सिंग स्कूलचे बेसिक बीएस्सी कॉलेजमध्ये श्रेणीवर्धन

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नांव	प्रशिक्षणाचे नाव	मंजूर	कार्यरत	अद्याप कार्यरत नाही
१	नाशिक	बेसिक बीएस्सी नर्सिंग महाविद्यालय	प्रस्तावित-१	०	१
२	सातारा		प्रस्तावित-१	०	१
२	सिंधुदुर्ग		प्रस्तावित-१	०	१

४) नॅशनल हेल्थ पॉलिसी २०१७ अंतर्गत व राज्य शासनास जीएनएम नर्सिंग स्कूलचे बेसिक बीएससी कॉलेजमध्ये श्रेणीवर्धन करणेबाबत प्रस्ताव सादर

अ. क्र.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्राचे नाव (जीएनएम)	
१.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. ठाणे.	११.परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. बीड.
२.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. रायगड.	१२. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. नांदेड.
३.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. रत्नागिरी.	१३. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. उस्मानाबाद.
४.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. जळगाव.	१४. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. वाशिम.
५.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. अहमदनगर.	१५. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. अमरावती.
६.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. नंदूरबार.	१६. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र जि. स्त्री रु. अमरावती.
७.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. मालेगाव जि. नाशिक.	१७. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. चंद्रपूर.
८.	परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सा. रु. जालना.	१८. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. भंडारा.
९.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. परभणी.	१९. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. गडचिरोली.
१०.	परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र सा. रु. हिंगोली.	२०. परिचर्या प्रशिक्षणकेंद्र जि. स्त्री. रु. गोंदीया.

५) सार्वजनिक आरोग्य विभागातर्गत परिचारीकांची माहिती :-

अ.क्र.	संवर्ग	मंजूर	भरलेली	रिक्त
१.	अधिसेविका वर्ग -३	३४	३	३१
२.	सहाय्यक अधिसेविका	१४०	११	१२९
३.	पाठ्यनिर्देशिका / शुश्रूषा अधिकारी चिकित्सालयीन निर्देशिका	२६९	१२०	१४९
४.	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका निर्देशिका	११	१	१०
५.	सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका	२४९	११५	१३४
६.	मनोरुग्ण तज्ञ परिचारीका	१४७	५६	९१
७.	बालरुग्ण तज्ञ परिचारीका	१३४	३९	९५
८.	परिसेविका	११४९	७०८	४४१
९.	अधिपरिचारीका	९०२४	६८९५	२१२९
१०.	एल. एच. व्ही..	२५९०	२३१४	२७६
११.	ए. एन. एम.	१६२६०	१०८५५	५४०५
एकुण -		३०००७	२१११७	८८९०

६) शुश्रूषा कक्षातर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

अ) सध्या कार्यरत नर्सिंग स्कूल विषयक कार्यवाही :-

- प्रवेश प्रक्रीया.
- लेखाशिर्षनिहाय नर्सिंग स्कूलसाठी आवश्यक अनुदान उपलब्धता.
- विद्यार्थिनींचे विद्यावेतन.
- वसतीगृह व स्कूलविषयक आर्थिक, भौतिक व प्रशासकीय अडचणीवर मार्गदर्शन व कार्यवाही.
- प्रशिक्षणार्थीच्या अडचणी/तक्रारीवर मार्गदर्शन व कार्यवाही.
- नर्सिंग स्कूलला भेटी

ब) नवीन नर्सिंग स्कूल सुरु करणे/पदनिर्मिती/बजेट/पुरवणी-मागणी/बांधकाम/वाहन. व्यवस्था

क) राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानातर्गत नर्सिंग स्कूलसाठी अनुदान खर्चाचा अहवाल, मार्गदर्शन व पीआयपी बाबत मागणी करणे.

ड) परिचारीकांच्या आस्थापनाविषयक, सेवा प्रवेश नियम, बदली, प्रतिनियुक्ती, उच्च शिक्षण, अध्ययन रजा,समावेशन, न्यायालयीन प्रकरणे, लोकायुक्त प्रकरणे, माहिती अधिकार व इतर सेवाविषयक बाबीवर कार्यवाही करणे.

इ) सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचा आराखडा तयार करणे/ राज्य प्रशिक्षण धोरण ठरविणे.

फ) राष्ट्रीय पन्लोरॅन्स नाईटिंगेल पुरस्कार.

ग) विविध परिचारीका संघटनांच्या मागण्यांवर कार्यवाही करून तोडगा काढणे व परिचारीकांच्या जास्तीत जास्त अडचणी/समस्या सोडविण्यासाठी दर तीन महिन्यांनी संघटनांच्या पदाधिकाऱ्यांशी बैठका घेणे व आवश्यक कार्यवाही करणे.

७ गतवर्षी व सुरु असलेल्या सर्वात महत्वपूर्ण निर्णय/उल्लेखनिय कामगिरी :-

- १) सन २०२० या वर्षाची एएनएम व बी जीएनएम प्रवेश प्रक्रिया ही ऑनलाईन पध्दतीने महाआयटीद्वारे राबविण्यात येणार आहे.
- २) परिचारीका संवर्गाचा सुधारीत सेवा प्रवेश नियम अंतिम मान्यतेसाठी शासनास सादर.
- ३) एकूण ३३ परिचारीकांना सन २०१९-२०२० या शैक्षणिक वर्षात उच्चशिक्षणासाठी पाठविण्यात आले.
- ४) महापदभरती प्रक्रियेसाठी राज्यस्तरीय संवर्गातील ४ संवर्ग व उपसंचालक स्तरावरील अधिपरिचारीका यांच्या रिक्त पदाची जाहिरात देण्यात आलेली आहे.
- ५) समुपदेशनाद्वारे प्रशासकिय बदल्या करण्यात आलेल्या आहेत.
- ६) जीएनएम नर्सिंग स्कूलचा बेसिक बीएस्सी नर्सिंग कॉलेज मध्ये श्रेणीवर्धन करण्याबाबतचा प्रस्ताव केंद्र शासनास सादर, करण्यात आलेला होता. सादर सादर करण्यात आलेला प्रस्तावास मंजूरी मिळालेली असून केंद्र शासनाकडून ३ जीएनएम नर्सिंग स्कूल सातारा नाशिक व सिंधुदुर्ग यांना प्रत्येकी ६.०० कोटी याप्रमाणे एकूण १८ कोटीचा निधी प्राप्त झालेला आहे.
- ७) २ परिचारीकांना राष्ट्रीय फ्लेरेन्स नाईटिंगेल पुरस्कार सन २०१९ हा प्राप्त झाला.
- ८) नॅशनल नोडल सेंटर वर्धा येथे परिचर्या प्रशिक्षण केंद्रातील शिक्षकांना ६ पाठवडयाचे शुश्रूषा सेवांच्या बळकटीकरणाकरीता प्रशिक्षण देण्यात येते.
- ९) केंद्र शासन पुरस्कृत योजनेअंतर्गत व मराठवाडा विकास योजनेअंतर्गत एकूण ११ परिचर्या प्रशिक्षण केंद्र सुरु करण्यात आलेले असून सादर

स्कूलसाठी केंद्र शासनाद्वारे प्राप्त निधीचे लेखापरिक्षण करण्यात आलेले आहे.

- १०) बेसिक बीएस्सी नर्सिंग कॉलेजचे सेवाप्रवेश नियम शासनास सादर करण्याची कार्यवाही संचालनालयस्तरावर सुरु आहे.
- ११) बंधपत्रीत अधिपरिचारीकांच्या सेवा नियमित करणेसाठी दि. २२-९-२०१९ रोजी विशेष लेखी परिक्षा अयोजित करण्यात आली.
- १२) राज्यस्तरीय पदांची सरळसेवा बिंदुनामावलीची नोंद वही मा. आयुक्त मागास वर्गीय कक्ष यांच्याकडून प्रमाणित करण्यात आली. व पदोन्नतीची बिंदुनामावली मा. आयुक्त मागास वर्गीय कक्ष यांच्याकडून प्रमाणित करण्यासाठी ची कार्यवाही सुरु आहे.
- १३) सन २०१८ व सन २०१९ ची अंतिम सेवाज्येष्ठता यादी व सन २०२० ची अंतरिम सेवाज्येष्ठता यादी संकेतस्थहावर प्रसिद्ध करण्यात आली.
- १४) सन २०१९ मध्ये पाठयनिर्देशिका, सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका, बालरुग्णतज्ञ परिचारीका, मनोरुग्ण तज्ञ परिचारीका यांची एकूण ४५१ पदांची सरळसेवेद्वारे भरण्याबाबत जाहीरात देण्यात आलेली आहे.
- १५) केंद्र शासन पुरस्कृत योजनेतील नर्सिंग स्कूलला सन २०१९ मध्ये परवणी मागणी द्वारे रु. १०.२७ लक्ष एवढा निधी मंजूर करून घेण्यात आला.
- १६) कुंवर तिलकसिंह सामान्य रुग्णालय गोंदीया येथील नर्सिंग स्कूलचा केंद्र शासनाचा ५० टक्के हिस्सा रु. ३३७.९१ लक्ष इतका निधी अर्थसंकल्पित करण्यात आला.
- १७) अधिसेविका, सहायक अधिसेविका व सार्वजनिक आरोग्य परिचारीका निर्देशिका या पदांच्या पदोन्नतीसाठीचा सन २०२० ची अंतिम एकत्रित सेवाज्येष्ठता यादी संकेतस्थळावर प्रसिध्दी करण्यात आलेली आहे.

१५. साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम

१) प्रस्तावना :-

जलजन्य आजारांचे दैनंदिन स्वरूपातील संनियंत्रणाचे महत्वपूर्ण कार्य साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांमार्फत केले जाते. साथरोग रुग्णसंख्येत एखाद्या ठिकाणी ठराविक वेळेत अचानक वाढ झाल्यास त्याला साथरोग उद्रेक म्हणतात. आपल्याला आढळणाऱ्या दैनंदिन रुग्णांमध्ये प्रामुख्याने ताप, अतिसार, खोकला इत्यादि लक्षणांचे रुग्ण जास्त प्रमाणात असतात. ही लक्षणे असणारे बरेचसे रोग संसर्गजन्य असतात साथरोग आजाराबाबत रुग्ण संख्या मर्यादित राहिल व पर्यायाने मृत्यु टाळता येईल यादृष्टीने विशेष प्रयत्न केले जातात. यासाठी गावभेटीमध्ये आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत घरोघरी सर्वेक्षण केले जाते. आजारी व्यक्ती ओळखून त्वरित औषध उपचार केला जातो साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत गॅस्ट्रो, कॉलरा, अतिसार, काविळ, विषमज्वर या आजारांचे संनियंत्रण केले जाते.

२) उद्दीष्ट्ये :-

- १) जलजन्य आजारांचे उद्रेक टाळण्यासाठी प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपाययोजना करणे.
- २) जिल्हास्तरीय आरोग्य यंत्रणेस वेळोवेळी आवश्यक त्या मार्गदर्शक सूचना देणे.
- ३) पाणी गुणवत्ता नियंत्रण.
- ४) ब्लिचिंग पावडर गुणवत्ता नियंत्रण.
- ५) जलजन्य आजारांचे रुग्ण व मृत्यु कमी करण्यासाठी प्रयत्न करणे.
- ६) जलजन्य आजार टाळण्यासाठी सर्वसामान्य जनतेचे आरोग्य शिक्षण.
- ७) पाणीपुरवठा विभाग, ग्रामविकास आणि नागरी विकास विभागाशी आंतरविभागीय समन्वय ठेवणे.

३) अंमलबजावणी :-

राज्यस्तरावरील साथ रोग नियंत्रण कक्ष सहसंचालक आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे १ यांच्या अधिपत्याखाली स्थापन करण्यात आला आहे. या कक्षामार्फत राज्यातील साथरोग नियंत्रणासाठी आवश्यक ते मार्गदर्शक, पर्यवेक्षण केले जाते.

७) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती :-

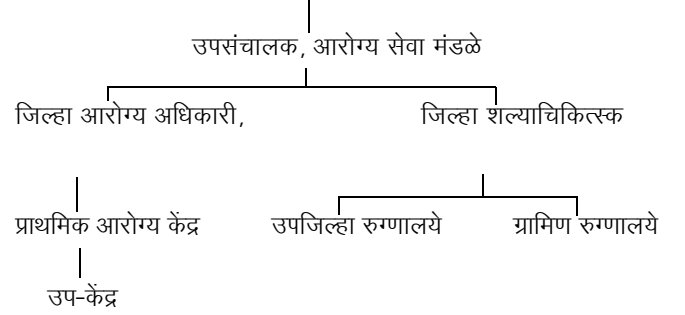
जलजन्य आजारांची मागील पाच वर्षांची आकडेवारी दर्शविणारा तक्ता (साथउद्रेक)

रोगाचे नाव	२०१६			२०१७			२०१८			२०१९			२०२० (ऑक्टोबर)		
	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
कॉलरा	८	९६३	४	१	३	०	५	२४७	४	२	२२३	३	०	०	०
गॅस्ट्रो	४४	१८९२	१४	९	६०४४	१	२४	९६५	७	९	४६७	०	२	१०४	०
अतिसार	५२	२८८१	७	३३	२१८०	२	१८	८०५	२	१७	८३१	०	९	१०६३	०
काविळ	११	२५६	५	७	३२२	०	१०	१९३	०	११	६१८	०	१	७	०
विषमज्वर	१	२०	०	०	०	०	१	७९	०	२	६१	०	०	०	०
एकूण	११६	६०१२	३०	५०	८५४९	३	५८	२२८९	१३	४१	२२००	३	१२	११७४	०

(उ - उद्रेक, ला- लागण, मृ-मृत्यु)

४) सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

सहसंचालक आरोग्य सेवा, (हिवताप, हत्तीरोग व जलजन्यरोग) पुणे १

५) मनुष्य बळ :-

साथरोग नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत एकही पद मंजूर नाही. पटकी नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत मंजूर असलेल्या एकूण २३ (राजपत्रित २ व अरापत्रित २१) अधिकारी/कर्मचाऱ्यांमार्फत तसेच आरोग्य सेवेतील उपलब्ध कर्मचाऱ्यांमार्फत हा कार्यक्रम राज्यात राबविला जातो.

६) कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम :-

जलजन्य आजार नियंत्रण कार्यक्रम अंतर्गत पाणी गुणवत्तासंनियंत्रणाद्वारे वर्षातून दोनवेळा स्वच्छता सर्वेक्षण करण्यात येते. पावसाळ्यापूर्वी माहे मे जून मध्ये व पावसाळ्यानंतर माहे ऑक्टोबर नोव्हेंबर मध्ये सदर सर्वेक्षण करण्यात येते. या सर्वेक्षणामुळे जलजन्य आजारांच्या संभाव्य साथीची सूचना मिळते. याद्वारे समस्या ग्रस्त गावांना/ग्रामपंचायतींना लाल कार्ड वाटप करण्यात येवून साथनियंत्रणाच्या दृष्टीने दुषीत पाणी पुरवठा असणाऱ्या अतिजोखमीच्या गावांबाबत दक्षता घेण्यात येते. जी समस्या ग्रस्त गावे नाहीत त्यांना हिरवे कार्ड वाटप करण्यात येते. माहे एप्रिल २०२० मध्ये झालेल्या स्वच्छता सर्वेक्षणात खालील प्रमाणे लाल व हिरव्या कार्डांचे वाटप करण्यात आले आहे.

माहे एप्रिल, २०२० मध्ये झालेले सर्वेक्षण

एकूण ग्रामपंचायती	लाल कार्ड वाटप केलेली गावे	हिरवे कार्ड वाटप केलेली गावे	पिवळे कार्ड वाटप केलेली गावे
२७८८०	४९	२३६५४	४१७७

जलजन्य आजार (साथउद्रेक व तुरळक स्वरुपात)

रोगाचे नाव	२०१६		२०१७		२०१८		२०१९		२०२० (ऑक्टोबर)	
	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ	ला	मृ
कॉलरा	९६३	४	९९	०	३५६	४	२४५०	०	०	०
गॅस्ट्रो	२३२९०३	१४	९८१४०	२	६१००३	७	५५०९७	०	१९५७८	०
अतिसार	९३२०२१	७	८६३९०८	१	६५५३४७	२	७३८४८०	०	३६१३६१	०
काविळ	६६५५	५	६२४८	०	४४६३	०	४२८०	०	९५०	०
विषमज्वर	१२३५७४	०	६५४६४	०	७२४५३	०	७२८७६	०	२०४१७	०
लेप्टो.	३१५	१२	३९८	१८	३०९	१३	६८४	१५	४२	०
एकूण	१२९६४८३	४३	१०३४२५७	२१	७९३९३१	२६	८७३६६२	१८	४०२३४८	०

ला - लागण मू - मृत्यू

प्रतिबंधात्मक व नियंत्रणात्मक उपयायोजना :-

जलजन्य आजाराचे उद्रेक टाळण्यासाठी या कार्यालयामार्फत कृती योजना तयार करुन खालील प्रमाणे कार्यवाही करण्यांत येते.

१) जोखमीच्या गावांची यादी तयार करणे :- अशा गावांच्या ग्रामपंचायतीना लाल रंगाचे कार्ड देवून साथरोग प्रतिबंधात्मक कार्यवाही करण्याची सूचना देण्यात येते. व जोखमीच्या नसलेल्या गावांना हिरव्या रंगाचे कार्ड देण्यात येते. मध्यम जोखमीच्या गावांना पिवळे कार्ड दिले जाते.

२) पाणी पुरवठ्याच्या पाईपमधील असलेल्या गळत्या शोधणे व दुरुस्ती करणे.

३) सार्वजनिक विहीरी व कुपनलिकांच्या पाण्याची जिल्हा, राज्य आरोग्य प्रयोग शाळांमार्फत नियमित तपासणी करणे.

४) ग्रामपंचायत नगरपालिका/महानगरपालिका अथवा जिल्हा परिषद यांच्या अंदाज पत्रकांत ब्लिचिंग पावडरच्या खरेदीबाबत पाठपुरावा करणे.

५) साथरोग नियंत्रणासाठी औषधांचा व इतर साहित्यांचा पुरेसा साठा नगरपालिका, जिल्हा परिषदा व महानगरपालिका यांचेकडे उपलब्ध असतो. तसेच या कार्यालयामार्फतही अत्यावश्यक औषध साठा पुरविला जातो.

६) पिण्याच्या पाण्याची नियमित तपासणी करुन शुध्द पाणी पुरवठा करण्याबाबत संनियंत्रण करणे.

७) रुग्ण सर्वेक्षण करणे साथरोगाच्या नियंत्रणासाठी प्रत्यक्ष सर्वेक्षण नियमित चालू असते. नियमित सर्वेक्षण हे तुरळक रुग्ण व सहवासित शोधणे यासाठी देखील उपयोगी ठरते.

८) सर्व साथीच्या आजाराच्या रुग्णांवर तसेच सहवासितांवर उपचार करण्यासाठी सर्व ग्रामीण रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्र याठिकाणी उपचार व्यवस्था सुसज्ज ठेवण्यात येते.

आर्थिक तरतूद :-

योजनेचे नांव व उपशिर्ष	अर्थसंकल्पीय तरतूद (लाखात)					सुधारित तरतूद (लाखात)					प्रत्यक्ष खर्च (लाखात)				
	१६-१७	१७-१८	१८-१९	१९-२०	२०-२१ (ऑक्टोबर अखेर)	१६-१७	१७-१८	१८-१९	१९-२०	२०-२१ (ऑक्टोबर अखेर)	१६-१७	१७-१८	१८-१९	१९-२०	२०-२१ (ऑक्टोबर अखेर)
साथरोग नियंत्रण कार्यक्रम १०१ (०१) (४५) सानिका (२२१०४२८६)	१०१६	१०१६.००	१०.१६	१०.१६	१०.४६	८१२.८०	८१२.८०	८.१२	६.०९	०	२८५	८०२.५२	८.१२	०	०

योजनेचे नांव व उपशिर्ष	अर्थसंकल्पीय तरतूद (लाखात)					सुधारित तरतूद (लाखात)					प्रत्यक्ष खर्च (लाखात)				
	१६-१७	१७-१८	१८-१९	१९-२०	२०-२१ (ऑक्टोबर अखेर)	१६-१७	१७-१८	१८-१९	१९-२०	२०-२१ (ऑक्टोबर अखेर)	१६-१७	१७-१८	१८-१९	१९-२०	२०-२१ (ऑक्टोबर अखेर)
पटकी नियंत्रण कार्यक्रम १०१ (पाच) सानिका (२२१००६२९)	१८.४१	४३.२०	१४८.७२	१७१.८१	१९४.५०	१८.४१	४३.२०	१४८.७२	१७१.८१	१९४.५०	१३.९१	४३.२०	१२८.०५	१२५.८५	९१.००

पटकी नियंत्रण कार्यक्रम

प्रस्तावना :- पटकी (कॉलरा) हा माणसाला होणारा जलजन्य आजार दुषित पाण्यामुळे पसरणारा आहे. या आजाराचा अधिश्यन कालावधी अत्यल्प असल्याने कॉलराची साथ अत्यंत वेगाने पसरू शकते. इतर कोणत्याही जलजन्य आजाराच्या तुलनेत कॉलरा आजारामध्ये मृत्यूचे प्रमाण अधिक असते. व्हीबीओ कॉलरी ओ-१, व्हीबीओ कॉलरी नॉन ओ-१ (एल टॉर), व्हीबीओ कॉलरी ओ १३९ या जिवाणूमुळे हा रोग होतो. जुलाब व उलट्या हे या रोगाची प्रमुख लक्षणे असून योग्य उपचाराभावी जलशुष्कता होवून रुग्णाचा मृत्यू होतो.

मूळ उद्दीष्ट :- पटकी रोगाचा प्रादुर्भाव अधिकाधिक कमी करून तो सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न राहणार नाही. या दृष्टीने प्रयत्न करणे

वर्षनिहाय पटकी लागण-मृत्यूची आकडेवारी

(साथ व तुरळक स्वरूपात)

अ. क्र.	पटकी	-	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९	२०२० (ऑक्टो)
१.	पटकी लागण संख्या	-	९६३	९९	३५६	२४५	०
२.	पटकी मृतांची संख्या	-	४	०	४	३	०

अंमलबजावणी :-

पटकी रोगाचा प्रादुर्भाव अधिकाधिक कमी करून तो सार्वजनिक आरोग्याचा प्रश्न राहणार नाही. हे उद्दिष्ट प्राप्त होण्याकरिता लागणग्रस्त भागाचे सर्वेक्षण तसेच लागणग्रस्त भागाचे आजूबाजूचे सर्वेक्षण, पिण्याच्या पाण्याचे नियमितपणे निर्जंतुकीकरण व रोगाचे निदान त्वरित होण्याच्या दृष्टीने साथीनंतर रुग्णांवर सत्वर औषधोपचार, सहवासितांवर औषधोपचार, आरोग्य शिक्षण इत्यादी उपाययोजना करण्यात येतात.

यॉज निर्मूलन कार्यक्रम

प्रस्तावना :- चंद्रपूर व गडचिरोली या दोन जिल्ह्यांमध्ये यॉज या रोगाचे रुग्ण आढळून येतात, असे दिसून येते. सन २००१ ते २००७ दरम्यान घेतलेल्या शोध मोहिमेमध्ये यॉजचा एकही रुग्ण आढळलेला नाही. दिनांक १४ जुलै, २०१६ रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेने भारताला यॉज मुक्त म्हणून घोषित केले आहे.

उद्दीष्ट :- भारत सरकारच्या राष्ट्रीय रोग नियंत्रण केंद्र नॅशनल सेंटर फॉर डिस्सीज कंट्रोल दिल्ली या संस्थेने सूचविल्यानुसार अधिकाधिक यॉज रुग्ण शोधून काढण्यासाठी सरो सर्वेक्षण करणे.

इन्फ्रास्ट्रक्चर (मूलभूत रचना) :- या कार्यक्रमाखाली एकही पद मंजूर नसून आरोग्य सेवेतील उपलब्ध कर्मचाऱ्यांमार्फत हा कार्यक्रम राज्यात राबविला जातो.

वर्षनिहाय चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यातील यॉज रुग्णांची माहिती

अ. क्र.	जिल्हा	२०१६		२०१७		२०१८		२०१९		२०२० (ऑक्टोबर)	
		संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण	संशयीत	रुग्ण
१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

अंमलबजावणी :-

चंद्रपूर व गडचिरोली जिल्ह्यात वर्षातून दोन वेळा जून व नोव्हेंबर मध्ये यॉज रुग्ण शोध मोहिम राबविण्यात येते. त्या दृष्टीने संबंधित मंडळ व जिल्हास्तरीय अधिकारी व कर्मचारी हे कृती योजनेनुसार कार्यवाही करतात. तथापि, २००१ पासून चंद्रपूर व गडचिरोली या जिल्ह्यात व महाराष्ट्रात एकही यॉज रुग्ण आढळून आला नाही.

१५.५ जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक स्थिती तुलनात्मक माहिती महाराष्ट्र राज्य

अ. क्र.	जिल्हे	कॉलरा														
		२०१६			२०१७			२०१८			२०१९			२०२० (ऑक्टोबर)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३.	ठाणे	३	७	१	०	०	०	१	१८	१	०	०	०	०	०	०
४.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	१	१९५	२	०	०	०	०	०	०
९.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	कोल्हापूर	२	५१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	२२३	३	०	०	०
१३.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	औरंगाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	बीड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	उस्मानाबाद	०	०	०	०	०	१	३	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	अकोला	०	०	०	०	०	०	१	१३	१	०	०	०	०	०	०
२४.	अमरावती	१	६४	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	२	२१	०	०	०	०	०	०	०
२७.	वाशिम	१	३०	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	नागपूर	१	८११	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	वर्धा	१	४	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण		८	९६३	४	०	०	१	८	२४७	४	२	२२३	३	०	०	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती-गॅस्ट्रो

अ.	जिल्हे	गॅस्ट्रो														
		२०१६			२०१७			२०१८			२०१९			२०२० (ऑक्टोबर)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	१	५३	०	०	०	०	
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	१	५७	०	०	०	०	
३.	ठाणे	५	१२९	०	०	०	०	२	७४	०	०	०	०	०	०	
४.	पालघर	४	३३	२	१	१७	०	१	१९	०	१	९	०	०	०	
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	१	१३४	२	०	०	०	०	०	
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
८.	अहमदनगर	५	२८२	०	०	०	०	१	८४	०	०	०	०	०	०	
९.	नाशिक	१	३०	०	०	०	०	१	७३	१	०	०	०	०	०	
१०.	पुणे	१	३२	०	०	०	०	०	०	१	३१	०	०	०	०	
११.	सोलापूर	२	२५१	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
१२.	कोल्हापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	३९	०	
१३.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
१४.	सातारा	०	०	०	०	०	०	१	४५	२	०	०	०	०	०	
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
१६.	औरंगाबाद	१	९	१	१	५८२५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
१७.	जालना	१	९३	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
१८.	परभणी	३	२०४	०	१	३२	०	१	२९	०	०	०	०	१	६५	
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
२०.	बीड	१	३७	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
२१.	लातूर	०	०	०	१	१७	१	०	०	०	०	०	०	०	०	
२२.	नांदेड	२	३२३	०	१	७०	०	३	१६८	०	०	०	०	०	०	
२३.	उस्मानाबाद	२	७२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
२४.	अकोला	१	१६	०	१	१७	०	३	३८	०	०	०	०	०	०	
२५.	अमरावती	२	६५	०	०	०	०	८	२२६	२	२	४५	०	०	०	
२६.	बुलढाणा	१	५५	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
२७.	यवतमाळ	२	४०	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
२८.	वाशिम	२	३४	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
२९.	भंडारा	१	२६	०	१	९	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	१	५३	०	०	०	०	०	०	
३१.	चंद्रपूर	३	९१	२	०	०	०	१	२२	०	२	२६०	०	०	०	
३२.	गडचिरोली	१	१८	२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
३३.	नागपूर	२	२५	१	२	५७	०	०	०	१	१२	०	०	०	०	
३४.	वर्धा	१	२७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	
एकूण -		४४	१८९२	१४	९	६०४४	१	२४	९६५	७	९	४६७	०	२	१०४	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती - अतिसार

अ. क्र.	जिल्हे	२०१६			२०१७			२०१८			२०१९			२०२० (ऑक्टोबा.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	२	३३	१	०	०	०	१	५०	०	१	३२	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	२	७४	०	१	८३	०	०	०	०	१	२६	०	०	०	०
३.	ठाणे	७	५५०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	धुळे	३	६८	१	१	१७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	नदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	४	११२	४	३	१६६	१	१	८०	२	१	३२	०	१	४१	०
७.	अहमदनगर	१	७९	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१४	०
८.	नाशिक	६	६९७	०	२	२९१	०	०	०	०	१	८८	०	०	०	०
९.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	कोल्हापूर	२	९९	०	४	२६०	०	४	१९७	०	३	१०५	०	३	७८४	०
१२.	सांगली	२	११५	०	३	९३	०	२	६४	०	२	१२५	०	०	०	०
१३.	सातारा	०	०	०	१	७१	०	१	७५	०	०	०	०	१	१४१	०
१४.	सिंधुदुर्ग	३	१०१	०	१	१४	०	१	१५	०	०	०	०	१	४९	०
१५.	औरंगाबाद	२	५९	०	१	१८१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	जालना	१	१८	०	०	०	०	१	६९	०	०	०	०	०	०	०
१७.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	हिंगोली	१	४२	०	१	४५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	बीड	०	०	०	१	१४	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	लातूर	०	०	०	३	४८	०	४	४८	०	०	०	०	०	०	०
२१.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	उस्मानाबाद	१	२१	०	१	३६७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	अकोला	१	३०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अमरावती	१	२५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२४	०
२५.	बुलढाणा	०	०	०	५	१५५	०	१	३०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	यवतमाळ	१	२१	१	१	२	१	०	०	०	१	४८	०	०	०	०
२७.	वाशिम	०	०	०	१	२१	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	भंडारा	३	२७४	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	गोंदिया	१	८८	०	०	०	०	०	०	३	८०	०	०	०	०	०
३०.	चंद्रपूर	१	६८	०	१	९२	०	०	०	२	२४७	०	०	०	०	०
३१.	गडचिरोली	१	८	०	०	०	०	०	०	२	४८	०	०	०	०	०
३२.	नागपूर	३	२४९	०	१	२८	०	१	१२१	०	०	०	०	१	१०	०
३३.	वर्धा	१	२६	०	१	२३२	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३४.	पालघर	२	२४	०	०	०	०	१	५६	०	०	०	०	०	०	०
एकुण		५२	२८८१	७	३३	२१८०	२	१८	८०५	२	१७	८३१	०	९	१०६३	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती -काविळ

अ. क्र.	जिल्हे	२०१६			२०१७			२०१८			२०१९			२०२० (ऑक्टो.)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	४	१३८	३	१	३९	०	१	३२	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	१	२१०	०	०	०	०	०	०	०	१	७	०
३.	ठाणे	५	८८	१	०	०	०	०	०	०	१	२९७	०	०	०	०
४.	पालघर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	१	५९	०	०	०	०
५.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	कोल्हापूर	२	३०	१	१	१५	०	१	३२	०	६	७७	०	०	०	०
१३.	सांगली	०	०	०	२	४४	०	५	७०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सातारा	०	०	०	०	०	०	२	५०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	१	७	०	१	९	०	१	१८	०	०	०	०
१६.	औरंगाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	१	७	०	०	०	०	०	०	०
२०.	बीड	०	०	०	१	७	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	उस्मानाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	०	१	२४	०	०	०	०	०
२६.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	१	१४३	०	०	०	०	०
२८.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३४.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
एकूण :		११	२५६	५	७	३२२	०	१०	२००	०	११	६१८	०	१	७	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

जिल्हानिहाय जलजन्य आजार साथ उद्रेक वर्ष निहाय तुलनात्मक स्थिती -विषमज्वर

अ. क्र.	जिल्हे	२०१६			२०१७			२०१८			२०१९			२०२० (ऑक्टोबर)		
		उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ	उ	ला	मृ
१.	रायगड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२.	रत्नागिरी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	२	६१	०	०	०	०
३.	ठाणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
४.	धुळे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
५.	नंदुरबार	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	जळगाव	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
७.	अहमदनगर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	नाशिक	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
९.	पुणे	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१०.	सोलापूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
११.	कोल्हापूर	०	०	०	०	०	१	७९	०	०	०	०	०	०	०	०
१२.	सांगली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१३.	सातारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१४.	सिंधुदुर्ग	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१५.	औरंगाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१६.	जालना	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१७.	परभणी	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१८.	हिंगोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
१९.	बीड	१	२०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२०.	लातूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२२.	उस्मानाबाद	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२३.	अकोला	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२४.	अमरावती	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२५.	बुलढाणा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२६.	यवतमाळ	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२७.	वाशिम	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२८.	भंडारा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२९.	गोंदिया	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३०.	चंद्रपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३१.	गडचिरोली	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३२.	नागपूर	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
३३.	वर्धा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
	एकुण	१	२०	०	०	०	०	१	७९	०	२	६१	०	०	०	०

टिप :- उ :- उद्रेक, ला : लागण, मृ :- मृत्यू

अ. क्र.	जिल्हे/मनपा	लेप्टोस्पायरोसिस									
		२०१६		२०१७		२०१८		२०१९		२०२० (ऑक्टो. अखेर)	
		लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
१.	बृहन्मुंबई	२३०	९	२३९	७	२१८	१२	२८१	११	१९४	६
२.	ठाणे	१	०	१	०	०	०	१	१	०	१
३.	ठाणे मनपा	५	१	५	३	४	०	१५	३	०	३
४.	कल्याण मनपा	०	०	०	०	१	१	०	०	०	०
५.	नवी मुंबई मनपा	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
६.	वसई विरार मनपा	१	०	१	१	०	०	०	०	०	०
७.	भिवंडी मनपा	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०
८.	मिरा-भाईंदर मनपा	०	०	०	०	०	०	२	०	०	०
९.	रायगड	०	०	२०	१	०	०	०	०	०	०
१०.	रत्नागिरी	६३	०	२१	०	४२	०	४	०	०	०
११.	पालघर	०	०	०	०	३	०	६	०	६	०
१२.	पुणे	०	०	०	०	०	०	४	०	१	०
१३.	पुणे मनपा	०	०	१२	१	२	०	१७	०	१	०
१४.	पिंपरी चिंचवड मनपा	०	०	१	०	०	०	०	०	०	०
१५.	कोल्हापूर	०	०	२	२	०	०	०	०	०	०
१६.	सिंधुदुर्ग	१३	१	९०	३	३९	०	३५६	०	९	०
१७.	सांगली	०	०	०	०	०	०	१	०	०	०
१८.	नागपुर	०	०	०	०	०	०	१	०	१	०
१९.	वर्धा	०	०	६	०	०	०	०	०	०	०
२०.	नांदेड	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
२१.	नाशिक	१	१	०	०	०	०	०	०	०	०
एकुण		३१५	१२	३९८	१८	३०९	१३	६८४	१५	२०४	६

नारु रोग निर्मूलन कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

नारु हा रोग फार वर्षापासून अस्तित्वात आहे. हा रोग एक प्रकारच्या कृमीमुळे (ड्रॅकॅनक्यूलस मेडिनेनसिस) होतो. सायक्लोप्स या किटक व पाण्याच्या माध्यमाद्वारे या रोगाचा प्रसार होतो. भारताप्रमाणे इतर देशामध्येही उदा. आफ्रिका, सुदान, अफगणिस्तान, इजिप्त, ब्रम्हदेश, इराक वेस्टइंडिज व दक्षिण अमेरिका इत्यादी देशात नारुचे रुग्ण आढळून येत होते.

भारतात नारु रुग्ण कर्नाटक, राजस्थान, मध्यप्रदेश, महाराष्ट्र, गुजरात या राज्यात आढळून येत होते. सन १९८० या साली महाराष्ट्र राज्यात केलेल्या सर्वेक्षणात एकूण ३० जिल्यापैकी १७ जिल्ह्यात नारुचे रुग्ण आढळून आले. होते मात्र सन १९९१ नंतर महाराष्ट्रात एकही स्थानिक नारु रुग्ण आढळला नाही. त्यामुळे दिनांक १ जानेवारी १९९४ पासून महाराष्ट्र राज्य हे नारु मुक्त झाले आहे. तथापि वर्षातून १ वेळ सर्वेक्षण करणे व आरोग्य शिक्षण देणे आवश्यक आहे.

उद्दीष्ट.- जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश नारु मुक्त झाल्याचे

फेब्रुवारी २००० मध्ये घोषित केले असले तरी जगातील काही देशामध्ये अद्यापही नारुचे रुग्ण आढळून येत असल्यामुळे नियमित नारु सर्वेक्षण करून नव्याने नारु रोगाचा प्रसार होण्यास प्रतिबंध करणे.

उपलब्ध यंत्रणा :-

राज्यातील विविध आरोग्य संस्थामध्ये उपलब्ध असलेल्या नियमित मनुष्यबळामार्फत सदर कार्यक्रम राबविण्यात येतो. मागील चार वर्षातील आकडेवारी निरंक.

मागील २० वर्षात नारुचा एकही रुग्ण आढळून आलेला नाही.

अंमलबजावणी :-

जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश नारु मुक्त झाल्याचे फेब्रुवारी २००० मध्ये घोषित केले आहे. तथापि जगातील काही देशांमध्ये अद्यापही नारुचे रुग्ण आढळून येतात. त्यामुळे यापुढे वर्षातून एकदा जून महिन्यामध्ये विशेष नारुरुग्ण शोध मोहिम राबविण्यात येते. राज्यात संशयित नारु रुग्णाचे बाबतीत त्वरीत उपचारात्मक व प्रतिबंधात्मक कार्यवाही केली जाते. तसेच आरोग्य शिक्षणामार्फत नारु रोगाबाबत जनजागृती करण्यात येते.

स्वाईन फ्ल्यू एच १ एन १

स्वाईन फ्ल्यूची लक्षणे :- घसा दुखणे, ताप, खोकला, अंगदुखी, जुलाब इत्यादी.

महाराष्ट्रातील स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) चा पहिला रुग्ण कस्तुरबा रुग्णालय, मुंबई येथे दिनांक १८/६/२००९ रोजी दाखल झाला. हा रुग्ण न्युजर्सी अमेरिका येथून आला होता.

पुण्यातील स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) चा पहिला रुग्ण दिनांक २०/६/२००९ रोजी दाखल झाला.

स्वाईन फ्ल्यूमुळे राज्यातील पहिला रुग्णाचा मृत्यू जहांगीर हॉस्पिटल पुणे येथे दिनांक ३/८/२००९ रोजी सायंकाळी ५.१० वाजता झाला. सदर रुग्ण ही १४ वर्षाची मुलगी होती.

इन्फ्ल्यूएन्झा ए (एच १ एन १) रुग्णांची औषधोपचारासाठी "अ" "ब" "क" अशी वर्गवारी केली जाते.

राज्यातील सर्व आरोग्य केंद्राना आवश्यक ते औषधे व इतर

सामुग्रीचे वाटप करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय विषाणू संस्था, पुणे हाफकिन इन्स्टिट्यूट मुंबई व कस्तुरबा हॉस्पिटल, मुंबई आणि आय. जी. एम. सी. नागपूर येथे सदर आजाराच्या रोगनिदान सुविधा उपलब्ध आहेत. या शिवाय ३१ खाजगी प्रयोगशाळांनाही स्वाईन फ्ल्यू निदानाची मान्यता देण्यात आली आहे.

जिल्हा आर. आर. टी. सदस्यांचे स्वाईन फ्ल्यू आजारांचे प्रशिक्षण घेण्यात आले आहे.

स्वाईन फ्ल्यू (एच १ एन १) आजाराच्या उपचारासाठी खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांना मार्गदर्शक तत्वे प्रसिध्द करण्यात आली आहेत.

स्वाईन फ्ल्यू या आजाराबाबत वृत्तपत्र, हॅडबिल्स, होल्डींग, दूरचित्रवाणी वरील स्पॉटस् यामार्फत संदेश जनतेला देण्यात येतो.

एनफ्ल्यूएन्झा ए (एच १ एन १) सद्यःस्थिती

तपशील	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९	२०२० (ऑक्टो. अखेर)
एकूण तपासलेले रुग्ण	१६४१६६४	१८२३३२४	२२०२५५०	२४९६१४१	३२६९१५८	१३७६४९४
एकूण संशयित रुग्णांना	८७४९४	१८९९८	६११७६	५०८९७	४८६१८	१८३१७
टॅमिफ्ल्यू वाटप						
एकूण बाधित रुग्ण	८५८३	८२	६१४४	२५९४	२२८७	१२१
एकूण मृत्यू	९०५	२६	७७८	४६२	२४६	३

एनफ्ल्यूएन्झा-ए एच-१ एन-१(स्वाईन फ्ल्यू) पॉझिटिव्ह रुग्ण व मृत्यू

महिना	२०१५		२०१६		२०१७		२०१८		२०१९		२०२० (ऑक्टो.)	
	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
जानेवारी	६८	२१	१५	५	११	४	४	३	११७	२६	२०	०
फेब्रुवारी	१६६७	१२२	२७	४	४२	५	८	१	४०१	५२	३४	०
मार्च	२८९०	२७३	१८	६	३३८	८०	८	३	५८०	६६	५४	३
एप्रिल	५३१	८८	५	४	४५३	९३	९	१	३२८	३८	२	०
मे	१०६	२४	३	१	३०१	५३	३	१	१८८	१०	८	०
जून	४५	१५	०	०	७०८	४६	२	०	१०२	७	१	०
जुलै	२५७	१५	८	२	१६६०	१०२	६	३	२८२	१६	०	०
ऑगस्ट	१३५४	७२	२	३	११४५	१३५	१४०	२१	१७५	२१	१	०
सप्टेंबर	११३०	१३५	२	०	९०८	१५६	९८७	१९९	६१	८	१	०
ऑक्टोबर	४५६	१०२	०	०	४६५	८३	१२३४	१८४	३७	२	०	०
नोव्हेंबर	६७	३१	०	०	१०१	१९	१४५	३७	८	०	०	०
डिसेंबर	१२	७	७	२	१२	२	४८	९	८	०	०	०
एकूण	८५८३	९०५	८२	२६	६१४४	७७८	२५९४	४६२	२२८७	२४६	१२१	३

स्वाइन फ्ल्यू जिल्ह्यावार लागण मृत्यू

अ. क्र.	जिल्हा व मनपा	२०१५		२०१६		२०१७		२०१८		२०१९		२०२० (ऑक्टो.)	
		लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू	लागण	मृत्यू
१.	बृहन्मुंबई	३६२०	१३०	३	०	१२०८	२०	२३	०	६५४	३०	५४	०
२.	ठाणे मनपा	४१५	१५	१	०	५४५	२८	३६	६	१२९	७	३	०
३.	कल्याण	२०८	५	०	०	१८५	११	१७	०	९०	५	१	०
४.	नवी मुंबई	१५३	६	०	०	१३३	६	२८	०	४१	०	२	०
५.	भिवंडी	४	०	०	०	७	२	०	०	०	०	०	०
६.	मिरा भाईंदर	४३	३	०	०	१११	४	१३	२	४४	१	१	०
७.	उल्हासनगर	२३	०	०	०	५	३	०	०	०	०	०	०
८.	वसई विरार	४०	२	०	०	११८	६	१	०	११	०	०	०
९.	ठाणे	३९	२	०	०	११९	४	२	०	२	०	०	०
१०.	रायगड	४९	२	०	०	११५	७	१४	२	०	०	०	०
११.	पालघर	४	०	०	०	३३	३	२	१	१२	०	०	०
मुंबई मंडळ ठाणे		९८७	३५	४	०	२५७९	९४	१३६	११	९८३	४३	६१	०
१२.	पिंपरी चिंचवड	५२६	६४	९	२	३६७	४४	२३८	३५	१९	३	२	०
१३.	पुणे	४	०	६	४	१८६	६३	१४२	३६	०	०	०	०
१४.	पुणे मनपा	११२५	१५३	१५	४	३५९	५५	३४७	६५	१७६	५१	१०	०
१५.	ससून हॉस्पिटल पुणे एकुण	१००	३५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०
		१७५५	२५२	३४	१२	९१२	१६२	७२७	१३६	१९५	५४	१२	०
१६.	सोलापूर मनपा	४५	१०	०	०	१५८	३८	१११	८	०	०	१	१
१७.	सोलापूर	१०	३	०	०	११	५	८७	११	७	१	०	०
१८.	सातारा	६३	५	०	०	३६	१०	२८०	४३	१९	४	३	०
पुणे मंडळ		१८७३	२७०	३४	१२	२०५	५३	१२०५	१९८	२२१	५९	४	१
१९.	सांगली	७५	२६	०	०	९९	३०	६५	११	६	०	०	०
२०.	कोल्हापूर	१८६	४५	१	०	२७२	४९	१६३	३९	८३	२४	३	१
२१.	सिंधुदुर्ग	८	२	०	०	१६	६	२२	१	३१	०	०	०
२२.	रत्नागिरी	११	२	०	०	११९	२	५	२	०	०	५	०
कोल्हापूर मंडळ		२८०	७५	१	०	५०६	८७	२५५	५३	१२०	२४	८	१
२३.	अहमदनगर	७	४	०	०	१८८	५७	१७५	४२	५२	१०	४	०
२४.	धुळे	३८	७	१	०	२२	२	९	१	७	१	०	०
२५.	जळगाव	११	१	०	०	३०	८	३१	१०	२१	६	१	०
२६.	नंदुरबार	०	०	०	०	२	१	३	१	०	०	०	०
२७.	नाशिक	५०९	८८	१६	४	४५	७७	४३९	५६	३३०	३९	१३	०
नाशिक मंडळ		५६५	१००	१७	४	६९७	१४४	६५७	११०	४११	५६	१८	०

१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४
२८.	औरंगाबाद मनपा	११४	४९	६	२	९१	१७	१४	५	९६	९	३	०
२९.	औरंगाबाद	०	०	०	०	३३	१२	१४	६	०	०	२	०
३०.	हिंगोली	५	०	०	०	७	२	४	०	०	०	०	०
३१.	जालना	४	१	०	०	९	३	३	१	०	०	०	०
३२.	परभणी	२७	३	०	०	२५	५	३	२	०	०	२	०
औरंगाबाद मंडळ		१५०	५३	६	२	१६५	३९	३८	१४	९६	९	७	०
३३.	बीड	४०	३	०	०	३२	७	१६	६	१	०	०	०
३४.	लातूर	८६	२५	१	१	४८	११	१८	३	८	२	४	१
३५.	नांदेड	३२	८	१	१	१९	१	१८	३	५	०	०	०
३६.	उस्मानाबाद	९	३	०	०	१०	४	५२	१२	०	०	१	०
लातूर मंडळ		१६७	३९	२	२	१०९	२३	१०४	२७	१४	२	५	१
३७.	अकोला	८८	१९	८	३	९४	२०	३१	१०	२०	०	०	०
३८.	अमरावती	३१	०	०	०	१३०	२२	२१	३	२८	५	०	०
३९.	बुलढाणा	१६	२	०	०	४७	९	१५	४	४	२	०	०
४०.	वाशिम	५	१	०	०	१९	४	६	३	०	०	०	०
४१.	यवतमाळ	१८	३	०	०	३८	१	११	५	०	०	०	०
अकोला मंडळ		१५८	२५	८	३	३२८	५६	८४	२५	५२	७	०	०
४२.	नागपूर GMC	२५९	९२	१	१	३९	८	१२	१	६	५	०	०
४३.	नागपूर IGMC	९०	२५	०	०	०	०	०	०	१	१	०	०
४४.	नागपूर NMC	३६२	५५	७	१	३६४	५६	५४	११	३८१	४०	६	०
४५.	भंडारा	२६	०	०	०	२६	६	२	०	२	०	०	०
४६.	वर्धा	४४	६	०	०	१०	२	२	०	०	०	०	०
४७.	गोंदिया	७	०	०	०	११	२	२	०	०	०	०	०
४८.	चंद्रपूर	३	०	०	०	४१	११	१	०	०	०	०	०
४९.	गडचिरोली	१	०	०	०	६	०	०	०	०	०	०	०
नागपूर मंडळ		७९२	१७८	८	२	४९७	८५	७८	१४	३९०	४६	६	०
इतर राज्य				४	१	१४६	३५	३५	१०	८१	०	०	०
एकुण		८५८३	९०५	८२	२६	६१४४	७७८	२५९४	४६२	२२८७	२४६	१२१	३

१६. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा

प्रस्तावना :-

सार्वजनिक आरोग्य विभागाच्या विविध स्तरावर ३४ आरोग्य प्रयोगशाळा कार्यरत आहे. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे ही राज्याची मुख्य व संदर्भ प्रयोगशाळा म्हणून राज्यस्तरावर कार्यरत आहे. प्रादेशिक सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा औरंगाबाद व नागपूर प्रादेशिक स्तरावर, उर्वरित जिल्हा स्तरावर ३१ जिल्हा मुख्यालयी जिल्हा सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा कार्यरत आहे. तसेच सार्वजनिक आरोग्य विभागात, शासन निर्णय क्रमांक पदनि २०१८/प्र. क्र. ४० (भाग-२)/आरोग्य ३ दिनांक २३ मे, २०१८ अन्वये पालघर येथे नवीन जिल्हा सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा स्थापनेस मान्यता दिलेली असल्याने आता एकूण ३५ प्रयोगशाळा अस्तित्वात आहेत.

सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा कार्याची ठळक वैशिष्ट्ये:-

(१) राज्यातील पिण्याच्या पाण्याच्या स्त्रोतांची अणुजैविक तसेच रासायनिक दृष्ट्या तपासणी करून योग्यतेची गुणवत्ता राखणेसाठी मदत.

(२) पाणी शुद्धीकरणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या रसायनांची गुणवत्ता तपासणी.

(३) कारखान्यांचे व नागरी वसाहतीचे दुषित सांडपाणी नमुन्यांचे विश्लेषण करणे.

(४) अन्न व औषध प्रशासन, शासनाचे इतर विभाग व खाजगी संस्था यांचेकडून प्राप्त अन्न नमुने तपासणी.

(५) खाद्य पदार्थातील भेसळीच्या धोक्यापासून जनतेला जागृत व सावध करण्यासाठी लोकशिक्षणात्मक प्रदर्शने व व्याख्याने आयोजित करणे.

(६) सन २०१८-१९ या आर्थिक वर्षात एकूण रु.२.१० कोटी इतका निधी ऑपरेशन थिएटर तपासणी सुरु करण्यासाठी राष्ट्रीय आरोग्य अभियानाच्या प्रकल्प अंमलबजावणी योजने अंतर्गत मंजूर झाला असून त्यामधून आवश्यक बाबींची खरेदी प्रक्रिया हाफकिनजीव औषध महामंडळ यांचे मार्फत सुरु आहे. या आर्थिक वर्षात सर्वच ३४ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांमध्ये ही तपासणी सुरु होणे अपेक्षित आहे.

अन्न, पाणी व पाणी शुद्धीकरणासाठी रसायने तपासणी खालील कायदे व मानांकानुसार केली जाते.

अन्न सुरक्षा व मानके कायदा २००६ व अधिनियम २०११

भारतीय मानके संस्था प्रमाणित विविध मानके उदा. आय. एस. १०५००:२०१२.

पाणी प्रदुषण व नियंत्रण कायदा १९७४.

कार्यपध्दती :-

पाणी व अन्न नमुन्यांचे विश्लेषण करून राज्यातील गाव, वस्ती व पाड्यामधील शेवटच्या माणसापर्यंत शुध्द व सुरक्षित पाणी व अन्नाचा गुणवत्ता राखणेसाठी मदत.

विविध विभाग व त्यांच्या कार्यपध्दती :-

प्रयोगशाळेत मुख्यतः तीन विभाग कार्यरत आहेत.

अ) अणुजैविक विभाग   ब) रासायनिक विभाग (पाणी)

क) अन्न विभाग,

प्रत्येक उपविभागाची तपशिलवार माहिती पुढीलप्रमाणे

अ) अणुजैविक विभाग :-

भारतीय मानके संस्थेच्या आय. एस. १०५००:२०१२ मानांकानुसार पिण्याच्या पाण्याची अणुजैविक तपासणी.

जलजन्य साथरोग नियंत्रण व प्रतिबंध अंतर्गत रुग्णाच्या शौच नमुन्यांची रोगकारक जिवाणूसाठी तपासणी.

रोगकारक जिवाणूचे निश्चितीकरण केल्यानंतर त्या जिवाणूची प्रतीजैविक औषधांची संवेदनशिलता तपासणी.

शासकीय, खाजगी तसेच अनौपचारिक अन्न नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.

अन्न विषबाधा व इतर विषबाधा घटनेतील नमुन्याची अणुजैविक तपासणी.

महत्वाच्या व अतीमहत्वाच्या व्यक्तींसाठी तयार करण्यात आलेल्या अन्न व पाणी नमुन्यांची अणुजैविक तपासणी.

ब) रासायनिक विभाग (पाणी).-

भारतीय मानके आय. एस. १०५००:२०१२ नुसार पिण्याच्या पाण्याची रासायनिक तपासणी करणे.

पिण्याचे पाणी, सांडपाणी प्रक्रिया केलेले सांडपाणी यांचे प्रदुषण व नियंत्रण कायदा १९७४ नुसार रासायनिक परिक्षण.

विषबाधा घटनेसंदर्भात पाणी नमुन्यातील रासायनिक विषबाधा झाल्याचा संशय असलेल्या नमुन्यांचे किटक नाशकासारख्या व इतर विषबाधाकारक रसायनांसाठी तपासणी.

भारतीय मानके आय. एस. (१९६७३ : १९९२) विरंजक चुर्णाचे (ब्लिचींग पावडर) परिक्षण.

पाणी शुद्धीकरणासाठी वापरण्यात येणाऱ्या अन्य रसायनाचे रासायनिक परिक्षण.

तुरटीचे (घन व द्रव) भारतीय मानके आय. एस. (२९९ : १९८२) नुसार परिक्षण.

बांधकामासाठी वापरण्यात येणाऱ्या पाणी नमुन्यांचे परिक्षण.

पाणी शुद्धीकरणासाठी विरंजक चुर्णाची मात्रा निश्चित करणे.

पाण्याची रासायनिक तपासणी करण्यासाठी बाजारात उपलब्ध असलेल्या विविध संचाची त्यांच्या गुणवत्ता व तांत्रिक अभिप्रायासाठी तपासणी करणे.

क) अन्न विभाग.-

राज्यातील एकूण ३४ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांपैकी १५ अन्न विश्लेषण करणाऱ्या सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांची कार्यपध्दती पुढीलप्रमाणे आहेत.

अन्न सुरक्षा व मानके कायदा २००६ व अधिनियम २०११ नुसार विविध अन्न नमुन्यांची तपासणी.

विविध विशिष्ट घटना जसे की, अन्न विषबाधा या अंतर्गत अन्न नमुन्यांची तपासणी.

महत्वाच्या व अतीमहत्वाच्या व्यक्तीच्या भेटीच्या वेळी प्राप्त अन्न व पाणी नमुन्यांचे व परिक्षण करणे.

शासकीय, खाजगी व अनौपचारिक अन्न नमुन्यांचे परिक्षण.

अन्न भेसळ बाबतची माहिती प्रात्यक्षिकासह विविध अभ्यागतांना देणे.

विविध प्रदर्शनामध्ये अन्न भेसळी बाबत सामान्य जनतेला माहिती देणे.

तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना अन्न नमुने तपासणीबाबत नवीन पध्दतीबाबत प्रशिक्षण.

तीन विभागातील कामाव्यतिरीक्त पुढील विशेष कार्यात सहभाग :-

१. पाणी व अन्न यांच्या गुणवत्तेच्या विविध चाचण्या व्यतिरीक्त अन्न व शेती संघटना, भारतीय वैद्यकिय संघटना, जागतिक आरोग्य संघटना यांच्याकडून अर्थ सहाय्यीत प्रकल्पामध्ये सक्रिय सहभाग.

२. राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे ही अणुजिवीय कल्चरसाठी राज्य संदर्भ प्रयोगशाळा म्हणून ओळखली जाते.

प्रशिक्षण विषयक कार्य :-

तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना सेवांतर्गत प्रशिक्षण.

इतर राज्यातील तांत्रिक कर्मचाऱ्यांना आवश्यकतेनुसार प्रशिक्षण.

आंतरराष्ट्रीय प्रशिक्षण कार्यक्रमात सहभाग.

वैद्यकिय शिक्षण घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण.

वैद्यकिय शिक्षण पदव्युत्तर पदवी विद्यार्थ्यांना प्रशिक्षण.

प्रदर्शनाद्वारे लोकशिक्षण.

केंद्रिय संदर्भिय अन्न प्रयोगशाळा :-

सन १९७६ मध्ये भारत सरकारने देशभरात एकूण चार केंद्रिय अन्न

प्रयोगशाळा स्थापण्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा, कलकत्ता खेरीज आणखी तीन प्रयोगशाळाची स्थापना करण्यात आली त्यामध्ये गाझियाबाद, म्हैसूर व पुणे अशा एकूण चार केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा अस्तित्वात आल्या, दिनांक १ एप्रिल १९७८ पासून राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळेमध्ये केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा संलग्न म्हणून राज्य शासनाने शासन निर्णय निर्गमित केले व केंद्र शासनाने सदर प्रयोगशाळा अधिघोषित केली.

या प्रयोगशाळेचे विविध कार्य पुढीलप्रमाणे -

या प्रयोगशाळे मध्ये पूर्वी विश्लेषण झालेल्या परंतु न्यायालयाकडून प्राप्त न्यायप्रविष्ट अन्न नमुन्यांचे पुनर्विश्लेषण करणे.

विविध संघटनांच्या व संस्थांच्या सर्वेक्षण प्रकल्पात सक्रीय सहभाग.

केंद्रीय अन्न प्रयोगशाळा तपासलेल्या नमुन्यांना शुल्क आकारण्यात येत असून सदरील शुल्काचा वापर प्रयोगशाळा बळकटीकरणसाठी तसेच तिच्या दैनंदिन कामकाजासाठी करण्यात येतो.

अ.क्र.	विभाग	वर्ष	एकूण नमुने	तपासलेले नमुने	दूषित नमुने	तपासणीस अयोग्य	शिल्लक नमुने
१.	अणुजैविक विभाग	२०१९-२०२० (३० सप्टें. २०२० अखेर) (२०२१-२०२२ अपेक्षित)	४२७५५९ १५०६६४ ५००००	४२७५५९ १५०६६४ —	४३०२७ — —	— — —	— — —
२.	रासायनिक विभाग (पाणी)	२०१९-२०२० (३० सप्टें. २०२० अखेर) (२०२१-२०२२ अपेक्षित)	८४००२ ३१०२७ ९२४०२	८४००२ ३१०२७ ९२४०२	५४२३ १५४१ —	— — —	— — —
		२०१९-२०२०	३२५२४	३०६७०	४००१	—	१८५४
३.	अन्न विभाग,	— (३० सप्टें. २०२० अखेर) (२०२१-२०२२ अपेक्षित)	१०१९९ — ३५०००	८४३२ — —	२६७० २१३२ —	— — —	१७६७ — —
४.	केंद्रिय अन्न प्रयोगशाळा	२०१९-२०२० (३० सप्टें. २०२० अखेर) (२०२१-२०२२ अपेक्षित)	८७२ २३९ ९००	८२६ २१३ —	४२१ १०५ —	३६ १० —	० १६ —

सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळांमधून वसूल होणारा महसूल.-**अन्न आणि पाणी तपासणीसाठी शुल्क आकारणी.-**

(१) शासन निर्णय सार्वजनिक आरोग्य विभाग, निर्णय क्र. राप्रआ/२०११/प्र.क्र.२१७/११, आ ३-अ दिनांक ३१/०८/२०११ अन्वये करण्यात येत आहे.

तथापि, महानगरपालिका, नगरपालिका, स्थानिक मंडळे इत्यादी कडून प्राप्त होणारे अन्न नमुने महाराष्ट्र अन्न भेसळ प्रतिबंधक कायदा १९६२ कलम ७ (अ) मध्ये नमुद केल्यानुसार सवलतीच्या दराने तपासले जातात.

(२) अन्न सुरक्षा कायदा २००६ नियमन २०११ नुसार अन्न आणि औषध प्रशासन यांचेकडून येणारे अन्न नमुने विनाशुल्क तपासले जातात.

राज्य सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा, पुणे यांचेकडे जमा होणारी महसुलाची माहिती खालीलप्रमाणे आहे :-

अ.क्र.	विभाग	वर्ष	जमा महसूल (रुपये लाखात)
१	२	३	४
१	राज्यातील एकूण ३४ सार्वजनिक आरोग्य प्रयोगशाळा	२०१९-२०२० ३० सप्टें.२०२० अखेर (२०२१-२०२२ अपेक्षित)	३,७८,९८,५३१/- १,१९,६६,५१५/- २,५०,००,०००

१७. राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय (आ. मा. जी. आ.) महाराष्ट्र राज्य, पुणे-१

जन्म मृत्युची नोंदणी व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमाची माहिती.

प्रास्ताविक :

संपूर्ण राज्यातील जन्म मृत्युची आकडेवारी तसेच रुग्णालयीन आकडेवारी व आरोग्य कार्यक्रमास आधारभूत माहिती पुरविण्याच्या अनुषंगाने राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी विभाग आरोग्य सेवा संचालनालया अंतर्गत कार्यरत असून या विभागाची स्थापना १९५५ साली झाली. हा विभाग स्वतंत्ररित्या सन १९७६ साली श्रेणी वाढ करून या विभागाचे “जीवनविषयक आकडेवारी विभाग” ऐवजी “ राज्य आरोग्य माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यालय” असे नामकरण करण्यात आले.

(१) कार्यक्रमाचे उद्दिष्ट/कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :- (संक्षिप्त)

जन्म मृत्यु नोंदणी व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमांतर्गत जन्म आणि मृत्यु नोंदणी अधिनियम १९६९ व महाराष्ट्र जन्म व मृत्यु नोंदणी नियम २००० अन्वये राज्यात जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी करण्यात येते. याचे संनियंत्रण व पर्यवेक्षण या कार्यालयाकडून केले जाते. याशिवाय विवाह मंडळ नोंदणी व विवाह नोंदणी हा विषय या कार्यालयाकडून हातळला जातो.

जन्म मृत्यु नोंदणीची कार्यक्षमता % भौतिक साध्य

(अपेक्षित उद्दिष्ट १०० टक्के)

निर्देशांक	सन २०१७	सन २०१८	सन २०१९	माहे ऑगस्ट २०२० अखेर
जन्म नोंदणी कार्यक्षमता	९४	९१	८६	३९
मृत्यु नोंदणी कार्यक्षमता	९३	१००	९७	४७

जन्म व मृत्यु घटनांची संगणक प्रणालीत ऑनलाईन नोंदणी :-

जन्म व मृत्यु घटनांची संगणक प्रणालीत ऑनलाईन नोंदणी करण्यासाठी केंद्र शासनाने विकसित केलेली csrcsorgi.gov.in ही संगणक प्रणाली राज्यात उपयोगात आणली जाते. दिनांक १२-०४-२०१८ च्या शासन अधिसूचनेनुसार राज्यातील शासकीय आरोग्य संस्थांच्या (उपकेंद्र वगळून) प्रमुखांना त्यांच्या आरोग्य संस्था इमारतीतील व आरोग्य संस्था आवार भिंती आतील जन्म व मृत्यु घटनांच्या नोंदणीसाठी निबंधक, जन्म व मृत्यु म्हणून घोषित केले आहे. त्यानुसार या आरोग्य संस्थांमध्ये दिनांक ०१ जानेवारी २०२० पासून जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी व घटनेचे प्रमाणपत्र अदा करणे सुरु झाले आहे.

२.२) मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण :-

मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण ही जीवनविषयक आकडेवारी शास्त्रातील अत्यंत महत्वाची बाब असून त्याबाबतची संकलित माहिती ही वेगवेगळ्या आरोग्य विषयीचे धोरण ठरविण्यासाठी, वैद्यकीय व्यावसायिक व वैद्यकीय संशोधनासाठी उपयुक्त ठरत आली आहे. राज्यातील विविध रोगामुळे झालेल्या मृत्युच्या आकडेवारीविषयी माहिती सदर प्रमाणपत्रांवरून प्राप्त होते. यासाठी जागतीक आरोग्य संघटनेने प्रमाणित केलेल्या नमुन्यात

आरोग्य व्यवस्थापन माहिती पध्दती अंतर्गत खालील विविध अहवाल तयार करण्यात तयार येतात.

- नागरी नोंदणी पध्दती. (मासिक व वार्षिक अहवाल.)

- मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण (ग्रामिण) (मासिक व वार्षिक अहवाल.)

- मृत्युच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणीकरण (वार्षिक अहवाल)

राज्यातील सांख्यिकी संवर्ग सांख्यिकी अन्वेषक, सांख्यिकी सहाय्यक व सांख्यिकी पर्यवेक्षक यांची आस्थपना या कार्यालयाकडून हाताळली जाते.

२) कार्यक्रम अंमलबजावणीबाबत माहिती :-

२.१ राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील जन्म मृत्यु नोंदणी :-

शहरी भागातील ७६९ व ग्रामीण ४५६४६ नोंदणी केंद्रांमध्ये जन्म व मृत्यु घटनांची नोंदणी करण्यात येते. शहरी व शहरी व ग्रामीण केंद्राकडून १०० टक्के काम अपेक्षित आहे. सन २०१९ साली जन्म व मृत्यु नोंदणीचे काम अनुक्रमे ८६ व ९७ टक्के करण्यात आले आहे. (अस्थायी)

जन्म मृत्यु नोंदणी अधिनियम, १९६९ वर आधारित महाराष्ट्र जन्म आणि मृत्यु नोंदणी नियम, २००० हे राज्यात दि. ०१ मे २००० पासून लागू केले आहेत.

(फॉर्म नं. ४ व ४-अ) मृत्युचे कारण वैद्यकीय व्यावसायिकांनी प्रमाणित करण्याची योजना राज्यातील सर्व महानगरपालिका, नगरपालिका, कॅन्टोन्मेंट बोर्ड, ऑर्डनन्स फॅक्टरी यांच्या कार्यक्षेत्रातील दवाखाने, खाजगी / रुग्णालये, यांना सन १९७० मध्ये लागू करण्यात आली. सदर प्रमाणपत्राचे जागतिक आरोग्य संघटनेच्या ICD-10 प्रमाणे सांकेतीकीकरण करून त्याबाबतचा अहवाल मा. महानिबंधक जन्म-मृत्यु, नवी दिल्ली योना सादर केला जातो. ही योजना यशस्वीरित्या राबविण्यात महाराष्ट्र राज्य अग्रेसर राहिले आहे.

२.३) मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामीण) :-

मृत्युच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामीण) ही राज्यातील प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील निवडलेल्या गावात राबविली जाते. प्रत्येक प्राथमिक आरोग्य केंद्रातून फक्त एक गांव निवडले जाते. राज्यातील १८१४ गावात सदर योजना राबविण्यात येते. सदर योजनांतर्गत साधारणतः ४० लाख लोकसंख्या अंतर्भूत आहे.

ग्रामिण भागातील मृत्यु घटनांच्या कारणांची माहिती मिळविणे, मृत्यु घटनांचे मृत्युच्या कारण निहाय वर्गीकरण हे या योजनेचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. याशिवाय जिल्हा स्तरावरील जीवनविषयक दर या योजनेतून प्राप्त होतात.

२.४) विवाह नोंदणी कार्यक्रम :-

महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी अधिनियम १९९८ व महाराष्ट्र विवाह मंडळाचे विनियमन आणि विवाह नोंदणी नियम १९९९ अन्वये राज्यात विवाह मंडळाची व विवाहांची नोंदणी होते. या कामाचे संनियंत्रण व पर्यवेक्षण या कार्यालयाकडून केले जाते.

आरोग्य विषयक माहिती व जीवनविषयक आकडेवारी कार्यक्रमांतर्गत :-

राबविण्यात आलेल्या महत्त्वपूर्ण योजना/उपक्रम

१) दिनांक १२/०४/२०१८ च्या शासन अधिसूचनेनुसार राज्यातील सर्व जिल्हा रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालय, ग्रामिण रुग्णालये, शासकीय वैद्यकीय महाविद्यालय संलग्न रुग्णालये व प्राथमिक आरोग्य केंद्रे यांचे प्रमुख यांना निबंधक जन्म व मृत्यू म्हणून घोषित केले आहे.

२) राज्यात सध्या जन्म व मृत्यू घटनांची नोंदणी केंद्र शासनाच्या संगणक प्रणालीत (**crsorgi.gov.in**) सुरु आहे.

३) नागरी नोंदणी पध्दतीचा वर्ष २०१९ चा वार्षिक अहवाल केंद्र शासनास सादर करण्यात आला आहे.

४) मृत्यूच्या कारणांचे वैद्यकीय प्रमाणिकरण योजनेचा वर्ष २०१९ च्या वार्षिक अहवाल (तात्पुरत्या स्वरूपात) केंद्र शासनास सादर करण्यात आला आहे.

५) मृत्यूच्या कारणांचे सर्वेक्षण योजना (ग्रामिण) चा वर्ष २०१८ चा अहवाल प्रसिध्द करण्यात आला आहे.

१८. राज्य आरोग्य परिवहन संघटना

१) प्रस्तावना

संपुर्ण राज्यातील जनतेला आरोग्य सेवा, रुग्णसेवा, वैद्यकीय सेवा पुरविण्यासाठी सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरात विविध रुग्णालये, आरोग्य संस्था कार्यरत आहेत.

विविध रुग्णालये, आरोग्य संस्था यांना रुग्णांच्या सेवेसाठी, वैद्यकीय मदतीसाठी रुग्णवाहिका आवश्यक असतात. तसेच अधिकारी परिचारीका, कर्मचारी, प्रशिक्षणार्थी यांच्यासाठी कार, जीप, मिनीबस इत्यादी वाहनांची आवश्यकता असते. राज्यातील दुर्गम, डोंगराळ, आदिवासी भागातील रुग्णांना, जनतेला वैद्यकीय मदत पुरविण्यासाठी, वैद्यकीय अधिकारी यांना कार्यक्षेत्रात विविध योजना प्रभावीपणे राबविण्यासाठी ही वाहनांची आवश्यकता असते. तसेच औषधे वाटपासाठी लस वाहतुक वाहने, ट्रक यांची आवश्यकता असते. विविध कार्यक्रम प्रमुखांना आरोग्य विषयक कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविण्यासाठी, कार्यक्रमांचा आढावा घेण्यासाठी कार्यक्षेत्रात प्रवास करण्यासाठी कार, जीप प्रकारच्या पर्यवेक्षकीय वाहनांची अत्यंत आवश्यकता असते. रुग्णवाहिका /वाहने, तसेच विविध प्रकारची रुग्णालयीन उपकरणे शीतसाखळी उपकरणे आरोग्य सेवेसाठी अत्यंत आवश्यक असून हे सर्व आरोग्य सेवेचे एक अविभाज्य अंग आहे

रुग्णवाहिका/ वाहने सुस्थितीत राहून आरोग्य सेवेसाठी, रुग्णसेवेसाठी, वापरात यावीत, रुग्णांना वैद्यकीय मदत तातडीने मिळावी, यासाठी उपलब्ध रुग्णवाहिका / वाहनांची देखभाल व दुरुस्ती वेळेवर त्या त्या स्तरावर व्हावी यासाठी शासनाची एक परिवहन यंत्रणा असावी या प्रमुख उद्देशाने, आरोग्य सेवा (परिवहन) विभागाची सन १९६२ मध्ये निर्मिती करण्यात आलेली आहे.

विविध आरोग्य संस्थामधील उपलब्ध रुग्णालयीन उपकरणे, यंत्रे, सयंत्रे, शीतसाखळी उपकरणे याची देखभाल व दुरुस्ती वेळीच होण्याच्या दृष्टीने राज्य आरोग्य परिवहन कार्यालया अंतर्गत आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती कार्यशाळेची स्थापना सन १९७२ मध्ये झाली.

२) उद्देश व उद्दिष्टे :- वाहनांची, व रुग्णालयीन उपकरणांची नियतकालिक देखभाल व दुरुस्ती वेळच्यावेळी करून ते सुस्थितीत ठेवणे, जास्तीत जास्त वाहने व रुग्णालयीन उपकरणे नेहमी सुस्थितीत राहून आरोग्य सेवेसाठी पुर्ण क्षमतेने वापरात येतील या दृष्टीने नियोजन करणे.

शासन आदेशानुसार नवीन वाहने, रुग्णवाहिका यांचे वाटप संबंधित आरोग्य संस्थांना करणे.

शासन निर्णयान्वये विहित अटी व शर्ती आणि मार्गदर्शक सूचनांनुसार वाहने, रुग्णालयीन उपकरणे तसेच इतर निरुपयोगी साहित्यांचे निर्लेखन करणेबाबत आरोग्य संस्था प्रमुख आणि परिवहन विभागाचे कार्यशाळा प्रमुख यांना मार्ग दर्शन करणे. सदर कामकाजाचा पाठपुरावा आणि संनियंत्रण करणे, निरुपयोगी, विनावापर आणि निर्लेखित वाहने, सुटे भाग, साहित्य व उपकरणे यांचे शासकीय लिलावदारामार्फत जाहीर लिलाव आयोजित करून विक्री करणे. प्राप्त महसूल शासनास जमा करणे.

यूनिसेफ आणि भारत सरकार यांच्या माध्यमातून भारतातील विविध राज्यात कार्यरत असलेल्या तंत्रज्ञांकरिता विविध उपकरणांबाबत प्रशिक्षण आयोजित करणे.

३) अंमलबजावणी पध्दती :- सार्वजनिक आरोग्य विभागातील वाहनांची

देखभाल व दुरुस्ती निर्लेखन वाहन अपघात ग्रस्त प्रकरणे, नवीन वाहन खरेदी व वाटप इ. वाहन अनुषंगिक कामकाज आणि रुग्णालयीन उपकरणे व शितसाखळी उपकरणे देखभाल व दुरुस्ती आणि त्यांचे प्रशिक्षण इत्यादी प्रमुख कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून करण्यात येते.

सदर कामकाजासाठी आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाची प्रत्येक जिल्हास्तरावर एक जिल्हा कार्यशाळा असते. सदर कार्यशाळेत जिल्हयातील वाहनांची छोटी व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्तीची कामे आणि इतर वाहन अनुषंगिक कामकाज केले जाते.

जिल्हयातील शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठी जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद यांच्याकडे एक तंत्रज्ञ कार्यरत असतो.

प्रत्येक मंडळ स्तरावर आरोग्य सेवा, परिवहन विभागांतर्गत एक विभागीय कार्यशाळा कार्यरत असते. यामध्ये मंडळातील वाहनांची मध्यम व मोठी दुरुस्तीची कामे आणि वाहन आनुषंगिक इतर कामकाज केले जाते.

मंडळातील आरोग्य संस्थाकडील शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीसाठी मंडळ उपसंचालक, आरोग्य सेवा, प्रभारी मंडळ यांचे कार्यालयात जीव वेद्यकीय अभियंता आणि इतर तांत्रिक कर्मचारी असतात.

सदर कार्यशाळांच्या कामकाजाचे नियंत्रण आणि त्यातील तांत्रिक व लिपीक संवर्गातील कर्मचाऱ्यांचे प्रशासनिक व लेखा विषयक कामकाज करण्यासाठी आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाचे मुख्यालय, पुणे येथे आहे. सदर कार्यलयातून आरोग्य सेवा संचालनालय मुंबई सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय, मुंबई आणि राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सोसायटी, मुंबई यांना नवीन वाहन खरेदी निर्लेखन व इतर वाहन विषयक तांत्रिक बाबीसाठी आवश्यक प्रस्ताव सादर करणे, त्याचे निर्देशानुसार कामकाज करणे इ. कामेही केली जातात.

४) सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था

मुखालय - पुणे :-

प्रमुख - उपसंचालक आरोग्य सेवा, (परिवहन) पुणे

कार्यक्षेत्र - संपुर्ण महाराष्ट्र राज्य

कामकाजाचे स्वरूप :- संपुर्ण राज्यातील आरोग्य विभागातील वाहने व रुग्णवाहिकांच्या देखभाल व दुरुस्तीचे काम वेगाने होण्यासाठी परिवहन विभागाच्या कार्यशाळांच्या कामकाजावर संनियंत्रण ठेवणे. नवीन वाहन खरेदी, वाहन निर्लेखन, इ.

विभागीय मंडळ स्तरावर :- आठ विभागीय कार्यशाळा

(पुणे , ठाणे, नाशिक, कोल्हापूर, औरंगाबाद, लातूर, अकोला, नागपूर)

प्रमुख - सेवा व्यवस्थापक, विभागीय कार्यशाळा

कार्यक्षेत्र - संबंधित मंडळांतर्गत असलेले जिल्हे

कामकाजाचे स्वरूप - विभागांतर्गत वाहनांची मध्यम व मोठया स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

जिल्हा कार्यशाळा :- जिल्हा शल्य चिकित्सक, जिल्हा रुग्णालय यांचे अधिनस्त प्रत्येक जिल्हयातील एक याप्रमाणे एकूण ३५ जिल्हा कार्यशाळा कार्यरत आहेत.

प्रमुख - सेवा अभियंता

कार्यक्षेत्र - संबंधित जिल्हा

कामकाजाचे स्वरूप :- जिल्हयातील वाहनांची किरकोळ व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती विभागाची रचना व कार्यपध्दती

मुख्यालय - पुणे

प्रमुख - उपसंचालक आरोग्य सेवा, (परिवहन) पुणे यांचे अंतर्गत

आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल व दुरुस्ती अधिकारी

कार्यक्षेत्र - संपुर्ण महाराष्ट्र राज्य

कामकाजाचे स्वरूप :- संपुर्ण राज्यातील आरोग्य विभागातील रुग्णालये व कार्यालये याठिकाणी वापरात येणा-या रुग्णालयीन व शीतसाखळी

५) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती :

उपकरणांच्या देखभाल व दुरुस्तीचे काम वेगाने होण्यासाठी कार्यशाळांच्या कामकाजावर संनियंत्रण ठेवणे.

विभागीय मंडळ स्तरावर :- आठ विभागीय कार्यशाळा

(उपसंचालक, आरोग्य सेवा प्रभारी मंडळ, यांचे अधिनस्त कार्यरत)

(पुणे, ठाणे, नाशिक, कोल्हापूर, औरंगाबाद, लातूर, अकोला, नागपूर)

प्रमुख - जीव वैद्यकीय अभियंता, विभागीय कार्यशाळा

कार्यक्षेत्र - संबंधित मंडळाअंतर्गत असलेले जिल्हे

कामकाजाचे स्वरूप - रुग्णालयीन व शीतसाखळी उपकरणांची मध्यम व मोठया स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

जिल्हा स्तर :- जिल्हा आरोग्य अधिकारी, जिल्हा परिषद मुंबई म.न.पा. सह यांचे अधिनस्त प्रत्येक जिल्हयात एक याप्रमाणे एकूण ३५ प्रशितन तंत्रज्ञ कार्यरत आहेत.

कार्यक्षेत्र संबंधित जिल्हा

कामकाजाचे स्वरूप - जिल्हयातील शीतसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची किरकोळ व मध्यम स्वरूपाची दुरुस्ती करणे.

वाहनांची अद्यस्थिती

(५) कार्यक्रमाची सद्यस्थिती (ऑक्टोबर २०२०)

एकूण वाहने	एकूण चालू वाहने	एकूण बंद वाहने	बंद वाहनांचा तपशील			
			दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित
४४४८	३२०८	१२४०	११४	१२	१४७	९६७
१००%	७२.१२%	२७.८७%	२.५६%	०.२६%	३.३०%	२१.७४%

रुग्णालयीन उपकरणांची सद्यस्थिती (ऑक्टोबर २०२०)

रुग्णालयीन उपकरणे				
एकूण	चालू	नादुरुस्त	निर्लेखनपात्र	अंतिम निर्लेखित
१२१९६६	९४७०२	२९०	००	२६९७४

शितसाखळी उपकरणाची सद्यस्थिती :

ऑक्टोबर-२०२०

शितसाखळी उपकरणे				
एकूण	चालू	नादुरुस्त	निर्लेखनपात्र	अंतिम निर्लेखित
१४८२७	१३३१५	१६	००	१४९६

(६) कार्यक्रमांतर्गत विविध योजना व उपक्रम

उद्देश व उद्दिष्टे :- सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरातील विविध स्तरावर कार्यरत विविध आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून केले जाते. सदर वाहने व उपकरणे सुस्थितीत राहून आरोग्य कार्यक्रमांच्या वापरात यावीत हाच आरोग्य सेवा परिवहन विभागाचा उद्देश आणि उद्दीष्ट आहे.

अंमजबजावणी कालावधी व पध्दती :- वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून नियमितपणे केले जाते.

अपेक्षित लाभार्थी / लोकसंख्या :- सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत राज्यभरातील विविध स्तरावर कार्यरत सर्व आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याचे कामकाज आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून नियमितपणे केले जाते. याचा थेट लाभ आरोग्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी सर्व आरोग्य संस्थाना होत असतो.

देण्यात येणारे लाभ / सेवा :- वाहने शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची देखभाल व दुरुस्ती करण्याची सेवा आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून केली जाते. याचा लाभ सार्वजनिक आरोग्य विभागातील सर्व आरोग्य संस्थाना होतो.

ज्ञालेले कार्य :- आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाच्या जिल्हा कार्यशाळा आणि विभागीय कार्यशाळांकडून सार्वजनिक आरोग्य विभागातील सर्व आरोग्य संस्थांकडील वाहने, शितसाखळी व रुग्णालयीन उपकरणांची नियमितपणे देखभाल व दुरुस्ती केली जाते. सद्यस्थितीत सार्वजनिक आरोग्य विभागातील विविध आरोग्य संस्थांकडील वापरातील एकुण वाहनापैकी ९८ टक्के पेक्षा अधिक वाहने चालू आहेत. त्यामुळे सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत विविध आरोग्य कार्यक्रम राबविणे आरोग्य संस्थाना सहज सुलभ होत आहे.

तसेच आरोग्य सेवा, परिवहन विभागाकडून मागील दोन वर्षात सार्वजनिक आरोग्य विभागातील विविध आरोग्य संस्थांकडील निर्लेखित १६०० पेक्षा अधिक वाहनांची शासनाने नियुक्त केलेल्या शासकीय लिलावदारामार्फत जाहिर लिलाव आयोजि करून विक्री करण्यात आली आहे. यामधून शासनास रक्कम रुपये ८ कोटी पेक्षा अधिक महसूल मिळाला आहे.

सार्वजनिक आरोग्य विभागातील जिल्हानिहाय वाहनांची सद्यस्थिती माहे. (ऑक्टोबर २०२०)

अ. क्र.	जिल्हा	संस्था / कार्यालयाची संख्या	एकुण उपलब्ध वाहने	एकुण चालू वाहने	एकूण बंद वाहने	बंद वाहनांचा तपशील				
						दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	अंतिम निर्लेखित	
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	
१.	अकोला	...	५७	८५	६१	२४	३	०	५	१६
२.	अमरावती	...	९३	१६२	११९	४३	७	०	२	३४
३.	बुलढाणा	...	७५	११८	८८	३०	५	०	३	२२
४.	वाशीम	...	३९	६७	३९	२८	५	०	३	२०
५.	यवतमाळ	...	८९	१२६	९४	३२	२	०	८	२२
६.	औरंगाबाद	...	७७	१३५	९४	४१	३	०	१३	२५
७.	हिंगोली	...	३३	६०	३७	२३	४	१	४	१४
८.	जालना	...	५५	१०५	६०	४५	२	०	४	३९
९.	परभणी	...	५५	८६	५०	३६	६	०	०	३०
१०.	कोल्हापूर	...	१०९	१५५	१३५	२०	१	०	०	१९
११.	सांगली	...	८४	१०४	८९	१५	१	०	०	१४
१२.	सिंधुदूर्ग	...	५४	९५	५७	३८	३	०	७	२८
१३.	रत्नागिरी	...	८६	१३८	१०५	३३	३	०	०	३०
१४.	बीड	...	७७	११८	८७	३१	२	२	३	२४
१५.	लातूर	...	७०	१०२	७३	२९	४	०	३	२२
१६.	नांदेड	...	८९	११८	९५	२३	२	०	१	२०
१७.	उस्मानाबाद	...	६०	१५१	११०	४१	६	१	१	३३
१८.	रायगड	...	७६	१२४	८५	३९	२	१	१८	१८
१९.	ठाणे	...	५३	११४	८८	२६	६	०	९	११
२०.	पालघर	...	६४	१०३	७८	२५	५	१	११	८
२१.	भंडारा	...	४७	१००	७०	३०	५	०	५	२०
२२.	चंद्रपूर	...	७८	१४८	१०६	४२	२	०	१	३९
२३.	गडचिरोली	...	८३	१६६	१०४	६२	३	०	७	५२
२४.	गोंदिया	...	५४	१२०	९०	३०	३	२	४	२१
२५.	नागपूर	...	८२	१९८	१३६	६२	५	०	११	४६
२६.	वर्धा	...	४३	७६	५१	२५	५	०	३	१७
२७.	अहमदनगर	...	१३१	१३०	१०६	२४	३	०	२	१९
२८.	धुळे	...	६४	९७	६४	३३	१	१	७	२४
२९.	जळगांव	...	१०८	१६२	११३	४९	४	२	९	३४
३०.	नंदूरबार	...	७५	१४३	१०७	३६	४	०	०	३२
३१.	नाशिक	...	१५२	२८७	१८४	१०३	५	२	८	८८
३२.	पुणे	...	१४७	३१५	२३६	७९	३	२	१	७५
३३.	सोलापूर	...	१०१	१४७	१२०	२७	२	०	२	२३
३४.	सातारा	...	९५	१३३	१०९	२४	१	०	०	२३
३५.	मुंबई	...	७	६३	४६	१७	१	०	३	१३
	एकूण	...	२६६२	४४४८	३२०८	१२४०	११४	१२	१४७	९६७

सार्वजनिक आरोग्य विभागातील एकुण वाहनापैकी जिल्हानिहाय रुग्णवाहिकांची माहे. (ऑक्टोबर २०२०)

अ. क्र.	जिल्हा	रुग्णालयांची एकूण संख्या	एकूण उपलब्ध रुग्णवाहिका	एकूण चालू	एकूण बंद	बंद रुग्णवाहिकांचा तपशील			
						दुरुस्ती	अपघाती	निर्लेखन प्रस्तावित	निर्लेखित
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
१.	अकोला	४५	५९	४२	१७	३	०	३	११
२.	अमरावती	८१	१२३	९६	२७	७	०	२	१८
३.	बुलढाणा	७०	१००	७७	२३	५	०	३	१५
४.	वाशीम	३३	४०	२८	१२	५	०	३	४
५.	यवतमाळ	८५	९९	७७	२२	२	०	८	१२
६.	औरंगाबाद	६४	७८	६५	१३	३	०	४	६
७.	हिंगोली	३१	४१	२९	१३	१२	१	१	६
८.	जालना	५२	६३	५३	१०	१६	०	१	८
९.	परभणी	४३	५४	३८	१६	६	०	०	१०
१०.	कोल्हापूर	९७	१०३	९८	८	८	०	०	७
११.	सांगली	७५	७२	६८	४	१	०	०	३
१२.	सिधुदुर्ग	५१	५८	३९	१९	३	०	२	१४
१३.	रत्नागिरी	८१	१०१	९०	११	३	०	०	८
१४.	बीड	७४	८६	७१	१५	१	२	२	१०
१५.	लातूर	६२७६	७६	६२	१४	४	०	३	७
१६.	नांदेड	८४	९४	८३	११	२	०	१	८
१७.	उस्मानाबाद	५३	११९	९६	२३	६	१	१	१५
१८.	रायगड	६७	७३	६४	९	१	०	६	२
१९.	ठाणे	४७	८९	७९	१०	४	०	५	१
२०.	पालघर	५९	८२	६५	१७	६	१	७	३
२१.	भंडारा	४३	७०	५८	१२	५	०	२	५
२२.	चंद्रपूर	७९	१२२	९४	२८	२	०	१	२५
२३.	गडचिरोली	६९	११२	७३	३९	३	०	६	३०
२४.	गोंदिया	६१	७०	५९	११	३	१	३	४
२५.	नागपूर	६३	९७	८४	१३	४	०	२	७
२६.	वर्धा	३६	५२	३९	१३	५	०	१	७
२७.	अहमदनगर	१२२	९९	८८	११	३	०	२	६
२८.	धुळे	५२	५६	५०	६	१	०	०	५
२९.	जळगांव	११३	११४	९४	२०	४	२	२	१२
३०.	नंदूरबार	७५	१०३	८२	२१	४	०	०	१७
३१.	नाशिक	१३९	१७४	१४९	२५	५	२	३	१५
३२.	पुणे	१२७	१४६	१३३	१३	१	०	०	१२
३३.	सोलापूर	९७	१०९	९९	१०	२	०	२	६
३४.	सातारा	९०	१०१	८८	१३	०	०	०	१३
३५.	मुंबई	४	०	०	०	०	०	०	०
	एकूण	२४२४	२९५६	२४४५	५११	१०४	९	६९	३२९

१९. राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर.

प्रस्तावना :

शासन निर्णय क्रमांक पी.एच.आय. १०५९/बी.डी. दिनांक ९/१२/१९५९ सार्वजनिक आरोग्य संस्था, नागपूर ची स्थापना झाली. सुरवातीला स्वच्छता निरीक्षक (Sanitary Inspector) या संवर्गाचे सर्टिफिकेट अभ्यासक्रमाबाबत प्रशिक्षण आयोजित करण्यात येत होते. पदव्युत्तर अभ्यासक्रम डी.पी.एच. वैद्यकीय पदवी, पदवीका शिक्षणासाठी प्राप्त विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित केला जात होता. सध्या सदर संस्थेचे श्रेणीवर्धन शासन निर्णय क्रमांक २०१५ /प्र.क्र. २५८/आरोग्य-३ दिनांक २४ मे २०१६ अन्वये राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर म्हणून करण्यात आले. सार्वजनिक आरोग्य संस्था हि ISO-9001-15 नामांकित आहे तसेच महाराष्ट्र मेडीकल कॉन्सिल, मुंबई द्वारा संलग्न असून प्रशिक्षणार्थ्यांना क्रेडीट पॉईंट दिल्या जातात.

सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांची तांत्रिकदृष्ट्या अंमलबजावणी यशस्वी पणे करण्यासाठी राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमाबाबत सर्व स्तरावरील आरोग्य अधिकारी व कर्मचारी ह्यांचे प्रशिक्षण संस्थेद्वारे दिले जाते. प्रशिक्षण संस्थेचे ब्रीद वाक्य "प्रशिक्षणातून कर्तव्यपूर्ती" आहे.

संस्थेचे तांत्रिक तसे प्रशासकीय नियंत्रण महाराष्ट्रातील सात आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था ३३ जिल्हा प्रशिक्षण संस्था, २३ रुग्णालय प्रशिक्षण संस्था मार्फत नियोजन, आयोजन अंमलबजावणी सर्वेक्षण प्रशिक्षण अदि या संस्थेद्वारे केल्या जाते.

सार्वजनिक आरोग्य संस्था प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण (TOT) आरोग्य व कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र तसेच जिल्हा प्रशिक्षण केंद्र येथील शाखा सदस्य, जिल्हास्तरीय अधिकारी व राज्यस्तरीय अधिकारी संवाद कौशल्य समुपदेशन कौशल्य विकास कार्यशाळा, सेमीनार प्रशिक्षण अदि नियमित आयोजित होतात.

सध्या स्थितीत संस्थेत गरोदर माता निदान तंत्र कायदा -१९९४, दिव्यांग अंमलबजावणी प्राथमिक आरोग्य केंद्रातील वैद्यकीय अधिकारी आर.सी.एच. कार्यक्रमांतर्गत घेतल्या जाते. एच.आय.व्ही. एड्स समुपदेशन प्रशिक्षण सामान्य रुग्णालयांतील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांसाठी घेतल्या जाते.

संस्था परिक्षा मंडळाचे कार्य लिपीक वर्गीय सेवा प्रवेशोत्तर प्रशिक्षण, ब.आ.से. प्रशिक्षणाकरीत करीत आहे.

कौशल्य प्रयोगशाळा प्रशिक्षण राष्ट्रीय स्किल्स लॅब प्रशिक्षण संस्था मॅनीक्वीन्स वर प्रत्यक्ष प्रशिक्षण कौशल्य वृद्धिंगत करण्यासाठी केले जाते. उदा. प्रसूती, गुंतागुंत, नवजात बालक काळजी इ. ज्या भागात स्किल्स लॅबच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार काम कमी आहे तेथे क्षेत्रात व

त्यांचे प्रशिक्षणार्थ्यांच्या मुख्यालयात भेटी दिल्या जातात.

प्रसूती पूर्व व प्रसूती पश्चात सेवांची गुणवत्ता वाढविण्यासाठी २०१८ पासून संस्थेत CAQSHNA TOT आयोजित करण्यात येतात.

बाह्य प्रशिक्षण व अंतर्गत प्रशिक्षणाबाबत कायाकल्पचे प्रशिक्षण NHSRC दिल्ली ह्यांचे संयुक्त विद्यमानाने रुग्णालयीन स्वच्छता गुणवत्ता पूर्वक काळजी बाबत प्रशिक्षण व क्षेत्रभेटी आयोजित करण्यात येतात.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियानामार्फत वित्तीय सहाय्यामुळे श्रेणीवर्धीत होत आहे.

नवनियुक्त वैद्यकीय अधिकारी यांना सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमाचे व कार्यालयीन प्रशासन, रुग्णालय प्रशासन बाबत प्रशिक्षण दिल्या जाते. त्या करीता विषय तज्ञ, अनुभवीना प्रशिक्षक म्हणून बोलविण्यात येते.

सिकलसेल ॲनिमीया, आयुष, तरंग, एम.एम.यु. आर.टी.आय./एस.टी.आय./आय.एम.ई.पी.एन.एस.एस.के. इत्यादी प्रशिक्षण या संस्थेत दिल्या जाते. वर्ष २०२०-२१ या वर्षी आयोजित केलेल्या प्रशिक्षणांची यादी सोबत जोडत आहे.

सार्वजनिक आरोग्य संस्था प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण (TOT) जिल्हा स्तरीय अधिकाऱ्यांसाठी आयोजित करणे. वर्ष २००६-२००७, ASHA TOT] IMNCI TOT, Bssic TOT, ARSH TOT, RTI/STI TOT, Nursing TOT. BeMOC, SAB TOT, Quality Assurance Training इ. प्रशिक्षण घेतल्या जाते.

सन २०१७-१८ साठी अनुसंस्थान करावयाची पध्दत (Research Methodology) कार्यशाळा घेण्यात आली होती. राज्य आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर. व आरोग्य व कुटुंब कल्याण संस्था, नागपूर, अनुसंस्थान करण्याचे नियोजन करण्यात आले.

प्रशिक्षणांचे गुणवत्तात्मक निरीक्षण खालीलप्रमाणे केले जाते.

- १) सी.सी.टी.व्ही. निरीक्षण
- २) प्रशिक्षणाचे आणि प्रशिक्षणाबाबत माहिती (Feedback)
- ३) प्रशिक्षणपूर्व व प्रशिक्षण पश्चात प्रशिक्षणाचे मुल्यामापन.
- ४) प्रशिक्षणार्थ्यांना क्षेत्रीय भेटीचे आयोजन
- ५) प्रशिक्षणार्थ्यांचे कौशल्य, ज्ञान प्रत्यक्ष नियंत्रण / प्रश्नोत्तराला १५ मिनीटे तास घेऊन
- ६) क्षेत्रभेट प्रशिक्षणादरम्यान प्रत्यक्ष माहिती दिल्या जाते.

मागील तीन वर्षात राआवकुकसं, नागपूर येथे दिलेले प्रशिक्षण व प्रशिक्षणार्थींची संख्या दर्शविणारा तक्ता

अ.क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	प्रशिक्षीतांची संख्या		२०२०-२०२१ (ऑक्टोबर अखेर)
		२०१८-२०१९	२०१९-२०२०	
१.	शाखा सदस्य यांचे मायक्रोटिचिंग प्रशिक्षण	१८		
२.	आयएमईपी टीओटी	६२	९०	-
३.	सर्वसमावेशक टिओजी टिओटी	२०	-	-
४.	असुरक्षितता मॅपिंग आणि मुल्यांकन कार्यशाळा	१४८	-	-
५.	आश्रम शाळा ट्रेनिंग	०	११०६	-
६.	आशा सर्टिफिकेशन प्रशिक्षण	११९	६७	१०३
७.	पॅलिऐटिव्ह केअर जिल्हास्तरीय टिओटी	४३	२६	-
८.	नव्याने भरती झालेल्या एस. एन. करीता इंडक्शन प्रशिक्षण	२५	-	-
९.	आशाकरीता एनआयओएस परिक्षा	२५६	१५३	-
१०.	एनक्यूएएम इंटरनल अॅसेसर	-	८८	-
११.	वैद्यकीय अधिकाऱ्यांचे इंडक्शन प्रशिक्षण	१२०	१२६	-
१२.	क्वालिटी अंशुरन्स इटर्नल एक्सेसर प्रशिक्षण कार्यशाळा	४८	-	-
१३.	तालुका आरोग्य अधिकारी प्रशिक्षण	१८	३६	-
१४.	सीएचओ प्रशिक्षण पुस्तिका अद्यावतीकरण	३८	-	-
१५.	आरोग्य सेविका/आरोग्य सेवक/आशा यांचे राज्यस्तरीय एचडब्लूसी मल्टीस्किल टिओटी	४०	३१	-
१६.	मोबाईल मेडिकल युनिट	१६३	-	-
१७.	राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रम कार्यशाळा	-	७५	-
१८.	सॉफ्टवेअर ट्रेनिंग (HMIS/TMIS/RCH)	१७२	१०४	-
१९.	लेखापाल प्रशिक्षण	-	४०	-
२०.	स्कील्स लॅब प्रशिक्षण	३५८	५१८	७३
२१.	कौशल्य वृद्धी प्रशिक्षण टिओटी	-	२२	-
२२.	वैद्यकीय अधिकाऱ्यांचे माता बाल संगोपनविषयीचे कौशल्य वृद्धी प्रशिक्षण	-	४९	-
२३.	एच बी एन सी टिओटी	१७५	-	-
२४.	आरटीआय/एसटीआय टिओटी	-	१९	-
२५.	आशा टिओटी	४२	६५	-
२६.	किटकनाशक विषबाधा व्यवस्थापन कार्यशाळा	-	३०	-
२७.	NPCDCS अंतर्गत असंसर्गिक आजाराकरीता पीबीएसचे वैद्यकीय अधिकाऱ्यांचे टिओटी	३५	३२	-
२८.	NPCDCS अंतर्गत असंसर्गिक आजाराकरीता पीबीएसचे आरोग्य सेविकांचे टिओटी	५१	-	-
२९.	NPCDCS अंतर्गत असंसर्गिक आजाराकरीता पीबीएसचे स्टाफ नर्स टिओटी	५९	११४	-
३०.	आशा योजना असंसर्गिक आजार जिल्हा आणि तालुका स्तरीय टिओटी	६६	३६	
३१.	एनटीईपी टीओटी	-	१४	-
३२.	रिसर्च मेथोडोलॉजी कार्यशाळा	-	३२	-
३३.	आयुष एचडब्लूसी टीओटी	-	-	५०
३४.	NPCDCS अंतर्गत असंसर्गिक आजाराकरीता पीबीएसचे वैद्यकीय अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण	२१८	१८०	-
३५.	विश्वास अभियान टिओटी	४७	-	-
३६.	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ/समन्वयक यांचे मल्टीस्किल टिओटी.	१०५	-	-

३ वर्षांचे भौतिक अहवाल

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	पदनाम	२०१८-१९			२०१९-२०			२०२०-२१ (ऑक्टो. २० पर्यंत)		
			प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी
अ	माता आरोग्य प्रशिक्षण		१	२	३	४	५	६	७	८	९
१	एसबी	परिचारीका/आरोग्य सेविका/आरोग्य पर्यवेक्षिका	२२७८	२०२३	८९	२१४१	१९१७	९०	१८५०	२०१	११
२	विमॉक	वैद्यकीय अधिकारी	३५४	३०७	८७	३२८	३३९	१०१	२९८	२५	८
३	सिमॉक	वैद्यकीय अधिकारी	-	-	-	-	-	-	-	-	-
४	एलएसएस	वैद्यकीय अधिकारी	-	-	-	-	-	-	-	-	-
५	सीएसी	वैद्यकीय अधिकारी	१५२	८९	५९	१२९	१३१	१०२	१३५	-	-
६	आरटीआय/एसटी आय	वैद्यकीय अधिकारी	५७८	४४५	७७	५७५	५६८	९९	५००	३६४	७३
७	आरटीआय/एसटी आय	परिचारीका/आरोग्य सेविका अधिकारी पर्यवेक्षिका	१११७	८२७	७४	९२२	७०९	७७	११००	२७६	२५
ब	बाल आरोग्य प्रशिक्षण										
१	आयएमएनसीआय	परिचारीका	-	-	-	-	-	-	-	-	-
२	आयएमएनसीआय	पर्यवेक्षक	-	-	-	-	-	-	-	-	-
३	एफ-आयएमएनसीआय	वैद्यकीय अधिकारी	३१५	१४३	१४५	०	१४	०	-	-	-
४	एफ-आयएमएनसीआय	परिचारीका	५००	२९१	५८	०	१३	०	-	-	-
५	एनएसएसके	वैद्यकीय अधिकारी	७८४	४८०	६१	७६८	७०८	९२	७६८	१९८	२६
६	एनएसएसके	परिचारीका/आरोग्य सेविका अधिकारी पर्यवेक्षिका	३१५८	२२१९	७०	२८०४	२४९२	८९	२०४८	३४०	१७
७	एफबीएनसी	वैद्यकीय अधिकारी	२८	२१	७५	२६	१०	३८	४५	-	-
८	एफबीएनसी	परिचारीका	१८	८७	४८३	१०७	१०७	१००	३१	-	-
९	आयवायसीएन	वैद्यकीय अधिकारी	४०३	२०९	५२	०	११३	०	-	-	-
१०	आयवायसीएन	आरोग्य सेविका/पर्यवेक्षिका	१४५७	१६६३	११४	५४२	५४२	१००	-	-	-
११	आरआय	वैद्यकीय अधिकारी	३४४	३३६	९८	३४२६	२४७४	७२	१३५०	६७६	५०
१२	आरआय	आरोग्य सेविका/पर्यवेक्षिका	१३३७	१५५९	११७	९३०९	७९९२	८६	९७९८	२४९८	२६
१३	आजारी बालकांची काळजी	वैद्यकीय अधिकारी	१८	४६	२५६	-	-	-	-	-	-
१४	आजारी बालकांची काळजी	आरोग्य सेविका/पर्यवेक्षिका	३७	१९	५१	-	-	-	-	-	-
क	कुटुंब नियोजन प्रशिक्षण										
१	मिनीलॅप	वैद्यकीय अधिकारी	३१८	१२२	३८	१४६	१२२	८४	३००	२	१
२	नवीन तांबी	वैद्यकीय अधिकारी	१५०	-	-	-	-	-	-	-	-
३	नवीन तांबी	आरोग्य सेविका/पर्यवेक्षिका	४४५	-	-	-	-	-	-	-	-
४	एनएसबी	वैद्यकीय अधिकारी	२६४	२३	९	१०२	६१	६०	३००	१३	४
५	लेप्रोस्कोपी	वैद्यकीय अधिकारी	६०	२५	४२	५२	२८	५४	६८	-	-
६	पीपीआययुसीडी	वैद्यकीय अधिकारी	८२०	५६६	६९	४२०	३६१	८६	८२०	४१	५
७	पीपीआययुसीडी	परिचारीका	१५६८	१५१९	९७	१५६३	१४६६	९४	१५५०	१७०	११
८	आययुडी	वैद्यकीय अधिकारी	१८०	४६	२६	-	-	-	-	-	-
९	आययुडी	आरोग्य सेविका/पर्यवेक्षिका	१७०	१०३	६१	-	-	-	-	-	-

३ वर्षांचे भौतिक अहवाल

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचे नाव	पदनाम	२०१८-१९			२०१९-२०			२०२०-२१ (ऑक्टो. २० पर्यंत)		
			प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी	प्रशिक्षण भार	साध्य	टक्केवारी
क	कुटुंब नियोजन प्रशिक्षण		१	२	३	४	५	६	७	८	९
१	एआरएसएच	वैद्यकीय अधिकारी	१५०	०	०	०	०	०	०	०	०
२	एआरएसएच	आरोग्य सेविका/ पर्यवेक्षिका	४००	०	०	०	०	०	०	०	०
३	डब्ल्युआयएफएस	वैद्यकीय अधिकारी	१०६६	४७१	४४	२०९४	२०९४	१००	१५०	६५	४३
४	आरकेएसके	आरोग्य सेविका/ पर्यवेक्षिका	१८६	४४८	४४१	४०३	३३५	८३	०	०	०
५	आरकेएसके	पिर एज्युकेटर	६८२३	५४९०	८०	६७८६	४२०७	६२	०	०	०
६	आरकेएसके	सल्लागार	४६	४१	८९	७७	०	०	०	०	०
७	आरकेएसके	अंगणवाडी सेविका आरोग्य सेवक	०	६१	०	०	०	०	०	०	०
८	एनआरसी	बालरोग तज्ञ/ वैद्यकीय अधिकारी	२५	०	०	०	०	०	०	०	०
९	एसएचएस	आशा	१४०४६	१११४	८	५१९९	२७९७	५४	०	०	०
१०	शितसाखळी		२२७४२	७६२५	३४	११२०	९४३६	७५	११३०	७७९	३६

२०. पोषाहार विभाग, नागपूर, सन २०२१ -२२

(१) कार्यक्रमाचे उद्दीष्ट / कार्यक्रमाची कार्यपध्दती :-

प्रस्तावना :

पोषाहार विभाग या संस्थेची स्थापना १९४९ साली झाली, सन १९७० साली हाफकीन इन्स्टिट्यूट मुंबई येथून हा विभाग संचालक आरोग्य सेवा यांचे नियंत्रणाखालील सार्वजनिक आरोग्य संस्था, नागपूर येथे स्थलांतरीत करण्यात आला. हा विभाग मार्च १९८५ साली स्वतंत्ररित्या कार्यान्वित झाला.

उद्दिष्टे :

(१) समाजातील कुपोषणाशी निगडीत बाबींचा अभ्यास करून त्या अनुषंगाने पोषण व आरोग्य शिक्षण तसेच प्रशिक्षण कार्यक्रमांची आखणी करणे.

(२) शासकीय रुग्णालयातील आहार व्यवस्थापनात सुधारणा घडवून आणणे.

या विभागाची कार्ये खालीलप्रमाणे आहेत :

(१) पोषणविषयक सर्वेक्षण करणे.

(२) शासकीय रुग्णालयातील आहारसेवेत सुधारणा होण्याच्या दृष्टिने पहाणी व पाठपुरावा करणे.

(३) राज्यातील ४३ जिल्हा स्त्री/उपजिल्हा रुग्णालयात स्थापन करण्यात आलेल्या पोषण पुनर्वसन केंद्राचे मॅनिटरींग रिपोर्टिंग करणे.

(४) पोषणविषयक प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन व इतर संस्थांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग.

(५) प्रदर्शनी, व्याख्याने, स्थानिक पातळीवर उपलब्ध अन्नपदार्थांतून कमी खर्चाच्या पाककृतीच्या प्रात्यक्षिकांद्वारे पोषण शिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन व इतर संस्थांच्या अशा कार्यक्रमांमध्ये सहभाग.

(६) पोषाहार प्रयोगशाळेमध्ये आयोजीनयुक्त मिठाचे विश्लेषण व अन्नभेसळ ओळखण्याच्या घरगुती पध्दतीच्या प्रात्यक्षिकांचे आयोजन.

(७) पोषण शिक्षण साहित्य निर्मिती, प्रकाशन आणि क्षेत्रिय अभ्यासाचे आयोजन.

(८) जागतिक स्तनपान सप्ताह व राष्ट्रीय पोषण सप्ताह साजरा करणे.

(९) जागतिक पोषण माह साजरा करणे.

समग्र कार्यक्रम :

पोषाहार विभागाद्वारे पोषण सर्वेक्षण, शासकीय रुग्णालयातील आहाराची तपासणी, राज्यातील ४३ पोषण पुनर्वसन केंद्राच्या कामाचे मॅनिटरींग, रिपोर्टिंग करणे, क्षेत्रीय अभ्यास, प्रयोगशाळेत आयोजीनयुक्त मिठाचे विश्लेषण, पोषण शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते. त्याचप्रमाणे आरोग्य खात्याच्या शासकीय व इतर स्वयंसेवी संस्थांच्या पोषण शिक्षण आणि प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभाग घेतला जातो.

पोषण शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये लोकसंख्येतील महत्वाचा गट माता व मुले यांच्या समतोल आहारासंबंधी प्रदर्शनी, व्याख्याने, स्लाईड शो तसेच स्थानिक पातळीवर उपलब्ध अन्नपदार्थांतून कमी खर्चाच्या पाककृतींची प्रात्यक्षिके आयोजित केली जातात. पोषण शिक्षण कार्यक्रमांमध्ये प्रशिक्षित आहारतज्ञ, सार्वजनिक आरोग्य परिचारिका, एन. एम./ एल. एच. व्ही. यांच्यामार्फत रुग्णलयामध्ये पोषण व आरोग्य शिक्षण कार्यक्रमाचे संनियंत्रण केले जाते.

राज्यातील ४३ जिल्हा /स्त्री/ उपजिल्हा रुग्णालये येथे स्थापन करण्यात आलेल्या पोषण पुनर्वसन केंद्राचे संनियंत्रण सन २०११-२०१२ यावर्षापासून या कार्यालयाद्वारे केले जात आहे.

उपरोक्त विविध उपक्रमांचा सन २०१९-२०२० यावर्षी झालेल्या कामाचा प्रत्यक्ष व सन २०२०-२०२१ यावर्षी होणाऱ्या कामाचा तसेच सन २०२१-२०२२ मध्ये होणाऱ्या संभाव्य कामाचा तपशील खालील तक्त्यात दर्शविलेला आहे. :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष				
		२०१९-२०२०	२०२०-२०२१		२०२१-२०२२ संभाव्य	
			१ एप्रिल २०२० ते ३० सप्टेंबर २०२०	१/१०/२०१९ ते ३१ मार्च, २०२०		
१	२	३	४	५	६	
१.	एकूण प्रशिक्षण कार्यक्रम	...	६२२	५७	७०	१७५
२.	एकूण आयोजित प्रदर्शनी	...	६२२	५७	७०	१५५
३.	आयोजित पोषाहार प्रात्यक्षिके	...	५०	२	१०	५०
४.	एकूण दिलेली व्याख्याने	...	२८५	१३०	१७०	३००
५.	एकूण आयोजित अन्नभेसळ प्रात्यक्षिके	...	९	२	४	१२
६.	आकाशवाणी व दूरदर्शन कार्यक्रम	...	६	२	२	१२
७.	पोषण पुनर्वसन केंद्राना दिलेला तपासणी भेटी	...	३६	१	४२	४३
८.	शासकीय रुग्णालयांना दिलेल्या तपासणी भेटी	...	३४	३४	१२	५०

(२) या वर्षात पोषण पुनर्वसन केंद्रात झालेले कार्य, पुढील वर्षात करण्यात येणारे अपेक्षित कार्य :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष			
		२०१९-२०२०	२०२०-२०२१		२०२१-२०२२
१	२	३	४	५	६
१. पोषण पुनर्वसन केंद्राचा तपशिल : भरती मुलांची संख्या ४६					
सॅम मुलांची भरती संख्या					
१.	जि. रु. गडचिरोली	२७४	२२	११५	३२९
२.	उपजिरु अहिरी (गडचिरोली)	१८५	२७	१२१	२२२
३.	स्त्री रु. गोंदीया	१८१	१८	१२७	१२७
४.	स्त्री रु. डागा नागपूर	१७१	११	१२६	२०५
५.	जि.रु. चंद्रपूर	१७३	१६	१२२	२०८
६.	जि. रु. वर्धा	१६०	१०	११८	१९२
७.	जि. रु. भंडारा	२४५	४	१९२	२०४
८.	स्त्री रु. अकोला	१९९	११	१४८	२३९
९.	स.रु अमरावती	२३७	३१	१५९	२८४
१०.	उपजिरु. धारणी (अमरावती)	१८९	५२	७९	२२७
११.	ग्रा. रु. चिखलदरा	५३	१९	२३	८४
१२.	जि.रु. चुरणी	९८	२५	५३	११८
१३.	जि.रु. वाशिम	६४	२	५७	८९
१४.	स्त्री. रु. बुलडाणा	१७९	११	१३२	२१५
१५.	उपजिरु पांढरकवडा (यवतमाळ)	१८७	१८	११५	१२
१६.	जि.रु. नाशिक	२१२	५५	९९	२५४
१७.	जि. रु. अहमदनगर	७५	२	५८	९०
१८.	ग्रा. रु. अकोले जि. अ.नगर	१३	९	१५	०
१९.	जि. रु. जळगांव	१६८	३	१३१	२०२
२०.	जि. रु. नंदुरबार	२२८	८०	१०२	२७४
२१.	उपजिरु धडगाव (नंदुरबार)	१९४	७०	८५	२३३
२२.	उपजिरु तळोदा (नंदुरबार)	१२३	२४	७४	१४८
२३.	ग्रा. रु. मोलगी (नंदुरबार)	१६७	९२	४२	२००
२४.	उपजिरु शिरपूर (धुळे)	१०६	१	८४	१२०
२५.	जि. रु. ठाणे	१६७	०	१३४	२००
२६.	जि. रु. रायगड	९७	२१	५७	११६
२७.	उपजिरु जव्हार (पालघर)	१४४	१३	१०२	१७३
२८.	उपजिरु ढहाणू (पालघर)	१७७	१०	१३२	२१२
२९.	ग्रा. रु. मोखाडा (पालघर)	२४०	३१	१६१	२८८
३०.	ग्रा. रु. विक्रमगड (पालघर)	२०७	१९	१४७	१८०
३१.	उपजिरु कासा (पालघर)	१८०	१६	१२८	१६०
३२.	जि. रु. पुणे	१३३	६	१००	१४०
३३.	जि. रु. सातारा	११७	१	९६	१६०
३४.	जि. रु. पंढरपूर (सोलापूर)	२३९	१३	१७८	२८७
३५.	जि. रु. हिंगोली	२३५	७७	१११	२८२
३६.	जि. रु. जालना	१७७	४	१३८	२१२
३७.	जि. रु. परभणी	२०८	११	१५५	२५०
३८.	उपजिरु चिकलठाणा	५७	०	४६	६८
३९.	जि.स्त्री.रु. लातूर	१५६	०	१२५	१८७
४०.	जि. रु. बीड	१२१	२	९५	१४५
४१.	जि. स्त्री रु. नांदेड	१७३	३२	१०६	२०८
४२.	जि. रु. रत्नागिरी	१४१	११	१०२	१६९
४३.	उपजिरु गडहिंग्लज (कोल्हापूर)	१२८	२	१००	१५४
४४.	जि. रु. सिंधुदुर्ग	७०	२	५६	८४
एकूण		७०४५	८७३	४६८१	८४५४

३. प्रशिक्षण कार्यक्रम :-

अ. क्र.	उपक्रम	वर्ष				२०२१-२०२२ संभाव्य	
		२०१९-२०२०	२०१९-२०२०		२०२१-२०२२		
१	२	३	१ एप्रिल २०२० ते ३०-९-२०२०	१-१०-२०२० ते ३१-०३-२०२१	४	५	६
प्रशिक्षण :-							
(१)	पोषाहार विभागाद्वारे भिन्न संवर्गाचे एकूण प्रशिक्षणार्थी.	...	५२०	१३२	२००	५७२	
(२)	इतर आरोग्य संस्थांच्या प्रशिक्षण कार्यक्रमांमध्ये सहभागाद्वारे प्रशिक्षित भिन्न संवर्गाचे एकूण प्रशिक्षणार्थी	...	१८२३३	२८००	१०००	२००५६	
(३)	स्वयंसेवी संस्था व इतर शासकीय संस्थांच्या कार्यक्रमात सहभागाद्वारे प्रशिक्षित भिन्न संवर्गाचे एकूण प्रशिक्षणार्थी	...	१७५०	७५०	२००	१९२५	
पोषण शिक्षण :-							
(४)	प्रदर्शनी (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	७११	३५	५५	७८२	
(५)	प्रात्यक्षिके (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	१३६०	१११	१५०	१४९६	
(६)	व्याख्याने (शासकीय रुग्णालये व आरोग्य संस्थाद्वारे)	...	२०९४	२२४	३५०	२३०३	
(७)	स्लाईड शो (पोषाहार विभाग)	...	६०	२०	२५	७२	
(८)	एकूण आयोजित आहार चिकित्सा केंद्रे (रुग्णालयीन आहारतज्ञांद्वारे)	...	१९१६	१८५	३००	२१०८	
(९)	आयोजित आहार चिकित्सा केंद्रमार्फत एकूण सल्ला दिलेले रुग्ण,	...	५३५४४	२१२५	३०००	५८८९४	
(१०)	पोषण व आरोग्य शिक्षण दिलेल्या मातांची संख्या (पोषाहार विभाग व इतर विभागाद्वारे)	...	२११५०	९३२	१५००	२३२६५	
(११)	आकाशवाणी व दूरदर्शन कार्यक्रम	...	०४	०१	२	०४	
१२.(अ)	प्रयोग शाळेत विश्लेषण केलेले एकूण आयोजित युक्त मीठ नमुने	...	११०४	३५५	४००	१२००	
	(ब) घरगुती पध्दतीने अन्नभेसळ ओळखण्याच्या प्रात्यक्षिकांचा लाभ मिळालेले एकूण लाभार्थी (पाषाधर प्रयोग शाळे मध्ये),	...	१५५	८५	१२६	३००	
	(क) घरगुती पध्दतीने अन्नभेसळ ओळखण्याच्या प्रात्यक्षिकांचा लाभ मिळालेले एकूण लाभार्थी (पाषाधर प्रयोग शाळे मध्ये),	...	८२५	३६५	५५६	९००	
पोषण सर्वेक्षण :-							
	आदिवासी जिल्हयामधिल पोषाहार सर्वेक्षण	...	सन २०२०-२१ या आर्थिक वर्षात कोविड-१९ च्या प्रादुर्भावामुळे पोषाहार				
	१) सर्वेक्षण केलेली एकूण गावे-	...	सुर्वेक्षण मार्च २०२१ च्या आत घेण्यात येणार आहे.				
	२) तपासणी केलेली एकूण कुटुंबे -	...					
	३) तपासणी केलेली एकूण लाभार्थी	...					
	०-६ वर्ष बालके	...	गरोदर/स्तनदा माता-				

४. पुढील वर्षाकरिता नविन योजना :- या कार्यालयाकडून सादर केलेल्या प्रस्तावानुसार अनुदानाच्या उपलब्धतेनुसार कार्यक्रम घेण्यात येतील.

२१. सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या-प्रशिक्षण नागपूर.

सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या शाळा येथे अधिपरिचारीकाना ११ महिन्यांचे सार्वजनिक आरोग्य परिचर्या प्रशिक्षण देण्यात येते. समाजातील लोकांच्या आरोग्य विषयक मागण्या व गरजा जाणून घेवून त्यांना आरोग्य सेवा पुरविण्याचे मुख्य उद्दिष्ट डोळ्या पुढे ठेवून समाजाला संवर्धनात्मक, प्रतिबंधक, उपचारात्मक, पुर्नवसनात्मक अशा सर्वांगीणसेवा देण्यास आवश्यक ते ज्ञान आणि कौशल्य विद्यार्थीनींमध्ये येण्यासाठी प्रशिक्षण दिले जाते.

आरोग्य शिक्षणाद्वारे लोकांचे आरोग्य वृद्धीगत करणे, रोगाचे प्रमाण कमी करणे, सेवा देणाऱ्यांच्या कार्याला प्रोत्साहन देणे, मुल्यांकन करणे, देखरेख करणे, माता, बाल संगोपन, शालेय आरोग्य कार्यक्रम, सर्व राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रम इत्यादी विविध क्षेत्रात सार्वजनिक आरोग्य शुश्रूषा विद्यालय कार्यरत असते. आतापर्यंत या संस्थेतून महाराष्ट्रातील निरनिराळ्या संस्थेतील ११४७ अधिपरिचारीका प्रशिक्षित झाल्या आहेत. महाराष्ट्रामध्ये अशा प्रकारचे प्रशिक्षण देणारी हि एकमेव संस्था असून प्रतिवर्षी ३० प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षित करण्याची क्षमता आहे.

चालू वर्षात हे प्रशिक्षण सत्र ऑगस्ट ते जून पर्यंत आहे. या कालावधीत कामाचे आयोजन पध्दतशीरपणे केले जाते. ऑगस्ट ते नोव्हेंबर या कालावधीत तज्ञ व्यक्तीकडून व्याख्याने व शैक्षणिक भेटी आयोजित केल्या जातात.

डिसेंबर, ते जानेवारी, या कालावधीत रुग्णालयामधील अनुभव दिला जातो. त्यात रुग्णांचा (माता व बालके)समग्र अभ्यास करून शुश्रूषा कृती योजना केली जाते. तसेच पाठय नियोजन व प्रात्यक्षिके घेतली जातात. रुग्णालयीन अनुभवामध्ये अतिविशेषोचार रुग्णालय व मनोरुग्णालया व चिकित्सालयीन अनुभव देण्यात येतो.

१५ जानेवारी, ते १५ मार्च या कालावधीत ग्रामिण क्षेत्रीय अनुभव दिला जातो. यामध्ये निवडलेल्या कुटुंबाची सर्वांगीण परिचर्या व परिचर्या कृती या अनुभवामध्ये सर्वेक्षण, गृहभेट परिचर्या-कृती आरोग्य समस्या निराकरण, प्रत्यक्ष गृह-भेटी या सर्व गोष्टींचा समावेश केला जातो.

१६ मार्च, ३१ मे शहरी क्षेत्रीय अनुभव व तेंव्हाच प्रात्यक्षिक परिक्षा घेतली जाते.

जुन:- उजळणी व सराव परिक्षा महाराष्ट्र परिचर्या परिषदेकडून होणारी परिक्षा व तोंडी प्रात्यक्षिक परिक्षा

महिना	कार्यक्रम	कृती
१	२	३
५ जून	पर्यावरण सुस्का दिन	विद्यार्थिनी व कर्मचारी यांना पर्यावरण दिनाचे महत्व सांगण्यात येते. त्या करिता गटामध्ये वाचन, मॉडेल प्रत्यक्ष मुलाखत (भूमिका नाट्य, ग्रुप वाचन इ.) या माध्यमातून स्पष्ट करून सांगितले व परिसर स्वच्छ करून घेण्यात येतो.
दृष्टीदान दिन	१० जून	डोळ्याची काळजी, डोळ्याचे विविध आजार व नेत्रदान या विषयावर विद्यार्थिनी माहिती व फील्म चार्ट, पोस्टर, मॉडेल व प्रत्यक्ष मुलाखती द्वारे डोळ्याच्या दृष्टीचे महत्व पटवून देण्यात येते.
१० जुलै	मातृ सुरक्षा दिन	या दिना निमित्त माता मृत्यू कमी करणे व महिला सबळीकरण याकडे विद्यार्थिनींचे लक्ष केंद्रीत केले जाते व ते विविध कृतीतून स्पष्ट करून सांगण्यात येते.

१	२	३
११ जुलै	लोकसंख्या दिन	वाढत्या लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण कोणत्या पध्दतीने करता येईल यावर भर देण्यात येतो. नियंत्रणा करिता उपाय योजना सांगितल्या जातात.
१ ते ७ ऑगस्ट	स्तनपान सप्ताह	प्लॅनेल ग्राफ, गीत, पोवाडा व जनजागृतीवर कार्यक्रम घेण्यात येतात.
१ ते ७ ऑगस्ट	स्वातंत्र्य दिन	पहिल्या तासात स्तनपान, लाखो बालकांना जीवदान या घोष वाक्याला अनुसरून ६ दिवस वेगवेगळ्या कार्यक्रमाचे आयोजन केले. त्यामध्ये रॅली, रंगोळी स्पर्धा, भूमीका नाट्य, निबंध स्पर्धा घोषवाक्य स्पर्धा, पोस्टर स्पर्धा स्पॉट स्पीच स्पर्धाचे आयोजन केले जाते. यासर्व कार्यक्रमांचे आयोजन करण्यात येते.
१ ते ७ सप्टेंबर	सप्ताह पोषाहार	स्वातंत्र्य दिनानिमित्त समूह गीत स्पर्धा व इनडोर व आऊट डोर खेळ स्पर्धांचे आयोजन करण्यात येते.
१ ऑक्टोबर	धम्मचक्र प्रवर्तन दिन	जनजागृतीचे वेगवेगळे कार्यक्रम व सप्ताह कार्यप्रणालीचे आयोजन करण्यात येते यात विद्यार्थिनींच्या स्पर्धा/आहार विषयक प्रदर्शनीचे आयोजन, अनुसंधान केंद्र, नागपूर येथे करण्यात येणार असते व आहारशिक्षण किशोरवयीन मुलांसाठी हायस्कूल नागपूर येथे आहार शिक्षण पाठ घेण्यात येतात.
२१ ऑक्टोबर	जागतिक आयोडीन न्यूनता दिन	दिक्षा भूमी, नागपूर येथे आरोग्य शिक्षण याचे आयोजन व आरोग्य सेवा समितीतर्फे रुग्ण सेवे मध्ये सहभाग घेण्यात येतो.
१४ नोव्हेंबर	पल्स पोलीओ लसीकरण दिवस कार्यक्रम, ग्रामीण क्षेत्रीय अनुभव इत्यादी	आयोडीन युक्त मीठ व त्याचे महत्व जनतेला पटवून देण्याकरिता आयोजन केले जाते नियोजित कार्यक्रम व त्यामध्ये विद्यार्थिनी व कर्मचारी यांचा सक्रिय सहभाग होऊन कार्यक्रम यशस्वी करण्यात येतो.
८ मार्च	जागतिक महिला दिन	बुध्द विहार येथे बालक दिन साजरा करण्यात येतो. प्रदर्शनी, जनजागृती नाटके इ. राष्ट्रीय कार्यक्रमाबाबत समाजात जन जागृती करण्याकरीता विविध कार्यक्रम आयोजित करण्यात येतात.
७ एप्रिल	जागतिक आरोग्य दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.
१२ मे	जागतिक परिचारीका दिन	घोषवाक्यावर आधारित विविध कार्यक्रम समाजात आयोजित करण्यात येतात.

तक्ता - २

कार्यक्रम कार्यभार सारांश व वित्तीय आवश्यकताचे स्पष्टीकरण

अ. क्र.	प्रशिक्षणाचा प्रकार	कालावधी	वर्ष	प्रशिक्षण क्षमता	प्रशिक्षण वर्ग सत्र	निवड झालेल्या ची संख्या	परिक्षेत बसलेल्याची संख्या	उत्तीर्ण झाले ल्याची संख्या	अ. जा.	अ. ज.	भ. जा.	वि. जा.	इमाव	एस बी सी	खुला	ए कू ण		
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७		
१	सार्वजनिक आरोग्य परिचार्या	११ महिने	०५-०६	३०	४३	१८	१८	१६	३	४	४	१	२	३	१	१८		
			०६-०७	३०	४४	२६	२	२६	२	८	५	२	८	१	०	२६		
			०७-०८	३०	४५	२८	२८	२८	१	४	३	१३	३	०	४	२८		
			०८-०९	३०	४६	३०	२९	२७	३	३	१२	२	४	१	५	३०		
			०९-१०	३०	४७	२३	२४	२४	०	८	५	३	३	२	२	२३		
			१०-११	३०	४८	२९	२९	२९	०	३	२	१	५	०	१८	२९		
			११-१२	३०	४९	३०	२८	२८	४	१	१	१	६	१	१४	२८		
			१२-१३	३०	५०	३०	३०	३०	४	२	३	-	६	-	१५	३०		
			१३-१४	३०	५१	२९	-	-	४	१	१	१	६	१	१५	२९		
			१४-१५	३०	सन २०१४-१५ करिता भारतीय परिचर्या परिषद (नवी दिल्ली) याचे कडून प्रवेश प्रक्रिये करिता अद्याप मंजूरी मिळाली नसून कार्यवाही सुरु आहे.													
	(जाने १६ ते नोव्हेंबर, १६)		१५-१६	३०	५२	२७	२७	२७	४	२	१	१	५	१	१३	२७		
	(ऑक्टोबर १६ ते ऑगस्ट, १७)		१६-१७	३०	५३	२८	२८	२८	४	२	१	१	५	०	१५	२८		
	(ऑगस्ट १७ ते जून, १८)		१७-१८	३०	५४	२७	२६	२५	४	२	१	०	५	०	१५-१	२६		
	(ऑगस्ट १८ ते जून, १९)		१८-१९	३०	५५	३०	३०	३०	४	२	३	२	१	२	=१४ १७	१७		
	(ऑगस्ट १९ ते जून, २०)		१९-२०	३०	५६	२९	३०	परीक्षा घेणारआहे										
								१ प्रशिक्षणार्थी प्रशिक्षण सोडून गेल्या										

२२. राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान आणि राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान यांचा स्वस्त आणि दर्जेदार, आरोग्य सेवा प्रदान करण्यासाठी, मुले व माता मृत्यू प्रमाण कमी करण्यासाठी, लोकसंख्या स्थिरीकरण आणि लिंग आणि जनसांख्यिकीय समतोल घडवून आणण्यासाठी, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत समावेश करण्यात आलेला आहे.

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान :-

- गरीब दुर्लक्षित तसेच गरजू ग्रामीण आरोग्य जनतेस सहजसाध्य, परवडण्याजोगी, कार्यक्षम उत्तरायी आणि विश्वासार्ह आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या उद्देशाने केंद्र शासनाने संपूर्ण देशात १२ एप्रिल, २००५ पासून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान सुरु केले आहे.
- आरोग्यावर परिणाम करणाऱ्या महत्वाच्या घटकांचा (उदा. आहार, परिसर स्वच्छता, सुरक्षित पाणीपुरवठा, महिला व बालविकास इत्यादी) बाबींचा या अभियानामध्ये एकत्रित विचार करण्यात आला आहे.
- राज्यातील जनतेला विशेषतः ग्रामीण जनता, गरीब, महिला व मुले यांना गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सेवा उपलब्ध करून देणे, हे या अभियानाचे ध्येय आहे.

राष्ट्रीय शहरी आरोग्य अभियान :-

- शहरी भागातील गरीब व दुर्लक्षित घटक आरोग्य सुविधांपासून वंचित राहत आहे. त्यासाठी केंद्रसरकारने २०१३-१४ या आर्थिक वर्षापासून राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान सुरु करण्यास मंजूरी दिली आहे.
- त्याअनुषंगाने सन २०११ च्या जनगणनेनुसार राज्यातील ५०,००० पेक्षा जास्त लोकसंख्या असलेल्या २६ महानगरपालिका, ६४ नगरपरिषद, ४ कटक मंडळे व १ जिल्हा मुख्यालय अशा ९५ शहरांमध्ये हा कार्यक्रम राबविण्यात येत आहे. सन २०१७-१८ या आर्थिक वर्षासाठी केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्यासाठी रु. २११.४३ कोटी इतका निधी मंजूर केलेला आहे. यापैकी रु. ५९.२८ कोटी बृहन्मुंबई महानगर पालिकेसाठी व उर्वरित रु. १५२.१४ कोटी महाराष्ट्रातील ९४ शहरासाठी मंजूर करण्यात आला आहे. सन २०१८-१९ या आर्थिक वर्षासाठी केंद्र शासनाने महाराष्ट्र राज्यासाठी रु. १६५.४८ कोटी इतका निधी मंजूर केलेला आहे. त्यापैकी रु. ३४.२० कोटी बृहन्मुंबई महानगर पालिकेसाठी व उर्वरित रु. १३१.२७ कोटी महाराष्ट्रातील ९४ शहरासाठी मंजूर करण्यात आला आहे. सन २०२०-२१ करीता केंद्र शासनाने एकुण रु. २७२.७९ कोटी रुपयांच्या प्रकल्प अंमलबजावणी आराखडा मंजूर केला आहे.

राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान महाराष्ट्र २०२०-२१ टळक वैशिष्ट्ये :-

- राष्ट्रीय नागरी आरोग्य अभियान अंतर्गत खालील बाबींवर विशेष लक्ष दिला जातो.
- शहरी भागातील झोपडपट्टी व झोपडपट्टी सदृश्य मध्ये राहणारी जनता
- शहरी भागातील लोकसंख्येमधील वंचीत घटक उदा. बेघर, रस्त्यावर राहणारी मुले, माथाडी कामगार व इतर अस्थायी लोकसंख्या इ.
- सार्वजनिक आरोग्य अंतर्गत स्वच्छता, स्वच्छ पिण्याचे पाणी व वेक्टर नियंत्रण विषयावर जोर.
- स्थानिक स्वराज्य संस्थांची क्षमता बांधणी.
- नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र व नागरी सामुदायिक आरोग्य केंद्र अंतर्गत दिल्या जाणाऱ्या आरोग्य सेवा हे सर्वसामान्य जनतेस पुरविल्या

जातात व बाह्य संपर्क सेवाद्वारे लोकसंख्येतील वंचीत घटकांवर लक्ष दिला जाते.

- NUHM अंतर्गत आरोग्य सेवांचे नियोजन व व्यवस्थापनासाठी समुदायाचा सहभागार जोर दिला जातो.
- आशा स्वयंसेविक, महिला आरोग्य व समिती व रुग्ण कल्याण समिती हे NUHM मध्ये महत्वाचे भाग आहेत.
- महाराष्ट्राची एकूण लोकसंख्या :- ११.२३ कोटी (२०११ जनगणनेप्रमाणे)
- एकुण शहरी लोकसंख्या :- ५.०३ कोटी (एकूण लोकसंख्येच्या ४५%)
- NUHM अंतर्गत शहरी लोकसंख्या :- (एकूण लोकसंख्येच्या ३८.७३%)
- NUHM अंतर्गत स्लम लोकसंख्या :- ४.३५ कोटी (NUHM अंतर्गत शहरी लोकसंख्येच्या ४६.०२)
- २५३ शहरांपैकी ९५ शहरांमध्ये NUHM राबविला जातो.
- एकुण ६०५ मंजूर नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्रामधून ५५२ सद्यस्थितीत कार्यरत आहेत.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत राबविण्यात येणारे महत्वाचे कार्यक्रम

१. आशा :-

- राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत कार्यरत ६०,००० आशा कामगारांच्या दृष्टीने राज्याने एक डेटाबेस म्हणून आशा सॉफ्टवेअर तयार केले आहे. यामध्ये त्यांनी केलेल्या आर्थिक व भौतिक कामगिरीचा समावेश सदर सॉफ्टवेअर मध्ये करण्यात येतो.
- राज्यात ६१२१५ पैकी ६०८८६ इतक्या आशा ची नियुक्ती करण्यात आली आहे.
- आशा कार्यक्रमांतर्गत पारितोषिके :-
  - SKOCH स्मार्ट गर्हर्नर्स पारितोषिके- २०१३ साठी भारतात सर्वोत्कृष्ट.
  - वैशिष्टकृत अध्ययानासाठी PC Quest जुलै, २०१३ च्या अंकात समावेश.
  - ई-महाराष्ट्र सर्वोत्कृष्ट पारितोषिक २०१३,
  - अधिमुल्यनाचे प्रमाणपत्र - सर्वोत्कृष्ट ई गर्हर्नर्स पारितोषिक २०१३.
  - SKOCH Digital Inclusion पारितोषिक - २०१३

२. आयुष :-

- आयुष हा राआअ अंतर्गत महत्वाचा घटक असून यामध्ये आयुर्वेद, युनानी, होमिओपॅथी, योगा व निसर्गोपचार या चिकित्सा पध्दतीचा समावेश आहे.
- केंद्र शासनाच्या आरोग्य कु. क. मंत्रालय, आयुष विभागामार्फत १२ व्या पंचवार्षिक योजनेअंतर्गत भारतामध्ये “राष्ट्रीय आयुष अभियान” ची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.
- आयुष अंतर्गत ऑक्टोबर २०२० पर्यंत एकूण बाहय रुग्ण १२३७७४४ व एकूण अंतर रुग्ण ६२५१०.

३. आरोग्य सेवांवर लोकाधारित देखरेख व नियोजन :-

प्रकल्पाच्या माध्यमातून जनतेला गुणवत्तापूर्ण आरोग्य सेवा मिळाव्यात, त्या सेवांच्या गुणवत्तेत सुधारणा होवून निश्चितच चांगला दर्जा राखण्याकरीता महत्त्वपूर्ण प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. प्रत्येकाला आरोग्यसेवा मिळणे ही महत्त्वपूर्व गरज आहे यासाठी हक्काधारित दृष्टिकोनातून आरोग्य सेवा मिळणे, गुणवत्तेत सुधारणा करणेसाठी देखरेख व नियोजन समिती बैठकीच्या माध्यमातून बाह्य मुल्यांकन करून कृती केली जाते.

४. भारतीय सार्वजनिक आरोग्य मानके :-

IPHS हि अशी संकल्पना आहे ज्याद्वारे पायाभूत सुविधा, मनुष्यबळ, उपकरणे, औषधे इत्यादी प्रदान करून आरोग्य संस्थांचे बळकटीकरण केले जाते.

बायोमेडिकल उपकरणे देखभाल चे आउटसोर्सिंग :-

पुढील पाच वर्षांसाठी बायोमेडिकल उपकरणे देखभालीसाठी १९-११-२०११ रोजी मे. फॅबर सिंधुरी मॅनेजमेंट सर्व्हिसेस प्राइवेट लिमिटेड यांना आउटसोर्स केलेले आहे.

Dash Board Statis of Biomedical Equipment Maintenance as on Date 13-11-2020

Total No. of Biomedical Equipment	Total Breakdown calls		
	Received	Open	Closed
88794	48978	125	48853

लॅबोरेटरी सर्विसेस चे आउटसोर्सिंग :-

Free Diagnostic अंतर्गत पुढील ५ वर्षांसाठी लॅबोरेटरी सर्विसेससाठी एम/एस एचएलएल लाइफ केअर लिमिटेड यांना ०३-०२-२०१७ रोजी आउटसोर्स केलेले आहे.

Sr. No.	Description	PHC LEVEL	RH LEVEL	DH LEVEL	TOTAL
1.	INSTITUTIONS COVERED	2198	430	96	2724

Facility level wise test count details

Sr. No.	Period	DH level	RH level	PHC level	TOTAL
1.	March 2017 to 12 November 2020	2886481	15235006	7441353	51541173

Dash Board Status of Laboratory Services as on Date 13-11-2020

Districts	Facilities	Total No of Patients	Total No. of Emergency Patients	Total No of Tests	Total No of Tests Reported	Total No Test in Progress
35	2663	21234853	17798	51551198	51551681	39517

५. आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा प्रकल्प (टोल फ्री १०८) :-

आपत्कालीन वैद्यकीय सेवा प्रकल्पांतर्गत, गंभीर स्वरूपाच्या रुग्णांना सुसज्ज रुग्णवाहिकेत प्राथमिक उपचार करून रुग्णास नजीकच्या रुग्णालयामध्ये पुढील उपचारासाठी भरती करण्याबाबतची ही योजना आहे. आपदग्रस्तांना पहिल्या सुवर्ण तास (Golden Hour) मध्ये वैद्यकीय उपचार देणे हा मुख्य उद्देश आहे. यामध्ये रस्त्यावरील अपघात, सर्व गंभीर स्वरूपाचे आजारारे रुग्ण, बाळंतपणातील गुंतागुंतीचे रुग्ण, नवजात अर्भकाच्या संबंधीत आजार, नैसर्गिक व मानवनिर्मित आपत्तीत सापडलेले रुग्ण, गंभीर आजारामध्ये हृदय रुग्ण, सर्पदंश, अपघात, विषबाधा,

प्राधान्य क्षेत्रे :-

आपीएचएस मनुष्यबळ, डायलेसीस बर्नवॉर्डसाठी लागणारे उपभोग्य आणि औषधे, आयपीएचएस संस्थांना पुरविल्या जाणाऱ्या सपोर्टसर्व्हिसेस (क्लीनिंग ऑन्ड लांड्री), सोलार फोटो व्होल्टाइकसिस्टम, बायोमेडिकल उपकरणे देखभालचे आउटसोर्सिंग, लॅबोरेटरी सर्विसेसचे आउटसोर्सिंग, टेलिरोडियोलोजी सर्विसेसचे आउटसोर्सिंग, ईईआरबीचे आउटसोर्सिंग, बायोमेडिकल वेस्ट व्यवस्थापन, मायक्रोबायोलॉजिकल सव्हेइलन्स स्ट्रेड्थन ऑफ पब्लिक हेल्थलॅबस्, आय इ सी इन्फेक्शन कंट्रोल.

श्वासोच्छवासाचे गंभीर आजार, मेंदूशी संबंधीत गंभीर आजार इत्यादीचा समावेश असेल.

- २४ तास मोफत तातडीची रुग्णालयपूर्व व रुग्णालयीन वैद्यकीय सेवा १०८ टोल फ्री नंबर वरून देणे.
- राज्यातील राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियानांतर्गत ९३७ (२३३ ALS व ७०४ BLS) सुसज्ज रुग्णवाहीका टप्पाटप्पाने उपलब्ध करून देण्यात आलेल्या आहेत. ऑक्टोबर २०१९ अखेर पर्यंत आपत्कालीन वैद्यकीय सेवे अंतर्गत ५३६८०६८ रुग्णांना सेवा देण्यात आली.

६. मोटरसायकल रुग्णावाहिका :-

- महाराष्ट्र शासनाच्या आरोग्यविभाग, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान आणि आयडीबीआय अंतर्गत बॅक (सीएएआर फंड) अंतर्गत Bo दुचाकी रुग्णावाहिका युनिट सुरु करण्यात आल्या आहेत. राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत, महाराष्ट्र आणीबाणी वैद्यकीय सेवा याकरिता सेंट्रल कंट्रोल रुम, उरा हॉस्पिटल, औध, पुणे येथे स्थापित करण्यात आल्या आहेत. तसेच १०८चा टोल फ्री नंबर निश्चित केला आहे. या मोटरसायकल रुग्णावाहिकांची संपूर्ण सेवा समान आरोग्य अभियानांतर्गत शासनाच्या आरोग्य विभागामार्फत चालविला जाते आणि मोटरसायकल रुग्णावाहिका पुण्यातील कंट्रोल रुममार्फत रवाना केल्या जातात. २ ऑगस्ट, २०१७ ते नोव्हेंबर २०२० पर्यंत बाईक रुग्णावाहिका रुग्णांची संख्या ४१३१७ आहे.

७. मोबाईल मेडिकल युनिट प्रकल्प :-

- या उपक्रमांतर्गत राज्यातील दुर्गम आणि अतिदुर्गम भागामध्ये ज्या ठिकाणी आरोग्याच्या सेवापासून वंचित लोक राहतात अशा लोकांना आरोग्याच्या सेवा देत आहेत. सदर फिरती रुग्णालये ही स्वयंसेवी संस्थांच्या माध्यमातून चालविण्यात येतात.
- प्रत्येक जिल्हयासाठी १ याप्रमाणे ३३ जिल्हयासाठी ३३ युनिट आणि नंदूरबार व गोंदियासाठी अधिक प्रत्येक २ आणि गडचिरोलीसाठी ३ असे एकूण ४० मोबाईल डिस्पेन्सरी वाहने पुरविण्यात आलेली आहे. आजपर्यंत ३५ स्वयंसेवी संस्थांची निवड मोबाईल मेडिकल युनिट प्रकल्पासाठी करण्यात आलेली आहे. ऑक्टोबर २०२०, पर्यंत बाह्यरुग्ण तपासणी (ओपिडी) - ७८८२४२ प्रजनन व बाल आरोग्य (मातेची प्रसूतिपूर्व तपासणी व प्रसूती तपासणी) - ११५०४० एकूण प्रयोगशाळा तपासणी- ४११२३० एकूण भेटी दिलेली गावे - १२१६५

८. रेफरल ट्रान्सपोर्ट (१०२) :-

- जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रम हा राज्यामध्ये ७ ऑक्टोबर २०११ पासून सुरु करण्यात आला आहे.
- जननी शिशु सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत रेफरल ट्रान्सपोर्ट हा कार्यक्रम जिल्हास्तरावर जिल्हा शल्य चिकित्सक त्याचप्रमाणे जिल्हा परिषदेचा आरोग्य विभाग ह्यांच्या तर्फे राबविण्यात येतो.
- या कार्यक्रमांतर्गत प्रसूतिपूर्व वेदनेच्या काळात व प्रसूतीसाठी वेदनच्या काळात प्रसूतीसाठी निवासस्थानापासून रुग्णालयात, प्रसूतिनंतर मातेला व नवजात बालकाला निवासस्थानाची पोचविण्यासाठी, तसेच गंभीर आजारी बालके (० ते १ वर्ष वयोगट) यांना निवासस्थानातून रुग्णालयात घेऊन जाण्याची मोफत वाहन सेवेची सोय करण्यात आलेली आहे. सदर रुग्णावाहिका /परतीच्या प्रवासासाठी वाहन सेवा १०२ क्रमांकाच्या टोल फ्री क्रमांकावर नागरिकाना पुर्णपणे मोफत उपलब्ध देण्यात आली आहे.
- २५७३७० गर्भवती महिला निवासस्थान ते रुग्णालय, २६३००७ गर्भवती महिला रुग्णालय ते निवासस्थान / रुग्णालय ४१५२३ गंभीर आजारी नवजात बालकाना निवस्थान ते रुग्णालय ४४११२ गंभीर आजारी नवजात बालकाना रुग्णालय ते निवासस्थान / रुग्णालय पर्यंत उपलब्ध करून देण्यात आली.

९. सिकलसेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम :-

- सिकलसेल आजारविषयी जनजागृती करणे तसेच निदान आणि उपचाराबाबतची माहिती लोकांना देणकरिता प्रत्येक जिल्ह्यात स्वयंसेवी संस्थेची नेमणूक करणे.

- वैद्यकीय अधिकारी तसेच इतर कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करणे.
- प्राथमिक आरोग्य केंद्र / ग्रामीण / उपजिल्हा व जिल्हा रुग्णालयात मोफत सोल्युबिलीटी चाचणी करणे तसेच त्यामधून सकारात्मक आलेल्या व्यक्तींना निश्चित निदान करण्यासाठी (इलेक्ट्रोफोरोसिस चाचणी) जवळच्या ग्रामीण रुग्णालयात पाठविणे.
- सिकलसेल आजार नियंत्रण कार्यक्रम अंतर्गत ऑक्टोबर २०२० पर्यंत सोल्युबिलीटी चाचणी ८२७५६१३ एकूण रुग्ण ६७३६ आणि एकूण वाहक ७३४३७ आहेत.

१०. आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र (१०४) :-

- राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत आरोग्य सल्ला संपर्क केंद्र कार्यान्वित करण्यात आले आहे. या केंद्राचा उद्देश आरोग्य सेवा पुरविणाऱ्याला चांगली व प्रभावी आरोग्य सेवा देण्यासाठी पुर्णवेळ (२४ X ७) मार्गदर्शन उपलब्ध करून देण्यात येते.
- ऑक्टोबर, २०२० अखेर पर्यंत एकूण ३०४९४२ कॉलचा लाभ घेण्यात आला आहे.
- ई-इंडिया आरोग्य संमेलन २०१२ मध्ये आरोग्य विमा विभागात PPP गटात नाविण्यपुर्ण पुढाकार अंतर्गत आरोग्य सल्ला व संपर्क केंद्रास पारितोषिक.
- महाराष्ट्र ई-गव्हर्नन्स पारितोषिक २०१३ - आयटी विभागाचा गव्हर्नन्समध्ये नाविण्यपूर्ण आरोग्य सल्ला व संपर्क केंद्रास सुवर्णपदक.
- Skoch Award for Excellence 2014 for Minimum Government, Maximum Governance.

११. विशेषतज्ञांमार्फत आदिवासी भागातील उपजिल्हा रुग्णालय / ग्रामीण रुग्णालय वैद्यकीय व दंत शिबीरे :-

- आदिवासी भागातील रुग्णांना विशेषतज्ञांच्या सेवा उपलब्ध करून देण्याच्या हेतूने राज्यात सन २०१४-१५ मध्ये ५० उपजिल्हा रुग्णालय / ग्रामीण रुग्णालयमध्ये वैद्यकीय व दंत शिबीराचे आयोजन करण्यात आलेले आहे. ही शिबीरे शासकीय / खाजगी वैद्यकीय व दंत महाविद्यालय यांच्यामार्फत आयोजित करण्यात येतात.
- सन २०१० ते २०१४ मध्ये १५ आदिवासी जिल्ह्यामध्ये वैद्यकीय व दंत शिबीराचे आयोजन करण्यात आलेले आहे.
- मार्च २०२० पर्यंत अखेर एकूण २५८९ शस्त्रक्रिया करण्यात आल्या तसेच ७५०८२ लाभार्थींना या शिबीरात सेवा देण्यात आल्या.

१२. इपिलेप्सी (अपस्मार किंवा फेफरे) आजाराचे निदान व उपचार शिबीर :-

- इपिलेप्सी शिबीरे महाराष्ट्रात इपिलेप्सी फाउंडेशन, मुंबई यांच्या सहकार्याने सन २०११ - १२ पासून राबविण्यात येत आहेत.
- राज्यातील इपिलेप्सीच्या रुग्णांचे योग्य निदान व्हावे व तज्ञामार्फत उपचार करण्याच्या दृष्टीने इपिलेप्सीच्या शिबीरांचे आयोजन करण्यात आले आहे. शिबिरामध्ये शालेय आरोग्य तसेच इतर इपिलेप्सी, आकडी येणारे, अपस्मार इत्यादी मेंदू विकाराच्या रुग्णांची तपासणी करून निदान व उपचार, समुपदेशन, भौतिक उपचार करण्यात येऊन मोफत औषधी देण्यात येते.

- ऑक्टोबर २०१९ पर्यंत एकूण २६९ EEG सेवा, ३४९९ रुग्णांना निदान व उपचार, समुपदेशन, भौतिक उपचार करण्यात आले.

१३. टेलिमेडीसीन :-

- टेलिमेडीसीन ही वैद्यकीय क्षेत्रात झपाटयाने विकसित होत असलेली यंत्रणा आहे. विशेषतः यामध्ये टेलिफोन, इंटरनेट किंवा इतर संपर्काद्वारा वैद्यकीय माहितीची अदान प्रदान शक्य होते. वैद्यकीय सल्ल्यासाठी आणि कधीकधी दुर्गम भागातील आजारी रुग्णांचे निदान करण्यासाठी या सुविधेचा उत्तम उपयोग होतो.
- आजपर्यंत महाराष्ट्रात जिल्हा रुग्णालय व उपजिल्हा रुग्णालयात ६३ टेलिमेडीसीन केंद्र कार्यान्वित आहे. आजपर्यंत एकूण १५५६८१ रुग्णांना तज्ञ डॉक्टरांचा सल्ला मिळालेला आहे.

१४. माहेर घर योजना :-

- आदिवासी पाडयास वाहतुकीची व्यवस्था उपलब्ध करून आर्थिकदृष्ट्या अशक्य, दुर्गम आदिवासी भागात खंडीत दुरध्वनी व मोबाईल सेवा या अडचणी लक्षात घेऊन राज्य शासनाने सन २०११ - १२ पासून राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत ५८ माहेर घर योजना ९ जिल्ह्यात सुरु करण्यात आलेली आहे.
- राज्यात ६ जिल्ह्यातील ५८ प्राथमिक आरोग्य केंद्रात माहेर घर बांधण्यात आले आहे. माहेर घर ही योजना ठाणे (४), नाशिक (२), नंदुरबार (१०), नांदेड (३), यवतमाळ (२), गोंदिया (१३), चंद्रपूर (७), गडचिरोली (८) व अमरावती (९) इ. कार्यरत आहेत.
- ऑक्टोबर. २०२० पर्यंत एकूण लाभार्थींची संख्या १७०२ आहे.

१५. आरोग्यवर्धिनी केंद्र कार्यक्रम (Health & Wellness Center programme) :-

- भारत सरकारने आरोग्य सेवांबंधी समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आयुष्यमान भारत योजना सुरु केली आहे. या योजनेतर्गत आरोग्य संबंधी प्रतिबंधात्मक तथा प्रबोधनात्मक सेवा लोकांपर्यंत पोहचविण्याकरिता सध्या कार्यान्वित असलेले सर्व उपकेंद्र (१०,६६८), प्राथमिक आरोग्य केंद्र (१८२८) व नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र (५३२) आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये (Health & Wellness Center) टप्प्याटप्प्याने रूपांतरित करण्यात येत आहेत. आरोग्यवर्धिनी कार्यक्रम शासनाचा एक महत्वाकांक्षी प्रकल्प आहे.

राज्यात प्रति उपकेंद्राद्वारे ५००० व प्रति प्राथमिक आरोग्य केंद्राद्वारे ३०,००० लोकसंख्येस आरोग्य सेवा प्रदान केली जात आहे. सध्या प्रदान करण्यात येणाऱ्या सेवांमध्ये प्रामुख्याने माता बालसंगोपन संबंधी आरोग्य सेवा लोकांपर्यंत पोहोचविले जात आहे. आधुनिक दिनचर्येमधील बदलामुळे असंसर्गजन्य रोगांमध्ये वाढ झाली आहे. त्याकरिता सध्या दिले जाणारे माता बालसंगोपन संबंधी आरोग्य सेवांमध्ये वाढ असंसर्गरोग नियोजन व तपासणी संबंधी आरोग्य सेवा पुरविण्याचे उद्दीष्ट आहे. कार्यक्षेत्रातील लोकांना आरोग्य प्रतिबंधात्मक, प्रबोधनात्मक व उपचारात्मक आरोग्य सेवांबरोबरच औषधोपचार व प्रयोगशालेय तपासणी मोफत दिली जाणार आहे.

सदर आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये १३ प्रकारच्या सेवा रुग्णांना दिल्या जाणार आहेत.

१. प्रसुतिपूर्व व प्रसुती सेवा
२. नवजात अर्भक वनवजात बालकांना दिल्या जाणाऱ्या सेवा.
३. बाल्य व किशोरवयीन आजार व लसीकरण सेवा.
४. कुटुंब नियोजन, गर्भनिरोधक व आवश्यक आरोग्य सेवा.
५. संसर्गजन्य रोग नियोजन व सामान्य रोगांची बाह्य रुग्णसेवा.
६. संसर्गजन्य रोग नियोजन व तपासणी.
७. असंसर्गजन्य रोग नियोजन व तपासणी.
८. मानसिक आरोग्य नियोजन व तपासणी
९. नाक, कान, घसा व डोळे सामान्य आजार संबंधीच्या सेवा.
१०. दंत व मुखरोग आरोग्य सेवा.
११. वाढत्या वयातील आजार व परिहारक उपचार.
१२. प्राथमिक उपचार वआपत्कालीन सेवा.
१३. आयुष्य व योग.

सदर केंद्रामध्ये ये समुदाय आरोग्य अधिकारी (Community Health

Officer) या पदावर आयुर्वेद/युनानी/BSC नर्सिंग पदवीधारक नियुक्त केले जाणार आहेत. समुदाय आरोग्य अधिकारी (CHO), आरोग्यसेविका

(ANM), बहुउद्देशीय आरोग्य सेवक (MPW), आशा (ASHA), यांच्या माध्यमातून आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये व त्यांतर्गत येणाऱ्या गावांमध्ये प्राथमिक आरोग्य सुविधा बळकटीकरणाचा शासनाचा मानस आहे.

महाराष्ट्र राज्यातील ४ आकांक्षित गडचिरोली, वाशिम, उस्मानाबाद व नंदुरबार व इतर १५ भंडारा, चंद्रपूर, वर्धा, सातारा, पालघर, नाशिक, लातूर, पुणे, अहमदनगर, नांदेड, हिंगोली, गोंदिया, अमरावती, सिंधुदुर्ग, जळगांव जिल्ह्यातील एकूण ११६९ आरोग्य उपकेंद्रांचे व सर्व जिल्ह्यातील १५०१ ग्रामीण भागातील ४१३ शहरी भागातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रांचे आरोग्यवर्धिनी केंद्रामध्ये रूपांतरण करण्यात आलेले आहे.

समुदायाला जवळील CPHC प्रदान करण्यासाठी, राज्य सर्व प्राथमिक आरोग्य केंद्र, नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि उपकेंद्र HWC म्हणून बळकट करण्यासाठी राज्य पुढे सरवावत आहे योग, राज्याने उच्च रक्तदाब, मधुमेह आणि सामान्य कर्करोगांची लोकसंख्या आधारित तपासणी, नियंत्रण आणि व्यवस्थापन अंमलबजावणी सुरु केली आहे. या उपक्रमांतर्गत ३० वर्षांपेक्षा जास्त वयाच्या सर्व लोकांची तपासणी केली जात आहे आणि उच्च रक्तदाब मधुमेह आणि सामान्य कर्करोगासाठी मोफत उपचार दिले जातात. सन २०२२ पर्यंत १०६६८ उपकेंद्र, १८२८ प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि ५३२ नागरी प्राथमिक आरोग्य केंद्र यांचा रूपांतर एचडब्ल्यूसी मध्ये टप्प्या टप्प्या नी होणार आहे. राज्यात आता पर्यंत ४२३४ उपकेंद्र १८१३ प्राथमिक आरोग्य केंद्र आणि ४४२ नागरी प्राथमिक आरोग्या केंद्र HWC म्हणून कार्यरत आहे.

राष्ट्रीय आरोग्य अभियान

सन २०१९-२० या वर्षाकरिता तरतूद व वितरित अनुदान (रु. लाखात)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	१०४२९१.४७	८९७९०.९७	६२३७१.४१	५८९८१.०९
SCSP	२७४०७.३५	१८२५३.३२	१८५८८.८२	१५९६०.९२
STSP	११९९०.४४	७८२६.८७	१५४५.८१	५२९.१४
एकूण	१४३६८९.२६	११५७९०.१६	८२५०६.०४	७५४७२.५५

सन २०२०-२१ या वर्षाकरिता तरतूद रक्कम व वितरित अनुदान (रु. लाखात)
(माहे नोव्हेंबर २०२० पर्यंत)

वर्गवारी	केंद्र हिस्सा		राज्य हिस्सा	
	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान	तरतूद रक्कम	प्राप्त अनुदान
General	१२९७३३.९०	६३९७४.००	७४०४३.४८	१८९४२.७१
SCSP	१९४३३.७५	६४२.००	१४९८९.७९	४२८.६७
STSP	१५३८५.७४	६०४९.४२	१०२१०.९५	१०२१०.९५
एकूण	१६४५५३.३९	७०६६५.४२	९९२४४.२२	२९५८२.३३

सन २०२०-२१ या वर्षाकरिता तरतूद

(रक्कम रु. लाखात)

वर्गवारी	तरतूद रक्कम	
	केंद्र हिस्सा	राज्य हिस्सा
General	१३०२५६.८६	१२८९३१.१९
SCSP	१९५१२.०९	१९३१३.५१
STSP	१५४४७.७६	१५२९०.५५
एकूण	१६५२१६.७१	१६३५३५.२५

२३. एकत्रित महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना

महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना:महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना ही महाराष्ट्र शासनाची महत्वाकांक्षी आरोग्य विमा योजना आहे. योजनेतर्गत निवडक आजारांवर शासकीय व खाजगी अंगीकृत रुग्णालयांच्या जाळ्यामार्फत पात्र शिधापत्रिकाधारक व अन्य लाभार्थी गटांना निःशुल्क वैद्यकीय सेवा पुरविण्यात येत आहेत. ही योजना पूर्वी राजीव गांधी जीवनदायी आरोग्य योजना या नावाने ओळखली जात होती व दि. २ जुलै २०१२ पासून आठ जिल्ह्यांत लागू करण्यात आली होती. त्यानंतर दि. २१ नोव्हेंबर, २०१३ पासून ही योजना संपूर्ण महाराष्ट्र राज्यात विस्तारीत करण्यात आली होती दि. १३ एप्रिल २०१७ रोजीच्या शासन निर्णयानुसार या योजनेचे नामकरण महात्मा ज्योतिबा फुले जन आरोग्य योजना असे झाले होते व दि. २४ डिसेंबर, २०२० रोजीच्या शासन निर्णयान्वये योजनेच्या नावात महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना अशी सुधारणा करण्यात आली आहे.

आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना:आयुष्मान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना ही भारत सरकारची आरोग्य विमा योजना असून दि. २३ सप्टेंबर २०१८ पासून राज्यात लागू करण्यात आली. समाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना, २०११ च्या यादीतील (SECC data-base) ८३.६३ लक्ष कुटुंबे या योजनेची लाभार्थी आहेत. सदर योजना राज्यात महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेसोबत एकत्रितरित्या सुरू करण्यात आली. ही योजना विमा आणि हमी तत्त्वावर राबविण्यात येत आहे.

सुधारित एकत्रित महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना राज्यात दि. १ एप्रिल, २०२० रोजीपासून लागू करण्यात आली आहे. मे युनायटेड इंडिया इन्श्युरन्स कंपनी लिमिटेड (सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपनी) एकत्रित योजनेतील लाभार्थ्यांना आरोग्य विमा संरक्षण विमा तत्त्वावर पुरवित आहे. पिवळी, केशरी, अंत्योदय अन्न योजना व अन्नपूर्णा योजना शिधापत्रिकाधारक (प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी कुटुंबांच्या वतीने राज्य आरोग्य हमी सोसायटी प्रति कुटुंब प्रति पॉलिसी वर्ष रु. ७९७/- विमा रक्कम त्रैमासिक हप्त्यांमध्ये विमा कंपनीस अदा करित आहे. महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेसाठी महाराष्ट्र शासनाकडून संपुर्णतः निधी प्राप्त होत आहे तर प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेकरिता केंद्र व राज्य शासनाकडून अनुक्रमे ६०:४० या प्रमाणात निधी प्राप्त होत आहे.

विमा कंपनी : सदर योजना दि. २७.२०१२ ते दि. ३१.०३.२०२० या कालावधीमध्ये नॅशनल इन्श्युरन्स कंपनी या सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपनीमार्फत राबविण्यात येत होती दि. १.०४.२०२० पासून एकत्रित महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजना व आयुष्मान भारत-प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना युनायटेड इंडिया इन्श्युरन्स कंपनी या सार्वजनिक क्षेत्रातील विमा कंपनीमार्फत राबविण्यात येत आहे.

लाभार्थी : १) महात्मा ज्योतिराव फुले जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी:

गट	लाभार्थ्यांचा तपशील
गट अ	महाराष्ट्र राज्यातील महाराष्ट्र शासन यांचेकडून वितरीत, जिल्ह्यांमधील अन्न व नागरी पुरवठा विभाग ३६ करण्यात आलेल्या पिवळी शिधापत्रिका अंत्योदय अन्न योजना शिधापत्रिका अन्नपूर्णा योजना शिधापत्रिका व केशरी (रु. १ लक्षापर्यंत वार्षिक उत्पन्न, शिधापत्रिकाधारक कुटुंबे)
गट ब	अवर्षणग्रस्त १४ जिल्ह्यातील (औरंगाबाद, जालना, बीड, परभणी, हिंगोली, लातूर, नांदेड, उस्मानाबाद, अमरावती, अकोला, बुलढाणा, अकोला, बुलढाणा, वाशिम, यमवतमाळ व वर्धा) शुभ्रशिधापत्रिका धारक शेतकरी कुटुंबे
गट क	१. शासकीय अनाथश्रमातील मुले, शासकीय आश्रमशाळेतील विद्यार्थी, शासकीय महिला आश्रमातील महिला, शासकीय वृद्धाश्रमातील ज्येष्ठ नागरिक २. माहिती व जनसंपर्क कार्यालयाकडील निकषानुसार पत्रकार व त्यांचेवर अवलंबित असलेले कुटुंबातील सदस्य. ३. महाराष्ट्र इमारत व इतर बांधकाम कामगार कल्याणकारी मंडळातील नोंदणी जिवित बांधकाम कामगार व त्यांची कुटुंबे

सार्वजनिक आरोग्य विभागाकडील दि. २३ मे, २०२० रोजीच्या शासन निर्णयानुसार कोविड-१९ साथरोगाच्या पार्श्वभूमीवर सदरची योजना राज्यातील सर्व नागरिकांसाठी लागू करण्यात आली आहे. ही योजना दि. ३१ जानेवारी, २०२१ पर्यंत मुदत वाढ देण्यात आलेली आहे. या योजनेची मुदत दि. ३१ मार्च, २०२१ पर्यंत वाढविण्याबाबत शिफारशीसह शासनास प्रस्ताव सादर करण्यात आला आहे.

२) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेचे लाभार्थी: सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणनेच्या वंचित व व्यावसायिक निकषानुसार अनुक्रमे ग्रामीण व शहरी क्षेत्रातील कुटुंबांचा या योजनेत समावेश करण्यात आला आहे.

क्षेत्र	लाभार्थ्यांचा तपशील
शहरी	<p>शहरी भागातील खालील. व्यावसायिक गटातील कामगार योजनेसाठी पात्र आहेत ११</p> <ul style="list-style-type: none"> * कचरा वेचक * भिक्षुक * घरगुती कामगार * गटई कामगार/मोची/फेरीवालेरस्त्यावर सेवा पुरविणारे अन्य कामगार * बाधकाम कामगार/गवंडी/प्लंबर/कामगार/रंगारीहमाल व डोक्याने भार/सुरक्षा रक्षक/वेल्डर/वाहणारे अन्य कामगार. * सफाईगारमाळी/स्वच्छक * घरकाम करणारे/हस्तकला कारागीर, शिंपी * वाहतूक कर्मचारीसायकल रिक्शा/हातगाडी ओढणारे/चालक व वाहकांचे मदतनीस/वाहक/चालक/ओढणारे * दुकानात काम करणारे लहान आस्थाप/सहाय्यक/नामधील शिपाई/अटेण्डंट/मदतनीस/वेटर * वीजतंत्रीदुरुस्ती करणा/असेम्ब्ली/मेकॅनिक/र * धोबी व वॉचमन

ग्रामिण	<p>ग्रामिण भागाच्या एकूण ७ वंचित निकषांपैकी, प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेमध्ये खालील सहा वंचित निकषातील (D1 to D5 and D7) किमान एक निकषात बसणाऱ्या कुटुंबाचा व आपोआप समाविष्ट (बेघर, भिक्षुक, स्वच्छता कर्मी, निराधार कुटुंबे, मुलतः अनुसूचित जमाती व कायदेशीर बंधपत्रित कामगार) निकषातील कुटुंबाचा समावेश होतो.</p> <ul style="list-style-type: none"> * D1- कच्चा भिंती व कच्चा छताच्या एका खोलीत राहणारे कुटुंब * D2- १६-५९ वयोगटातील प्रौढ सदस्यनसलेले कुटुंब * D3- १६-५९ वयोगटातील प्रौढ पुरुष सदस्य नसलेले कुटुंबे * D4- दिव्यांग कुटुंब प्रमुख असलेली मधील कुटुंबे * D5- अनुसूचित जाती व जमाती मधील कुटुंबे * D7- भूमिहीन मजूराची कुटुंबे
---------	--

पात्रता आणि ओळख :

महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी :

गट	पात्रतेचे निकष
गट अ	सर्व पात्र लाभार्थ्यांची ओळख पिवळी, केशरी, अंत्योदय अन्न योजना व अन्नपूर्णा योजना शिधापत्रिका व त्यासोबत फोटो ओळखपत्र (राज्य आरोग्य हमी सोसायटीने निश्चित केल्यानुसार) याद्वारे पटविली जाते.
गट ब	महाराष्ट्रातील अवर्षणग्रस्त १४ जिल्ह्यातील शेतकऱ्यांची पात्रता लाभार्थ्यांचे /कुटुंब प्रमुखाचे नाव असलेल्या ७/१२ उताऱ्या शुभ्र शिधापत्रिका किंवा नजीकच्या महसूल अधिकाऱ्यांनी लाभार्थी/शेतकरी कुटुंबातील सदस्य हा शेतकरी असल्याचे नमुद केलेले प्रमाणपत्र व लाभार्थ्यांचे फोटो ओळखपत्र याद्वारे निश्चित केली जाते.
गट क	लाभार्थ्यांची पात्रता कोणतेही शासनमान्य ओळखपत्र /आरोग्य पत्र/ राज्य आरोग्य हमी सोसायटीने ठरविल्यानुसार निश्चित केली जाते.

२) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतील लाभार्थी: सामाजिक, आर्थिक व जातनिहाय जनगणना, २०११ मध्ये नोंदीत कुटुंबातील सदस्य प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत अंगीकृत रुग्णालयात संगणकीकृत ई-कार्ड व फोटो ओळखपत्र दाखवून लाभ घेऊ शकतात. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत एका राज्यातील रुग्ण देशातील दुसऱ्या कोणत्याही राज्यातील अंगीकृत रुग्णालयांत जाऊन शस्त्रक्रिया/उपचारांचा लाभ घेऊ शकतो. आतापर्यंत आपले सरकार सेवा केंद्र व अंगीकृत रुग्णालयांमार्फत ७० लक्ष व्यक्तींना ई-कार्ड वाटप करण्यात आले आहे.

वार्षिक विमा संरक्षण मर्यादा :

महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना (MJPJAY) :

१. या योजनेतर्गत एका पॉलीसी वर्षात लाभार्थ्यांवर प्रति कुटुंब रु. १,५०,०००/- पर्यंत झालेल्या सर्व रुग्णालयीन खर्चाचा समावेश होतो. मुत्रपिंड प्रत्यारोपणासाठी ही मर्यादा प्रति कुटुंब प्रति पॉलीसी वर्ष रु. २,५०,०००/- इतकी वाढविण्यात आली आहे.

२. योजनेचा लाभ कुटुंबातील एकाला किंवा सर्व सदस्यांना घेता येतो म्हणजेच प्रकरण परत्वे एकूण १.५ लक्ष किंवा रु. २.५ लक्ष खर्चाचा लाभ पॉलिसी वर्षात कुटुंबातील एक किंवा सर्व सदस्य घेऊ शकतात.

आयुष्यमान भारत - प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना (AB-PMJAY):

१. या योजनेतर्गत द्वितीय व तृतीय सेवेकरिता देशातील कोणत्याही अंगीकृत रुग्णालयात दाखल झालेल्या लाभार्थ्याला प्रति पालिसी वर्ष रु ५ लक्षापर्यंत आरोग्य कवच पुरविण्यात येते. योजनेचा लाभ देखील कुटुंबातील एका किंवा सर्व सदस्यांना घेता येतो म्हणजेच रु. ५ लाखापर्यंतच्या रुग्णालयीन खर्चाचा लाभ पॉलिसी वर्षात कुटुंबातील एक किंवा सर्व सदस्य घेऊ शकतात.

२. प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत रु १.५ लक्षापर्यंतचे विमा कवच विमा कंपनीमार्फत पुरविण्यात येते तर रु. १.५ लक्षापुढील ते रु. ५ लक्षापर्यंतचे कवच राज्य आरोग्य हमी सोसायटीमार्फत हमी तत्वावर पुरविण्यात येते.

* पॉलिसी वर्ष- चालू वर्षातील १ एप्रिल ते पुढील वर्षातील ३१ मार्च

उपचारांचा समावेश :

योजनेतर्गत अंगीकृत रुग्णालयांमध्ये पुढील निवडण ३४ विशेष सेवा प्रकारांतर्गत झालेल्या शस्त्रक्रिया व चिकित्सा यावरील निःशुल्क उपचारांचा समावेश आहे. महात्मा ज्योतीरा फुले जन आरोग्य योजनेमध्ये ९९६ शस्त्रक्रिया पश्चात सेवांचा समावेश आहे. तसेच प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेतर्गत १२०९ शस्त्रक्रिया /चिकित्सा/उपचार (म. ज्यो. फु.ज.आ. योजनेतील ९९६ उपचार + अतिरिक्त २१३ उपचार समाविष्ट असून यामध्ये १८३ (म.ज्यो.फु.ज. आ. योजनेतील १२१ सेवा+ अतिरिक्त ६२ सेवा) शस्त्रक्रिया पश्चात सेवांचा (Follow up packages) अंतर्भाव आहे.

अ. क्र.	विशेष सेवा प्रकार	अ. क्र.	विशेष सेवा प्रकार
१	जळीत	२	हृदयरोग
३	हृदयरोग शस्त्रक्रिया व उपचार	४	आकस्मिक सेवा
५	त्वचारोग	६	अंतःस्त्राव संस्थेचे विकार
७	कान, नाक व घसा रोग	८	सर्वसाधारण औषधशास्त्र चिकित्सा
९	सर्वसाधारण शस्त्रक्रिया	१०	व्याधी चिकित्सा
११	संसर्गजन्य आजार	१२	इंटरव्हेन्शनल रेडिओलॉजी
१३	जठरांत्रमार्गाचे रोग	१४	कर्करोगावरील औषधोपचार
१५	नवजात व बालरोग वैद्यकीय व्यवस्थापन	१६	मुत्रपिंड विकार
१७	मज्जातंतूचे विकार	१८	मज्जातंतूच्या विकारावरील शस्त्रक्रिया
१९	स्त्री रोग व प्रसूती शास्त्र	२०	नेत्ररोग शस्त्रक्रिया
२१	अस्थिव्यंग शस्त्रक्रिया	२२	बालरोग शस्त्रक्रिया
२३	बालरोग कर्करोग	२४	प्लास्टिक सर्जरी
२५	आकस्मिक वैद्यकीय उपचार	२६	कृत्रिम अवयव उपचार
२७	फुफ्फुसांच्या आजारावरील उपचार	२८	किरणोत्सार्गाद्वारे कर्करोग चिकित्सा
२९	संधिवात संबंधी उपचार	३०	जठर व आंत्र विकाराच्या शस्त्रक्रिया
३१	कर्करोगाच्या शस्त्रक्रिया	३२	मुत्रवह संस्थेच्या विकारांवरील शस्त्रक्रिया
३३	मानसिक आजार	३४	जबडा व चेहऱ्याच्या अस्थीवरील शस्त्रक्रिया

अंगीकृत रुग्णालयांना दिल्या जाणाऱ्या पॅकेजच्या दरामध्ये सर्वसाधारण वॉर्डमधील खाटाचे शुल्क, परिचारीका शुल्क, विशेषज्ञ, भुलतज्ञ व वैद्यकीय अधिकारी यांचे शुल्क, भुल, ऑक्सीजन, ऑपरेशन थिएटर व अतिदक्षता शुल्क, शस्त्रक्रियेसाठी लागणाऱ्या सहित्याची किंमत, औषधे व द्रव्ये कृत्रिम अवयवाची किंमत, रक्त संक्रमणचे दर (राज्य शासनाच्या धोरणानुसार रक्त पुरविणे) इन्व्हॉट, एक्स-रे व निदान चाचण्या, आंतररुग्णास भोजन, डिस्पोजेबल व कन्झुमेबल, राज्य परिवहनाच्या दरानुसार किंवा रेल्वेच्या द्वितीय श्रेणी भाडे यानुसार वाहतूक खर्च (रुग्णालय ते रुग्णाचे निवासपर्यंत) या खर्चाचा समावेश आहे. पॅकेज दरामध्ये रुग्ण रुग्णालयात दाखल झाल्यापासून ते घरी जाईपर्यंत तसेच उपचारादरम्यान काही गुंतागुंत झाल्यास त्यासह संपुर्ण खर्चाचा अंतर्भाव असून लाभार्थ्यास सर्व सेवा पॅकेजमध्ये समाविष्ट आहे.

राखीव उपचार : महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना व प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेच्या ९९६ उपचारांपैकी १३१ उपचार आणि प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेच्या २१३ उपचारांपैकी ३७ उपचार केवळ शासकीय रुग्णालयांसाठी राखीव ठेवण्यात आले आहे..

२४X७ उपचारांस पुर्वपरवानगी : पुर्व अंगीकृत २१६ उपचारांस पुर्वपरवानगीची विनंती विमा कंपनीस पाठवावी लागते. पुर्वपरवानगी १२ तासांमध्ये निश्चित केली जाते. आकस्मिक परिस्थितीत, संबंधित वैद्यकीय समन्वयकाने व्हाईस रेकॉर्डिंग सुविधा असलेल्या आपत्कालीन दुरध्वनी सेवेद्वारे वैद्यकीय/शल्यचिकित्सा पुर्वपरवानगीची मान्यता दिली जाते.

दाव्यांची ऑनलाईन अदायगी : अंगीकृत रुग्णालयाकडून संपुर्ण कागदपत्रांसहीत सादर करण्यात आलेल्या दाव्यांचे प्रदान संबंधित रुग्णालयास कामकाजाच्या १५ दिवसात विमा कंपनीकडून करण्यात येते.

अंगीकृत रुग्णालये : योजनेतर्गत शासकीय व खाजगी अशा दोन्ही प्रकारच्या रुग्णालयांचा समावेश आहे. अंगीकृत रुग्णालयांची कमाल संख्या १००० इतकी असून सद्यस्थितीत ९८१ रुग्णालये अंगीकृत असून त्यापैकी २९९ शासकीय रुग्णालये व ६८२ खाजगी रुग्णालये आहेत. बहु विशेष सेवा किंवा एकल विशेष सेवा पुरवठादार शासकीय व खाजगी रुग्णालयांचे अंगीकरण राज्य आरोग्य हमी सोसायटीच्या आवश्यकतेनुसार व निर्देशानुसार करण्यात येते. बहु-विशेष खाजगी रुग्णालयांसाठी ३० खाटांचा निकष (काही सवलतीसह) तर एकल विशेष खाजगी रुग्णालयांसाठी निवडक निकष लागू आहे. अंगीकरणासाठी पात्र रुग्णालयाची निवड मुख्य कार्यकारी अधिकारी, राज्य आरोग्य हमी सोसायटी यांच्या अध्यक्षतेखालील समन्वय, अंगीकरण व शिस्तपालन समितीच्या मान्यतेने विमा कंपनीद्वारे करण्यात येते.

कोविड-१९ साथरोगाच्या पार्श्वभूमीवर घेण्यात आलेले निर्णय :

कोविड-१९ रुग्ण व अ-कोविड रुग्ण यांना खाजगी रुग्णालयांमध्ये उपचारासाठी आकारण्यात येणाऱ्या दरावर शासनाने नियंत्रण आणले असून काही आजारावरील उपचार, तपासण्या व चाचण्या यांचे दर दि.२१ मे, २०२० रोजीच्या शासन अधिसूचनेद्वारे ठरवून देण्यात आले आहेत. तसेच खाजगी रुग्णालयांतील ८० टक्के खाटा ह्या शासनाकरिता राखून ठेवण्यात आल्या आहेत. राज्यस्तरावर मुख्य कार्यकारी अधिकारी, राज्य आरोग्य हमी सोसायटी व जिल्हा स्तरावर जिल्हाधिकारी व महानगरपालिका क्षेत्रात महानगरपालिका आयुक्त यांना सदर तरतुदीची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्राधिकृत अधिकारी म्हणून घोषित करण्यात आले आहे. सदर अधिसूचना दि. २८ फेब्रुवारी, २०२१ पर्यंत वैध आहे.

कोविड-१९ साथरोगाच्या उद्रेकाच्या पार्श्वभूमीवर कोरोनाबाधित रुग्णांवर उपचार करण्याकरिता लाभार्थी रुग्णांबरोबर योजनेचे लाभार्थी नसलेल्या इतर रुग्णांना देखील महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजनेतर्गत अंगीकृत खाजगी रुग्णालयांमध्ये कोविड-१९ साठी दि. २३ मे, २०२० रोजीच्या शासन निर्णयान्वये उपचार अनुज्ञेय करण्यात आले आहे. या योजनेचा लाभ घेण्यासाठी लाभार्थ्याला रहिवाशी पुरावा म्हणून वैध पिवळी, केशरी, शुभ्र शिधापत्रिका, तहसिलदार यांचा दाखला व अधिवास प्रमाणपत्र यांपैकी कोणतेही एक पुरावाजन्य कागदपत्र सादर करणे आवश्यक आहे. कोरोना साथीचे गांभीर्य, उपचाराची तातडी पाहता कोरोना उपचारासाठी आवश्यक कागदपत्रात शिथिलता देण्याचे अधिकार मुख्य कार्यकारी अधिकारी, राज्य आरोग्य हमी सोसायटी यांना देण्यात आले आहेत.

महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना व प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेच्या लाभार्थी नसलेल्या राज्यातील रहिवासी असलेल्या उर्वरीत नागरिकांना महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजनेतील ९९६ उपचारांचा लाभ मान्यता प्राप्त दराने सर्व अंगीकृत रुग्णालयांमध्ये दि. २३ मे, २०२० रोजीच्या शासन निर्णयान्वये देण्यात येत आहे. शासकीय रुग्णालयांसाठी राखीव असलेल्या १३४ उपचारांपैकी सांधा प्रत्यारोपण शस्त्रक्रिया व श्रवणयंत्राचा उपचार वगळता १२० उपचार अंगीकृत खाजगी रुग्णालयांसाठी खुले करण्यात आले आहेत.

कोरोना साथरोगामध्ये शासकीय रुग्णालये ही कोविड रुग्णालये म्हणून घोषित झालेली परिस्थिती पाहता, महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना व प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजनेमध्ये समाविष्ट नसलेले ६७ उपचार (काही किरकोळ व काही मोठे उपचार आणि काही तपासण्या) योजनेतील अंगीकृत खाजगी रुग्णालयांमध्ये सर्व लाभार्थ्यांना CGHS च्या दरानुसार दि. २३ मे, २०२० रोजीच्या शासन निर्णयान्वये उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

दि. २३ मे, २०२० च्या शासन निर्णयाद्वारे घेण्यात आलेल्या निर्णयास दि. १ डिसेंबर, २०२० च्या शासन निर्णयानुसार दि. ३१ जानेवारी पर्यंत मुदतवाढ देण्यात आली आहे. या योजनेची मुदत दि. ३१ मार्च, २०२१ पर्यंत वाढविण्याबाबत शिफारशीसह शासनास प्रस्ताव सादर करण्यात आला आहे.

अर्थ संकल्पीयअनुदान व खर्च

१) महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजना :

वित्तीय वर्ष	लेखाशिर्ष	मंजूर तरतूद	प्रत्यक्ष खर्च
२०१६-१७ (रागांजीआयो)	२२१० ई १८८ (GEN)	८६८७३.००	८६८७३.००
	२२१० ई ४४६ (SCP)	९६७०.००	९६७०.००
	२२१० ई ४९१ (TSP)	००.००	०.००
२०१७-१८ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	१५५०५५.००	१५५०५५.००
	२२१० जी २६२ (SCP)	४०००.००	४०००.००
	२२१० जी २८९ (TSP)	५००.००	५००.००
२०१८-१९ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	१५३५५२.००	१२४५५५.००
	२२१० जी २६२ (SCP)	२२०००.००	२२०००.००
	२२१० जी २८९ (TSP)	१५००.००	१२००.००
२०१९-२० (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	७१७५७.००	६१६२२.००
	२२१० जी २६२ (SCP)	२२०००.००	९०४३.३१
	२२१० जी २८९ (TSP)	१५००.००	१५००.००
२०२०-२१ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	९४८१९.००	४६०९३.६१
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१४१११.००	६५६७.३५
	२२१० जी २८९ (TSP)	९७५१.००	४००३.२१
२०२०-२१ (मज्योफुजआयो)	२२१० जी २५१ (GEN)	९५८९२.१८	०.००
	२२१० जी ८६१ (SCP)	१४३००.८८	०.००
	२२१० जी २८९ (TSP)	१०८९.२१	०.००

१) प्रधानमंत्री जन आरोग्य योजना :

वित्तीय वर्ष	लेखाशिर्ष	मंजूर तरतूद	प्रत्यक्ष खर्च
दि. २३ सप्टे. २०१८ ते ३१ मार्च , २०१९ पर्यंत (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	६८१४.१०	४०००.००
२०१९-२० (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२३८०४.००	१७८५५.००
२०२०-२१ (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२२२०९.००	१०८८४.९८
	२२१० जी ८८८ (SCP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	३२७५.१९	१६३२.२८
	२२१० जी ४९४ (TSP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२४५७.८१	१२१०.३७
२०२१ -२२ प्रस्तावित (प्रमंजआयो)	२२१० जी ४४९ (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२१८३५.१७	००.००
	२२१० जी ८८८ (SCP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	३१८१.८२	००.००
	२२१० जी ४९८ (TSP) (राज्य हिस्सा ४० टक्के)	२४२४.७६	००.००

* राज्याच्या ४०% निधी इस्क्रो खात्यात जमा केल्यानंतर केंद्राचा ६०% निधी सदर खात्यात जमा करण्यात येतो.

स्व. बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजना

दिनांक १४ ऑक्टोबर २०२० रोजीच्या शासन निर्णयान्वये रस्ते अपघात रुग्णांना तत्पर (Golden Hour मध्ये) वैद्यकीय सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी स्व. बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजना संपूर्ण राज्यामध्ये राबविण्यास मान्यता आली आहे. महाराष्ट्रातील कोणत्याही रस्त्यावर अपघातामध्ये गंभीररित्या जखमी झालेल्या व वैद्यकीय उपचाराची तात्काळ आवश्यकता असलेल्या व्यक्ती (अधिवासाच्या अटीशिवाय) स्व. बाळासाहेब ठाकरे रस्ते अपघात विमा योजनेचा लाभ मिळण्यास पात्र असतील. या योजनेमध्ये रस्ते अपघातामधील रुग्णाची परिस्थिती स्थिर करण्यासाठी लागणाऱ्या वैद्यकीय सेवा पहिल्या ७२ तासासाठी नजीकच्या अंगीकृत रुग्णालयामधून ७४ उपचार पध्दतींच्या माध्यमातून देण्यात येतील. प्रती रुग्ण प्रती अपघात रुपये ३०,०००/ (रु. तीस हजार) पर्यंतचा खर्च अंतीम केलेल्या Package च्या दरानुसार या योजनेतर्गत अंगीकृत रुग्णालयास विमा कंपनीकडून अदा करण्यात येईल. सदरची योजना विमा तत्वावर राज्य आरोग्य हमी सोसायटीतर्फे राबविण्यात येणार आहे.

योजनेचे उद्दिष्ट :

रस्ते अपघातातील व्यक्तीस रुग्णालयात दाखल झाल्यापासून ७२ तासापर्यंत अंगीकृत शासकीय किंवा खाजगी रुग्णालयामार्फत रुग्णाची परिस्थिती स्थिर करण्यासाठी तत्पर वैद्यकीय सेवा व उपचार उपलब्ध करून देणे.

योजनेचे लाभार्थी :

महाराष्ट्रातील रस्त्यावर अपघातामध्ये जखमी झालेल्या व वैद्यकीय उपचारांची तात्काळ आवश्यकता असलेल्या व्यक्ती (अधिवासाच्या अटीशिवाय).

योजनेतर्गत लाभ :

प्रति रुग्ण प्रति अपघात पहिल्या ७२ तासांसाठी रु. ३०,००० पर्यंत निःशुल्क वैद्यकीय सेवा.

अंगीकृत रुग्णालये :

आपात्कालीन आणि पॉलीट्रामा सेवा देण्याची सोय असणारी सर्व शासकीय आणि इच्छुक खाजगी रुग्णालये तसेच महात्मा ज्योतीराव फुले जन आरोग्य योजनेमधील आपातकालीक आणि पॉलीट्रामा सेवासाठी अंगीकृत रुग्णालये. १०८ रुग्णावाहीकेद्वारे जवळचे योग्य रुग्णालय शोधण्याचा हेतूने या योजनेतील सर्व अंगीकृत रुग्णालयांची GPS द्वारे mapping केली जाईल.

योजनेतर्गत अनुज्ञेय सेवा :

१. रुग्णास प्राथमिक उपचार देऊन स्थिर करणे.
२. जखमेस टाके घालून ड्रेसिंग करणे.

३. ICU वार्डमधील उपचार

४. अस्थिभंग, हेड इंज्युरी, पाठीच्या मणक्याला झालेली दुखापत, जळाल्यामुळे झालेली दुखापत यावरील उपचार.

५. रुग्णास रक्त व रक्त घटक देणे.

६. तज्ञांनी सुचविलेल्या ७४ प्रोसिजर्स मधील उपचार.

रुग्णालय पातळीवरील कार्यवाही :

* उपचारपूर्व मान्यतेसाठी वाट न पाहता अंगीकृत रुग्णालयातर्फे रस्ते अपघात रुग्णांवर तत्परतेने उपचार सुरु केले जातील.

* दावे सादर करताना रुग्णालयांनी पोलीस माहिती अहवाल सोसायटीस सादर करणे आवश्यक राहिल.

* रुग्णालय अंगीकरण, रुग्ण नोंदणी आणि दव्यांचे प्रदान यासाठी सॉफ्टवेअर निर्मिती केली जाईल.

* पायाभुत सुविधा, कर्मचारी आणि उपचार सुविधा या आधारे रुग्णालयांची Level 1 (Super speciality care), Level 2 (Secondary Care) and, Level 3 (First referral Care) अशी वर्गवारी करता येईल.

रस्ते अपघातास प्रतिसाद :

१. अपघात स्थळाच्या जवळ असलेली कुठलाही व्यक्ती १०८ या क्रमांकावर दुरध्वनी करून रुग्णवाहीका घटनास्थळी बोलावेल. आपात्कालीन वैद्यकीय सेवा (MEMS -Maharashtra Emergency Medical Services) विभागातर्फे घटनास्थळी रुग्णवाहीका पाठविली जाईल. १०८ रुग्णवाहीका उपलब्ध नसल्यास जवळची शासकीय रुग्णवाहीका, ती उपलब्ध नसल्यास खासगी रुग्णवाहीकेने रुग्णास जवळच्या अंगीकृत रुग्णालयामध्ये नेण्याची परवानगी असेल.

२. अपघातग्रस्त रुग्णास रुग्णालयामध्ये निःशुल्क वैद्यकीय सेवा व उपचार दिले जातील.

३. व्यक्ती रुग्णालयात भरती झाल्यापासून पहिल्या ७२ तासांमध्ये दिलेल्या उपचारांच्या खर्चापाठी शासनातर्फे रुग्णालयांचे दावे अदा करण्यात येतील.

योजनेच्या अंमलबजावणी संदर्भात आवश्यक कार्यवाही कार्यवाही राज्य आरोग्य हमी सोसायटी स्तरावर करण्यात येत आहे.

२४. सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे -१

प्रस्तावना

सहसंचालक आरोग्य सेवा (अर्थसंकल्प व प्रशासन) पुणे १ यांचे अधिपत्याखाली महाराष्ट्र वित्त व लेखा सेवा संवर्गातील वर्ग - १ चे पद देण्यात आलेले आहे. त्यांच्या मदतीसाठी प्रशासकीय अधिकारी वर्ग - २ ची तीन पदे, एक सांख्यिकी अधिकारी, एक लेखा अधिकारी या सर्वांच्या मदतीने सदर विभागाचे काम हाताळले जाते. या विभागाअंतर्गत एकूण ४३ कर्मचारीवृंद कार्यरत आहेत. सदर विभागामार्फत खालील प्रकारची कामे पाहिली जातात.

(१) **अर्थसंकल्प अंदाजपत्रक तयार करणे.**-आरोग्य विभागाचे अर्थसंकल्पिय अंदाजपत्रक तयार करणे, कार्यक्रम प्रमुख आणि अधिपत्या अंतर्गत येणारा इतर कार्यालयाच्या माहितीच्या आधारे अर्थसंकल्प अंदाजपत्रक तयार करण्यात येतात व अनुदानाची मागणी संकलीत करून सदरचा अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक संचालक आरोग्य सेवा संचालनालय, मुंबई, यांचे मार्फत प्रशासकीय विभागाकडे अंतिम मंजूरीसाठी प्रस्ताव सादर करण्यात येतो. मंजूर अनुदान संबंधित कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांना वितरित करण्यात येते.

(२) **जिल्हा परिषदांचे अनुदान निर्धारण.**-महाराष्ट्र जिल्हा परिषद व ८ पंचायत समिती अधिनियम, १९६१ अन्वये / अनुदान जिल्हा परिषदांना सहाय्यक अनुदान या स्वरूपात दिले जाते तसेच स्थानिक स्वराज्य संस्था मार्फत विविध प्रकारच्या योजना राबविण्यासाठी सहाय्यक अनुदान हे करार तत्वावर देण्यात येते. सदरचे आरोग्य विषयक कार्यक्रम राबविण्यासाठी दिले जाते. सदर अनुदानाचा विनियोग झाला आहे की नाही हे तपासण्यासाठी अनुदान निर्धारण केले जाते.

(३) **रुग्णालयीन लेखा परिक्षा.** -सर्व कार्यक्रम प्रमुखांना या कार्यालयामार्फत ठरवून दिलेल्या नियमानुसार अनुदान वितरीत केले जाते. दिलेल्या अनुदानाचा नियमानुसार विनियोग केला आहे किंवा नाही याची पडताळणी केली जाते. तसेच सर्व कार्यक्रम प्रमुख जिल्हा रुग्णालये व इतर रुग्णालये यांचे लेखा परिक्षण वेळोवेळी केले जाते. तसेच सन २००४ - २००५ पासून सर्व जिल्हा शल्य चिकीत्सक व मनोरुग्णालय या विभागाकडे लेखा परिक्षणासाठी वर्ग करण्यात आले आहेत. ग्रामीण रुग्णालये व इतर रुग्णालये यांचे लेखा परिक्षण उपसंचालक यांचे मार्फत केला जाते. त्यामध्ये गंभीर बाबी आढळल्यास या कार्यालयातील लेखा परिक्षण पथकाकडून विशेष लेखा परिक्षण करण्यात येते.

(४) **खाजगी स्वयंसेवा संस्थांच्या रुग्णालयांना मिळणाऱ्या सहाय्यक अनुदानाची छाननी.** -शासन निर्णय क्र. जीएचडी/१०९०/३६५/सीआर-३४/९०/आरोग्य-९, दि. १८.एप्रिल.२००० नुसार खाजगी स्वयंसेवी संस्थांमार्फत चालविण्यात येणाऱ्या रुग्णालयांना तुटीच्या आधारावर सहाय्यक अनुदान मंजूर केले जाते. खाजगी स्वयंसेवी संस्थांमार्फत चालविण्यात येणाऱ्या रुग्णालयांना मंजूर करावयाचे सहाय्यक अनुदानाबाबतचे प्रस्ताव सर्व उपसंचालक, आरोग्य सेवा यांचेमार्फत पडताळणी झाल्यावर शिफारस करून या विभागाकडे प्राप्त होतात. सदर प्रस्तावांची पडताळणी करून अनुदान प्रस्ताव मंजूरीसाठी संचालक, आरोग्य सेवा संचालनालय, मुंबई यांचे मार्फत शासनाकडे मान्यतेसाठी सादर केले जातात अंतिम मंजूरी ही शासनाकडून दिली जाते. आता शासन निर्णय क्र. अनुदान- २०१२ / प्र.क्र.२१८/१२/राकावि-३ दि. २१ मे,२०१२ नुसार, समिती गठीत करण्यात आली असून सहाय्यक अनुदानाची मागणी केलेल्या किमान ३० टक्के खाजगी स्वयंसेवी संस्थांच्या रुग्णालयांना भेट देऊन संस्थेतील नोंदवहीतील काही नोंदी तपासाच्या आहेत. त्यानुसार सहसंचालक, आरोग्य सेवा, रुग्णालये (राज्यस्तरीय) मुंबई योचेकडील आदेश क्र.संआसे/राज्यस्तर/खाजगी स्वयंसेवीसंस्था/रुग्णालय/तपासणी/कक्ष-३/१४ दि. २७ मे, २०१४नुसार जिल्हा निहाय पथकाची स्थापना करण्यात आली आहे.

(५) **ताळमेळ :-** २२१० लेखाशिर्षाअंतर्गत सर्व कार्यालय प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचे अधिनस्त असलेल्या कार्यालयांचा झालेल्या खर्चाचे ताळमेळाचे काम महालेखापाल यांच्या [http:// agmaha.cag.gov.in](http://agmaha.cag.gov.in) वेबसाईटवरून संबंधित कार्यक्रम प्रमुख/उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेकडून ऑनलाईन केले जाते. कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेमार्फत सादर केलेल्या खाते बदलांच्या एकत्रित खाते बदल नोंदीचा अहवाल या कार्यालयामार्फत मुंबई/नागपूर महालेखापालांना सादर केला जातो.

(६) **लोकलेखा समिती :-** भारताचे नियंत्रक व महालेखापाल यांचेकडून निघणारे आक्षेपांची पूर्तता व अनुपालन संबंधित कार्यक्रम प्रमुखांकडून प्राप्त करून घेतली जातात. एकत्रित अहवाल शासनास सादर केला जातो, त्यानंतर लोकलेखा समितीकडे जातो.

(७) **कार्यक्रम अंदाजपत्रक तयार करणे :-**सार्वजनिक आरोग्य विभागाचे कार्यक्रम अंदाजपत्रकाची माहिती सर्व कार्यक्रम प्रमुख व उपसंचालक प्रभारी मंडळे यांचेकडून संकलीत करून दर वर्षी या विभागामार्फत मान्यतेनंतर पुस्तकांची छपाई व बांधणी करून पुस्तके शासनाकडे सादर केली जातात.

२५. सार्वजनिक आरोग्य विभागांतर्गत कार्यरत अधिकारी/कर्मचारी वृंदाची आकडेवारी गट अ ते ड संवर्गातील पदांची माहिती

अ. क्र.	संवर्गाचे नाव	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
१	संचालक		२	१
२	अतिरिक्त संचालक (१ पद श्रेणीअवतन)	अ	२	१
३	सहसंचालक	अ	३	१
४	उपसंचालक	अ	१०	६
	वरिष्ठ पदे		३८	१४
१	सहायक संचालक (मुख्यालये)	अ	२९	२२
२	सहायक संचालक (कुष्ठरोग)	अ	३४	१३
३	सहायक संचालक (कु. नि. प.)	अ	३१	८
४	सहायक संचालक (हिवताप)	अ	८	६
५	प्राचार्य, आवकुकप्रके	अ	६	५
६	जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	३४	३२
७	अतिरिक्त जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	३१	८
८	सहायक जिल्हा आरोग्य अधिकारी	अ	२८	४
९	निवासी वैद्यकीय अधिकारी (बा. स.)	अ	३६	१४
१०	जिल्हा क्षयरोग अधिकारी	अ	३३	१४
११	जिल्हा माताबाल संगोपन अधिकारी	अ	३०	०
१२	साथरोग शास्त्रज्ञ, आवकुकप्रके	अ	४	२
१३	वैद्यकीय व्याख्याता नि प्रयोग निर्देशक, आवकुकप्रके	अ	२	१
१४	प्राध्यापक, सा. आ. सं.	अ	१	१
१५	वरिष्ठ व्याख्याता, सा. आ. सं.	अ	१	०
१६	वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी, पोषाहार विभाग, नागपूर.	अ	१	०
	जिल्हा आरोग्य अधिकारी संवर्ग		२८१	१२५
१	सहायक संचालक (वैद्यकीय)	अ	८	७
२	अशिक्षक, शावैमवरु/अधिकक्षक, विभागीय संदर्भ सेवा रु.	अ	१०	१
३	जिल्हा शल्य चिकित्सक	अ	३५	३२
४	अधिक्षक, इतर रुग्णालये	अ	६	६
५	अस्थिव्यंगोपचार रुग्णालय, परभणी	अ	१	०
६	उपअधिक्षक/विशेष कार्यकारी अधिकारी	अ	८	३
७	अतिरिक्त जिल्हा शल्य चिकित्सक (चिकित्सा)	अ	४३	१७
८	वैद्यकीय अधिकारी (शस्त्रक्रिया)	अ	४०	१५

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
९	वैद्यकीय अधिकारी (भिषक)	अ	४०	११
१०	वैद्यकीय अधिक्षक, उपजिल्हा रुग्णालये (१०० खाटा)	अ	२९	१९
११	वैद्यकीय अधिक्षक, उपजिल्हा रुग्णालये (५० खाटा)	अ	५८	२६
१२	वैद्यकीय अधिक्षक, ग्रामीण/कुटीर रुग्णालये (३० खाटा)	अ	३६५	१२०
विशेषश्र संवर्ग				
१	वैद्यकीय अधिक्षक, (रुग्णालयीन प्रशिक्षण केंद्र)	अ	२६	२
२	बालरोग तज्ञ	अ	४९	११
३	वैद्यकीय अधिकारी (स्त्रीरोग)	अ	४५	८
४	बधिरीकरणतज्ञ	अ	५९	२१
५	नेत्र शल्य चिकित्सक	अ	३९	१०
६	अस्थिव्यंगोपचार तज्ञ	अ	३३	१०
७	वैद्यकीय अधिकारी (कान, नाक व घसा तज्ञ)	अ	३१	११
८	क्ष-किरण तज्ञ	अ	४०	१४
९	मनोविकृती चिकित्सक	अ	९०	११
१०	शरिरविकृतीशास्त्रज्ञ	अ	३२	१०
११	वैद्यकीय अधिकारी (क्षयरोग चिकित्सा)	अ	३०	३
१२	वैद्यकीय अधिकारी (चर्मरोग)	अ	३०	८
१३	अधिक्षक, स्त्री-रुग्णालये	अ	२०	९
१४	अधिक्षक, क्षय रुग्णालये	अ	३	३
१५	अधिक्षक, मनो रुग्णालये	अ	४	२
१६	उपअधिक्षक, मनोरुग्णालये	अ	४	१
१७	पोलिस शल्य चिकित्सक	अ	१	१
१८	मु. वै. अ., क्षयरोग नियंत्रण व प्रशिक्षण केंद्र	अ	२	२
१९	दंत शल्य चिकित्सक	अ	२६	०
विभागीय संदर्भ सेवा रुग्णालय इतर				
१	मुख्य रक्त संक्रमण अधिकारी	अ	२	१
२	मूत्र पिंड विकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	२	०
३	मूत्र पिंड विकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	२	०
४	किरणोपचारतज्ञ	अ	३	०

अ. क्र.	पदनाम व ठिकाण	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
५	हृदयविकार तज्ञ	अ	१	०
६	हृदयविकार शस्त्रक्रिया तज्ञ/हृदयविकार शस्त्रक्रिया विशारद	अ	५	१
७	हृदयविकार बधिरीकरणतज्ञ	अ	१	०
८	वरिष्ठ अर्भक शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
९	वरिष्ठ सुगठण शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
१०	मेंदू व मज्जारज्जू विकार उपचार भिषक	अ	४	०
११	मेंदू व मज्जारज्जू शस्त्रक्रिया विशारद	अ	४	०
१२	बधिरीकरणतज्ञ	अ	७	०
१३	हृदयविकार उपचार भिषक	अ	४	०
१४	मुख्य भौतिक शास्त्रवेत्ता	अ	१	०
१५	कर्करोग तज्ञ	अ	२	०
१६	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	३	०
१७	क्ष - किरणशास्त्रज्ञ	अ	४	०
१८	ईनटेसिविस्ट	अ	४	०
१	कर्करोगतज्ञ	अ	१	०
२	कर्करोग शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
३	कर्करोग विकार विभाग बधिरकरणतज्ञ	अ	१	०
४	किरणोपचार तज्ञ	अ	१	०
५	क्ष-किरणशास्त्रज्ञ	अ	१	०
६	मेंदू व मज्जारज्जू विकार तज्ञ	अ	१	०
७	मेंदू व मज्जारज्जू शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
८	मेंदू व मज्जारज्जू विकार विभाग बधिरीकरणतज्ञ	अ	१	०
९	शरिरविकृती तज्ञ	अ	१	०
१०	हृदयविकार तज्ञ	अ	१	०
११	हृदयविकार विभाग बधिरीकरणातज्ञ	अ	१	०
१२	हृदयविकार शस्त्रक्रिया तज्ञ	अ	१	०
			६२७	१३८
	मवैआसे, गट-अ (वर्ग-१)		१५८९	५३१
१	मुख्य प्रशासकीय अधिकारी	अ	३२	६
२	चिकित्सालयीन मानसशास्त्रज्ञ	अ	९	०
३	वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी	अ	६	०
४	उपसंचालक (परिवहन)	अ	१	१
५	उपसंचालक (राआप्रशा), पुणे	अ	१	०
६	उपसंचालक (प्रसिद्धी), पुणे	अ	१	१
७	उपसंचालक (सुश्रुषा)	अ	१	१
८	सहायक संचालक (वाहतूक)	अ	२	१
९	राज्य क्किटकशास्त्रा, सहसंचालक (हिवह), पुणे	अ	१	१
१०	मुख्य तांत्रिक अधिकारी	अ	२	१
११	तांत्रिक अधिकारी	अ	२	०
१२	प्रभारी अधिकारी	अ	२	०
१३	राज्य लोकसंख्याशास्त्रज्ञ	अ	१	०
१४	नोसोलॉजिस्ट	अ	१	०
	सामान्य राज्य सेवा, गट -अ (वर्ग-१)		६२	११
१५	उपसंचालक, आ. से. नियोजन, मुंबई	अ	१	१
१६	सहा. संचालक (लेखा व लेखा परिक्षण), पुणे	अ	१	१

अ. क्र.	संवर्ग बाह्य पदे	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
	एकूण मवैआसे गट अ वर्ग १ व सारासे गट अ	अ	१६५३	५४४
१	वैद्यकीय अधिकारी महाराष्ट्र वैद्यकीय व आरोग्य सेवा गट अ	अ	७९८५	६७८४
	एकूण गट अ	अ	९६३८	७३२८
३	वैद्यकीय अधिकारी बी ए एम एस	ब	१२८५	११३७
४	प्रशासकीय अधिकारी	ब	१४५	४४
५	सांख्यिकी अधिकारी	ब	६४	१९
६	जिल्हा विस्तार व माध्यम अधिकारी	ब	५०	१
७	दंतशल्यचिकीत्सक	ब	५२४	१६९
८	जिल्हा हिवताप अधिकारी/हत्तीरोग अधिकारी/जीवशास्त्रज्ञ	ब	७०	१६
९	मुख्य अणुजी शास्त्रज्ञ	ब	१९	८
१०	जीव रसायन शास्त्रज्ञ	ब	१	०
११	परुयुशनिस्ट	ब	४	०
१२	स्त्री अधिष्ठािका	ब	१	०
१३	अधिसेविका गट ब	ब	५	०
१४	सहायक अधिसेविका गट ब	ब	५	०
१५	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी (पोषाहार) नागपूर	ब	१	०
१६	कनिष्ठ किटक शास्त्रज्ञ	ब	९	१
१७	कनिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी/मुख्य रसायन शास्त्रज्ञ/संशोधन अधिकारी/शासकीय विश्लेषक	ब	३९	५
१८	आरोग्य साधन सामुग्री देखभाल अधिकारी	ब	२	१
१९	सेवा व्यवस्थापक/कार्यशाळा व्यवस्थापक/भांडार अधिकारी	ब	९	३
२०	एकुण गट ब	ब	२२३३	१४०४
२१	अधिष्ठािक	क	२१६	१८०
२२	सहायक अधिष्ठािक	क	६३६	५३८
२३	वरिष्ठ लिपीक	क	७४७	५१९
२४	कनिष्ठ लिपीक	क	१८६७	१३३७
२५	उच्चश्रेणी लघुलेखक	क	१९	९
२६	निम्नश्रेणी लघुलेखक	क	९	५
२७	लघुलेखक	क	१	०
२८	लघुटंकलेखक	क	६५	२१
२९	भोतिकोपचार तज्ञ	क	७०	५१
३०	वैद्यकीय सामाजिक कार्यकर्ता	क	४०	१५
३१	मनोविकृती सामाजिक कार्यकर्ता	क	८३	५७
३२	व्यवसायोपचार तज्ञ	क	५४	३१
३३	समोदेष्टा	क	२६	३

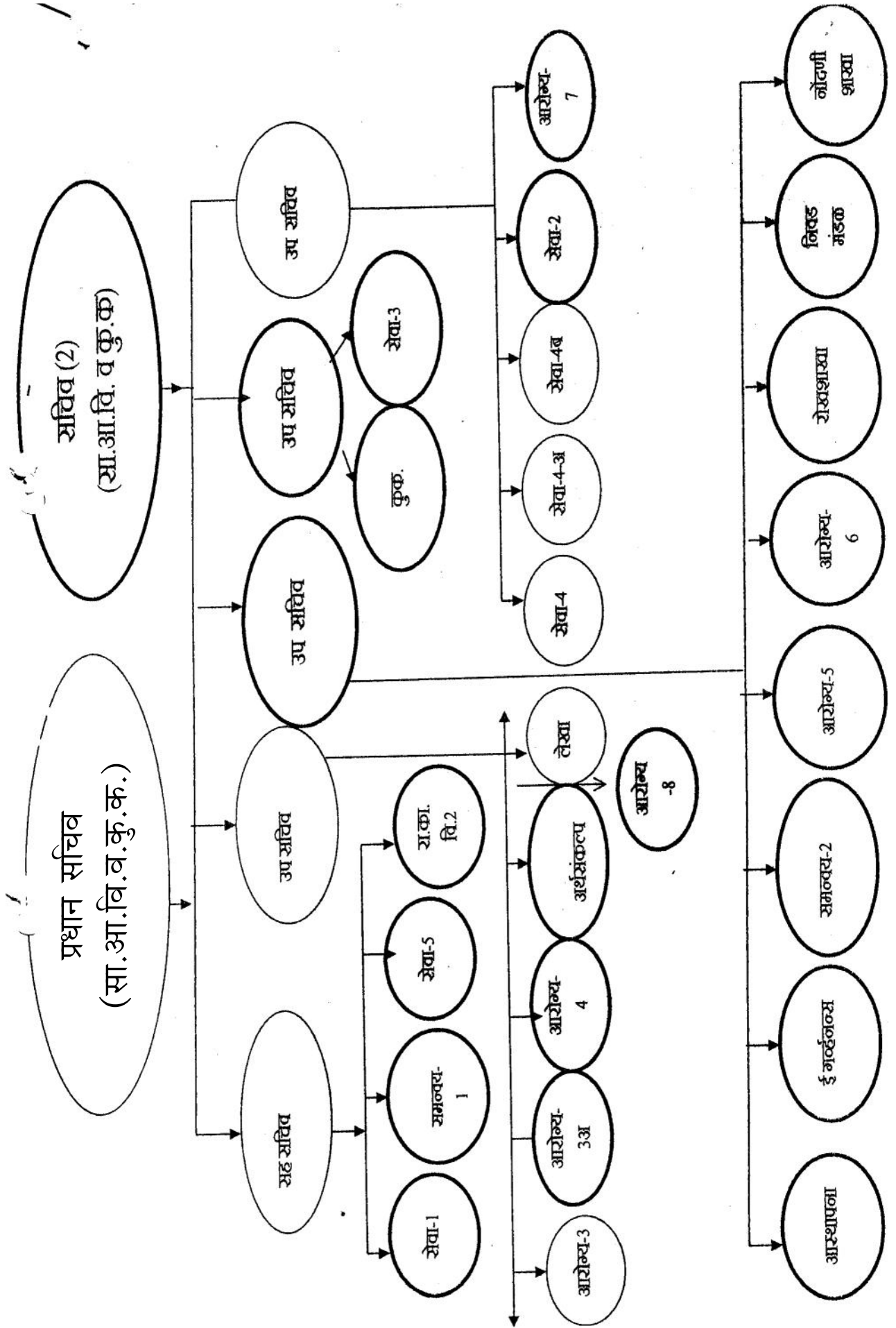
अ. क्र.	संवर्ग बाह्य पदे	गट	मंजूर पदसंख्या	भरलेली पदे
१	२	३	४	५
३४	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	क	२४४०	१४९८
३५	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	क	५८६	४५७
३६	आरोग्य कर्मचारी	क	५४९१	३६४५
३७	आरोग्य सहायक	क	१७२२	१३५३
३८	आरोग्य पर्यवेक्षक	क	३०७	१५४
३९	वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी	क	५०	२
४०	वरिष्ठ स्वच्छता निरीक्षक	क	०	०
४१	पाठ्यनिर्देशिक	क	२६९	१३०
४२	अधिपरीचारीका	क	८८३१	७१०६
४३	परिसेविका	क	१२१६	६५०
४४	सहायक परिप्रसविका	क	८१	५३
४५	सार्व आरोग्य परिचारीका/निर्देशिका	क	२६०	१२५
४६	अधिसेविका वर्ग ३	क	३४	४
४७	बालरुग्ण तज्ञ परिचारीका	क	१३४	४०
४८	मनो रुग्ण तज्ञ परिचारीका	क	१४७	५८
४९	नेत्र चिकीत्सा अधिकारी	क	६९१	५६८
५०	सेवा अभियंता	क	३६	२८
५१	कार्यदेशक	क	७६	३६
५२	कुशल कारागीर	क	८४	३२
५३	वरिष्ठ सुरक्षा सहायक	क	८	४
५४	तंत्रज्ञ(एचईएमआर)	क	७७	६०
५५	प्रमुख कारागीर	क	११	७
५६	वीजतंत्री	क	५४	१८
५७	वरिष्ठ तांत्रिक सहायक	क	८	४
५८	कनिष्ठ तांत्रिक सहायक	क	१६	१८
५९	कनिष्ठ तांत्रिक सहायक (एचईएमआर)	क	८	४
६०	सांख्यिकी अन्वेषक	क	११५	३३
६१	रासायनिक सहाय्यक	क	५७	१६
६२	सांख्यिकी सहाय्यक	क	८९	७९
६३	सांख्यिकी पर्यवेक्षक	क	४२	३५
६४	वरिष्ठ रासायनिक सहाय्यक	क	५४	४१
६५	वरिष्ठ अनुजीव सहाय्यक	क	१६	१३
६६	वरिष्ठ पोषाकर	क	१	१
६७	वरिष्ठ प्रयोगशाळा सहाय्यक	क	१	१

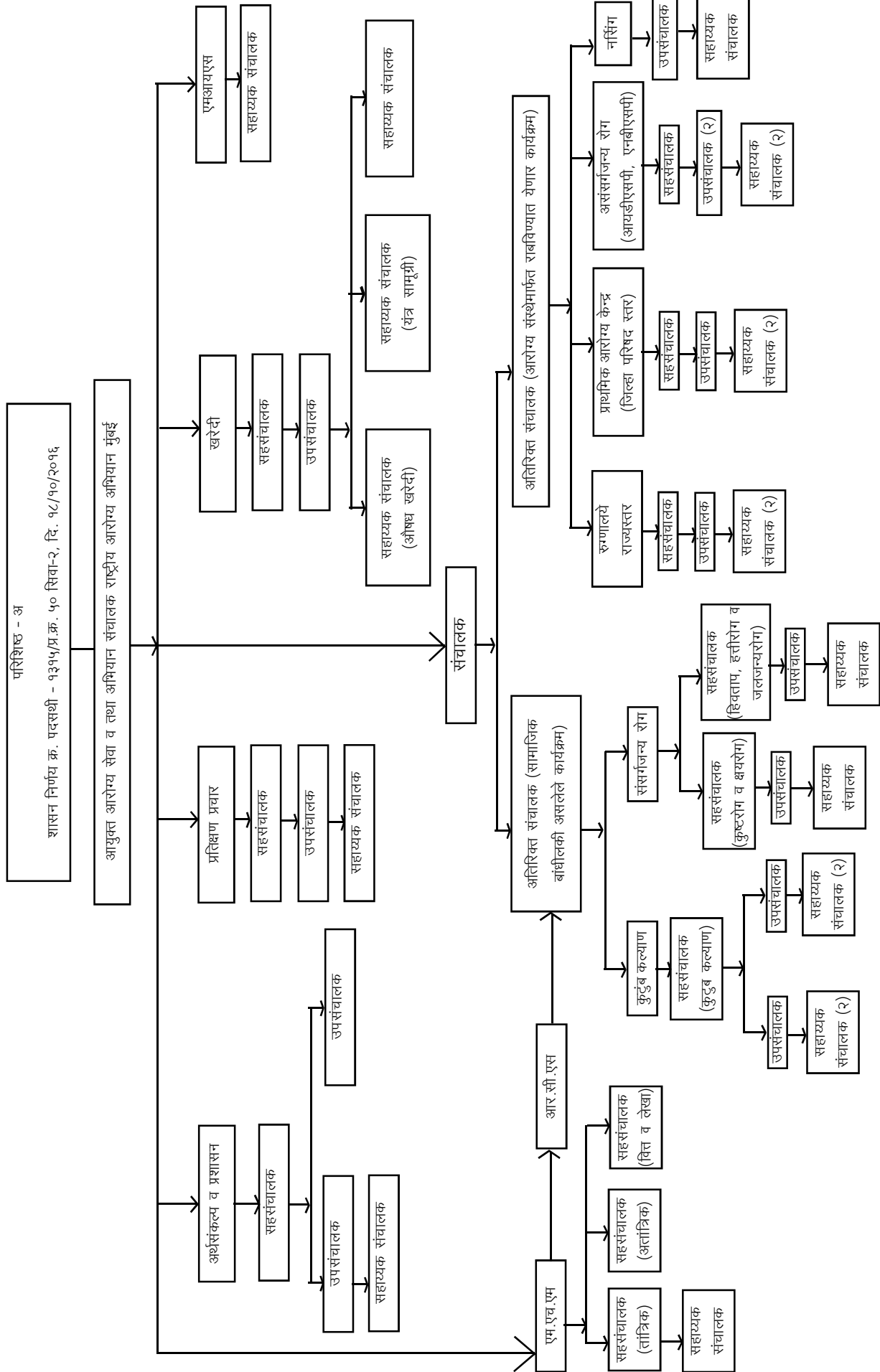
अ. क्र. १	संवर्ग बाह्य पदे २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
६८	अणुजीव सहा/प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	क	७२	५०
६९	पोषकार	क	१	१
७०	कनिष्ठ अभियंता	क	१	१
७१	अवैद्यकीय पर्यवेक्षक	क	१०९	५४
७२	अवैद्यकीय सहाय्यक	क	४८७	३२०
७३	रक्तपेढी तंत्रज्ञ	क	१९६	१२५
७४	औषध निर्माण अधिकारी	क	१२३०	१००७
७५	वाहनचालक	क	८३४	४५१
७६	गृहवस्त्रपाल/वस्त्रपाल	क	२९	११
७७	क्षकिरण तंत्रज्ञ	क	७५८	५३१
७८	क्ष किरण सहायक	क	५	३
७९	आहार तज्ञ	क	८६	५८
८०	ईसीजी तंत्रज्ञ	क	९५	७३
८१	ई ईजी तंत्रज्ञ	क	९५	७३
८२	दंतयांत्रिकी	क	४२	२०
८३	दंतआरोग्यक	क	२५	१४
८४	डायलेसिस तज्ञ	क	८	२
८५	वीजतंत्री ग्रेड पे १९००	क	२८	१३
८६	वीजतंत्री ग्रेड पे २४००	क	७	२
८७	वार्डन	क	९	५
८८	दुरध्वनी चालक	क	६०	२५
८९	दंत आरोग्य तज्ञ	क	२	२
९०	शस्त्रक्रिया सहायक	क	३	१
९१	भांडार नि वस्त्रपाल	क	४९	९
९२	अभिलेखापाल ग्रेड पे २८००	क	४७	३१
९३	अभिलेखापाल ग्रेड पे १९००	क	२	०
९४	वैद्यकीय अभिलेखापाल	क	९	४
९५	वैद्यकीय अभिलेखापाल तंत्रज्ञ	क	३	०
९६	वरिष्ठ स्वच्छता निरीक्षक/आरोग्य कार्यकर्ता	क	१५	८
९७	शस्त्रक्रिया गृह सहायक	क	७	१
९८	रक्तपेढी सहायक	क	८	०
९९	न्युक्लीयर मेडीकल तज्ञ	क	३	०
१००	हिस्टोपॅथी तंत्रज्ञ/पेशी तज्ञ	क	३	०
१०१	कॅथलॅब तज्ञ	क	२	०

अ. क्र. १	संवर्ग बाह्य पदे २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
१०२	मोल्डरुम तज्ञ/किरणोपचार तज्ञ	क	२	०
१०३	भौतिक शास्त्रवेत्ता	क	३	०
१०४	पेशीतज्ञ	क	२	०
१०५	परयुजनिस्ट	क	२	०
१०६	कनिष्ठ जीव अभियंता	क	४	०
१०७	ऑथरिस्ट कम प्रास्टटिक तज्ञ	क	२	०
१०८	लेदर वर्कर	क	१२	०
१०९	कथीलगार	क	१	०
११०	ग्रंथपाल	क	१	०
१११	गृहपाल	क	८	२
११२	दंत आरोग्य सहाय्यक	क	५	३
११३	शेतकी पर्यवेक्षक	क	१	०
११४	प्रक्षेपक आणि लिपीक	क	१	१
११५	शिपी	क	३१	६
११६	नळकारागीर	क	२५	८
११७	सुतार	क	२८	१०
११८	सहायक अधिसेविका	क	१३९	२१
११९	एकुण गट क	क	३१३५०	२१९०३
१२०	शिपाई	ड	१४५६	९२३
१२१	शिपाई नि सफाईगार	ड	१०३	५८
१२२	संदेशवाहक	ड	७	३
१२३	मदतनिस	ड	२९	१८
१२४	दुरध्वनी परिचर	ड	१	१
१२५	वेष्टक	ड	३	१
१२६	चतुर्थ श्रेणी कर्मचारी	ड	३४	२९
१२७	कक्षसेवक	ड	४२११	३०२४
१२८	बाह्यरुग्ण सेवक	ड	३०९	२०७
१२९	दवाखाना सेवक	ड	१०	४
१३०	अपघात विभाग सेवक	ड	३२१	१९७
१३१	परिचर	ड	१२	३
१३२	आरोग्य परिचर	ड	१२	१०
१३३	शुश्रुषा सहायक नर्सिंग आर्डरली	ड	४४	२७
१३४	आया	ड	७८	४७
१३५	सह शुश्रुषा प्रसाविका एएनएम सव्हेन्ट	ड	८	६

अ. क्र. १	संवर्ग बाह्य पदे २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
१३६	प्र. शाळा स्वच्छक	ड	४३	२८
१३७	वाहनस्वच्छक	ड	३५	१९
१३८	हमाल	ड	५	३
१३९	मजदूर	ड	१०	१०
१४०	अंधारखोली परिवार	ड	२०	१०
१४१	क्ष किरण परिचर	ड	८८	१९
१४२	प्र शाळा परिचर	ड	१५३	१०१
१४३	यंत्रखोली परिचर	ड	२	२
१४४	रक्तपेढी परिचर	ड	९९	६७
१४५	दंत सहाय्यक	ड	१४६	१६
१४६	नळकारागीर	ड	०	०
१४७	पंप परिचर	ड	१	१
१४८	लेदर वर्कर	ड	४	३
१४९	पंप मॅकेनिक	ड	१६	७
१५०	नियमित क्षेत्र कर्मचारी	ड	२८	१०
१५१	सफाईगार	ड	२६३६	१४३२
१५२	स्वच्छक	ड	९३	७६
१५३	पहारेकरी चौकीदार	ड	२०४	१०१
१५४	सहायक स्वयंपाकी	ड	११०	२७
१५५	स्वयंपाकी अन बटलर	ड	७	५
१५६	सह स्वयंपाकी	ड	८	१
१५७	कुक मॅट	ड	३	१
१५८	अकुशल कारागीर	ड	२४	२
१५९	माळी	ड	५२	३३
१६०	लॉट्री चालक	ड	१	१
१६१	धोबी	ड	७४	३०
१६२	शिंपी	ड	१२	१०
१६३	न्हावी	ड	८०	५०
१६४	पाळणाचालक	ड	०	०
१६५	उदवाहनचालक	ड	८४	३३
१६६	मुकादम	ड	६५	२९
१६७	हवालदार	ड	२	०
१६८	नाईक	ड	५	४
१६९	दफ्तरी	ड	१४	६

अ. क्र. १	संवर्गाचे नाव २	गट ३	मंजूर पदसंख्या ४	भरलेली पदे ५
१७०	वेष्टक	ड	१३	३
१७१	यंत्रचारक	ड	१	१
१७२	पुरुष सेवक	ड	३	०
१७३	पुरुष/स्त्री परिचर	ड	१०५३	७८८
१७४	स्वयंपाकी	ड	१४५	९६
१७५	रक्तपेढी परिचर	ड	६७	७
१७६	गिरणीचालक	ड	१	१
१७७	मुख्यस्वयंपाकी	ड	९	२
१७८	अर्धकुशल कारागीर	ड	४०	३६
१७९	अकुशल कारागीर	ड	८३	३८
१८०	शस्त्रक्रियागार सहायक	ड	९८	३
१८१	शस्त्रक्रियागार परिचर	ड	३८८	२०६
१८२	व्रणोपचारक	ड	१३०	७०
१८३	प्रमुख पुरुष/स्त्री परिचर	ड	२८१	४६
१८४	पुरुष/स्त्री परिचर श्रेणी-१	ड	१६२	४७
१८५	रुग्णापट वाहक	ड	१	०
१८६	लसटोचणी परिचर	ड	१	१
१८७	एकुण गट ड		१४२३६	८७१०
१८८	एकुण अ ब क ड		५७४५७	३९३४५

१. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

हा कार्यक्रम केंद्रशासनाने केलेल्या आर्थिक तरतूदीतून राबविण्यात येतो. सध्या या कार्यक्रमासाठीचे अनुदान राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत आरसीएच पीआयपीमधून देण्यात येते.

सद्यस्थितीत राज्याने १.७ इतका एकुण जननदर साध्य केलेला आहे. पुढे येणाऱ्या वर्षात एकुण जननदराची ही पातळी कायम ठेवण्याचे उद्दिष्ट आहे.

केंद्रशासनाच्या पुढे दिलेल्या मार्गदर्शक तत्वानुसार योजनांची अंमलबजावणी करण्यात येते.

- १) लाभार्थीने स्वेच्छेने कुटुंब नियोजन पध्दत स्विकारणे.
- २) समाजाच्या गरजेनुसार सेवा देणे.
- ३) जोडप्याला त्यांच्या इच्छेनुसार हवी तेव्हा आपत्य प्राप्ती.

आरोग्य कर्मचाऱ्यामार्फत लाभार्थ्यांचे संतती नियमनाच्या उपलब्ध पध्दतीविषयी समुपदेशन केले जाते. त्यानुसार लाभार्थी उपलब्ध पध्दतीमधून योग्य पध्दतीची निवड करतो सध्या केंद्रशासन प्रसूती पश्चात कुटुंब नियोजन सेवांवर अत्याधिक भर देत आहे.

कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत लाभार्थ्यांना द्यावयाच्या सेवांमध्ये कायमच्या पध्दती व तात्पुरत्या पध्दती असे दोन प्रकार आहेत. कायमच्या पध्दतीमध्ये पुरुष शस्त्रक्रिया व स्त्री शस्त्रक्रिया यांचा समावेश होतो. स्त्री शस्त्रक्रियेमध्ये टाक्याच्या व बिनटाक्याच्या शस्त्रक्रिया केल्या जातात. तात्पुरत्या पध्दतीमध्ये तांबी, गर्भ निरोधक गोळ्या व निरोध याचा वापर केला जातो.

राज्यात राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्र, उपकेंद्रे, ग्रामिण रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, सामान्य रुग्णालये महानगरपालिका रुग्णालये आणि मानांकित (Accredited) खाजगी आरोग्य संस्था यांचे मार्फत केली जाते. या सर्व केंद्रांमध्ये गर्भनिरोधक गोळ्या व निरोध वाटपाच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. या केंद्रांकडून तांबी बसविण्याच्या सुविधाही पुरविल्या जातात. ज्या ठिकाणी शस्त्रक्रियागृहे चालुस्थितीत आहेत अशा संस्थामध्ये कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेच्या सुविधा उपलब्ध आहेत. जास्तीत जास्त शस्त्रक्रियागृहे चालु स्थितीत राहण्याच्या दृष्टीने व जास्तीत जास्त शल्यचिकित्साकांचा उपयोग करण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न केले जात आहेत.

लोकसंख्या वाढीवर नियंत्रण आणण्यासाठी राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रम राबविण्यात येता. यासाठी राज्याने दिनांक ९ मे, २००० च्या

शासन निर्णयानुसार “छोटे कुटुंब” या संकल्पनेचा स्वीकार केलेला आहे. “छोटे कुटुंब” म्हणजे दोन अपत्यांपर्यंतचे कुटुंब.

राज्याच्या जीवनविषयक निर्देशांकामध्ये घट झाल्याचे पुढील आकडेवारीवरून दिसून येते.

राज्याचा जन्मदर १५.७ (एस.आर.एस २०१७) वरून १५.६ (एस.आर.एस २०१८) व मृत्युदर ५.७ (एस.आर. एस. २०१७) वरून ५.५ (एस.आर.एस २०१८), इतका कमी झालेला आहे.

एकूण जननदर (Total Fertility Rate) १.७ (एस.आर.एस २०१८) वरून १.७ (एस.आर.एस २०१७) इतका कमी झालेला आहे.

तसेच अर्भक मृत्युदर १९ (एस.आर.एस २०१८) तर नवजात अर्भक मृत्युदर १३ (एस.आर.एस २०१८) इतका कमी झालेला आहे.

वर्ष २००१ ते वर्ष २०११ या दरम्यान महाराष्ट्राची लोकसंख्या ९ कोटी ६९ लाखावरून ११ कोटी २३ लाख इतकी वाढलेली आहे. राज्याच्या लोकसंख्येमध्ये जरी वाढ होत असली तरी दशकीय वाढीचा दर २२.७३ टक्के (जनगणना २००१) वरून १५.९९ टक्के (जनगणना २०११) इतका कमी झालेला आहे.

(१) सचिव पातळीवरील विभाग	१
(२) आरोग्य संचालनालय मुंबई/पुणे	२
(३) राज्य आरोग्य कुटुंब कल्याण कार्यालय, पुणे	१
(४) जिल्हा आरोग्य अधिकारी कार्यालये	३४
(५) उपजिल्हा रुग्णालये	९१
(६) ग्रामीण रुग्णालये	३६४
(७) स्त्री रुग्णालये	१३
(८) प्राथमिक आरोग्य केंद्रे	१८२८
(९) उपकेंद्रे	१०६६८

वित्तीय आवश्यकता
2. FINANCIAL REQUIREMENTS
STATEMENT

		एकूण अर्थसंकल्पाचा प्रधानशिर्ष तथा कार्यक्रमानुसार तपशिल			मागणी क्रमांक आर - १		रुपये हजारत
		Major Head Programmewise Total Budget Estimates			Demand No. R-1		(Rs. in thousands)
अ. क्र.	कार्यक्रमाचे नाव	प्रत्यक्ष रकम २०१९-२०२०	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२०-२०२१	सुधारित अंदाज २०२०-२०२१	अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२०२२	Name of the Programmes	
1	2	3	4	5	6	7	
		Actuals 2019-2020	Budget Estimates 2020-2021	Revised Estimates 2020-2021	Budget Estimates 2021-2022		
२२११	कुटुंब कल्याण						
१.	संचालन व प्रशासन	123,79,48	196,62,88	196,62,88	167,45,58		2211- Family Welfare.
२.	प्रशिक्षण	24,05,47	33,49,14	33,49,14	34,50,03		Direction and Administration
३.	ग्रामीण कुटुंब कल्याण सेवा	670,76,07	837,56,57	737,56,57	893,65,99		Training
४.	नागरी कुटुंब कल्याण सेवा	13,09,50	22,23,76	22,23,76	23,32,81		Rural Family Welfare Services
५.	माताबाल आरोग्य सेवा	217,24,27	225,03,86	248,60,43	211,06,85		Urban Family Welfare Services
६.	परिवहन	80,31	1,56,00	78,01	156,59		Maternity & Child Health
७.	प्रोत्साहनात्मक रक्कम (पुरुष नसंबंदी)...	426,43	2,50,00	125,34	237,91		Transport
८.	सामुदायिक शिक्षण	0	00	0	0		Incentive for vasectomy operation
९.	इतर सेवा व पुरवठा	564,33	7,03,95	703,95	971,35		Mass Education
१०.	अनुसूचित जातीसाठी विशेष घटक योजना	41,43,12	00	0	0		Other Services and Supplies
	अ. भारतीय	11010898	1326,06,16	1247,60,08	1343,67,11		Special Component Plan for Scheduled Castes
	दत्तमत	14482	0	0	0		(A) Charged
	दत्तमत वजा- वसुली	10996416	1326,06,16	1247,60,08	1343,67,11		Voted Grants
	एकूण २२११ कु. क.	25080	3,15,66	315,66	395,15		Deduct Recoveries
ब.	२२५१ सेक्रेटरीएट सामाजिक सेवा	6235	1,56	117	156		Total 2211 F.W.
क.	(१)- सावित्रीबाई फुले कन्या कल्याण योजना	0	10,00	750	6500		(B) 2251 Secretariate Social Services
	(२) डॉ. आनंदीबाई जोशी गौरव पुरस्कार योजना	0	0	62500	150000		(C) (1) Savitribai Phule Kanya Kalyan Scheme
	(३) शालेय विद्यार्थ्यांना दृष्टीदोष निवारणार्थ मोफत चष्मे	0	0	62500	150000		(2) Dr. Anandibai Joshi Gourave Award Scheme
							(3) Providing free spectacles to School Students to correct impaired Vision
	एकूण	11027731	1329,33,38	12570941	13632882		Total

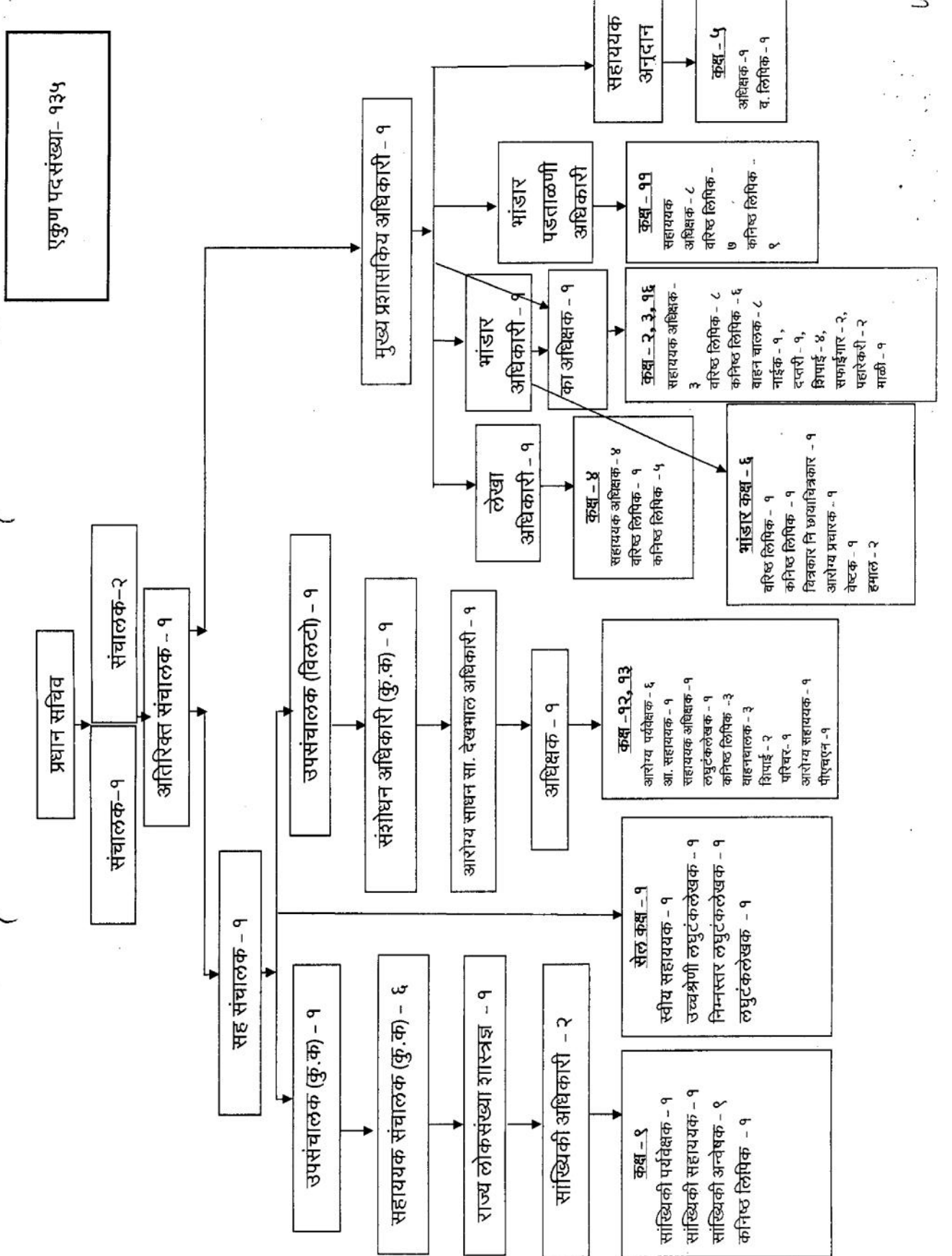
**परिशिष्ट
३. कर्मचारी विषयक गोषवारा**

अ. क्र.	कर्मचारी विषयक गोषवारा	वर्ग-१		वर्ग-२		वर्ग-३		वर्ग-४		एकूण						
		स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी	एकूण	स्थायी	अस्थायी				
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३	१४	१५	१६	१७
१.	राज्य कु. क. कार्यालय	५	१०	१५	४	३	७	५३	४४	९७	१६	१	१७	७८	५८	१३६
२.	जिल्हा कु. क. विभाग	२४	६	३०	४९	६	५५	३००	९१	३९१	७८	८	८६	४५१	१११	५६२
३.	प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम	-	३१	३१	-	१	१	-	१९५	१९५	-	-	-	-	२२७	२२७
४.	ग्रामीण कु. क. केंद्रे	-	-	-	-	-	-	११०११	१०६३	१२०७४	-	१०४५३	१०४५३	११०११	११५१६	२२५२७
५.	आरोग्य व कु. क. प्र. केंद्रे	६	६	१२	१२	१६	२८	४८	३५	८३	२४	२२	४६	९०	७९	१६९
६.	वैद्य. महाविद्यालयातून प्रशिक्षण	५	-	५	-	१	१	-	२	२	-	-	-	५	३	८
७.	अशैक्षणिक रुग्णालयातील एएनएम प्रशिक्षण संस्था	-	-	-	-	२१	२१	-	१७९	१७९	-	१०२	१०२	-	३०२	३०२
८.	शासकीय नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे	-	-	-	१३	३२	४५	१५६	४	१६०	-	-	-	३६	१६९	२०५
९.	प्रतिक्षमतेचा विस्तारीत लस टोचणी कार्यक्रम.	१	-	१	-	-	-	१६६५	४२८	२०९३	१९	१४	३३	१६८५	४४२	२१२७
एकूण		४१	५३	९४	७८	८०	१५८	१३२३३	२०४१	१५२७४	१३७	१०६००	१०७३७	१३३५६	१२५४७	२६२६३

टिप : मुख्य लेखाशिर्ष २२११ अंतर्गत पदाच्या काही योजनांमध्ये पदे कमी जास्त दिसून येत आहे. परंतु पदाच्या आढळत्या कार्यवाही शासनस्तरावर प्रलंबित आहे, जो पर्यंत पदाच्या आढळत्या कार्यवाही शासन स्तरावर करून पूर्ण होत नाही तोपर्यंत कार्यक्रम अंदाजपत्रकात दर्शविण्यात आलेल्या मंजूर पदांमध्ये बदल करणे संयुक्तीक होणार नसल्याने पुर्वी प्रमाणे पदे दर्शविण्यात आलेली आहेत.

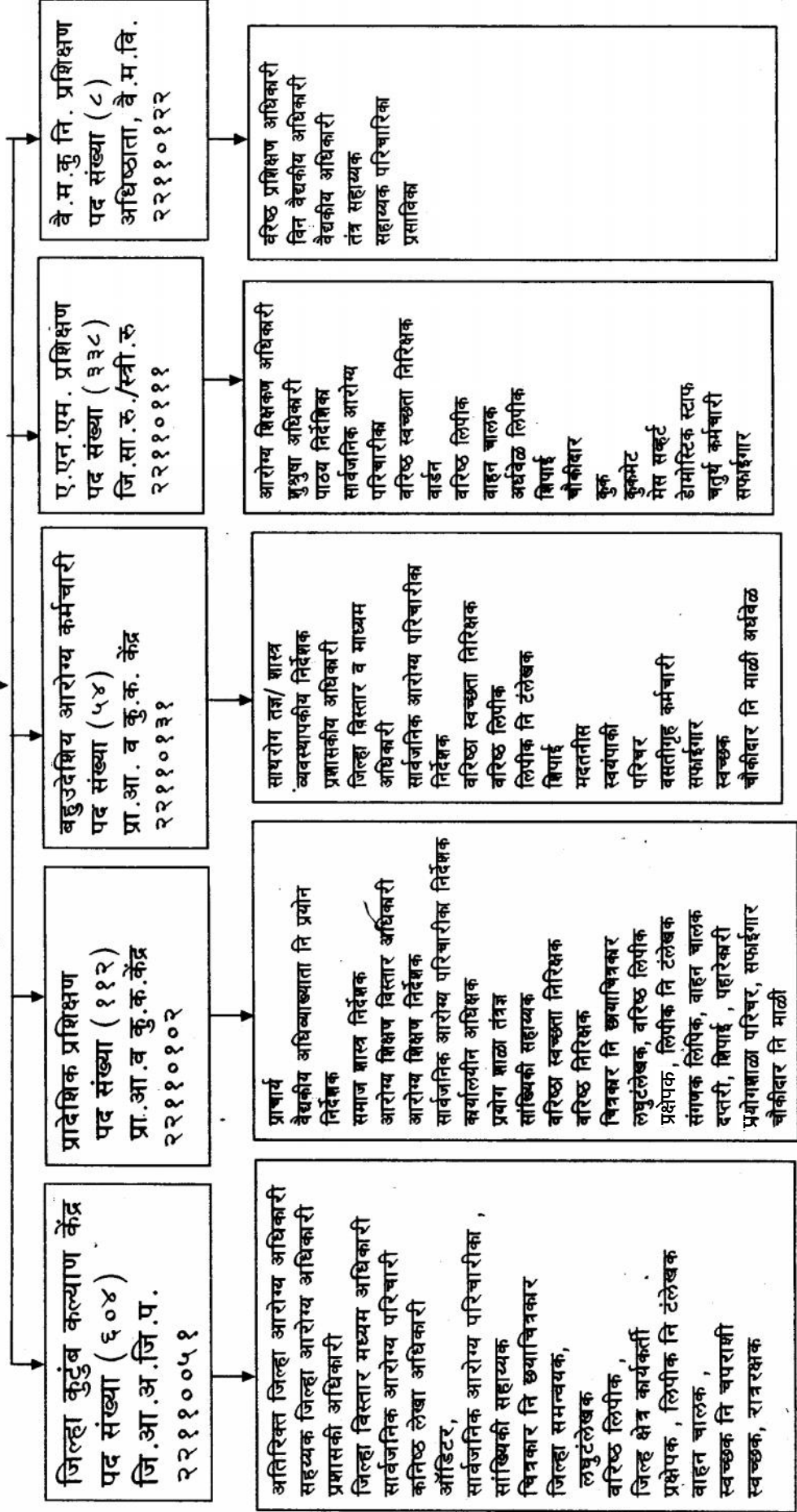

४. मंत्रालय ते क्षेत्रीय स्तरावरील पदाचे संनियत्रण दाखविणारा तक्ता (ट्री चार्ट)

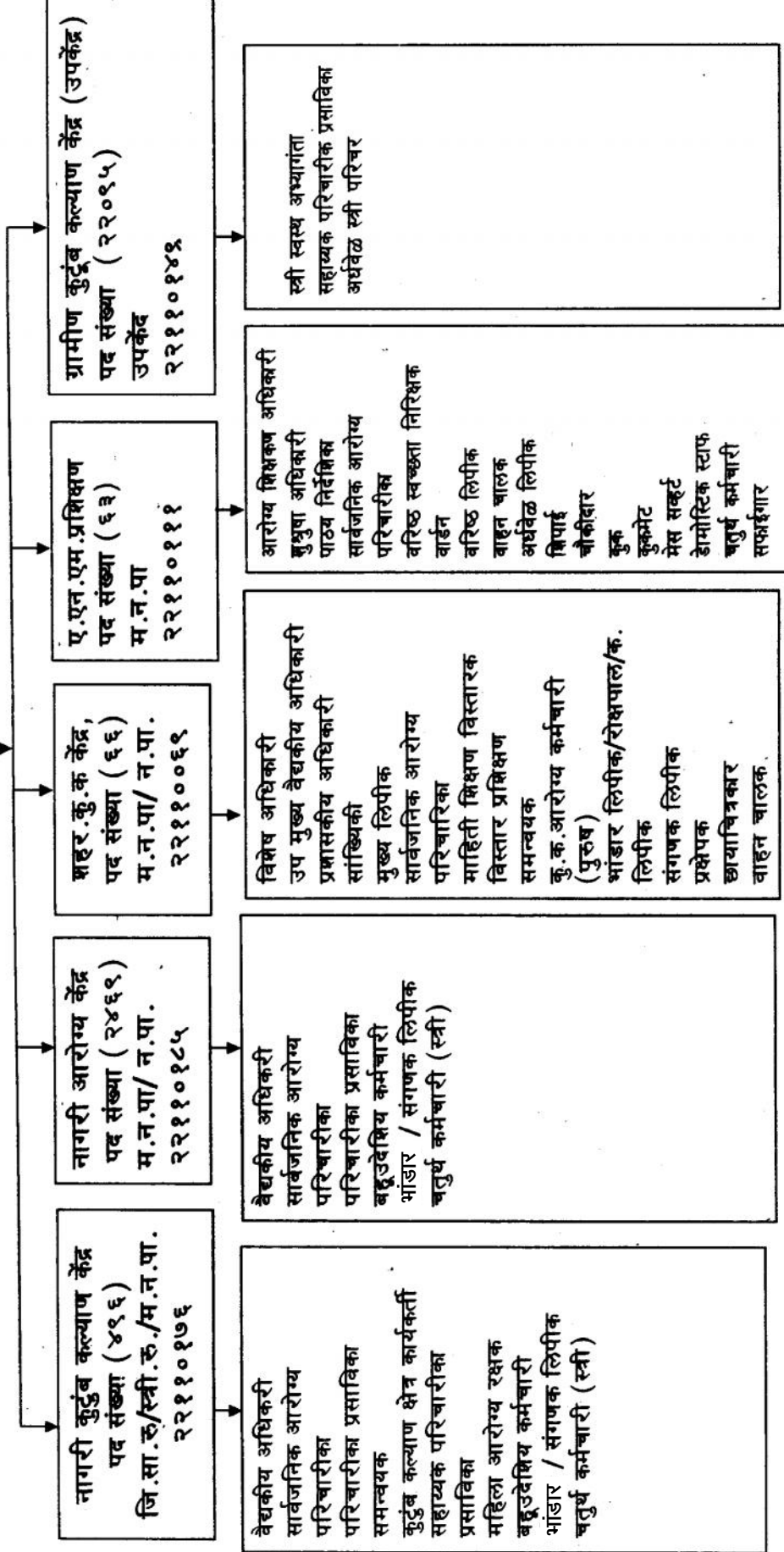
सह संचालक आरोग्य सेवा (कुटुंब कल्याण) पुणे

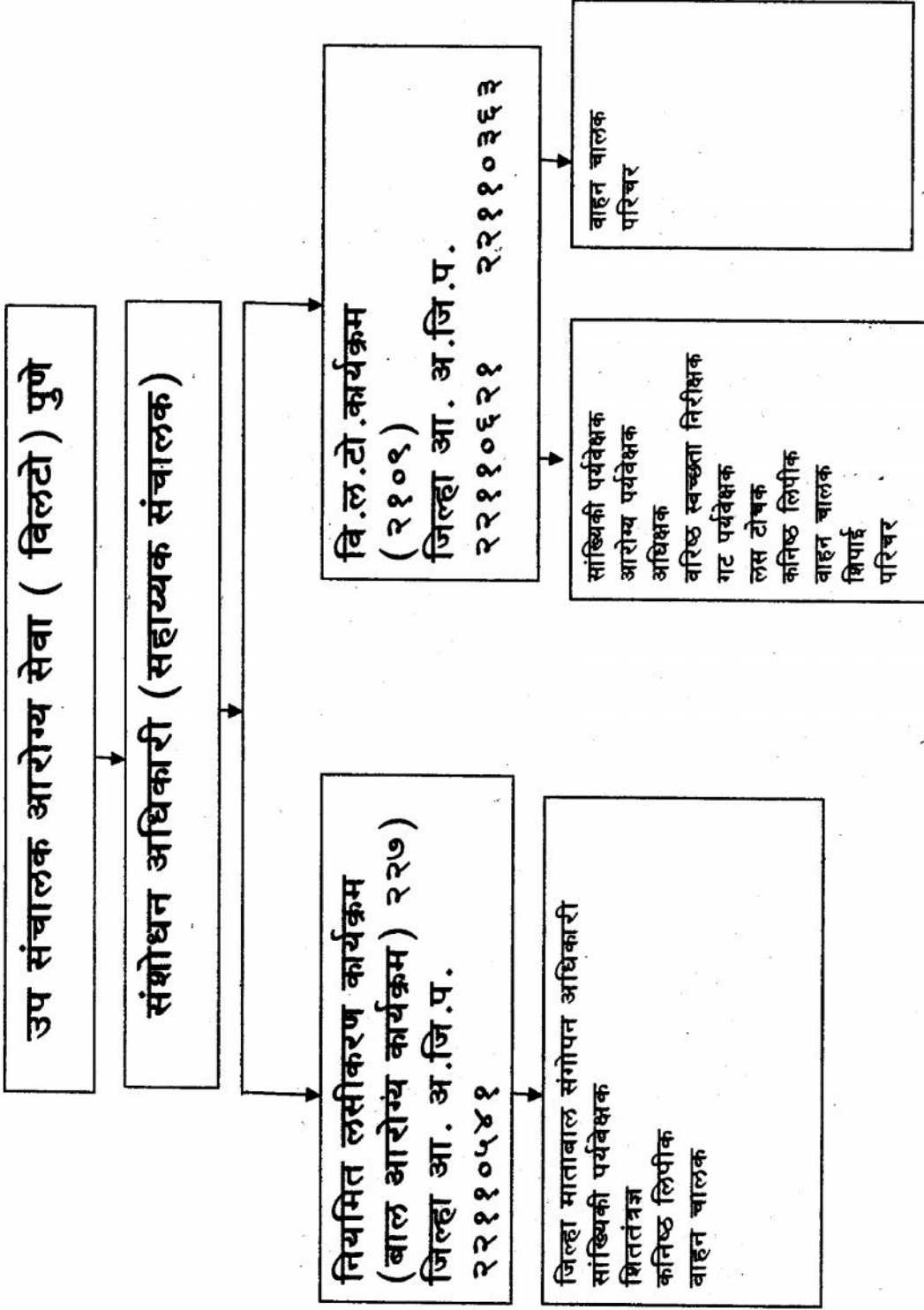
सहाय्यक संचालक (कुटुंब कल्याण)

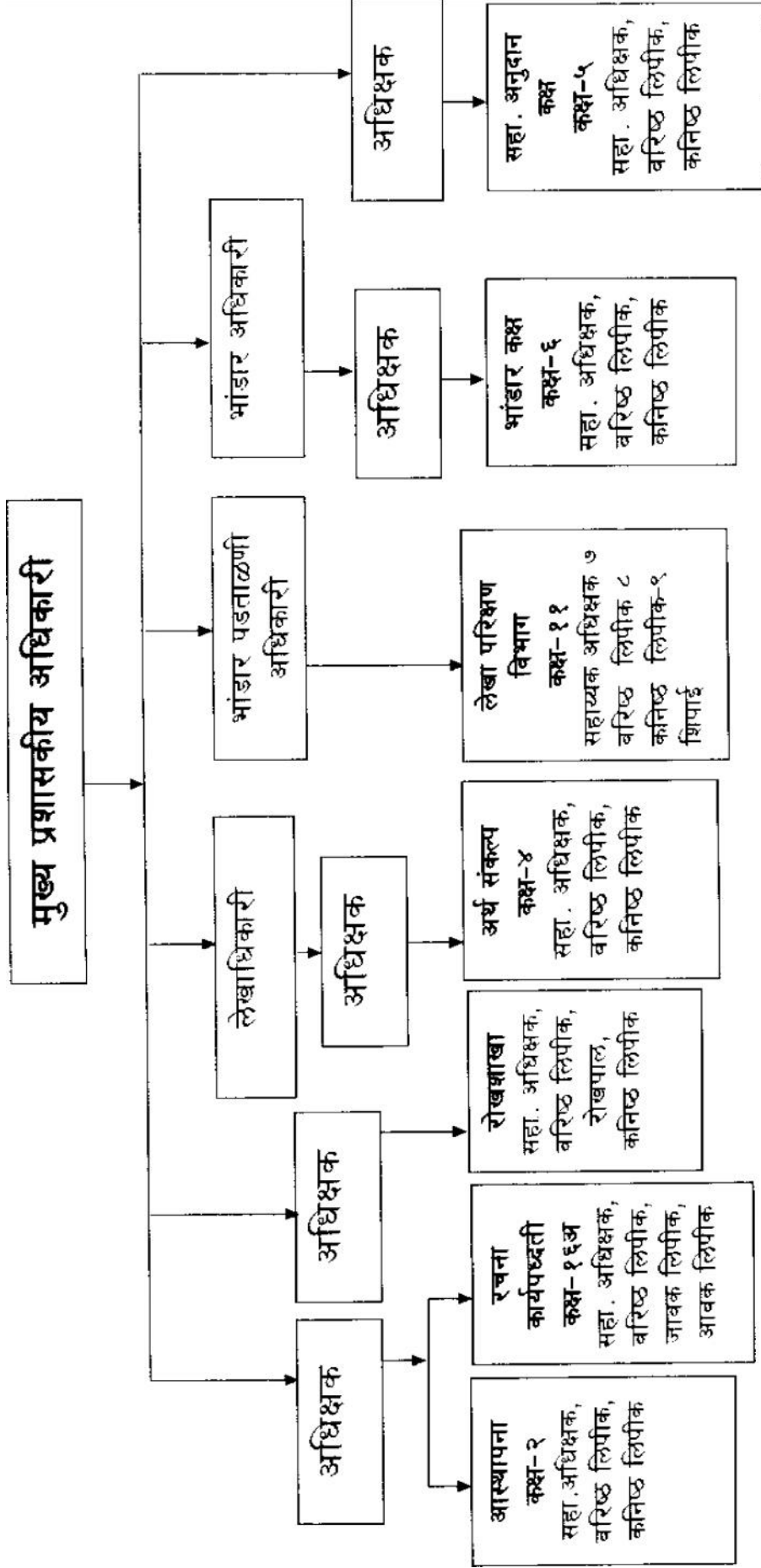

उप संचालक आरोग्य सेवा (कुटुंब कल्याण) पुणे

५. संचालन व प्रशासन

१. राज्यातील एकूण कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाच्या कामकाजाची दिशा, तांत्रिक सल्ला व कामकाजाची तपासणी या बाबींचे सनियंत्रण राज्य कुटुंब कल्याण कार्यालया पुणे मार्फत केले जाते.

२. जिल्हास्तरावर कुटुंब कल्याण कार्यक्रमाची अंमलबजावणी पंचायत समित्या, नगरपालिका व खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिक यांचेमार्फत केली जाते.

३. महानगरपालिकेच्या क्षेत्रातील कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांचे सनियंत्रण शहर कुटुंब कल्याण कार्यालयामार्फत केले जाते. यासाठी मुंबई, पुणे, सोलापूर येथील महानगरपालिका कार्यक्षेत्रातील कर्मचारी वर्गाचे वेतन, भत्ते यावर होणारा १०० टक्के खर्चाची प्रतिपूर्ती सहायक अनुदानाच्या रुपाने शासनामार्फत दिला जातो.

४. सर्व जिल्हे, महानगरपालिका, नगरपालिका यांनी कुटुंब कल्याण कार्यक्रम व माताबाल संगोपन कार्यक्रमाकरीता लोकसंख्येनुसार उद्दिष्ट निश्चित केले आहे व त्याचे दरमहा प्रगती अहवाल मागविण्यात येतात.

शहर कुटुंब कल्याण विभाग :-

महानगरपालिकेच्या कार्यक्षेत्रातील कार्यरत असलेल्या नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे, नागरी आरोग्य केंद्रे इत्यादींच्या कार्यक्रमांची तपासणी करणे त्यांनी

केलेल्या कामाचे सनियंत्रण करणे, त्यांच्यावर पर्यवेक्षण करणे कार्यक्रमाच्या अनुषंगाने केंद्रातील कर्मचाऱ्यांना तसेच संस्थाचालकांना वेळोवेळी मार्गदर्शन करणे, शासन व संस्था यांच्या मध्ये समन्वय ठेवणे इत्यादी साठी शहर कुटुंब कल्याण केंद्राची स्थापना करण्यात आलेली आहे. या विभागामध्ये नेमलेल्या कर्मचाऱ्यांच्या वेतन व भत्यासाठी सहाय्यक अनुदान संबंधित महानगरपालिकेला वितरित करण्यात येत होते.

मुंबई महानगरपालिके कडे ३ व पुणे, सोलापूर, नागपूर या ठिकाणी प्रत्येकी १ असे एकूण ६ शहर कुटुंब कल्याण विभाग राज्यात कार्यरत आहेत. या शिवाय मुंबई महानगरपालिकेकडील ३ शहर कुटुंब कल्याण विभागावर पर्यवेक्षण व सनियंत्रण समन्वय इत्यादीसाठी १ जिल्हा कुटुंब कल्याण विभाग मुंबई महानगरपालिकेकडे कार्यरत आहे. या विभागासाठी देखील शासनाकडून राज्य शासना मार्फत महानगरपालिकेला सहाय्यक अनुदान दिले जात होते. केंद्र शासनाच्या दिनांक २५/०५/२०१२ च्या मार्गदर्शक सूचना नुसार यापुढे केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांनाच सहाय्यक अनुदान दिले जाईल असे नमूद केले आहे. सन २०१२ नंतर स्वयंसेवी व स्वायत्त संस्थांचे सहाय्यक अनुदान केंद्र शासनाकडून बंद करण्यात आले आहे. मुंबई महानगरपालिका व सोलापूर महानगरपालिका कार्यक्षेत्रात असलेल्या संस्थांचे सन २०१२ पूर्वीचे सहाय्यक अनुदान प्रलंबित असल्याने कार्यक्रम अंदाजपत्रकात घेण्यात आले आहे.

मोटारबाईक ॲम्ब्युलन्स (First Responder vehicle)

प्रकल्पाची ओळख :-

शहरातील नागरी दाट वस्तीमध्ये, अरुंद रस्ते, ज्या भागामध्ये मोठी रुग्णवाहिका पोहचू शकत नाही, दुर्गम भाग ई. अशा ठिकाणी मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्सद्वारे (First Resopnder Vehicle) रुग्णांना आपत्कालीन वैद्यकिय सेवा देण्यासंबंधीत ही योजना आहे. यामध्ये रस्त्यावरील अपघात सर्व गंभीर स्वरूपाचे रुग्ण नैसर्गिक व मानव निर्मीत आपत्तीत सापडलेले रुग्ण, हृदय रुग्ण, विषबाधा, गंभीर आजार, सर्व प्रकारचे आपत्कालीन वैद्यकिय परिस्थितीचा इ. समावेश आहे. सध्या महाराष्ट्र राज्यामध्ये ३० मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स सुरु करण्यात आल्या आहेत. या मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्ससाठी पॅरामेडिक यांची नेमणूक करण्यात आली असून मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्सची खरेदी करून त्यातील औषधे व वैद्यकिय उपकरणे बसविण्यात आले आहेत. यास्तव आयडीबीबाय बँक (CSR funds) व राष्ट्रीय आरोग्य अभियाना अंतर्गत ३० बाईक ॲम्ब्युलन्स युनिट मुंबई, सोलापूर, गडचिरोली, पालघर व अमरावती येथे चालू करण्यात आल्या आहेत. सदरील सेवा ही TOLL FREE १०८ मार्फत कुठल्याही मोबाईल, दुरध्वनीद्वारे उपलब्ध करून घेता येते. तसेच ही सेवा संपूर्ण पणे मोफत उपलब्ध करून दिली जाते. अपघातग्रस्तांना तातडीने प्रथम प्रतिसाद देऊन प्राथमिक उपचार करण्यात येतात व रुग्णास संदर्भीत करण्यासाठी आपत्कालीन वैद्यकिय सेवा प्रकल्पांतर्गत मोठी रुग्णवाहिका वापरली जाते. सदरील प्रकल्प दि. ०२/०८/२०१७ रोजी कार्यान्वित करण्यात आला. या प्रकल्पांतर्गत सध्यास्थितीत एकूण ४०३५३ रुग्णास सेवा देण्यात आली.

योजनेची वैशिष्ट्ये :-

१. अपघातग्रस्तांना तातडीने प्रथम प्रतिसाद देऊन प्राथमिक उपचार करणे.
२. आपत्कालीन परिस्थितीत २४ तास मोफत वैद्यकीय सेवा १०८ टोल फ्री नंबर वरून देणे.
३. सर्व संबंधीत विभागाची तातडीने समन्वय साधणे.
४. रुग्णांना होणारी गंभीर इजा टाळणे व मृत्यू प्रमाणात घट करणे.
५. सदरील मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्सद्वारे (First Resopnder Vehicle) मध्ये अत्याधुनिक वैद्यकिय उपकरणे बसविण्यात आली असून प्रशिक्षित पॅरॅमिडीक वाहन चालका मार्फत सेवा पुरविण्यात येते.

रुग्णवाहिका संख्या :-

महाराष्ट्र शासन आरोग्य विभाग, राष्ट्रीय आरोग्य अभियान व आयडीबीबाय बँक (CSR funds) अंतर्गत ३० बाईक ॲम्ब्युलन्स युनिट चालू करण्यात आल्या आहेत.

मध्यवर्ती नियंत्रण कक्ष :-

राष्ट्रीय आरोग्य अभियानंतर्गत महाराष्ट्र आपत्कालीन वैद्यकिय सेवा याप्रकल्पासाठी मध्यवर्ती नियंत्रण कक्ष ऊरो रुग्णालय, औध, पुणे येथे उभारण्यात आलेला आहे. मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स (First Resopnder Vehicle) या प्रकल्पासाठी सदरील नियंत्रण कक्ष वापरण्यात येत आहे. तसेच १०८ हा टोल फ्री क्रमांक निश्चित करण्यात आलेला आहे.

प्रशिक्षण :-

मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स (First Resopnder Vehicle) वाहन चालविण्यासाठी संबंधीत पॅरॅमिडकांना आवश्यक असणारे प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे.

प्रशिक्षणासाठीची आवश्यक कार्यप्रणाली व संहिता या क्षेत्रातील तज्ञ डॉक्टर्स व अन्य वरिष्ठ अधिकाऱ्यांच्या मदतीने तयार करण्यात आलेली आहे.

कार्यपद्धती :-

मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स ही नवीन संकल्पना असून त्यासाठीचे आवश्यक ते फेरबदल आपत्कालीन वैद्यकीय सेवेच्या संगणक प्रणालीमध्ये करण्यात आलेली आहेत. सध्या ही योजना मुंबईती, सोलापूर, गडचिरोली, पालघर व अमरावती या भागातील नागरिकांची टोल फ्री क्रमांक १०८ वर मदतीची मागणी आल्यास रुग्णाच्या परिस्थितीप्रमाणे मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स उपलब्ध करून दिली जाते.

या मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्सच्या संपूर्ण सेवेचे व्यवस्थापन हे शासनाच्या आरोग्य विभागामार्फत त्याचप्रमाणे राष्ट्रीय आरोग्य अभियानांतर्गत केले जाते आणि पुणे येथील नियंत्रण कक्षामार्फत मोटार बाईक ॲम्ब्युलन्स पाठविल्या जातात.

सदर मोटारबाईक ॲम्ब्युलन्ससाठी आवश्यक असणारे उपकरणे व औषधे यांची यादी व इतर माहिती खालील प्रमाणे आहे.

उपकरणे व औषधे यांची यादी :-

EMERGENCY KIT :-

Sr. No.	Name of drug	Quantity
1.	Distilled Water	5-vials
2.	Inj. Hydrocortisone	1-vial
3.	Inj. Adrenaline	5-amp
4.	Inj. Diclofenac sodium	5-amp
5.	Inj. Atropine	5-amp
6.	Tab. Activated charcoal	10-tabs
7.	Inj. Ondensterone	5-amp
8.	Inj. Dexamethasone	2-amp
9.	Tab. Sorbitrate	20-tabs
10.	Inj. Avil	10-amp
11.	Tab. Paracetamol	20 tabs
12.	Asthalin inhaler	1
13.	Tab. Asprin (dispersible) 160-325mg	14tabs
14.	Intravenous fluids (Ns, RL)	500cc
	Intravenous Glucose (D-10%, D-25%)	100 cc
15.	Povidine Iodine Solution	1
16.	Sprays	1
	Analgesic spray	1
	Burn Relief spray	1
	Antiseptic spray	1

Medical Equipment in the Emergency Kit

Sr. No.	Name of drug	Size	Quantity
1.	Glucometer with lancets		1
2.	Pupillary torch		1
3.	Clinical thermometer		1
4.	Cord cutting scissor		1
5.	Syringe with needle	2cc,5cc, 10cc	5 EACH
6.	IV infusion set	macro, micro	1 EACH
7.	IV catheter	14,18,20 24,22	1 EACH
8.	Three way Lock		5
9.	Digital BP Apparatus		1
10.	Stethoscope		1
11.	Delivery Kit		1
12.	Scissor		1

AIRWAY KIT :-

Sr. No.	Eduipment	Quantity
1.	Pocket Mask	1
2.	Simple oxygen mask (Adult, chile, infant)	2-each
3.	Non-rebreather mask (Adult and Paed)	1
4.	Nasal Cannula	1
5.	Suction catheter (soft and rigid)	2-each
6.	Oropharyngeal airways (00,0, 1,2,3,4)	1-each
7.	Nasopharyngeal airways (6.5,7,7.5,8)	1-each
8.	Laryngeal mask airway (2,2. 5, 3, 4)	1-each
9.	AMBU bag (Adult, child, infant)	1-each
10.	Disposable mask	1-packet
11.	Portable oxygen cylinder 1.5 L capacity	1
12.	Finger Pulse oximeter	1

EMERGENCY TRAUMA KIT :-

Sr. No.	Eduipment	Size	Quantity
1.	Gloves	MEDIUM	1 BOX
2.	Cotton bandages	2", 4", 6"	2 each
3.	Crepe bandages	2", 6"	1-each
4.	Micropore sticking	1", 2"	1-each
5.	Triangular bandages		2-Units
6.	Burn dressings		5
7.	Hypoallergic Tape	1,2,4 inches	1-each
8.	Portable suction unit		1
9.	Hard cervical collar		1
		Small	10
10.	Gauze Pads	Medium	10
		Large	10
11.	Mouldable Splints/Vaccum splints		1 Set
12.	Cotton roll		1 bundle

मोटार बाईक रुग्णवाहिका स्थाननिश्चिती व सेवा दिलेली रुग्णसंख्या :-

या प्रकल्पांतर्गत असलेल्या मोटार बाईक रुग्णवाहिकेची स्थाननिश्चिती व सेवा दिलेली रुग्ण संख्या खालील प्रमाणे आहे

Sr. No.	District	Bike Ambulance No.	Base Location	Total
1.	Mumbai	MH12 PG 6275	Bandra East Kherwadi Maternity Home	1672
2.	Mumbai	MH12 PK 8512	Govandi West Shatabdhi Hospital	1116
3.	Mumbai	MH 12 PK 8513	Dharavi Police Station	1516
4.	Mumbai	MH 12 PK 8514	Borivali East Mata AurBalak Hospital	853
5.	Mumbai	MH 12 PK 8515	Vile Parle West Cooper Hospital	904
6.	Mumbai	MH 12 PK 8516	Bhandup West Maternity Home	791
7.	Mumbai	MH 12 PK 8517	Nagpada Police Hospital	1089
8.	Mumbai	MH 12 PK 8518	Malad East Kurar Police Station	1660
9.	Mumbai	MH 12 PK 8519	Kandiwali West Charkop Maternity Home	709
10.	Mumbai	MH 12 PK 8520	Jogeshwari East Balasaheb Thackery Trauma Hospital	624
11.	Solapur	MH 12 QL 6411	Pandharpur VitthalMandir Tukaram Bhavan	4019
12.	Mumbai	MH 12 QL 6412	Vikhroli East Mahatma Jyotiba Phule Hospital	1455
13.	Mumbai	MH 12 QL 6414	Marine Lines C Ward Office	503
14.	Mumbai	MH 12 QL 6415	Andheri East Marol Maternity Home	763
15.	Mumbai	MH 12 QL 6416	Bandra West Holy Family Hospital	1036
16.	Amaravati	MH 12 QL 6419	Bairadgad Primary Helth Center	3456
17.	Mumbai	MH 12 QL 6420	Mahim West Mahim Maternity Home	1396
18.	Mumbai	MH 12 QL 6422	Santacruz East V.N.Desai Hospital	1267
19.	Amravati	MH 12 QL 6423	Hatru Primary Health Center	1685
20.	Mumbai	MH 12 QL 6425	Kurla West Bail Bazaar Maternity Home	3196
21.	Mumbai	MH 12 QL6426	Prabhadevi G South Ward Office	896
22.	Gadchiroli	MH 12 QL 8059	Wadsa Rural Hospital	1139
23.	Amravati	MH 12 QL 6413	Tembrusonda Primary Health Center	1091
24.	Amravati	MH 12 QL 6418	Harisal Primary Health Center	1488
25.	Amravati	MH 12 QL 6421	Kantkumbh Primary Health Center	1399
26.	Palghar	MH 12 QL 6417	Ganjad Primary Health Center	776
27.	Palghar	MH 12 QL 6581	Malwada Primary Health Center	446
28.	Palghar	MH 12 QL 6424	Maswan Primary Health Center	1275
29.	Palghar	MH 12 QL 6428	Nandgaon Primary Health Center	1440
30.	Palghar	MH 12 QL 6427	Talwada Primary Health Center	693
			Total	40353

६. आरएमएनसीएच + ए कार्यक्रम व इतर संबंधीत कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

राज्यात आरएमएनसीएच + ए कार्यक्रम राष्ट्रीय अभियान अंतर्गत विकेंद्रीकरण पध्दतीने राबविण्यात येतो. या कार्यक्रमाचे महत्वाचे उद्दीष्टे मातामृत्यु दर, अर्भकमृत्यु दर व निव्वळ प्रजनन दर यांचे प्रमाण कमी करून, प्रजनन व बालआरोग्यचा दर्जा ठेवणे व लोकसंख्येचे स्थिरीकरण करणे हे आहे.

● उद्दीष्टे :-

१. आरसीएच कार्यक्रमांतर्गत सेवांची गुणवत्ता व उपलब्धता वाढविणे.
२. आरोग्य यंत्रणेमध्ये व व्यवस्थापनामध्ये सुधारणा करणे.

आरएमएनसीएच + ए निर्देशकांच्या उद्दीष्टांची स्थिती

निर्देशांक	सद्यस्थिती	
	भारत	महाराष्ट्र
मातामृत्यु दर * *	११३	४६
५ वर्षाखालील मृत्यूदर *	३६	२२
अर्भक मृत्यूदर *	३३	१९
नवजात शिशू मृत्यूदर *	२३	१३
निव्वळ प्रजनन दर *	२.२	१.७

स्रोत - *एसआरएस बुलेटीन आणि आर. जी. आय. रिपोर्ट २०१८
**एमएमआर बुलेटीन २०१६-१८. **

अंमलबजावणी पध्दती :-

वरील उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी राज्याकडून आरएमएनसीएच+ए पीआयपी अंतर्गत विविध योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजना मुख्यत्वेकरून माताआरोग्य, बालआरोग्य, कुटूंब कल्याण कार्यक्रम, पौगंडावस्थेतील आरोग्य, पीसीपीएनडीटी कायद्याची अंमलबजावणी, आदिवासी विभागासाठी आरसीएच कार्यक्रम यांचेशी संबंधित आहेत. सर्वसाधारण कृती योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- * गरजू लोकांना द्यावयाच्या सेवेच्या गुणवत्तेत व उपलब्धतेमध्ये वाढ करणे.
- * सर्व स्तरावर नियंत्रण व मुल्यमापन पध्दतीने सुसूत्रता आणणे.
- * सध्याच्या नियंत्रण व मुल्यमापन पध्दतीमध्ये सुसूत्रता आणणे.
- * प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून योग्य मनुष्यबळाचा पुरवठा करणे.
- * इतर शासकीय विभागांशी समन्वय ठेवणे.
- * ज्या सेवा देण्यासाठी कायम स्वरूपी मनुष्यबळ उपलब्ध नाही अशा ठिकाणी कंत्राटी पध्दतीने सेवा देणे.
- * अशासकीय संस्था व इतर बाह्य संस्था (युनिसेफ, युएनएफपीए इत्यादी) यांचे सहाय्य प्राप्त करणे.
- * तज्ञ डॉक्टरांच्या सेवेसाठी खाजगी वैद्यकीय व्यावसायिकांबरोबर समन्वय ठेवणे.
- * महिला व समाजाचे सबलीकरण यासाठी प्रयत्न करणे.
- * पौगंडावस्थेतील मुलामुलींचे आरोग्य.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

वरील योजनांतर्गत द्याव्या लागणाऱ्या सेवा या राज्यातील प्राथमिक आरोग्य केंद्रे, उपकेंद्रे, ग्रामीण रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, जिल्हा रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, महापालिकेअंतर्गत रुग्णालये व मानांकित केलेली खाजगी रुग्णालये यांचेमार्फत देण्यात येतात.

● मनुष्यबळ :-

वरील सस्थांमध्ये कार्यरत असलेल्या वैद्यकीय व निमवैद्यकीय अधिकारी व कर्मचारी यांच्यामार्फत विविध आरोग्य सेवा देण्यात येतात. सेवांची गुणवत्ता ठेवण्यासाठी या अधिकारी व कर्मचारी यांना नियमित प्रशिक्षण देण्यात येते.

● कार्यक्रमात विविध योजना व उपक्रम :-

आरसीएच पीआयपी २०१९-२० मधील महत्वाच्या शिर्षांची संक्षिप्त माहिती पुढीलप्रमाणे आहे.

१. **माता आरोग्य :-** माता आरोग्य हा प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमाचा महत्वाचा भाग आहे. सन २०१९-२० च्या पीआयपी मध्ये माता आरोग्य या शिर्षकाखाली पुढील योजना राबविण्यात येत आहेत.

● जननी सुरक्षा योजना

● जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम :-

या कार्यक्रमांमध्ये गरोदर माता व एक वर्षाच्या आतील आजारी अर्भकांना पुढील सुविधा देण्यात येतात.

* घरापासून आरोग्य संस्थेपर्यंत, एका आरोग्य संस्थेपासून दुसऱ्या आरोग्य संस्थेपर्यंत आणि आरोग्य संस्थेपासून परत घरापर्यंत मोफत संदर्भ सेवा व वाहतूक.

* मातांना मोफत आहार (सर्वसाधारण प्रसूतीसाठी ३ दिवस व सिझेरीयन शस्त्रक्रियेसाठी ७ दिवस)

* विनाशुल्क रुग्ण सेवा.

* मोफत प्रसूती व सिझेरीयन शस्त्रक्रिया सेवा.

* मोफत रोग निदान, औषधोपचार व रक्तपुरवठा.

● माता मृत्यू अन्वेषण.

● कामावर आधारित एल. एस. सी. एस. आणि ई-मॉक प्रशिक्षित वैद्यकीय अधिकाऱ्यांना विशेष भत्ता.

● प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान

● प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना

● प्रथम संदर्भसेवा केंद्रे. कार्यान्वित करणे (यु. आर. एफ. लक्ष्य प्रसूतीगृह) (Labour rooms) आणि माता शस्त्रक्रियागृह (Maternity OTs) मध्ये गुणवत्ता सुधारणा

२. **बाल आरोग्य :-** यामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

* विशेष नवजात काळजी कक्ष (एस. एन. सी. यु.)

* पोषण पुर्नवसन केंद्र (एनसी. आर.)

* बाल उपचार केंद्रे (सी. टी. सी.)

* आरोग्य संस्थामध्ये कांगारू मदर केअर पध्दतीचा वापर (के.एम.सी)

* बालमृत्यू अन्वेषण (सी. डी.ए.)

* जंतनाशक व जीवनसत्व 'अ' मोहिम

- * नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष (एन. बी. एस. यु.)
- * नवजात शिशु कोपरा (एन. बी. सी. सी.)
- * अतिसार नियंत्रण पंधरवाडा (आय. डी. सी. एफ)
- * मदर अंबसूल्यूट अफेक्शन (MAA)
- * नेशनल आयर्न प्लस इंनीशिएटीव्ह (नीपी)
- * सेप्सिस, न्युमोनिया, अतिसार, आणि जन्मता: कमी वजनाची बालके यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन

३. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम :-

- * पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया शिबिरांचे आयोजन करणे.
- * स्त्री शस्त्रक्रिया आणि पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया स्वीकर्त्यास आर्थिक मोबदला देणे.
- * खाजगी मानांकित (Accredited) संस्थांच्या चालकांचे कुटुंब कल्याण कार्यक्रम व कुटुंब कल्याण विमा योजनेविषयी संवेदीकरण (Sensitization) करण्याकरीता कार्यशाळेचे आयोजन करणे.
- * कुटुंब कल्याण शस्त्रक्रिया लाभार्थी व शस्त्रक्रिया करणारे सर्जन यांच्या वाहतुकीकरीता करावयाचा खर्च.
- * लॅप्रोस्कोप दुरुस्ती.
- * जागतिक लोकसंख्या दिन ११ जुलै साजरा करणे.
- * कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना.
- * नवीन संतती नियमन साधने - इंजेक्शन एमपीए व सॅटक्रोमन पील यांचा समावेश (आठवडी)

४. राष्ट्रीय किशोरवयीन स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

- किशोरवयीन मुला मुलींची संख्या (वय १०-१९) एकुण लोकसंख्येपेकी २३ टक्के आहे. किशोरवयात झपाट्याने शारीरिक वाढ, भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा कॉलेजमधुन योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुलामुलींमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला मुलींसाठी अर्श (Adolescent Reproductive Sexual Health) हा कार्यक्रम राबविण्यात येतो. या योजनेमध्ये खालील कार्यक्रम राबविले जातात.
- * ४५० अर्श क्लिनिकचे बळकटीकरण (मैत्री क्लिनिक) व बाह्य संपर्क कृतींचे नियोजन.
  - * जिल्हा रुग्णालयांमध्ये अर्श समुपदेशकाची नियुक्ती.
  - * किशोरवयीन मुलींमध्ये पोषण अभावी होणाऱ्या रक्ताक्षयावर आठवडयातून एकदा लोहयुक्त गोळ्या देणे (WIFS).
  - * नवीन अर्श क्लिनीकची स्थापना करणे.
  - * प्रमोशन ऑफ मेनस्ट्र्युअल हायजीन (PMHS) कार्यक्रमांतर्गत ग्रामीण भागातील मुलींना माफक दरात सॅनिटरी नॅपकिन पुरविण्यात येत आहेत.

- * अडोलेन्सट हेल्थ व आय.सी.टी.सी समुपदेशक यांना वाहन व्यवस्था उपलब्ध करुण देणे.
- * आर. के. एस. कार्यक्रम जिल्ह्यातील उपकेंद्रामध्ये पीअर एज्युकेटर्स करीता वस्तु स्वरूपात मानधन देणे.
- * आय. ई. सी.
- * अडोलेन्सट फ्रेंडली क्लब उपकेंद्र स्तरावर आयोजित करणे.
- * किशोरवयीन आरोग्य दिवसाचे आयोजन करणे.
- * भिंतीवर म्हणी लिहिणे, (WIFS) नोंदवह्या छापून घेणे, अहवाल छपाई करुन घेणे.
- * राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत जिल्हास्तरावरील कार्यशाळा.

५. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम (RBSK) :-

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमा अंतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांची तपासणी करुन मुलांमध्ये आढळणाऱ्या जन्मतः असलेले व्यंग, लहान मुलांमधील आजार, जीवनसत्वांच्या कमतरते अभावी होणारे आजार व अपंगत्व इत्यादी बाबींचे वेळेवर निदान करुन त्यांच्यावर योग्य ते उपचार करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

- * वाहन व्यवस्था
- * साहित्य
- * DEIC दैनंदिन कामकाज खर्च
- * वैद्यकीय अधिकारी, DPS/DEIC यांना कम्प्युनिकेशनसाठीचा खर्च देणे.
- * संदर्भ सेवा (Secondary/Tertiary Care)
- * शस्त्रक्रिया

६. आदिवासी विभागासाठी आरसीएच :-

या शीर्षाखालील योजनांची अंमलबजावणी ठाणे, पालघर रायगड, नाशिक, धुळे, नंदुरबार, जळगाव, अहमदनगर, पुणे, नांदेड, अमरावती, यवतमाळ, नागपुर, गोंदिया, चंद्रपुर, व गडचिरोली या १६ नवसंजीवनी कार्यक्रमांतील जिल्ह्यामध्ये केली जाते. त्यामध्ये पुढील योजनांचा समावेश होतो.

- * भरारी पथकातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यासाठी दरमहा रु. २४,०००/- भत्ताअतिरिक्त. (Hardship Allowance)
- * अमरावती जिल्हयातील मेळघाट भागामध्ये आरएमएनसीएच+ए कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीचे सनियंत्रण करणे.
- * मेळघाट भागात काम करणाऱ्या अतिरिक्त जिल्हा आरोग्य अधिकारी व तालूका वैद्यकीय अधिकारी यांना विशेष मेहनताना भत्ता देणे.
- * अतिदुर्गम भागातील वैद्यकीय अधिकाऱ्यांसाठी निरंतर प्रशिक्षण कार्यक्रम.

७. पी.सी.पी.एन.डी.टी. :- यामध्ये पीसीपीएनडीटी कायदा या महत्वाच्या योजनेचा समावेश होतो. त्या योजना पुढीलप्रमाणे आहेत.

- * पीसीपीएनडीटी अंतर्गत राज्यस्तरीय कक्ष स्थापन करणे.
- * समुचित प्राधिकाऱ्यांचे पीसीपीएनडीटी कायदयाबाबत प्रशिक्षण.
- * जिल्हा व महानगरपालिका विभागांतर्गत स्टिंग ऑपरेशनला सहाय्य करणे.
- * पी.सी.पी. एन.डी.टी. कायदांतर्गत कोर्ट केसेसमध्ये साक्षीसाठी येणाऱ्या साक्षीदारांच्या जाण्या-येण्याच्या खर्चाबाबत तरतुद.

- * जिल्हास्तरीय तपासणी पथकाला सहाय्य.
- * समुचित प्राधिकारी, जिल्हा व महानगरपालिका क्षेत्रातील सोनोग्राफी केंद्राचे चालक यांना कायद्यातील तरतुदीबाबत वेळोवेळी मार्गदर्शन करणेसाठी जिल्हास्तरावर कार्यशाळांचे आयोजन करणे.
- * पी.सी.पी.एन.डी.टी. कायद्याचे उल्लंघन करणाऱ्या केंद्राची माहिती देणाऱ्या व्यक्तीस बक्षीस योजना.
- * राज्य व विभागीय स्तरावर दक्षता पथक स्थापन करणे.
- * तक्रार नोंदविण्यासाठी हेल्पलाईन व आमची मुलगी ही वेबसाईट.

८. पायाभूत सुविधा व मनुष्यबळ :-

- * कंत्राटी पध्दतीने नेमलेल्या आरोग्य सेविका, स्टाफ नर्सस व पर्यवेक्षिका यांना वेतन व इतर भत्ते पूरविणे.
- * कंत्राटी तत्वावरील तज्ञांची नेमणूक करणे.
- * वैद्यकीय आरोग्य अधिकारी, ग्रामीण रुग्णालय (विशेष योजना) गडचिरोली, अमरावती (मेळघाट), आणि नंदूरबार यांचे करीता विशेष नियोजन.
- * विशेष नवजात कक्षासाठी मनुष्यबळ.
- * राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमासाठी मनुष्यबळ.

९. प्रशिक्षण :-

यामध्ये वैद्यकीय अधिकारी व इतर आरोग्य कर्मचारी यांच्यासाठी विविध प्रकारच्या सेवांतर्गत प्रशिक्षणाचा समावेश होतो. ही प्रशिक्षणे माताआरोग्य, बालआरोग्य, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, पौगंडावस्थेतील कार्यक्रम व इतर आरसीएच कार्यक्रम यांच्याशी संबंधित असतात. यामध्ये मुलभूत प्रसूती सेवा प्रशिक्षकांचे प्रशिक्षण, बी.ई.एम.ओ.सी. प्रशिक्षण, ई.एम.ओ.सी. प्रशिक्षण, ए.एन.एम./एल.एच.व्ही./ अंगणवाडी सेविका व आशा कार्यकर्ती यांचेकरीता किशोरवयीन प्रजनन व लैंगिक आरोग्य (अर्श) प्रशिक्षण, मिनिलॅप, आययुडी, आय.एम.एन.सी.आय., आर टी. आय./ एस. टी आय इ. प्रशिक्षणांचा समावेश होतो.

१०. कार्यक्रम व्यवस्थापन :-

यामध्ये राज्यस्तरीय व जिल्हास्तरीय कंत्राटी कर्मचाऱ्यांचे पगार व भत्ते, उपकरण-फर्निचर पुरवठा करणे, ऑडीट कार्यक्रम अशा बाबीचा समावेश होतो.

११. जोखमीचे गट :-

जोखमीचे गट म्हणजे असा जोखमीचा समुदाय की जो एस.सी./एस. टी. आणि दारिद्र्यरेषेखालील लोकसंख्या जी प्रामुख्याने ग्रामिण भागात राहाते व ज्यांचेपर्यंत शहरी व आदिवासी भागाकरीता राबविण्यात येणारे आरसीएच कार्यक्रम पोहचत नाहीत. प्रामुख्याने यामध्ये स्थलांतरीत मजुरांचा जे झोपडट्टीमध्ये राहत नाहीत अशांचा समावेश होतो. त्यांचेकरीता पुढील योजना राबविण्यात येतात.

- * २५ जिल्ह्यांमध्ये सहकारी साखर कारखाना भागातील स्थलांतरीत ऊसतोड मजुरांसाठी विशेष आरसीएच शिबीरांचे आयोजन.
- * स्थलांतरीत विट भट्टी मजुरांसाठी आरोग्य तपासणी शिबीरांचे आयोजन करणे.

१२. नियमित लसीकरण कार्यक्रम :-

बालकांमधील पोलिओ, क्षयरोग, कावीळ, पेंटाव्हॅलेट, गोवर व रूबेला, घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, या आजारांमुळे होणारे आजारपण व मृत्यू कमी करणे हे नियमित लसीकरण कार्यक्रमाचे महत्वाचे उद्दिष्ट आहे. या कार्यक्रमात बालकांना वरील आजाराच्या लसी राष्ट्रीय लसीकरण वेळापत्रकाप्रमाणे दिल्या जातात. तसेच गरोदर स्त्रियांना धनुर्वाताची लस दिली जाते. लसीकरणामुळे बालक व गरोदर मातांमध्ये रोगप्रतिकारक

शक्ती तयार होते. कार्यक्रमासाठीचे अनुदान केंद्रशासनाकडून एन.आर.एच.एम. अंतर्गत प्राप्त होते. कार्यक्रम अंमलबजावणीसाठी आवश्यक लसी व ए.डी.सिरीज यांचाही पुरवठा केंद्रशासनाकडून केला जातो. आरोग्य संस्थांमध्ये लसीकरण सत्राचे आयोजन करण्यात येते व लाभार्थींना लसी दिल्या जातात. लसीची क्षमता टिकून राहण्यासाठी लसीची वाहतूक शीतसाखळी अबाधित ठेवून करण्यात येते.

राज्यात राष्ट्रीय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत पेंटाव्हॅलेट लसीचा समावेश दि. २२ नोव्हेंबर, २०१५ रोजी करण्यात आला आहे. या लसीमुळे घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी कावीळ या ५ आजारांना व त्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांना प्रतिबंध होणार आहे.

दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून राज्यामध्ये आयपीव्ही लस देण्यास सुरुवात करण्यात आली असून सदर लसीचे इंजेक्शन एक वर्षाखालील मुलांना पोलिओच्या पहिल्या व तिसऱ्या डोसच्या वेळी देण्यात येत आहे. केंद्र शासनाच्या सूचनेनुसार दिनांक २५ एप्रिल, २०१६ पासून नियमित लसीकरणामध्ये देण्यात येणारी (toPV) लस बंद करण्यात आली असून (boPV) लस सुरु करण्यात आली आहे.

जापनिज एन्सेकेलायटीका लस या कार्यक्रमांतर्गत अमरावती (मनपासह), यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, गोंदीया वाशीम, गडचिरोली, लातूर, बीड या जिल्ह्यात देण्यात येते.

दि. २७ नोव्हेंबर २०१८ पासून संपुर्ण महाराष्ट्र राज्यात गोवर व रूबेला लसीकरण मोहीम राबविण्यात आली. या मोहिमेतर्गत ९ महिने ते १५ वर्षे वयोगटातील बालकांना लसीकरण करण्यात आले. या मोहिमेतर्गत २.९० कोटी बालकांपैकी २.७८ कोटी बालकांचे लसीकरण करण्यात आले.

रोटा व्हायरस लस :-

रोटा व्हायरस अतिशय संक्रमनजन्य व्हायरस असून संक्रमण झाल्यास लहान बालकांमध्ये अतिसार होतो व त्यामुळे बालके गंभीर आजार किंवा मृत्यूमुखी पडतात. रोटा व्हायरसचा प्रसार अस्वच्छ हातामुळे, दुषित अन्नपाणी व इतर खाद्य पदार्थ खाल्यामुळे होतो. ज्यामुळे ४० टक्के मुले रोटा व्हायरस संक्रमणाने ग्रस्त असतात. तसेच रोटा व्हायरस अतिसाराचा धोका पहिल्या दोन वर्षांच्या मुलामध्ये जास्त आढळून येतो.

टीडी :-

धनुर्वात प्रतिबंधक लस (टीटी) ऐवजी धनुर्वात व घटसर्पत्र (टीडी-Td) लस देण्याबाबत सुचना प्राप्त झालेल्या आहे. यापुढे सर्व गर्भवती महिला तसेच, १० वर्षे आणि १६ वर्षे वयोगटातल्या मुलांना टीडी लस (Tetanus adult diphtheria) देण्यात येत.

१३. पल्स पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम :-

पल्स पोलिओ लसीकरण कार्यक्रम प्रथम १९९५-९६ या वर्षी ३ वर्षांच्या खालील बालकांसाठी सुरु करण्यात आला. नंतर पोलिओ निर्मुलनास गती मिळण्यासाठी लाभार्थींचा गट ५ वर्षांपर्यंत वाढविण्यात आला.

* सन २०१० महाराष्ट्रा राज्यामध्ये ५ पोलिओ केसेस आढळल्या (मालेगाव ४ व बीड १)

- * २०११ महाराष्ट्र राज्यात एकही पोलिओ केस आढळली नाही.
- * २०११ भारतातमधील पश्चिम बंगाल या राज्यामध्ये एक पोलिओ केस आढळली.
- * २०१२ महाराष्ट्र राज्यात एकही पोलिओ केस आढळली नाही.
- * २०१३ व्हॅक्सिन डिराइव्हड पोलिओ व्हायरसची केस जिल्हा बीड मध्ये सन २०१३ ला तर नवी मुंबई मध्ये ११ जुलै, २०१३ ला आढळली.

वर्षनिहाय पोलिओ केसेसची माहिती

वर्ष	२००८	२००९	२०१०	२०११	२०१२	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९	२०२० (२३ डिसें. २०)
जग	१६५४	१६०६	१३४९	६५०	२२३	४१४	३५९	७४	३७	२२	३३	१७६	१३९
भारत	५५९	७४१	४२	१	०	०	०	०	०	०	०	०	०
महाराष्ट्र	२	०	५	०	०	०	०	०	०	०	०	०	०

सर्वसाधारण अनुदान - आरएमएनसीएच + ए नियमित लसीकरण आणि खरेदी पी.आय.पी., २०१९-२०२० :-

राज्याच्या आरएमएनसीएच + ए पीआयपी २०१९-२० ला केंद्र शासनाने मान्यता दिलेली आहे. सर्व जिल्ह्यांना मंजूर केलेल्या आरसीएच निधीबाबत कळविण्यात आलेले आहे. तसेच निधीच्या खर्चाबाबत मार्गदर्शक सुचनाही निर्गमित करण्यात आलेल्या आहेत. त्याचप्रमाणे महानगरपालिका, आरोग्य व कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र, उपसंचालक प्रभारी मंडळ आणि राज्य मुख्यालय यांनाही अनुदान वितरित करण्यात आले आहे. राज्याच्या या निधीचे सर्वसाधारण वाटप पुढीलप्रमाणे आहे.

आरएमएनसीएच + ए पी.आय.पी. २०२०-२०२१ :-

एन.एच.एम. पी.आय.पी. मध्ये मुख्य शिर्षे असून ती पुढील प्रमाणे आहेत. माता आरोग्य, बाल आरोग्य, कुटुंब कल्याण कार्यक्रम, किशोरवयीन

प्रजनन व लैंगिक आरोग्य, नागरी आर.सी.एच, आदिवासी क्षेत्रासाठी आर.सी.एच जोखमीचे गट, पी.सी.पी.एन.डी.टी कायद्याची अंमलबजावणी, प्रशिक्षण, पायाभूत सुविधा व मनुष्यबळ, संस्थात्मक सुधारणा व कार्यक्रम व्यवस्थापन. अनुदानाचे सर्वसाधारण वितरण पुढीलप्रमाणे आहे.

जिल्हे	रु. २७९४९.१९ लक्ष
मनपा	रु. ५२२१.२६ लक्ष
आ.कु.क.प्र.के.	रु. ११४८.६७ लक्ष
उपसंचालक	रु. ७.०० लक्ष
राज्य (मुख्यालय)	रु. २६९३३.९७ लक्ष
एकूण राज्याचे अनुदान (आर.एम.एन.सी.एच.+ए)	रु. ६१२६०.०७ लक्ष

आर. एम. एन. सी. एच.+ए पी. आय.पी. चा माहे ऑक्टोबर २०२० अखेर खर्च पुढीलप्रमाणे

खर्च		रु. लक्ष						
पी. आय. पी.	मंजूर पी.आय. पी. रु. लक्ष	जिल्हे	मनपा	आ.कु.क.प्र. केंद्र	उपसंचालक	राज्य (मु)	एकूण राज्य	टक्के
आर.एम.एनसी.ए च.+ ए	६१२६०.०७	१०८२२.९७	७६६.३१	१६.९१	६.४०	८००.६०	१२४१३.१९	२०.२६

आर.एम. एन.सी.एच. + ए. पी. आय. पी. २०२०-२१ चा शीर्षनिहाय खर्च (रुपये लाखात)

अ.क्र.	लेखाशिर्ष	सन २०१९-२०			सन २०२०-२१ (माहे ऑक्टोबर २०२० अखेर)		
		वार्षिक तरतूद १	खर्च २	टक्केवारी ३	वार्षिक तरतूद १	खर्च २	टक्केवारी ३
१. माता आरोग्य -							
	अ) जननी सुरक्षा योजना	४९८२.३४	४७५५.५४	९५.४५	९३२८.९९	३४६७.६८	३७.१७
	ब) जननी शिशु सुरक्षा योजना	१००४३.१४	८०७०.४९	८०.३६	४४४९.७८	२२८३.३२	५१.३१
	क) लक्ष	१३१०.३०	८१५.८४	६२.२६	५०३.४४	१४७.९९	२९.४०
	क) इतर	१३३३२.६५	७८६.४७	५.९०	८९२४.१५	२२०.९०	२.४८
	एकूण	२९६६८.४३	१४४२८.३४	४८.६३	२३२०६.३६	६११९.९०	२६.३७

२. बाल आरोग्य -	१०४४६.६७	४०४३.६३	३८.७१	७५२३.५०	२२१९.००	२९.४९
३. कुटुंब कल्याण -						
कुटुंब नियोजन मोबदला	२९७७.४९	१५७४.७८	५२.८९	१७८६.११	१७७.४१	९.९३
ब) कुटुंब नियोजन (मोबदला वगळता)	२१७३.४८	१३४३.५७	६१.८२	२२१६.०४	५२९.४८	२३.८९
एकूण	५१५०.९७	२९१८.३५	५६.६६	४००२.१५	७०६.८९	१७.६६
४. किशोरवयीन आरोग्य/राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम	३६९२.२१	१७४६.३३	४७.३०	२८६५.३८	२२८.८७	७.९९
५. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम डी.ई.आय.सी.	७२२७.८६	३३४९.९९	४६.३५	८१३१.२०	४७३.९८	५.८३
६. अदिवासी क्षेत्रासाठी आरसीएच	६४३.६०	४७२.००	७३.३४	६८८.८२	२०१.७१	२९.२८
७. गर्भधारणापूर्व व प्रसवपूर्व निदानतंत्र एम सी टी एस	१४४.७७	५१.२७	३५.४२	९८.१४	१.१९	१.२२
८. प्रशिक्षण	०.००	०.००	०.००	८३८.५६	२८.११	३.३५
९. कार्यक्रम व्यवस्थापन	०.००	०.००	०.००	५१२७.५६	५८.५७	१.१४
१०. जोखमीचे गट	एन.एच.एम. मुंबई (एच. आर. पार्ट संबंधित ऍक्टिव्हिटी मध्ये समाविष्ट आहे.)	एन.एच.एम. मुंबई (एच. आर. पार्ट संबंधित ऍक्टिव्हिटी मध्ये समाविष्ट आहे.)				
एकूण आर.एम.एन.सी.एच.+ए. फ्लेक्झीबुल ..	५६९७४.५१	२७००९.९१	४७.४१	५२४८१.६७	१००३८.२१	१९.१३
नियमित लसीकरण कार्यक्रम ...	९९५१.०४	७४९०.८७	७५.२८	८७७८.५०	२३७४.९८	२७.०५
एकूण ...	६६९२५.५५	३४५००.७८	५१.५५	६१२६०.१७	१२४१३.१९	२०.२६

आर.एम. एन.सी.एच. + ए च्या नविन फॉर्मॅटनुसार माता आरोग्य, बाल आरोग्य, कुटुंब कल्याण, किशोरस्वास्थ्य कार्यक्रम/राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम, राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम/डी. ई. आय. सी आदिवासी क्षेत्रासाठी आरसीएच, गर्भधारणापूर्व व प्रसुतीपूर्व निदान तंत्र, प्रशिक्षण कार्यक्रम व्यवस्थापन, जोखमीचे गट, या उपक्रमांचा (Activities) गटवार बजेट उपलब्ध नाही. उपरोक्त तक्तयामध्ये आर.एम. एन. सी.एच.+ए च्या ऍबस्ट्रॅक्टनुसार उपक्रम दाखविण्यात आले आहेत.

प्राप्त अनुदान व खर्च (रूपये लाखात)

वर्ष	आर.एम.एन.सी.एच + ए पीआयपी			आर. आय. पीआयपी		
	अनुदान	खर्च	टक्के	अनुदान	खर्च	टक्के
२०१५-१६	६२०९९.५१	४५३१९.६३	७२.९८	५०७२.१२	४१६८.४७	८२.१८
२०१६-१७	८०१३६.७९	४५५६७.५९	५६.८६	६५५७.२९	३७९९.५३	५७.८४
२०१७-१८	३९४१६.४४	३१३३५.९७	७९.५०	१२२०४.८७	६८८६.३०	५६.४२
२०१८-१९	३२५५९.८२	२२८०९.१७	७०.०५	७८००.४२	६९७०.३४	८९.३६
२०१९-२०	५६९७४.५१	२७००९.९१	४७.४१	९९५१.०४	७४९०.८७	७५.२८
२०२०-२१	५२४८१.६७	१००३८.२१	१९.१३	८७७८.५०	२३७४.९८	२७.०५

(माहे ऑक्टो. २०२० अखेर)

टीप- प्रोग्राम मॅनेजमेंट आणि एच. आर. च्या खर्चा व्यतिरिक्त

प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत निर्देशांकनिहाय साध्य

अ. क्र.	निर्देशांक	२०१९-२०		
		वार्षिक अपेक्षित पातळी	साध्य	टक्के
१	एकूण कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया	५६५०००	३७१७४२	६६
२	पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया	५००००	८९४३	१८
३	तांबी	४९००००	३९६६५८	८१
४	प्रसूतिपश्चात तांबी	२२५०००	१२७१२२	५६
५	गर्भनिरोधक गोळ्या	३७५०००	२३२१५०	६२
६	निरोध		२३६९२९	
७	गरोदर माता नोंदणी	२१२५८११	२०५०८३५	९६
८	गरोदर माता नोंदणी (१२ आठवड्यांच्या आत)	१९१३२३०	१७५७९८६	९२
९	धनुर्वात (गरोदर माता)	२१२५८११	१९५४३७४	९२
१०	लोहयुक्त गोळ्या (१८०)	२१२५८११	१९९७१८१	९४
११	प्रसूतिपूर्व ४ भेटी	२१२५८११	१९४३२०१	९१
१२	एकूण प्रसूती	१९४२२१८	१७९८४२८	९३
१३	आरोग्य संस्थेत झालेल्या प्रसूती	१७९८४२८	१७८७२०३	९९
१४	जिवंत जन्म	१९३२५५५	१७९६२१७	९३
१५	उपजत मृत्यु		१४६१४	
१६	ओ. पी. व्ही. ०	१९३२५५५	१६६९८९९	८६
१७	बी. सी. जी.	१९३२५५५	१९२०७३४	९९
१८	ओ. पी. व्ही. ३	१९३२५५५	१९१९०९३	९९
१९	पेन्टाव्हॅलेंट ३	१९३२५५५	१९१९५९५	९९
२०	गोवर १ ला डोस	१९३२५५५	१९१४६६९	९९
२१	जीवनसत्व अ १ ला डोस	१९३२५५५	१८६२७८९	९६
२२	पुर्ण संरक्षित बालके (० ते ११ महिने)	१९३२५५५	१९०२००९	९८
२३	गोवर २ रा डोस	१८९५७८१	१६८२१७७	८९
२४	डि. पी. टी बुस्टर	१८९५७८१	१८५६६५३	९८
२५	पोलिओ बूस्टर	१८९५७८१	१८६७०१७	९८

प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत निर्देशांकनिहाय साध्य

अ. क्र.	निर्देशांक	२०२०-२१ (माहे. ऑक्टोबर २०२० अखेर)		
		वार्षिक अपेक्षित पातळी	साध्य	%
१	एकूण कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया	५६५०००	५३२६६	९
२	पुरुष नंसंबंदी शस्त्रक्रिया	५००००	९३९	२
३	तांबी	४९००००	१८७६२९	३८
४	प्रसूतीपश्चात तांबी	२२५०००	६७०६५	३०
५	गर्भनिरोधक गोळ्या	३७५०००	२१०८७२	५६
६	निरोध		१९२०५५	
७	गरोदर माता नोंदणी	२१२५८११	११६२९२७	५५
८	गरोदर माता नोंदणी (१२ आठवड्याच्या आत)	१९१३२३०	९६५७७२	५०
९	धनुर्वात (गरोदर माता)	२१२५८११	१०६३७९२	५०
१०	लोहयुक्त गोळ्या (१८०)	२१२५८११	११६८४४५	५५
११	प्रसूतिपूर्व ४ भेटी	२१२५८११	१०९९१२४	५२
१२	एकूण प्रसूती	१९४२२१८	९८५१५७	५१
१३	आरोग्य संस्थेत झालेल्या प्रसूती	९७५८५४	९७६४०६	९९
१४	जिवंत जन्म	१९३२५५५	९८७७९८	५१
१५	उपजत मृत्यु		८९६५	
१६	ओ. पी. व्ही. ०	१९३२५५५	९५५७४०	४९
१७	बी. सी. जी.	१९३२५५५	११२०२७०	५८
१८	ओ. पी. व्ही. ३	१९३२५५५	१००१५९७	५२
१९	पेन्टाव्हॅलेंट ३	१९३२५५५	१००५२९८	५२
२०	गोवर १ ला डोस	१९३२५५५	१०४९१९०	५४
२१	जीवनसत्व अ १ ला डोस	१९३२५५५	८४००७१	४३
२२	पुर्ण संरक्षित बालके (० ते ११ महिने)	१९३२५५५	१०४२६८१	५४
२३	गोवर २ रा डोस	१८९५७८१	८७७२५०	४६
२४	डि. पी. टी. बुस्टर	१८९५७८१	९३९५४२	५०
२५	पोलिओ बुस्टर	१८९५७८१	९३६४७१	४९

७. बाल आरोग्य

बाल उपचार केंद्र व पोषण पुनर्वसन केंद्र (NRC) :-

बाल उपचार केंद्र (CTC)

केंद्रशासनामार्फत १३ व्या वित्त आयोगानुसार आदिवासी जिल्ह्यामध्ये आजारी कुपोषित बालकांसाठी बाल उपचार केंद्र सुरुकरण्यासाठी निधी मंजूर केलेला आहे. त्यानुसार १० आदिवासी जिल्ह्यांमध्ये २५ ठिकाणी

नव्याने बाल उपचार केंद्र (CTC) सुरु करण्यात आलेली आहेत. सदर केंद्रात आजारी सम बालकांना १४ दिवस दाखल करून वैद्यकीय उपचार व उपचारात्मक पोषण आहार वैद्यकीय अधिकारी (बालरोग तज्ञ), आहारतज्ञ यांच्या मार्फत दिला जातो. बालकांच्या मातांनाही पोषक आहार, व समुपदेशन (स्वच्छतेविषयी, कुटूंब नियोजनाबाबत, पोषकआहार बनविण्याबाबत) व बुडीत मजुरी देण्यात येते.

वर्ष	दाखल बालके	उपचार करून बरी झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	५५३	३३४	३३४.८०
२०१६-१७	२३७०	१८९९	
२०१७-१८	२०२२	१५९९	
२०१८-१९	१३८७	११२७	२७४.८०
२०१९-२०	१४१८	११९२	रु. ३६.१३/-
२०२०-२१ (माहे ऑक्टोबर २०२० अखेर)	१४७	१०३	रु. २२.८२/-

पोषण पुनर्वसन केंद्र (NRC) :-

राज्य शासन आणि राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियान यांच्या समन्वयाने ५ वर्षाखालील मध्यम व गंभीर आजारी, तीव्र कुपोषित बालकांच्या उपचारासाठी व व्यवस्थापना साठी ४३ जिल्हास्तरावरील जिल्हा रुग्णालय / उपजिल्हा रुग्णालय / स्त्री रुग्णालय येथे पोषण पुनर्वसन केंद्र स्थापन करण्यात

आलेली असून जेथे १४ दिवस बालकांना दाखल करून वैद्यकीय उपचार व उपचारात्मक पोषण आहार वैद्यकीय अधिकारी (बालरोग तज्ञ) आहारतज्ञ व स्टाफ नर्स यांच्या मार्फत देण्यात येतो. बालकांच्या मातांनाही पोषक आहार, व समुपदेशन (स्वच्छतेविषयी, कुटूंब नियोजनाबाबत, पोषकआहार बनविण्याबाबत) व बुडीत मजुरी देण्यात येते.

वर्ष	दाखल बालके	उपचार करून बरी झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	२७५०	२४२६	रु. ९९.९०/-
२०१६-१७	४५३५	३६५२	रु. १११.४०/-
२०१७-१८	६०४३	५२४३	रु. ११८.९०/-
२०१८-१९	६६५६	५६७०	रु. २०४.७५/-
२०१९-२०	७०४५	६३०१	रु. २५८.३१/-
२०२०-२१ (माहे ऑक्टोबर २०२० अखेर)	११२२	८४३	रु. २८८.६०/-

आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (Special New Born Care Unit - SNCU) :-

राज्यातील २० सामान्य रुग्णालये, १० स्त्री रुग्णालये व ७ उपजिल्हा रुग्णालये स्तरावर गंभीर आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (एसएनसीयू) कार्यान्वित करण्यात आलेले आहेत. एकूण ३७ एसएनसीयूमध्ये ७६३ खाटा कार्यान्वित आहे. प्रत्येक जिल्हा स्तरावर आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (एसएनसीयू) स्थापित आसून त्यामध्ये फॉटोथेरपी युनिट, ऑक्सीजन हुड, इनपुयुजन पंपस, रेडियंस वॉर्मर, लॅरिंगोस्कोप आणि इंडोट्रकीयेल ट्युब्स, नेजल कॅन्युलस बॅग, मास्क

आणि वेईग स्केल इत्यादी उपकरणे वापरली जातात. हे कक्ष कमीत कमी १२ ते १६ बेडचे असून त्यामध्ये ३ वैद्यकीय अधिकारी, १० स्टाफ नर्स आणि ४ मदतनीस (सफाईकामगार) हे २४ तास आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी कार्यरत आहेत. नवजात बालकांमधील रेप्टीस, निमोनिया, डिहायड्रेशन, हायपोथर्मिया प्रतिबंध, संसर्ग प्रतिबंध, विशेष स्तनपान, जन्मानंतरची काळजी, लसीकरण व संदर्भ सेवा. इ. सेवा या कक्षा मार्फत देण्यात येतात.

वर्ष २०१९ - २० मध्ये डहाणू (जि. पालघर) व गोकुंदा (जि. नांदेड) ही दोन नविन एसएनसीयू मंजूर करण्यात आलेली आहे.

वर्ष	दाखल बालके	सुधारणा झालेली बालके	अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	४९८५६	३८२९७	रु. ४३०.००/-
२०१६-१७	५०३७३	३९२९८	रु. ३६०.००/-
२०१७-१८	५४८९९	४३८५५	रु. ३६०.००/-
२०१८-१९	५४९७४	४३९७४	रु. ४१०.००/-
२०१९-२०	५७०३४	४५७०९	रु. ५४५.००/-
२०२०-२१ (माहे ऑक्टोबर २०२० अखेर)	२५०५७	१९४३९	रु. ७०४.६९/-

बालमृत्यु अन्वेषण Child Death Audit - (CDA) :-

राज्यात होणाऱ्या अर्भक व बालमृत्यूचे अन्वेषण वैद्यकीय अधिकारी

यांचेमार्फत करण्यात येते. बालमृत्यू अन्वेषणामुळे कोणत्या आजार आथवा रोगांमुळे बालमृत्यू होतात याची माहिती मिळते.

वर्ष	अन्वेषण केलेले बालमृत्यू	उपलब्ध अनुदान (रु. लाखत)
२०१५-१६	१०५७९	रु. १३.८० लक्ष
२०१६-१७	१४३६८	रु. १७.०० लक्ष
२०१७-१८	१३७७२	रु. ३०.०० लक्ष
२०१८-१९	१५४२४	रु. ३२.०० लक्ष
२०१९-२०	१४२०८	रु. ३२.०० लक्ष
२०१९-२० (ऑक्टोबर २०१९ अखेर)	७९८१	रु. ३२.०० लक्ष

जंतनाशक व जिवनसत्व 'अ' मोहीम (De-worming & Vitamin 'A' Drive) :---

वर्षातून दोनवेळा जंतनाशक व जिवनसत्व 'अ' मोहीम राज्यातील सर्व

जिल्हयातील ग्रामिण व शहरी भागात एकाच वेळी राबविण्यात येते. या मोहिमेत ९ महिने ते ५ वर्ष वयोगटातील बालकांना जिवनसत्व 'अ' व १ ते ६ वर्ष वयोगटातील बालकांना जंतनाशक औषध देण्यात येते.

वर्ष	जंतनाशक मोहीम			जिवनसत्व 'अ' मोहीम		
	अपेक्षित लाभार्थी	झालेले काम	टक्केवारी	अपेक्षित लाभार्थी	झालेले काम	टक्केवारी
२०१५ (एप्रिल २०१५)	३१६१०६३	२४२४८४३	७७	७९९७२९८	७०४७३६०	८८
२०१५ (नोव्हेंबर २०१५)	८२२८९४६	७१५७६७१	८७	७१९४९०९	६७२३०८०	९३
जिवनसत्व अ मोहिम (ऑगस्ट १६) व जंतनाशक मोहिम (सप्टेंबर १६)	५९४०४३२	५०२६१६९	८५	७८३२८३२	७२८०९७५	९३
जिवनसत्व अ मोहिम (फेब्रु. १७) व जंतनाशक मोहिम (फेब्रु. १७)	१९५७८९३५	१७५७५४३०	९०	८३४७११३	७७७७३१९	९३
जंतनाशक मोहिम (ऑगस्ट १७) व जिवनसत्व अ मोहिम (नोव्हें १७)	२१६३६८१६	१९२८११८६	८९	७७७२१५९	६९१५०७३	८९
जंतनाशक मोहिम (फेब्रुवारी १८)	२२२२१४९७	२०३३८७०२	९२	-	-	-
जंतनाशक मोहिम (ऑगस्ट १८)	२१७०२२५१	१९६७७६३३	९१	८३८१७७२	७८२७०८०	९३
जंतनाशक मोहिम (फेब्रुवारी १९)	२२६०८४८०	२०९४७२६४	९३	-	-	-
जिवनसत्व मोहिम (मार्च १९)				८७४८२२३	७९५९५३९	९१
जंतनाशक मोहिम (ऑगस्ट १९)	१८७२४६०७	१७८७७३६४	९५	-	-	-

वर्षानिहाय मंजूर अनुदान

वर्ष	मंजूर अनुदान रु. लाखात
२०१५-१६	रु. ४०.१८/-
२०१६-१७	रु. ४०.०२/-
२०१७-१८	रु. ५८.०४/-
२०१८-१९	रु. ५८.०४/-
२०१९-२०	रु. २८.००/-
२०२०-२१	रु. ६०.१४/-

● नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष (New Born Stabilization Unit (NBSU)-

स्थिरीकरण कक्ष हे आजारी नवजात बालकांच्या उपचारासाठी विशेष कक्ष (Special New Born Care Unit-SNCU) आहे, जे पेरीफेरीतील नवजात शिशुंना सेवा उपलब्ध करून देण्यासाठी स्थापित करण्यात आले आहे. याची स्थापना पहिली संदर्भ सेवा कक्ष आणि गावपातळीवरील आरोग्य केंद्रामध्ये करण्यात आली आहे. यामध्ये Resuscitaion नवजात शिशुला उब मिळण्यासाठी, कांगारू मदर केअर, विविध प्रकारच्या संसर्ग पासून संरक्षण, नवजात शिशुच्या नाळेची विशेष काळजी व स्तनपानाची लवकर सुरुवात, ऑक्सीजन साह्य सेवा जसे की, ऑक्सीजन, सलाईन (IV Fluid) विशेष महत्वाच्या तपासण्या करण्याची सोय जसे की, रक्तदान तपासणे आणि संदर्भ सेवांचा समावेश आहे. १९३ एनबीएसयु पुर्ण राज्यात निर्माण करण्यात आले आहेत.

नवजात शिशु स्थिरीकरण कक्ष (NBSU)		
वर्षे	दाखल करून उपचार केलेली बालके	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	२७२५१	रु. ८३.००/-
२०१८-१९	१४३६७	रु. ९०.००/-
२०१९-२०	२६१९७	रु. ९०.००/-
२०२०-२१(माहे ऑक्टोबर २०२० अखेर)	१४०१८	रु. ९६.५०/-

● आरोग्य संस्थामध्ये कांगारू मदर केअर पद्धीचा वापर-

सर्व विशेष नवजात शिशु काळजी कक्ष (SNCU) मधील डॉक्टर व स्टाफ नर्स यांना कांगारू मदर केअर बाबतचे सविस्तर प्रशिक्षण देण्यात आलेले आहे. सर्व संस्थाना विशेष खुर्च्या वितरीत करण्यात आलेल्या आहेत जेणे करून प्रत्येक कमी दिवसाच्या व कमी जन्मतः वजनाच्या शिशुंच्या माता व काळजी वाहक हे बाळास कांगारू मदर केअर देऊ शकतील.

कांगारू मदर केअर देण्यात आलेली बालके			
वर्षे	रुग्णालय दाखल बालकांपैकी	पाठपूरावा करण्यात आलेल्या बालकांपैकी	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	१९७९३	१४०५८	रु. १५.७५/-
२०१८-१९	२५६०२	१९६०७	रु. १५.७५/-
२०१९-२०	२३६७४	२०००५	रु. २६.२५/-
२०२०-२१ (माहे आक्टो. २०२० अखेर)	१००४५	७५८१	रु. २३.७५/-

● अतिसार नियंत्रण पंधरवडा (IDCF)- केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचना नुसार अतिसारामुळे होणारे मृत्यू शून्य करणे हे उद्दिष्ट समोर ठेवून गेल्याच दोन वर्षांपासून जुलै महिन्यात अतिसार नियंत्रण पंधरवडा राबविला जातो. या पंधरवड्या अंतर्गत ज्या घरांमध्ये ५ वर्षाखालील बालके

आहेत त्यांना ओआरएसचे पाकिट आशा कार्यकर्तीमार्फत देण्यात येते. प्रत्येक अंगणवाडी ते जिल्हा रुग्णालया पर्यंत ओआरटी कॉर्नर स्थापन करण्यात आले आहेत.

अतिसार नियंत्रण पंधरवडा (IDCF)		
वर्षे	आशांमार्फत देण्यात आलेल्या ओआरएस पाकिटांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	२४४४७००	रु. ८१४.२८/-
२०१८-१९	४१७०४५८	रु. ६६६.६८/-
२०१९-२०	५२६७००१	रु. १०३३.००/-
२०२०-२१ (माहे ऑक्टोबर २०२० अखेर)	४५३३६६८	रु. ४०१.७५/-

● मदर अॅबसोल्यूट अफेक्शन (Mother Absolute Affection) (MAA) -

मा हा स्तनपानाविषयी मातेला, वडिलांना तसेच कुटुंबियांना योग्य माहिती पुरविण्यासाठी तसेच स्तनपान सक्षम असे वातावरण तयार करण्यासाठी केंद्र शासनाच्या आरोग्य व कुटुंब कल्याण या विभागाचा हा एक महत्वाकांक्षी कार्यक्रम आहे.

या कार्यक्रमाचे मुख्य २ उद्दिष्ट आहे की, जन्मतनंतर बालकाला २४ तासाचे आत स्तनपान मिळाले पाहिजे. तसेच जन्मतनंतरसहा महिने फक्त स्तनपान प्रोत्साहन द्यावे व वयाचे २ वर्षापर्यंत स्तनपानासोबत पोषक आहार देण्यात यावा.

या कार्यक्रमांतर्गत प्रचार व प्रसिध्दी, स्तनदान व गरोदर मातांसाठी आशांमार्फत घेण्यात येणाऱ्या माता बैठका, आरोग्य कर्मचाऱ्यांना स्तनपान व शिशूपोषणाचे प्रशिक्षण, सनियंत्रण व मुल्यमापन, सर्व आरोग्य संस्थांचे शिशू मैत्रीकरण इ. उपक्रम राबविले जातात.

माता बैठका :- “मा” कार्यक्रमाचा एक घटक म्हणजेच आशांद्वारे घेण्यात येणाऱ्या माता बैठका या बैठकीमध्ये आशांनी स्तनपानाविषयी व पुरक आहारा विषयी मातांना प्रात्यक्षिकांसह माहिती देण्यात येते.

मदर अॅबसोल्यूट अफेक्शन (Mother Absolute Affection) (MAA)

वर्षे	घेण्यात आलेल्या माता बैठकांची संख्या	बैठकीस उपस्थित असलेल्या गरोदर व स्तनदा मातांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	४८२२४८	४१६९३२१	रु. ३६०.००/-
२०१८-१९	५७८२८८	५५११६१२	रु. ३६४.२७/-
२०१९-२०	११४६९९४	७७४७४४७	रु. ३७७.२०/-
२०२०-२१ (माहे ऑक्टो. २०२० अखेर)	७३६६२१	३७६२९५८	रु. २६३.३५/-

● **अॅनिमिया मुक्त भारत -**

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार ६ महिने ५९ महिने या वयोगटातील आणि ५ वर्षे ते ९ वर्षे वयोगटातील बालकांना आयर्न फॉलिक अॅसिड पुरक औषधी आणि जंतनाशक औषधी राज्यभरात देण्यात येत आहे. ६ महिने ते ५९ महिन्यातील बालकांना आठवड्यातून दोनदा आयएएफ सिरप आणि ५ वर्षे ते ९ वर्षांच्या बालकांना आठवड्यातून एकदा आयएएफ टॅबलेट (गुलाबी गोळी) तसेच वर्षातून दोनदा १ ते १९ वर्षातील बालकांना जंतनाशक औषधी देणे हा या योजनेचा भाग आहे. अॅनिमिया मुक्त भारत या कार्यक्रमांतर्गत योग्य प्रकारे सर्व वयोगटातील रक्त क्षयाचा शोध घेऊन उपचार देण्यात येते. याबाबत सविस्तर मार्गदर्शक सूचना सर्व जिल्हयांना पाठविल्या आहेत. सन २०२०-२१ पीआयपी मध्ये एकूण २३३९.६८ लक्ष अनुदान मंजूर आहे.

● **सेप्सिस, न्युमोनिया, अतिसार, आणि जन्मता कमी वजनाची बालके यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन** : जोखीमग्रस्त कार्यक्षेत्रातील बालकांचा पाठापुरावा होणे अत्यंत आवश्यक आहे. राज्यातील ३५ आदिवासी तालुके जोखीमग्रस्त आहेत. पावसाळ्यामध्ये या मधील काही भागांचा संपर्क तुटतो. दळणवळणा अभावी तातडीने आरोग्य सुविधा व संदर्भ सेवा उपलब्ध करून देण्यामध्ये अडचण निर्माण होते पावसाळ्यामध्ये सदर कार्यक्षेत्रात आजाराचे व बालमृत्यूचे प्रमाण वाढलेले दिसून येते. यामध्ये अतिसार, न्युमोनिया व सेप्सीस ही कारणे प्रामुख्याने दिसून येतात.

त्या अनुषंगाने ० ते २ वर्षे वयोगटातील बालकांच्या अतिसार, न्युमोनिया व सेप्सीस या आजारांचे व्यवस्थापनेसाठी आशांमार्फत अॅन्टीबायोटिक देण्यात येऊन व्यवस्थापन करण्यात येत आहे.

सेप्सिस, न्युमानिया, अतिसार, आणि जन्मता: कमी वजनाची बालके यांचे आशांमार्फत व्यवस्थापन		
वर्षे	आशांमार्फत उपचार करण्यात आलेल्या बालकांची संख्या	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१७-१८	१०७३८	
२०१८-१९	२२१४१	रु. १९.२०/-
२०१९-२०	१९६९२	रु. १९.२०/-
२०२०-२१ (माहे ऑक्टोबर २०२० अखेर)	१२३६९	रु. १९.२०/-

८. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम

प्रस्तावना -

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम हा मुलांच्या आरोग्याचे संवर्धन व विकास साधण्यासाठी उचललेले अत्यंत महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. या कार्यक्रमाचा माध्यमातून बालकांच्या आरोग्याची तपासणी व त्यांच्यात आढळणाऱ्या आजारांना वेळीच पायबंध घालणे हा मुख्य उद्देश समोर ठेवण्यात आला आहे. राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमा अंतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांची तपासणी करून मुलांमध्ये आढळणाऱ्या जन्मतः असलेले व्यंग, लहान मुलांमधील आजार, जीवनसत्वांच्या कमतरते मुळे होणारे आजार व अपंगत्व इत्यादी बाबींचे वेळेवर निदान करून त्यांच्यावर योग्य ते उपचार करण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम या कार्यक्रमाचा लाभ महाराष्ट्र राज्यातील ० ते १८ वर्ष वयोगटातील जवळपास २ कोटी मुलांना होणार आहे. अंगणवाडीस्तरावर ० ते ६ वर्ष वयोगटातील मुलांची वर्षातून २ वेळेस होणारी आरोग्य तपासणी हा या कार्यक्रमाचा अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. या व्यतिरिक्त शासकीय व निमशासकीय शाळेतील ६ ते १८ वर्ष वयोगटातील मुलांनाही या आरोग्य तपासणी कार्यक्रमाचा लाभ होणार आहे. सदर आरोग्य तपासणी दरम्यान आढळून आलेल्या आरोग्य विषयक समस्या/अडचणीसाठी योग्य ती सदर्थ सेवा व सर्व प्रकारचे वैद्यकीय व शल्य चिकित्सक उपचार पुरविण्यात येतात.

राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमाची पथके प्रत्येक तालुक्यात नियुक्त करण्यात आलेली आहेत. सदर पथकाचे मुख्यालय, ग्रामीण रुग्णालय

किंवा संबंधित उपजिल्हा रुग्णालय हे आहे. महाराष्ट्रात राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत एकूण ११६४ पथके सन २०१९-२० च्या पीआयपीमध्ये मंजूर करण्यात आलेली आहेत. यापैकी ११०९ पथके महाराष्ट्रातील ग्रामीण व शहरी भागासाठी (बृहन्मुंबई वगळता) कार्यरत आहेत. बृहन्मुंबईसाठी ५५ पथके मंजूर करण्यात आलेली आहेत. तसेच ३१ पथके आदिवासी जिल्ह्यांमधील आश्रम शाळेतील विद्यार्थ्यांची तपासणी करण्यासाठी मंजूर आहेत.

District Early intervention Center (DEIC) हा अत्यंत महत्वाकांक्षी प्रकल्प असून राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रमांतर्गत ० ते १८ वर्ष वयोगटातील अंगणवाडी स्तर आणि शाळास्तरांवरून संदर्भित करण्यात आलेल्या बालकांच्या बौद्धिक, मानसिक आणि शारिरीक स्थितीचा विकास आणि उपचार करणेसाठी राज्यातील ९ जिल्ह्यांमध्ये स्थापन करण्यात आलेला आहे. ही केंद्रे प्रामुख्याने ठाणे, नाशिक, पुणे, सातारा, उस्मानाबाद, जालना, अमरावती, वर्धा आणि नागपूर या जिल्ह्यातील जिल्हा शल्य चिकित्सक यांच्या अधिपत्याखली स्थापीत आहे. डिईआयसी अंतर्गत एकूण १४ अधिकारी आणि कर्मचारी कार्यरत आहेत. यामध्ये डिआयसी व्यवस्थापक, बालरोग तज्ञ, वैद्यकीय अधिकारी, दंतचिकित्सक, भौतिकोपचार तज्ञ, व्यवसायोपचार तज्ञ, ध्वनी विशेषज्ञ आणि भाषण तज्ञ, मानसोपचार तज्ञ, नेत्रतज्ञ, सामाजिक कार्यकर्ता, विशेष शिक्षक, प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ, डेटा एंट्री ऑपरेटर आणि आरोग्य परिचारीका इत्यादी पदांचा समावेश आहे. या केंद्रांमध्ये संदर्भित करण्यात आलेल्या बालकांना विविध तज्ञांमार्फत उपचार देवून त्या बालकांचे बौद्धिक, मानसिक आणि शारिरीक स्थितीचा विकास साधला जातो.

अंगणवाडी तपासणी अहवाल.

वर्ष	फेज	अंगणवाडी उद्दिष्ट	तपासलेल्या अंगणवाडीची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या अंगणवाडीची टक्केवारी	अंगणवाडी बालकांची उद्दिष्ट	तपासलेल्या बालकांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या बालकांची टक्केवारी
२०१५-२०१६	फेज-१	१०४४७९	१०२९१९	९९%	७५५८६३०	६४४८४४३	८५%
	फेज-२	१०२६२३	१०१२४७	९९%	७४०४८१८	६५९९९२६	८९%
२०१६-२०१७	फेज-१	१०३१५८	१०१५८०	९८%	७३५२०००	६४९२६३८	८८%
	फेज-२	१०४४३५	१०२५८३	९८%	७३१३३३३	६५५८३०१	९०%
२०१७-२०१८	फेज-१	१०३३४४	९८०२९	९५%	७२७४५४३	६२२०४९८	८६%
	फेज-२	१०३२९९	१०१७९०	९९%	७३४०१८७	६६४०८००	९०%
२०१८-२०१९	फेज-१	१०३७१०	१०१६४७	९८%	७०९५९४०	६३५५३१६	९०%
	फेज-२	१०३७७७	१०३०३७	९९%	७०३५३७६	६४७१२६७	९२%
२०१९-२०२०	फेज-१	१०३२१६	१०१०६३	९८%	६९८८२२३	६२९१९३२	९०%
	फेज-२	१०३३०३	९६५६५	९३%	८०४५०६७	७१०८०२७	८८%
२०२०-२०२१	फेज-१	०	०	०	०	०	०
	फेज-२	०	०	०	०	०	०

*टिप- कोविड संसर्गामुळे राज्यातील शाळा व अंगणवाड्या माहे एप्रिल २०२० पासून ते नोव्हेंबर २०२० पर्यंत बंद होत्या

शाळा तपासणी अहवाल -

वर्ष	शाळा तपासणी उद्दिष्ट	तपासलेल्या शाळांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या शाळांची टक्केवारी	शाळेतील बालकांची उद्दिष्ट	तपासलेल्या विद्यार्थ्यांची प्रगतीपर संख्या	तपासलेल्या विद्यार्थ्यांची टक्केवारी
२०१५-२०१६	८४४१९	८३९८२	९९%	१३१६४९८९	१२३८४९७१	९४%
२०१६-२०१७	८४८२८	८४१२०	९९%	१३११५४५२	१२३८३५००	९४%
२०१७-२०१८	८५४७३	८४८०४	९९%	१२१३५६७७	११४२४०१२	९४%
२०१८-२०१९	८४४३७	८३८१०	९९%	१२७६२६५८	१२१२४४२८	९५%
२०१९-२०२०	८५३८६	८३०३४	९७%	१२२४३७५३	११३९६९५१	९३%
२०२०-२०२१*	०	०	०%	०	०	०%

*टिप- कोविड संसर्गामुळे राज्यातील शाळा व अंगणवाड्या माहे एप्रिल २०२० पासून ते नोव्हेंबर २०२० पर्यंत बंद होत्या

संदर्भसेवा शिबीरे अहवाल -

वर्ष	० ते ६ वर्ष वयोगटातील संदर्भित केलेल्या मुलांची संख्या	संदर्भसेवा पूर्ण केलेल्या मुलांची संख्या	टक्केवारी	६ ते १८ वयोगटातील संदर्भित केलेल्या मुलांची संख्या	संदर्भसेवा पूर्ण केलेल्या मुलांची संख्या	टक्केवारी
२०१५-२०१६	४४६१४	३८३६१	८६%	९०६१८	८३३१७	९२%
२०१६-२०१७	४०२५८	३६६२४	९१%	९१६०१	८६७२३	९५%
२०१७-२०१८	३८२११	३२५०२	८५%	११२९६२	९९५९५	८८%
२०१८-२०१९	७८२८७	७३४४९	९४%	१८८२२५	१७६८१९	९३%
२०१९-२०२०	१८२८३४	१६९०२७	९४.५%	३६००६९	३३४५३७	९३%
२०२०-२०२१*	०	०	०	०	०	०

*टिप- कोविड संसर्गामुळे राज्यातील शाळा व अंगणवाड्या माहे एप्रिल २०२० पासून ते नोव्हेंबर २०२० पर्यंत बंद होत्या

हृदय शस्त्रक्रिया अहवाल -

वर्ष	हृदय शस्त्रक्रियेसाठी पात्र झालेल्या मुलांची संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या हृदय शस्त्रक्रिया संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या हृदय शस्त्रक्रियांची टक्केवारी
२०१५-२०१६	३८१६	२६०२	६८%
२०१६-२०१७	३२३४	२१४३	६६%
२०१७-२०१८	२९०१	१८३६	६३%
२०१८-२०१९	१८९४	१२१९	६४%
२०१९-२०२०	१७८१	११७२	६६%
२०२०-२०२१*	६९	४८	७०%

इतर शस्त्रक्रिया अहवाल -

वर्ष	इतर शस्त्रक्रियेसाठी पात्र झालेल्या मुलांची संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या इतर शस्त्रक्रिया संख्या	पूर्ण करण्यात आलेल्या इतर शस्त्रक्रियांची टक्केवारी
२०१५-१६	१९११२	१६१९४	८५%
२०१६-१७	१५७७३	१३७४४	८७%
२०१७-१८	१५२५५	१३४००	८८%
२०१८-१९	९२४९	८०३०	८७%
२०१९-२०	१०५७०	९४३५	८९%
२०२०-२१	६१	६१	१००%

वर्षनिहाय अर्थसंकल्प

वर्ष	मंजूर अनुदान (रुपये लाखात)
२०१५-१६	रु. ३३१३.००/-
२०१६-१७	रु. ४१६८.००/-
२०१७-१८	रु. ४२५१.००/-
२०१८-१९	रु. ३१५८.२३/-
२०१९-२०	रु. ४५९०.७१/-
२०२०-२१	रु. ८३१४.४७/-

९. नियमित लसीकरण कार्यक्रम

प्रस्तावना :-

• बालकांमधील क्षयरोग घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमाफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, पोलिओ गोवर, रुबेला व काविळ या आजारांमुळे होणारे आजारपण व मृत्यू कमी करणे हे नियमित लसीकरण कार्यक्रमाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट आहे.

• सदर कार्यक्रमांतर्गत बीसीजी लस क्षयरोगाकरीता, डीपीटी लस ही घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला या आजारांकरिता, पोलीओ लस पोलीओ आजाराकरीता गोवर-रुबेला लस गोवर व रुबेला आजाराकरीता, हिपॅटायटिस बी लस काविळ आजाराकरिता व पेंटाव्हॅलेंट लस ही घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, व काविळ या आजारांकरिता प्रतिबंधात्मक साधन म्हणून उपयोगात आणल्या जातात.

• लसीकरण कार्यक्रमासाठीचे अनुदान केंद्रशासनाकडून राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत प्राप्त होते. कार्यक्रम अंमलबजावणीसाठी आवश्यक लसी व ए.डी. सिरीज यांचा पुरवठा केंद्रशासनाकडून केला जातो.

• सर्व आरोग्य संस्थामध्ये तसेच बाह्यसंपर्क कार्यक्षेत्रात लसीकरण सत्राचे आयोजन करण्यात येते व लाभार्थींना लसी दिल्या जातात. लसीची क्षमता टिकून राहण्यासाठी लसीची शीतसाखळी अबाधित ठेवून करण्यात येते.

• जापनिज एन्सेफेलायटीस लस ही जापनिज एन्सेफेलायटीस या आजाराच्या प्रतिबंधाकरिता या कार्यक्रमांतर्गत अमरावती (मनपासह), यवतमाळ, नागपूर, भंडारा, गोंदिया वाशीम, गडचिरोली, लातूर, बीड या जिल्ह्यात देण्यात येते.

• राज्यात राष्ट्रीय नियमित लसीकरण कार्यक्रमांतर्गत पेंटाव्हॅलेंट लसीचा समावेश दि. २२ नोव्हेंबर, २०१५ रोजी करण्यात आला आहे. या लसीमुळे घटसर्प, धनुर्वात, डांग्या खोकला, हिमोफीलस इन्फ्लुएन्झा टाईप बी, व काविळ या ५ आजारांना व त्यामुळे होणाऱ्या दुष्परिणामांना प्रतिबंध होणार आहे.

पोलीओ निर्मूलन कार्यक्रम :-

पोलीओ रोगाचे निर्मूलन करण्यासाठी राज्यात सन १९९५ पासून पल्स पोलीओ लसीकरण मोहीम राबविण्यात येत आहे.

या मोहीमेमध्ये ० ते ५ वर्षे वयोगटातील बालकांना पोलीओची अतिरिक्त मात्रा पुर्वीचा लसीकरणाचा इतिहास विचारात न घेता देण्यात येते.

ग्लोबल कमिशन फॉर द सर्टिफिकेशन ऑफ पोलिओमायलीटीस ईरॅडिकेशन, यांनी दिनांक २० सप्टेंबर २०१५ रोजी जग पोलिओ व्हायरस-वाईल्ड टाईप-२ पासून मुक्त झाल्याचे प्रमाणित केले आहे.

दि. २७ मार्च २०१४ रोजी जागतिक आरोग्य संघटनेने भारत देश पोलिओ मुक्त असल्याचे प्रमाणित केले आहे.

जागतिक आरोग्य संघटनेने घोषित केलेल्या पोलिओ ईरॅडिकेशन अॅण्ड एंडगेम स्ट्रॅटेजी प्लॅन (२०१३-१८) नुसार संपूर्ण भारताचा तसेच महाराष्ट्रात कार्यवाही सुरु करण्यात आली असून त्यामध्ये खालील बाबींचा समावेश आहे.

• tOPV चा समावेश असलेली शेवटची पल्स पोलिओ मोहिम दि. १७ जानेवारी १६ व २१ फेब्रुवारी २०१६ दरम्यान राबविण्यात आली आहे.

• केंद्र शासनाच्या सुचनेनुसार दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून नियमित लसीकरणास देण्यात येणारी tOPV लस बंद करण्यात आली असून bOPV लस सुरु करण्यात आली आहे.

• दि. २५ एप्रिल २०१६ पासून राज्यामध्ये आयपीव्ही लस देण्यास सुरुवात करण्यात आली असून सदर लसीचे इंजेक्शन एक वर्षाखालील मुलांना – पोलिओच्या पहिल्या व तिसऱ्या डोसच्या वेळी देण्यात येत आहे.

• दि. १० मार्च २०१९ रोजी राष्ट्रीय पल्स पोलिओ लसीकरण मोहिम राबविण्यात आली.

टीडी - TD

धनुर्वात प्रतिबंध लस (टीटी) ऐवजी धनुर्वात व घटसर्प (टीडी-Td) लस देण्याबाबत सुचना प्राप्त झाल्या आहे. यापुढे सर्व गर्भवती महिला तसेच, १० वर्षे आणि १६ वर्षे वयोगटातल्या मुलांना टीडी लस (Tetanus adult diphteria) देण्यात येईल.

रोटा व्हायरस लस

रोटा व्हायरस अतिशय संक्रमनजन्य व्हायरस असून संक्रमण झाल्यास लहान बालकांमध्ये अतिसार होतो व त्यामुळे बालके गंभीर आजारी किंवा मृत्यूमुखी पडतात. रोटा व्हायरसचा प्रसार अस्वच्छ हातामुळे, दुषित अन्नपाणी व इतर खाद्य पदार्थ खाल्याने होतो. ज्यामुळे ४० टक्के मुले रोटा व्हायरस संक्रमणाने ग्रस्त असतात. तसेच रोटा व्हायरस अतिसाराचा धोका पहिल्या दोन वर्षांच्या मुलामध्ये जास्त आढळून येतो.

राष्ट्रीय लसीकरण कार्यक्रम अंतर्गत महाराष्ट्र राज्यात रोटा व्हायरस संक्रमणमुळे होणारे मृत्यू टाळण्याकरीता रोटा व्हायरस लसीचा समावेश करण्यात आला असून त्याबाबतचे प्रशिक्षण व लस पुरवठा राज्यभरात करण्यात आलेला आहे.

सध्या राज्यामध्ये पुरविण्यात आलेली रोटा व्हायरस लस गोठवून सुकवलेली तोंडावाटे देण्याची लस आहे. ती दोन मात्रांच्या (एक मात्रा २.५ मि.ली) व्हायरलमध्ये पुरविली जाते.

ही लस नियमित लसीकरण वेळापत्रकानुसार (Schedule) वयाच्या सहाव्या, दहाव्या व चौदाव्या आठवड्यामध्ये तोंडावाटे ओरल सिरीजेसने देण्यात येणार आहे

वर्ष	मंजूर अर्थसंकल्प (रुपये लाखात)
२०१५-१६	रु. ५०७२.१२ /-
२०१६-१७	रु. ६५५७.२९ /-
२०१७-१८	रु. १२२०४.८५ /-
२०१८-१९	रु. ७५२४.८४ /-
२०१९-२०	रु. ७२९५.७९ /-
२०२०-२१	रु. ८७७८.५० /-

नियमित लसिकरण कार्यक्रमांतर्गत झालेले काम

लस	२०१८-१९			२०१९-२०			२०२०-२१ (माहे ऑक्टो. २०२० अखेर)		
	लक्ष्य	साध्य	टक्के	लक्ष्य	साध्य	टक्के	लक्ष्य	साध्य	टक्के
जीवंत जन्म	१९४६०३०	१७२०२८६	८८	१९३२५५५	१७९६२१७	९३	१९३२५५५	९८७७९८	५१
बी.सी.जी	१९४६०३०	१९४०९५५	१००	१९३२५५५	१९२०७३४	९९	१९३२५५५	११२०२७०	५८
पोलिओ-०	१९४६०३०	१६२८८२३	८४	१९३२५५५	१६६९८९९	८६	१९३२५५५	९५५७४०	४९
पेंटाव्हायलन्ट ३	१९४६०३०	१८९४२१५	९७	१९३२५५५	१९१९५९५	९९	१९३२५५५	१००५२९८	५२
पोलिओ-३	१९४६०३०	१८९१४४२	९७	१९३२५५५	१९१९०९३	९९	१९३२५५५	१००१५९७	५२
गोवर	१९४६०३०	१८६६२१५	९६	१९३२५५५	१९१४६६९	९९	१९३२५५५	१०४९१९०	५४
संपुर्ण लसिकरण	१९४६०३०	१८४७३२४	९५	१९३२५५५	१९०२००९	९८	१९३२५५५	१०४२६८१	५४
डीपीटी बुस्टर	१९०८९६५	१७१७९०७	९०	१८९५७८१	१८५६६५३	९८	१८९५७८१	९३९५४२	५०
पोलिओ - बुस्टर	१९०८९६५	१७२८८९१	९१	१८९५७८१	१८६७०१७	९८	१८९५७८१	९३६४७१	४९
गोवर- २	१९०८९३५	१४००६६५	७३	१८९५७८१	१६८२१७७	८९	१८९५७८१	८७७२५०	४६

१०. कुटुंब कल्याण कार्यक्रमात पुरुषांचा सहभाग

<p>राज्यामध्ये 'नो-स्कॉल्येल व्हॅसेक्टॉमी' हे नविन तंत्र पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रियेसाठी वापरण्यात येत आहे. या असून 'नो-स्कॉल्येल व्हॅसेक्टॉमी' शस्त्रक्रिया संबंधी शिबीराचे आयोजन करण्यात येत आहे. याबरोबर पुरुषांचा सक्रिय सहभाग मिळणेसाठी प्रयत्न करण्यात येत आहे.</p> <p>सदयस्थितीत शासन परिपत्रक क्र. कुनिश - २००७/प्र.क्र. १९७/०७/ कु.क. १, दिनांक २० डिसेंबर, २००७ च्या शासन निर्णयाप्रमाणे केंद्र शासनाच्या आरोग्य व कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने निर्बिजीकरण शस्त्रक्रिया करून घेण्याच्या व्यक्तींना त्यांच्या मजूरीची नुकसान भरपाई म्हणून रोख मोबदला व शस्त्रक्रियेच्या अनुषंगाने करावयाच्या खर्चासाठी प्रोत्साहनात्मक अनुदान देण्याची योजना चालू केलेली आहे. सदर योजनेसाठी पुरुष नसबंदी करून घेणाऱ्या लाभार्थ्यांस केंद्रशासनाकडून रु. ११००/- व राज्याशासनाकडून रु. ३५१/- असे एकूण रु. १४५१/- दिले जातात. त्याशिवाय लाभार्थी स्वतःहून कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करण्यास प्रवृत्त झाला तर प्रवर्तकास देय असलेली रु. २००/- एवढी अधिक रक्कम लाभार्थ्यांस देण्यात येते.</p>	वर्ष	पुरुष नसबंदी शस्त्रक्रिया
	२०१४ - २०१५	१३९५२
	२०१५ - २०१६	१४८२१
	२०१६ - २०१७	१३९६८
	२०१७ - २०१८	११५९२
	२०१८ - २०१९	८६९७
	२०१९ - २०२०	८९४३
	२०२० - २०२१ (माहे ऑक्टोबर २०२०)	९३९

कुटुंब कल्याण कार्यक्रम - कामाची प्रगती

दर्शक	वर्ष २०१५-१६			वर्ष २०१६-१७			वर्ष २०१७-१८			वर्ष २०१८-१९			वर्ष २०१९-२०			वर्ष २०२०-२१ (ऑक्टोबर २०२०अखेर)		
	उददीष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उददीष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उददीष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उददीष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उददीष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी	उददीष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	साध्य	टक्केवारी
१	८	१	१०	१२	११	९१	१४	१५	१६	१४	१५	१६	१७	१८	१९	१७	१८	१९
पुरवठा शाखाकिया	२१०००	१४८२१	७१	१३१६८	१३१६८	१०१	५००००	११५१२	२३	५००००	११५१२	२३	५००००	८९४३	१८	५००००	९३९	१८
नियोज वापरणारे संख्या	उददीष्ट नाही	२२६४७१		२२३२५३	उददीष्ट नाही		उददीष्ट नाही	३०६९८७		उददीष्ट नाही	३०६९८७		उददीष्ट नाही	२३६२९		उददीष्ट नाही	१९२०५५	
एकूण शाखाकिया	५६५०००	४६५६३७	८२	४५२७४८	४५५०००	८२	५६५०००	४२१५०९	७५	५६५०००	४२१५०९	७५	५६५०००	३७१७४२	६६	५६५०००	५३२६६	९

वर्ष	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१
कुटुंब कल्याण कार्यक्रम उपलब्ध अनुदान (₹)	₹. ४५४२.९७	₹. ४६६२.३१	₹. ५३०५.५७	₹. ५१७४.८५	₹. ५१५२.३४	₹. ४२४६.४१

११. मोबदला

प्रास्ताविक :-

लोकसंख्या वाढ रोखण्यासाठी महाराष्ट्र राज्यात कुटुंब कल्याण कार्यक्रम १९५७ सालापासून राबविण्यात आला. लोकसंख्या वाढ मर्यादित ठेवणे हे या कार्यक्रमाचे ध्येय आहे. या कार्यक्रमाचा भाग म्हणून निर्बिजीकरण शस्त्रक्रिया करून घेणाऱ्या लाभार्थीस शासन अनेक प्रकारे आर्थिक प्रोत्साहन देते.

निर्बिजीकरण शस्त्रक्रिया व गर्भाशय वलय बसविणे ह्या संबंधिच्या खर्चांमध्ये आहार वाहतूक, औषधे मलपट्टी या सहाय्यभूत होणाऱ्या बाबींच्या खर्चाचे दर शासन निर्णय सार्वजनिक आरोग्य सेवा क्र. कुनिशी - २००७/ प्रक्र १९७ /०७/ कुक - १ , दिनांक १३ डिसेंबर, २००७ रोजी शासनाने ठरवून दिलेले आहेत.

अ) शासकीय आरोग्य संस्थेत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया केल्यावर द्यावयाचे आर्थिक लाभ (रूपयात)

खर्चाची बाब	पुरुष नसबंदी (सर्व लाभार्थ्यांसाठी)	स्त्री नसबंदी (फक्त बीपीएल/ एससी/एसटी लाभार्थ्यांसाठी)	स्त्री नसबंदी (फक्त दारिद्र्य रेषेवरील लाभार्थ्यांसाठी)	शेरा
लाभार्थ्यांना मोबदला प्रवर्तक (प्रवृत्त व पाठपुरावा करणाऱ्यांसाठी)	रु. ११००/- (as per GOI)+रु. ३५१/- as per state Govt.)	रु. ६००/-	रु. २५०/-	
औषध व मलपट्टी	रु. २००/-	रु. १५०/-	रु. १५०/-	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया
तज्ञाची फी	रु. ५०/-	रु. १००/-	रु. १००/-	करण्यास जर लाभार्थी
भूलतज्ञाची फी	-	रु. ७५/-	रु. ७५/-	स्वतःहून प्रवृत्त झाल्यास
स्टाफ नर्स/ परिचारिका	रु. १५/-	रु. २५/-	रु. २५/-	प्रवर्तकास देय असलेली रक्कम
ओ. टी. तंत्रज्ञ/मदतनीस	रु. १५/-	रु. १५/-	रु. १५/-	लाभार्थ्यांस देण्यात यावी.
श्रमपरिहार	रु. १०/-	रु. १०/-	रु. १०/-	
शिबीर व्यवस्थापन	रु. १०/-	रु. १०/-	रु. १०/-	
एकूण	रु. १५००/-	रु. १०००/-	रु. ६५०/-	

ब) अशासकीय आरोग्य संस्थेस/स्वयंसेवी आरोग्य संस्थेत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियासाठी सदर संस्थांना द्यावयाचा आर्थिक लाभ

कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेची पध्दत	संस्थांना द्यावयाची रक्कम	प्रवर्तक	एकूण
पुरुष नसबंदी (सर्व लाभार्थ्यांसाठी)	१३००/-	२००/-	१५००/-
स्त्री नसबंदी फक्त बीपीएल/एससी/ एसटी लाभार्थ्यांसाठी)	१३५०/-	१५०/-	१५००/-

१२. प्रजनन व बाल आरोग्य कार्यक्रम टप्पा -२ किशोरवयीन आरोग्य- मुले

प्रस्तावना :- राज्यातील किशोरवयीन मुला-मुलींची संख्या (वय वर्ष १० ते १९) एकूण लोकसंख्येच्या २२ टक्के आढळून येते. किशोरवयामध्ये शारिरिक वाढीचे वेळी भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा- कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुला-मुलींमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला-मुलींना अर्थ हा कार्यक्रम आर.सी.एच भाग २ अंतर्गत कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

उद्देश व उद्दिष्ट :-

● उद्देश -

१. किशोरवयीन मुला-मुलींच्या प्रजनन व लैंगिक आरोग्यामध्ये सुधारणा.
२. बालमृत्यू, मातामृत्यू एकूण प्रजनन दर कमी करणे.
३. प्रसूति काळात निर्माण होणा-या गुंतागुंतीबाबत काळजी.

● उद्दिष्ट -

१. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व जनजागृती.
२. सुरक्षित गर्भपात संबंधित सुविधा पुरविणे.
३. किशोरवयीन मुला-मुलींना प्रजनन व लैंगिक आरोग्याबाबत जागृत करून त्यांचा सहभाग या कार्यक्रमात वाढविणे.
४. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयीच्या समस्यांबाबत माहिती देणे.

● अंमलबजावणी पध्दती :-

● सदर कार्यक्रमा अंतर्गत विविध योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे.

● किशोरवयीन मुला - मुलींना ६३१ क्लिनिक मार्फत आरोग्य विषयी पुरविणे, बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.

● WIFS योजने अंतर्गत लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप करणे.

PMHS योजने अंतर्गत ग्रामीण भागातील मुलींना मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजने अंतर्गत रु. ६/- प्रति सॅनिटरी नॅपकिन पॅक या दरात सॅनिटरी नॅपकीन्सचा पुरवठा करणे. सदर योजना २०१२-१३ पासून राज्यातील ८ जिल्ह्यांमध्ये (धुळे, नंदुरबार, अकोला, बुलढाणा, अमरावती, लातूर, बीड, सातारा) कार्यान्वित होती, सन २०१७-१८ पासून सदर योजना राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.

सेवा देणा-या आरोग्य संस्था :-

राज्यात ३६१ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकची स्थापना केली आहे, त्यांना मैत्री क्लिनिक असे नाव देण्यात आले आहे. सदर मैत्री क्लिनिक राज्यातील निवडक जिल्हा सामान्य रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, ग्रामीण रुग्णालये स्त्री रुग्णालये, वैद्यकीय महाविद्यालयामध्ये, शहरी भागात व काही प्रा. आ. केंद्रात स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

डब्लू. आय. एफ. एस. कार्यक्रमा अंतर्गत जिल्ह्यांतील शाळेमध्ये (इ. ६ वी ते १२ वी मधील) जाणाऱ्या मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप सन २०१३-१४ पासून करण्यात येत आहे.

मनुष्यबळ :-

राज्यातील एकूण ६३१ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिक प्रत्येकी २ वैद्यकीय अधिकारी व दोन स्टाफ नर्स प्रशिक्षित असून किशोर वयीन आरोग्य मैत्री क्लिनिकमध्ये येणाऱ्या मुला - मुलींना त्यांच्या आरोग्य विषयक समस्यांवर मार्गदर्शन करतात. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये अॅडोलेसेन्ट हेल्थ समुपदेशकाची नेमणूक केली आहे. औरंगाबाद, जालना हिंगोली, बीड, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नांदेड, गडचिरोली, पालघर, ठाणे, अहमदनगर, नाशिक, यवतमाळ व या HPDs १४ जिल्ह्यांमधील (जिल्ह्यातील क्लिनिकमध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय व ग्रामीण रुग्णालय) मैत्री क्लिनिकमध्ये समुपदेशन हे पद नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व मार्गदर्शनाचे मुख्य काम अर्थ समुपदेशक करतात.

कार्यक्रमांतर्गत योजना व उपक्रम -

१. पौगंडावस्थेतील मुलांचे प्रजनन व लैंगिक आरोग्य :-

मैत्री क्लिनिकमध्ये या कार्यक्रमांतर्गत किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी तपासणी समुपदेशन व मार्गदर्शन केले जाते. या क्लिनिकसमार्फत मासिक पाळीमध्ये उद्भवणाऱ्या समस्या, (आहार एन.सी. डी. मानसिक आरोग्य, आर.टी.आय., एस.टी.आय., त्वचेच्या समस्या, प्रतिबंधक उपायांबाबत ओ.सी.पील्स., ई.सी.पील्स., आय.यु.डी. बाबत समुपदेशन व तपासणी केले जाते. अर्थ समुपदेशक किशोरवयीन मुला-मुलींचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करतात. सदर योजने अंतर्गत शाळेमध्ये निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, परिसंवाद इत्यादी कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. तसेच किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारचे मेळावे घेण्यात येतात.

२. वीकली आर्यन फॉलीक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना :-

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत मातामृत्यू, बालमृत्यू व अर्भक मृत्यू कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यात विविध स्तरावर अथक प्रयत्न करण्यात येत आहेत. राज्यातील एकूण लोकसंख्येच्या २३ टक्के लोकसंख्या किशोरवयीन मुला-मुलींची आहे. राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींच्या शारिरीक बौद्धिक वाढीसाठी त्यांचे पोषण होणे आवश्यक आहे. यास्तव सन २०१२-२०१३ वर्षापासून राज्याने डब्लू. आय. एफ. एस. योजना (Weekly Iron Folic Acid Supplementation Scheme) कार्यान्वित आहे. सदर योजने अंतर्गत महिन्याच्या दर सोमवारी इयत्ता ६ वी ते १२ मधील मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना महिन्याच्या दर सोमवारी लोह व फॉलीक अॅसीडची १ गोळी असे ५२ आठवडे एका वर्षातून देण्यात येतात आहे. या कार्यक्रमा मध्ये शिक्षण विभाग, आरोग्य विभाग व महिला व बालविकास विभागाचा समावेश आहे. तसेच राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींमधील Worm Infestation टाळण्यासाठी त्यांना जंतनाशक गोळ्या (Tab Albendazole) देण्यात येणार आहेत. सदर योजनेअंतर्गत राज्यातील शाळेत जाणाऱ्या किशोरवयीन मुला-मुलींना व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना वर्षातून दोन वेळा (ऑगस्ट व फेब्रुवारी महिन्यामध्ये) जंतनाशक गोळ्या वाटप करण्यात येते.

३. राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुलामुलींसाठी प्रभावी संवाद, क्षमता व देखरेख आणि मुल्यमापनासाठी भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने किशोरवयीन आरोग्यासाठी राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम हा नवीन कार्यक्रम सुरु केला आहे व सन २०१४-१५ मध्ये राज्याने राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी घुळे, नंदुबार, जळगाव, औरंगाबाद, जालना, हिंगोली, बीड, नांदेड, पालघर आणि गडचिरोली या १० जिल्ह्यांची निवड करण्यात आलेली आहे. सन २०१७-१८ मध्ये यवतमाळ, अहमदनगर, ठाणे, आणि नाशिक या ४ जिल्ह्यांची निवड करण्यात आली आहे.

या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

- १) पौगंडावस्थेतील मुला-मुलींमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.
- २) लोहाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे होणाऱ्या रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी करणे.
- ३) लैंगिक पुनरुत्पादन संबंधी ज्ञान, दृष्टीकोन व वर्तन सुधारणा करणे.

४) किशोरवयीन वयात गर्भधारणा कमी करणे.

५) प्रसूतीपूर्व व पालकत्व सहाय्यबाबत समूपदेशनाद्वारे सुधारणा करणे.

६) किशोरवयीन मानसिक आरोग्याची समस्या संबोधित करणे.

७) किशोरवयात आपापसात जखम व हिंसा प्रतिबंधित करण्यासाठी अनुकूल दृष्टिकोन प्रवृत्त करणे.

८) मादक पदार्थांच्या अनिष्ट परिणामाबाबत जागरुकता किशोरवयात वाढविणे.

९) मानसिक ताण, रक्तदाब, मधुमेह यासारखे आजार टाळण्यासाठी पौगंडावस्थेतील बदला बाबत प्रोत्साहन देणे.

राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गतचे उपक्रम खालीलप्रमाणे :-

- पीअर एज्युकेटरची गावपातळीवरील कार्ये.
- किशोरवयीन आरोग्य दिवस साजरा करणे.
- वर्तणुक बदल संवाद व माहिती शिक्षण संवाद बाबत कार्ये.

निर्देशांक निहाय झालेले कार्य

१) किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमा अंतर्गत अहवाल खालील प्रमाणे.

निर्देशांक	मुले (सन २०१८-१९)		मुले (एप्रिल १९ ते मार्च. २०)		मुले (एप्रिल १९ ते सप्टें. २०२०)	
	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन मुले	१६८४२४	२१८२९९	१९९५८३	२४९७९४	६६१८५	८७१४७
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुले	१६०२९४	२०३०२९	१८४२६१	२२६५३२	६५५३५	८३५८६
आर. टी. आय / एस. टी. आय	३०९८	७९९०	३१०१	७४२०	९२५	२११२
त्वचेबाबत समस्या	३१६८५	४३१८३	३३०८२	४४१५१	१०३९७	१३६७०
लोहयुक्त गोळ्या	३७९१२	४२७५२	४७३७७	५३९०१	१६२०७	१८४७२
निरोध	२६३	१११५९	१४०	८६१२	०	१५०७
लसीकरण	६०७७	६६९३	१३१३७	१४५१४	३८२१	४५३२
इतर	५६४७८	६५२२८	८७४२४	९७९३४	३४१८५	४३२९३

वीकली आर्यन फॉलीक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना.

सन २०७-२०१८

(अपेक्षित लाभार्थी - ३७,८८,१५८ (एप्रिल २०१७ ते सप्टें. २०१७), ४१,५५,२७१ (ऑक्टो. २०१७ ते मार्च २०१८)

महिना	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या शाळेतील मुले	टक्केवारी
एप्रिल २०१७	२६५३९६९	७०.०६
मे २०१७	१९६७१०९	५१.९३
जून २०१७	२४७०५६७	६५.२२
जुलै २०१७	२६३५८१०	६९.५८
ऑगस्ट २०१७	२७९८३८६	७३.८७
सप्टेंबर २०१७	२७९७३७७	७३.८५
ऑक्टोबर २०१७	२९१५१७६	७०.१६
नोव्हेंबर २०१७	२९२१०५२	७०.३०
डिसेंबर २०१७	३०५८१९५	७३.६०
जानेवारी २०१८	३१५७०४१	७५.९८
फेब्रुवारी २०१८	३१८४४४७	७६.६४
मार्च २०१८	३३२१०४२	७९.९२

३) सन २०१७-२०१८ मध्ये ऑक्टोबर २०१७ पासून महानगरपालीकेचा समावेश करण्यात आल्यामुळे अपेक्षित लाभार्थींचे उद्दिष्ट दोन कालावधीसाठी स्वतंत्रपणे देण्यात आले आहे.

सन २०१८-१९		
(अपेक्षित लाभार्थी - ४८,७८,८९७)		
महिना	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या शाळेतील मुले	टक्केवारी
एप्रिल २०१८	३०९५३२३	६३.४४
मे २०१८	२३४९१९६	४८.१५
जून २०१८	२६७४९०६	५४.८३
जुलै २०१८	२९९७१३१	६१.४३
ऑगस्ट २०१८	३२३९३६९	६६.४०
सप्टेंबर २०१८	३४२९७५४	७०.३०
ऑक्टोबर २०१८	३४५२९०६	७०.७७
नोव्हेंबर २०१८	३२८९६४४	६७.४३
डिसेंबर २०१८	३३४९०१६	६८.६४
जानेवारी २०१९	३३०५६३४	६७.७५
फेब्रुवारी २०१९	३४५२५७०	७०.७७
मार्च २०१९	३४२८३१७	७०.२७

सन २०१९-२०		
(अपेक्षित लाभार्थी माहे एप्रिल २०१९ ते सप्टेंबर २०१९ - ५०,३८,२८०)		
(अपेक्षित लाभार्थी माहे ऑक्टोबर २०१९ ते मार्च २०२० - ५३,४९,०९३)		
महिना	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या शाळेतील मुले	टक्केवारी
एप्रिल २०१९	३१८४२२५	६३.२०
मे २०१९	२६६६८२२	५२.९३
जून २०१९	२८२४९१८	५६.०७
जुलै २०१९	२७६३६८४	५४.८५
ऑगस्ट २०१९	२९०९६६६	५७.७५
सप्टेंबर २०१९	२८१०९४२	५५.७९
ऑक्टोबर २०१९	२९४३७८३	५५.०३
नोव्हेंबर २०१९	२८३९०२८	५३.०७
डिसेंबर २०१९	२२८४२९६	४२.७०
जानेवारी २०२०	१३६६७७५	२५.५५
फेब्रुवारी २०२०	६१९८४९	११.५९
मार्च २०२०	३२२४१२	६.०३

सन २०२०-२१		
एप्रिल २०२० ते ऑगस्ट २०२० - अपेक्षित लाभार्थी ५३,४९,०९३)		
सप्टेंबर २०२० ते मार्च २०२१ - अपेक्षित लाभार्थी ५१,७६,३२७)		
महिना	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या शाळेतील मुले	टक्केवारी
एप्रिल २०२०	०	०.००
मे २०२०	०	०.००
जून २०२०	०	०.००
जुलै २०२०	०	०.००
ऑगस्ट २०२०	१६६५३७	३.११
सप्टेंबर २०२०	४३३५१७	८.३७

पीअर एज्युकेटर्सची निवड

अनु. क्र.	जिल्हा	निवड करावयाचे पीअर एज्युकेटर्स	निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स सन २०१९-२०	निवडलेले पीअर एज्युकेटर्स सन २०२०-२१
१.	ठाणे	१८१२	१६४२	१६८८
२.	पालघर	२३८०	११८२	१९२८
३.	नाशिक	४७९६	४५४६	४६७२
४.	धुळे	८६०	८६०	८६०
५.	नंदुरबार	१४२०	१४०५	१२६४
६.	जळगाव	४१९७	३६४८	४१९७
७.	अहमदनगर	४११४	४११४	४११४
८.	औरंगाबाद	२२००	२१२३	१८३८
९.	जालना	१८२०	१८२०	१८२०
१०.	हिंगोली	११२०	१०२१	११२०
११.	बीड	३१०३	३१०३	३१०२
१२.	नांदेड	४०२०	४०२०	४०२०
१३.	यवतमाळ	४२४८	४०८५	४१२०
१४.	गडचिरोली	२५१७	२५१७	२५१७
	एकुण	३८६०७	३६०८६	३७२६०

किशोरवीन आरोग्य/राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत अनुदान आणि खर्चात रक्कम

सन	अनुदान	खर्च	टक्केवारी
२०१८-१९	१०२७.१०	६५०.२०	६३.३०
२०१९-२०	४१०९.२४	१८५३.२९	४५.१०
२०२०-२१ (माहे नोव्हे. २०२०)	४४६८.१०	३४३.८४	७.७०

१३. आर. सी. एच.- २ अंतर्गत प्रशिक्षणे

आर.सी.एच. - २ :- कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्ट मातामृत्यूचे प्रमाण तसेच प्रजनन दर कमी करणे हे असून यासाठी विविध योजना राबविल्या जातात. सार्वजनिक आरोग्य विभागात काम करणाऱ्या वैद्यकीय अधिकारी, निमवैद्यकीय कर्मचारी, बालरोग तज्ञ आरोग्य सेविका/सेवक, आरोग्य सहाय्यिका, परिचारीका आशा यांच्या कौशल्यात वाढ होण्याच्या दृष्टीने आरोग्य व कुटूंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र, जिल्हा प्रशिक्षण पथक, रुग्णालय प्रशिक्षण पथक, रुग्णालय आणि वैद्यकीय महाविद्यालय यांच्या सहाय्याने राबविले जातात.

१. नवजात बालकांसाठी आवश्यक शुश्रूषा (Nssk Programme)

नवजात शिशु सुरक्षा कार्यक्रम या प्रशिक्षणाचा हेतू जन्मानंतर घ्यावयाची आवश्यक काळजी असून जवजात अर्भक मृत्यू दर कमी करणे हा होय.

सदर प्रशिक्षणाचा कालावधी दोन दिवसाचा असून एका प्रशिक्षण सत्रामध्ये ३२ प्रशिक्षणार्थीना (वैद्यकीय अधिकारी आणि निमवैद्यकीय कर्मचारी) प्रशिक्षण देण्यात येते. सदर प्रशिक्षणामध्ये कौशल्य वाढीण्यावर भर देण्यात येतो. यामध्ये जन्मानंतर लगेचच नवजात बालकाची आवश्यक ती काळजी घेण्यासंबंधी महत्वांच्या बाबींचा समावेश करण्यात आलेला आहे. उदा. प्रसूतीसाठी तयारी, जन्मानंतर लगेचच घ्यावयाची काळजी, श्वसावरोध झाल्यास पुनर्जीवन, स्तनपान, संसर्ग प्रतिबंध (हात स्वच्छ धुणे, संदर्भ सेवा देणे इ.)

नवजात बालकांसाठी आवश्यक शुश्रूषा (Nssk Programme)

वर्ष	प्रशिक्षण भार	एकूण प्रशिक्षित	टक्केवारी (%)
वैद्यकीय अधिकारी			
२०१०-२०११	२३४५	१९३५	८३
२०११-२०१२	३१६०	१४८४	४७
२०१२-२०१३	१९५२	१२२७	६३
२०१३-२०१४	४४८	४१६	९३
२०१४-२०१५	४८०	३६०	७५
२०१५-२०१६	११२०	७३१	६५
२०१६-२०१७	९६०	६२९	६६
२०१७-२०१८	७०४	४५५	६५
२०१८-२०१९	८००	४८४	६१
२०१९-२०२०	७६८	७०८	९२
एप्रिल २०२० ते ऑक्टो. २०२१	७६८	१९८	२६
एकूण	१३५०५	८६२७	६४

आरोग्य परिचारका व आरोग्य सेविका

२०१०-२०११	४२५८	३३२३	७८
२०११-२०१२	४७१९	३३०४	७०
२०१२-२०१३	६३८३	६३५३	१००
२०१३-२०१४	२४०८	२४९९	१०४
२०१४-२०१५	२०८०	२०६२	९९
२०१५-२०१६	१९६०	२३८४	१२२
२०१६-२०१७	४७०४	३६६४	७८
२०१७-२०१८	३६१६	२७५७	७६
२०१८-२०१९	३२००	२२२८	७०
२०१९-२०२०	२८०४	२४८८	८९
एप्रिल २०२० ते ऑक्टो. २०२०	२०७९	३०४	१६
एकूण	३८२११	३१४०२	८२

२. नियमित लसीकरण प्रशिक्षण :-

हे प्रशिक्षण ३ दिवसाचे असून ते सर्व जिल्हा स्तरावर व आरोग्य व कुटुंब कल्याण प्रशिक्षण केंद्र या ठिकाणी आयोजित केले जाते.

नियमित लसीकरण प्रशिक्षण			
वर्ष	प्रशिक्षण भार	एकूण प्रशिक्षित	टक्केवारी (%)
वैद्यकिय अधिकारी			
२००९-२०१०	३७४०	१५०२	४०
२०१०-२०११	१४३३	१३७६	९६
२०११-२०१२	१९५८	१५३०	७८
२०१२-२०१३	१५४८	९१५	५९
२०१३-२०१४	६४०	६०१	९४
२०१४-२०१५	६४०	४१४	६५
२०१५-२०१६	६४०	५५४	८७
२०१६-२०१७	६४०	५२७	८२
२०१७-२०१८	६४०	४०७	६४
२०१८-२०१९	४०१	३३७	८४
२०१९-२०२०	३४२०	२४७४	७२
एप्रिल २०२० ते ऑक्टो. २०२१	१३५०	६७३	५०
एकूण	१७०५६	११३१०	६६
आरोग्य परिचारिका व आरोग्य सेविका			
२००७-२००८	३००९४	५३३५	१८
२००८-२००९	२२७६९	१८८२३	८३
२००९-२०१०	१९६००	१९५४२	१००
२०१०-२०११	१११४३	९९२६	८९
२०११-२०१२	९४४२	२३८५	२५
२०१२-२०१३	४७१०	२४९६	५३
२०१३-२०१४	१०३२	८२६	८०
२०१४-२०१५	१०३२	८१४	७९
२०१५-२०१६	१०३२	११७८	११४
२०१६-२०१७	१०३२	११८६	११५
२०१७-२०१८	१०३२	१५२६	१४८
२०१८-२०१९	१७९४	१५६७	८७
२०१९-२०२०	९३३४	८०४७	८६
एप्रिल २०१९ ऑक्टोबर २०१९	९७९२	२४९८	२६
एकूण	१२३८२८	७६१४९	६१

३. एन. एस. व्ही. प्रशिक्षण

हे प्रशिक्षण ५ दिवसांचे असून एनएसव्ही शस्त्रक्रिया शिबिरांमध्ये देण्यात येते. एका बॅचमध्ये दोन ते चार एम. बी. बी. एस. वैद्यकीय अधिकारी यांना प्रशिक्षण देण्यात येते. तसेच एका प्रशिक्षण सत्रामध्ये ६० नसबंदी शस्त्रक्रिया होणे आवश्यक आहे.

एन. एस. व्ही. प्रशिक्षण

वर्ष	प्रशिक्षण भार	एकूण प्रशिक्षित	टक्केवारी (%)
२००७-२००८	२१४०	३४८	१६
२००८-२००९	९०३	१७०	१९
२००९-२०१०	१०८४	२४५	२३
२०१०-२०११	१३१	८०	६१
२०११-२०१२	१०६	४०	३८
२०१२-२०१३	१५२	५८	३८
२०१३-२०१४	१३२	२९	२२
२०१४-२०१५	६४	२२	३४
२०१५-२०१६	८०	२८	३५
२०१६-२०१७	४२८	९३	२२
२०१७-२०१८	३००	९६	३२
२०१८-२०१९	३००	२३	८
२०१९-२०२०	१०२	६१	६०
एप्रिल २०२० ते ऑक्टोबर २०२०	३००	१३	४
एकूण	६२२२	१३०६	२१

प्रशिक्षणांतर्गत वर्षानिहाय मंजूर अनुदान

वर्ष	मंजूर अनुदान (रु. लाखात)
२०११-२०१२	रु. ३०५८.०९/-
२०१२-२०१३	रु. ३२०९.०४/-
२०१३-२०१४	रु. २४९९.९७/-
२०१४-२०१५	रु. २५८१.८१/-
२०१५-२०१६	रु. १६७३.६८/-
२०१६-२०१७	रु. ३२१३.३८/-
२०१७-२०१८	रु. ३२४४.९५/-
२०१८-२०१९	रु. २८२३.९५/-
२०१९-२०२०	रु. १५१०.८६/-
२०२०-२०२१	रु. ५५६८.०४/-
२०२१-२०२२	NHM Mumbai (HR Part included in Respective head of activity)

१४. राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रम अंतर्गत सहाय्यक अनुदान योजने बाबत

महाराष्ट्र राज्यात राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत राज्यात शहरी विभागात नागरी कुटुंब कल्याण केंद्रे व नागरी आरोग्य केंद्रे या योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजना महानगरपालिका / नगरपालिका कार्यक्षेत्रात राबविण्यात येत आहेत. या कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा समावेश आहे. तसेच एनजीओ स्वेच्छेने या कार्यक्रमांत सहभागी झालेले आहेत. त्यांचे काम देखील प्रशंसनीय आहे. त्यांच्या सहभागाचा विचार करून केंद्र शासनाने स्वयंसेवी संस्थाना आर्थिक मदत देण्याचे ठरविले आहे आणि हे सहाय्यक अनुदानाच्या स्वरूपात दिले जाते.

केंद्र शासनाच्या दिनांक २५/०५/२०१२ च्या सुचनानुसार यापुढे फक्त केंद्र व राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांनाच सहाय्यक अनुदान दिले जाईल अशा सुचना आहे.

ही योजना १०० टक्के केंद्र पुरस्कृत आहे.

उद्दिष्टे :- या योजनेतर्गत केले जाणारे सहाय्यक अनुदानाचे वितरण संस्थांच्या उद्दिष्ट पूर्तीवर केले जाते.

अ. क्र.	उद्दिष्टपूर्तीची टक्केवारी	सहाय्यक अनुदान मंजूर टक्केवारी
१	८५ ते १०० टक्के	१०० टक्के
२	८४ ते ५० टक्के	५० टक्के
३	५० टक्क्या पेक्षा कमी	निरंक

सहाय्यक अनुदान वितरण प्रणाली :-

केंद्र सरकाराच्या नियमानुसार सहाय्यक अनुदान चार हप्त्यांमध्ये वितरीत केले जात आहे.

स्वायत्ता व स्वयंसेवी संस्थामध्ये काम करणाऱ्यांना वेतन व भत्यांचा जो खर्च होता त्या खर्चाची प्रतिपूर्ती या सहाय्यक अनुदानातून केली जाते.

सेवा सुविधा प्रदान :-

महाराष्ट्र राज्यातील विविध जिल्ह्यांमध्ये महानगरपालिका व नगरपालिका कार्यक्षेत्रामध्ये या योजना कार्यरत आहेत.

अ. क्र.	योजनांतर्गत केंद्राची नावे
१	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र
२	जिल्हा कुटुंब कल्याण केंद्र
३	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र (महानगरपालिका)
४	शहर कुटुंब कल्याण केंद्र (नगरपालिका)
५	शहर आरोग्य केंद्र (नगरपालिका)
६	शहर आरोग्य केंद्र (महानगरपालिका)
७	ए. एन. एम. प्रशिक्षण केंद्र

केंद्रशासनाकडून प्राप्त झालेल्या अनुदानाची वितरण पध्दती :-

स्वयंसेवी संस्थेस सहाय्यक अनुदान वितरीत करताना स्वयंसेवी संस्थांकडून प्रथम अंदाजपत्रक अतिरिक्त संचालक आरोग्य सेवा कुटुंब कल्याण कार्यालयास प्राप्त होते. सदर अंदाजपत्रक प्राप्त झाल्यानंतर उपसंचालक आरोग्य सेवा परिमंडळ कार्यालयाकडून संस्थाची तपासणी केलेल्या निरीक्षण अहवालाच्या आधारे म्हणजे उद्दिष्टपूर्तीच्या आधारावर स्वयंसेवी संस्थेस सहाय्यक अनुदानाची प्रतिपूर्ती केली जाते. सध्यास्थिती सन २०१२ पुर्वीचे ज्या संस्थांचे सहाय्यक अनुदान अदा करणे प्रलंबीत आहे, अशा स्वयंसेवी व स्वायत्त संस्थांसाठी सहाय्यक अनुदानाची तरतुद करण्यात येते.

केंद्र शासनाकडून प्राप्त झालेल्या मार्गदर्शक सूचना :-

राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत असलेल्या सहाय्यक अनुदान योजने संदर्भात केंद्र शासनाचे दिनांक २६-९-२०१७ दि. २५-५-२०१२ व दि. १७-६-२०१६ चे पत्रे या कार्यालयास दिनांक ७-१०-२०१७ रोजी प्राप्त झालेली आहेत.

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनानुसार सहाय्यक अनुदान केवळ वेतन या बाबीसाठी आणि केवळ राज्य शासनाच्या नियमित कर्मचाऱ्यांस अनुशङ्गेय असल्याचे नमूद केले आहे. केंद्र शासनाच्या दिनांक १७-६-२०१६ च्या पत्रानुसार स्वयंसेवी संस्थेतील कर्मचाऱ्यांना शासकीय कर्मचाऱ्याप्रमाणे सेवा शर्ती लागू होत नसल्याचे नमूद केले आहे. त्यामुळे यापुढे राष्ट्रीय कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत काम करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्थेतील (NGO) कर्मचाऱ्यांना वेतनापोटी सहाय्यक अनुदान केंद्र शासनाकडून प्राप्त होणार नाही. तसेच राज्य शासनाचे दिनांक १/०४/२०१९ च्या पत्रान्वये स्वायत्त व स्वयंसेवी संस्थांना सन २०१२ च्या पुढील सहाय्यक अनुदान मंजूर करण्यात येवू नये, अशा सूचना या कार्यालयास देण्यात आलेल्या आहेत.

१५. आरोग्य सेवा (परिवहन)

प्रास्ताविक :-

१) केंद्र शासनाकडून कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत प्राप्त होणाऱ्या वाहनांचे वाटप, सदर वाहनांची देखभाल व दुरुस्ती करण्यात येते. वाहन देखभाल व दुरुस्तीसाठी आवश्यक सुटटे भाग, साहित्य, टायर, ट्यूब, बॅटरीज आणि इत्यादींचा पुरवठा करण्यात येतो.

२) **कर्मचारी वर्ग :-** कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांच्या दैनंदिन कामकाजासाठी कार्यरत असणारा कर्मचारी वर्ग या संघटनेकडे वेगळा मंजूर केलेला नसून

आरोग्य विभागांतर्गत उपलब्ध असलेल्या कर्मचाऱ्याकडून कामकाज करून घेण्यात येते.

३) कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत सद्यस्थितीत एकूण ४१२ वाहने असून ती राज्यभरात विविध आरोग्य संस्थामध्ये कार्यरत आहेत. या सर्व वाहनांचे विवरण खाली दर्शविले आहे.

कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत विविध आरोग्य संस्थामध्ये उपलब्ध एकूण वाहने	उपयोगात असलेली एकूण वाहने	उपयोगात नसलेली एकूण वाहने
४१२	१७०	२४२

या वाहनांच्या खर्चाची व इंधनावरील तरतुद कुटुंब कल्याण कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदानातून करण्यात यावी.

प्रत्येक वाहन महिन्याला सरासरी किमान ३००० किमी धावते. वाहनास सर्व साधारणपणे १० किमी साठी एक लिटर डिझेल लागते. डिझेलला सध्याचा दर अंदाजे रुपये ८०/- प्रतिलिटर आहे. यानुसार प्रत्येक वाहनास

डिझेल, पेट्रोल, वंगण यांसाठी प्रतिवर्षी रु. २,४०,०००/- (रु. २,४०,०००/- डिझेलसाठी आणि रु. ८,०००/- वंगण) व वाहन दुरुस्ती व देखभालीसाठी रु. ७५,०००/- असे एकूण ३,२३,०००/- (अक्षरी- रुपये तीन लाख तेविस हजार फक्त) आवश्यक आहेत. सदर अनुदान उपलब्ध झाल्यास वाहनाचा पुरेपुर वापर होवून कुटुंब कल्याण कार्यक्रम प्रभावीपणे राबविणे शक्य होईल.

१६. राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग

प्रास्ताविक :-

आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश कार्य अधिक प्रभावीपणे होण्यासाठी महाराष्ट्र शासनाने स्वतंत्र राज्य आरोग्य शिक्षण विभाग स्थापन्याचा निर्णय घेतला. त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य आरोग्य शिक्षण व संपर्क विभाग, पुणे येथे स्थापन करण्यात आला.

सामान्य उद्दिष्टे -

१) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण उपक्रमाचे योग्य प्राधान्यक्रमाने नियोजन.

२) आरोग्य खात्यातर्गत विविध विभागाकडून राबविण्यात येणाऱ्या आरोग्य शिक्षण व शासकीय उपक्रमाविषयी सहकार्य व समन्वय साधने.

३) राज्याचे आरोग्य शिक्षण व योजनांचे संदेश प्रसारण बाबत धोरण ठरवून अंमलबजावणी करणे.

४) राज्याच्या आरोग्य शिक्षण व प्रसिध्दीबाबत उपक्रमाचे नियोजन, संयोजन करणे व दिशा देणे.

५) राज्यातील आरोग्य सेवेच्या कार्यक्षेत्रामध्ये कार्य करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना आरोग्य शिक्षण देण्याच्या पध्दती, पध्दतीतंत्र आणि साहित्य निर्मातीबाबत शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण देणे.

६) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण कार्याच्या अनुषंगाने शासनाची विविध खाती तसेच आरोग्य विभागातर्गत सहकार्य व समन्वय निर्माण करणे.

७) आरोग्य शिक्षण व शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारणा बाबतचे बाह्य संस्थांच्या मदतीने साकारण्यात येणाऱ्या निरनिराळ्या उपक्रमांची अंमलबजावणी करणे. उदा. युनिसेफ, युएनएफपीए.

विशेष उद्दिष्टे :-

१) विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य शिक्षण उपक्रमांचे नियोजन करणे.

२) आरोग्य शिक्षणासाठी मुद्रित, दृकश्राव्य साधनांची निर्माती करून कार्यक्षेत्रात पुरवठा करणे.

३) राज्यामध्ये जिल्हास्तरीय आयईसी कक्षामार्फत आरोग्य प्रदर्शनाचे आयोजन.

४) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका या मासिकाचे प्रकाशन.

५) जिल्हास्तरावरील माहिती शिक्षण व संपर्क कार्यक्रमांचे संनियंत्रण.

६) आरोग्य शिक्षण व जनजागरण मोहीमांचे व्यवस्थापन.

७) राज्यातील आरोग्य शिक्षण प्रकल्प व कार्यक्रमांचा आढावा.

८) जागतीक आरोग्य दिन, जागतीक लोकसंख्या दिन, अशा विविध आरोग्य दिनानिमित्त राज्यस्तरावर तसेच जिल्ह्यातील कार्यक्षेत्रात स्थानिक ग्रामपंचायत स्वयंसेवी संस्थांच्या मदतीने आरोग्य शिक्षणाविषयी फिल्म शो सारख्या उपक्रमांचे आयोजन.

९) विविध आरोग्य कार्यक्रमाविषयी माहिती देणारे टि. व्ही. स्पॉट, रेडीओ जिंगल, वृत्तपत्र जाहीराती तयार करून शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करणे.

१०) डॉ. आनंदीबाई जोशी व वंदनीय बाळासाहेब ठाकरे गौरव पुरस्कार योजनेची अंमलबजावणी करणे.

आरोग्य शिक्षण शासकीय योजनांचे प्रसारण संदेश प्रसारण साहित्य :-

१) विविध आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत जनजागृतीसाठी, घडीपत्रीका, स्टिकर्स, व्हिडीओ फिल्म, टि.व्ही. स्पॉट, पोस्टर्स, फोल्डर्स, हॅन्डबील.

२) जन्मनोदणी, लसीकरण, स्तनपान, पोषणआहार, धूम्रपान, व तंबाखुचे दुष्परीणाम व किटकजन्यरोग यांच्या घडीपत्रीका.

३) महाराष्ट्र आरोग्य पत्रिका मासिक.

४) पी. व्ही. सी. स्टिकर्स व बॅनर्स .

५) फिलप बुक व फिलप चार्ट.

६) गुटखा, तंबाखु, स्वाईन फ्लू, प्रजनन, आरोग्य व बाल आरोग्य, सिकल सेल इत्यादी राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांतर्गत आजारावरील माहितीचे टी.व्ही. स्पॉट निमिर्ती.

७) विविध आजारासंबंधी माहिती ऑडिओ व व्हिडीओ सी.डी.

८) आरोग्य प्रदर्शनासाठी उपयुक्त डिस्प्ले, विविध आरोग्य संदेशाचे डिस्प्ले बोर्ड व भिंती पत्रके.

९) विविध आरोग्य योजनावरील सनपॅक सीटस पोस्टर्स आणि फोल्डर्स लॅमिनेशन पॅनल्स.

१०) हॉर्डिगज, सॅमिनेटेड पॅनल द्वारे विविध आरोग्य कार्यक्रमांचे संदेश.

११) “परिवर्तन एक्सप्रेस” सारख्या फिरत्या वाहनाद्वारे आरोग्य उपक्रमाविषयी जनजागृती.

१२) राष्ट्रीय आरोग्य अभियानातर्गत विविध योजना विषयी मास मिडीया व मिड मिडीया द्वारे जनजागृती.

१३) टि. व्ही. स्पॉट व रेडीओ जिंगल निर्माती.

१४) पीसीपीएनडीटी संबंधी मधुरा हा माहितीपट.

१५) केंद्र शासन व आयईसी ब्युरो, पुणे याद्वारे स्थानीक भाषेत लोककला कार्यक्रम, प्रदर्शने माहितीपट, आरोग्य मेळे, आंतरव्यक्ती संवाद मेळावे मुद्रीत साहित्य निर्मिती.

घेतलेले महत्त्वपूर्ण निर्णय/केलेली कार्यवाही :-

१) विविध कार्यक्रमां विषयी जनजागृती साठी व्हिडीओ फिल्म, पोस्टर्स, घडीपत्रिका, स्टीकर्स यांची निर्मिती व वितरण.

२) गरोदरपणातील काळजी, जन्माची नोंद, लसीकरण, स्तनपान, आहार, गुटका, तंबाखू धुम्रपान, मधुमेह, जननी सुरक्षा योजना, स्वाईन फ्ल्यू सिकलसेल, हिवताप, डेंगी, चिकनगुन्या इ. विषयी घडीपत्रिका व फिलपबुक छपाई करून वितरीत करण्यात आल्या.

३) परीवर्तन एक्सप्रेस या दृकश्राव्य वाहनाच्या माध्यमातून यात्रा महोत्सव व समारंभाच्या वेळी विशेष जनजागृती.

४) मुलीच्या विवाहाचे वय तसेच प्रसूतीपूर्व गर्भलिंगनिदान याविषयी जनजागृती करण्यासाठी व्यापक प्रमाणात जनजागरण माहितीचे आयोजन.

५) विविध माध्यमातून मुलीच्या विवाहाचे वय या विषयी संदेश देण्यांत आला.

६) एस. टी. बसेस, बेस्ट बसेस, मुंबईतील मुंबईतील लोकल रेल्वे यांच्या माध्यमातून पल्स पोलिओ संदेश, जननी सुरक्षा योजना, चिकुन गुनिया, डेंग्यू, मुलीच्या लग्नाचे वय इत्यादी विषयीचे आरोग्य संदेश रंगविण्यात आले.

७) आरोग्य विषयक माहिती असलेल्या हॉर्डिंगची जि. प., जिल्हा रुग्णालय, जिल्हाधिकारी कार्यालय तसेच एसटी स्टॅंड इ. महत्वाच्या ठिकाणी उभारणी करण्यात आली.

८) आदिवासी क्षेत्रात लोककला कार्यक्रमाद्वारे जनजागरणासाठी विशेष अनुदान उपलब्ध करून देण्यात आले.

९) पी.सी.पी.एन.डी.टी. अंतर्गत मुलगी वाचवा विषयी संदेश देणाऱ्या ६० सेकंदाच्या टी. व्ही.स्पॉटचे तसेच श्रेष्ठ योजनेविषयी दूरदर्शनवरून तसेच रेडीओ जिंगलचे आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले

१०) राष्ट्रीय तंबाखू नियंत्रण कार्यक्रमांतर्गत तंबाखू विराधी संदेशाच्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या रेडिओ जिंगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आले.

११) बालकांच्या नियमित लसीकरणाविषयी माहिती देणाऱ्या केंद्रशासनाने पुरविलेल्या टी. व्ही. स्पॉट व रेडिओ जिंगल्स जनजागृतीसाठी एक महिना दूरदर्शन व आकाशवाणी केंद्रावरून प्रसारित करण्यात आले.

१२) आकस्मिक वैद्यकीय सेवा (ईएमएस) विषयी माहिती देणाऱ्या ६० सेकंद कालावधीच्या टी. व्ही. स्पॉटचे (टोल फ्री क्र.१०८ सह)जनजागृतीसाठी दूरदर्शन व आकाशवाणीवरून एक महिना प्रसारण करण्यात आले.

१३) राष्ट्रीय बाल स्वास्थ्य कार्यक्रम योजने विषयी जनजागरण.

१४) विविध आरोग्य कार्यक्रमाची माहिती व रोगाविषयीच्या प्रतिबंधात्मक उपाययोजना व घ्यावयाची काळजी याबाबतची माहिती जनतेपर्यंत पोहचवून जनजागृती करण्याच्या अनुषंगाने आरोग्य मंथन या शिर्षकाखाली (१५ मिनिटांचा एक कार्यक्रम) आकाशवाणी केंद्र, मुंबईवरून दररोज एकदा प्रसारीत करण्यात आले.

१५) रेल्वे महामंडळाने अधिकृत केलेल्या संस्थेमार्फत रेल्वे रिझर्वेशन तिकिटार मुलगी वाचवा जनजागृती संदेश छपाई करून जनजागृती करण्यात आली.

१६) भारत सरकारच्या मान्य दराने अधिकृत संस्थेमार्फत राज्यातील ३७५ ग्रामीण व शहरी सिनेमागृहातून मुलीच्या जन्माचे स्वागत, स्तनपान, लसीकरण, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा जनजागृतीसाठी प्रसारीत करण्यात आले.

१७) केंद्रीय खरेदी समिती मुंबई यांचे मान्यतेने विहित पध्दती अनुसरून भारत सरकारच्या मान्य दराने अधिकृत संस्थेमार्फत राज्यातील ८० प्रमुख ग्रामीण व शहरी बस स्टॅंडवरून स्तनपान, लसीकरण, आकस्मिक वैद्यकीय सेवा, डेंगी व अवयवदान या ५ विषयांच्या जनजागृती संदेशाच्या ६० सेकंदाच्या जिंगल्स जनजागृतीसाठी प्रसारीत करण्यात आल्या.

१८) आर. सी. एच. कार्यक्रमांतर्गत मातृत्व आरोग्य, कुटुंब कल्याण, बाल आरोग्य, पी.सी.पी.एन.टी. तसेच स्वाईन फ्ल्यू, क्षयरोग या आजारांविषयी जनजागृती संदेशाचे टी.व्ही. स्पॉट सहाद्री दूरदर्शन केंद्रावरून प्रसारण करण्यात आले.

१९) आर. सी. एच. कार्यक्रमांतर्गत मातृत्व आरोग्य, कुटुंब कल्याण, बाल आरोग्य, पी. सी. पी. एन. टी. तसेच या कार्यक्रमाविषयी ६० सेकंदाच्या जनजागृती संदेशाचे जिंगल्स आकाशवाणी केंद्र, मुंबईवरून प्रसारण करण्यात आले.

२०) Mothers Absolute Affection (MAA) अंतर्गत दूरदर्शन व खाजगी मराठी मनोरंजन व ज्युज चॅनलद्वारे व आकाशवाणी केंद्रवरून जनजागृती मोहिम राबविण्यात आली.

२१) मौखिक आरोग्य तपासणी मोहिम राज्यभर राबविण्यात आली.

२२) जागतिक तंबाखू विरोधी दिन निमित्ताने तीन दिवस मंत्रालयात तंबाखू मुक्त अभियान मोहिम राबविण्यात आली व त्या निमित्ताने विविध प्रसिध्दी कार्यक्रमाचे आयोजन करून राज्यस्तरीय प्रदर्शन लावण्यात आले. अधिकारी, कर्मचारी व उपस्थित नागरीक यांना तंबाखू विराधी दिनानिमित्त शपथ देण्यात आली.

२३) राज्यात मोटार बाईक ऑम्ब्युलन्स चा प्रकल्प सुरू करण्यात आला.

२४) मोटार बाईक ऑम्ब्युलन्स या प्रकल्पाच्या विस्ताराबाबतचा कार्यक्रम मुंबई येथे करण्यात आले.

२५) वृत्तपत्रद्वारे व्यापक प्रमाणात जाहिराती प्रसिध्द करण्यात आल्या आहेत.

२६) मा. महासंचालक, माहिती व जसंपर्क महासंचालनालय, मंत्रालय, मुंबई यांचेकडून निर्गमित करण्यात आलेल्या कार्यादेशानुसार कुटुंब कल्याण, राष्ट्रीय असांसर्गिक रोग नियंत्रण कार्यक्रम, नियमित लसीकरण इ. विविध राष्ट्रीय आरोग्य कार्यक्रमांचे जनजागृती संदेश माहे मार्च व एप्रिल २०१८ महिन्यांमध्ये राज्य परिवहन मंडळाच्या एसटी पॅनलवर, सीटच्या मागे, शिक्षाच्या पाठीमागे तसेच बॅनर्स वर छपाई, रेल्वेच्या एका बाजुवर, सिनेमागृहामध्ये स्पॉट प्रदर्शित करणे इ. माध्यमांद्वारे शासकीय योजनांचे संदेश प्रसारण करण्यात आले.

२७) राज्यामध्ये माहे नोव्हेंबर २०१८ राबविण्यात येत आलेल्या गोवर रुबेला लसीकरण मोहिमेच्या व्यापक जनजागृतीसाठी बुकलेट लिफलेट, बॅनर्स इ. प्रशिक्षण व प्रसिध्दी साहित्य जिल्ह्यांना पुरवठा करण्याविषयीची कार्यवाही मार्गदर्शानुसार करण्यात आली.

२८) गोवर रुबेला अंतर्गत दुरदर्शन, आकाशवाणी, खाजगी दुरदर्शन व आकाशवाणी चॅनेल्सवर, कॅम्प्युनिटी रेडिओ चॅनल्स, सोशल मिडीया इत्यादी माध्यमांद्वारे राज्यात मोठ्या प्रमाणवर जनजागृती करण्यात आली.

२९) कुष्ठरोग, क्षयरोग व असांसर्गिक रोगाकरिता माहे सप्टेंबर २०१९ महिन्यात दूरदर्शन, आकाशवाणी व प्रिंट मिडीयाद्वारे व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती.

३०) सोशल मिडीयाद्वारे विविध कार्यक्रमांतर्गत आरोग्य दिन बाबत जनजागृती

३१) आयईसी पॉलीसी चे प्रारूप तयार करण्यात आले असून लवकरच त्याची अंमलबजावणी राज्यात करण्यात येत आहे.

३२) टीव्ही स्पॉट्स, रेडिओ जिगल्स याबाबतच्या क्रिएटीव्हज तयार करण्यात आल्या व त्याद्वारे राज्यभर व्यापक प्रसिध्दी व जनजागृती करण्यात आली.

३३) वॉट्सअप, फेसबुक, ट्वीटर, इंस्टाग्राम, यु ट्युब इ. सोशल मिडीया हॅडल्सद्वारे नियमितपणे प्रसिध्दी कार्यक्रम राज्यभर राबविण्यात येत आहे.

३४) आरोग्य दिनदर्शिका तयार करण्यात येवून ते राज्य, जिल्हा, तालुका, प्रा. आ. केंद्र व विविध आरोग्य संस्थांच्या दर्शनी भागात लावण्यात आले.

३५) युनिसेफ यांच्या सहाय्याने दोन दिवसांची आंतर संवाद कार्यशाळा पुणे येथे घेण्यात आली.

३६) कोरोना या आजाराविषयी राज्यभर व्यापक जनजागृती मोहिम राबविण्यात येत आहे. यात सोशल मिडीया, होडींग, रेल्वे एलईडी व मुद्रीत माध्यमांद्वारे तसेच जिल्ह्याच्या ठिकाणी व गाव पातळीवर व्यापक प्रसिध्दी केली जात आहे.

३७) सोशल मिडीया उपक्रमासाठी युनिसेफ संस्थेने विशेष उपक्रम प्रायोजित केला आहे.

चालू असलेले महत्वाचे उपक्रम :-

१) जिल्हा विस्तार व माध्यम अधिकारी यांची रिक्त पदे एमपीएसी द्वारे भरणे.

२) पहिला महा आरोग्य फिल्म फेस्टिवल २९ फेब्रुवारी २०२० रोजी पुणे येथे आयोजित करण्यात आला. त्यास चांगल्या प्रतिसाद मिळाला. एकूण १२२ लघुपट प्राप्त झाले त्यापैकी ३८ विजेत्यांनी गौरविण्यात आले. त्यामध्ये विविध संस्था व लोकसमुहाद्वारे तयार करण्यात आलेल्या लघु चित्रपटाद्वारे लोकांमध्ये आरोग्याबाबत जागरुकता व मागणी वाढविण्यासाठी उपयोग करण्यात येणार आहे.

३) नविन टीव्ही स्पॉट्स, रेडिओ जिगल्स व नमुने तयार करण्यात आले असून त्याचा उपयोग लोकांमध्ये आरोग्याबाबत जागरुकता व मागणी वाढविण्यासाठी करण्यात येत आहे.

४) आरोग्य संवर्धन केंद्राकरिता विविध नमुने तयार करून सर्व जिल्ह्यांना देण्यात आले.

५) फिल्ड प्रसिध्दी कार्यालय व इतर संस्थांचे मदतीने विशेष आईसी प्रकल्प राबविण्यात येत आहे.

६) मा. आरोग्य मंत्री, मा. प्रधान सचिव, मा. आयुक्त यांचे मेसेजेस रेकॉर्ड करण्यात येवून त्याद्वारे जनजागृती करण्यात येत आहे.

७) आईसी अंतर्गत आरोग्य व्यवस्थापन व माहिती पध्दती अंतर्गत मासिक अहवालांचे नमुने तयार करण्यात येवून ते ऑनलाईन **dhis २** मध्ये समाविष्ट करण्यात आले असून त्याद्वारे संनियंत्रण करण्यात येणार.

८) कोवीड १९ विषयी सोशल मीडियाच्या माध्यमातून व्यापक प्रसिध्दी करण्यात आली. तसेच यात इतर विभागांना समाविष्ट करण्यात आले.

९) युनिसेफ यांच्या पाठबळाद्वारे लोकसहभाग, कॅम्प्युनिटी रेडिओ व समाज माध्यमांद्वारे जनजागृती करण्यात आली.

१०) लोक सहभागासाठी टिव्ही स्पॉट लोकसहभाग स्पर्धा घेण्यात आली यात युवकांकडून ४७ स्पॉट प्राप्त झाले. त्याचे समाज माध्यमांद्वारे प्रसारण करण्यात आले.

११) डिजिटल पध्दतीने आयईसी साठी स्वतंत्र ब्लॉग व अॅप तयार करण्यात आले आहे. सर्व प्रथमस्थानी काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना सहज उपलब्ध करून देण्यात आला.

१२) विविध विषयावर व्हिडिओ ऑडिओ तयार करून मास मीडिया, मीड मीडिया व आयपीसी द्वारे प्रसारण करण्यात येत आहे.

१३) मा. आरोग्य मंत्री, मा. सचिव, मा. आयुक्त, मा. संचालक यांचे विविध विषयांवर संदेश रेकॉर्ड करून त्यांचे प्रसारण करण्यात आले.

१४) कार्यक्रम निहाय आयईसी साहित्य तयार करून डिजिटल पध्दतीने उपलब्ध करून देण्यात येत आहे.

महत्वाचे आरोग्य दिवस/Important Health Days-

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
१.	जानेवारी	१२ जानेवारी ३० जानेवारी ३० जानेवारी ते १३ फेब्रुवारी	राष्ट्रीय युवा दिन कृष्ठरोग निवारण दिन कृष्ठरोग निवारण दिन पंधरवाडा (स्पर्श अभियान)	National Youth Day World Leprosy Eradication Day Leprosy Eradication Fortnight (Sparsh Campaign)
२.	फेब्रुवारी	४ फेब्रुवारी १० फेब्रुवारी ११ फेब्रुवारी १२ फेब्रुवारी	जागतिक कर्करोग दिवस राष्ट्रीय जंतनाशक दिन जागतिक रुग्ण दिन व जागतिक युनानी दिन प्रजनन आरोग्य जागरूकता दिन	World Cancer Day National De-worming Day World Patient Day & World Unani Day Sexual Reproductive Health Awareness Day
३.	मार्च	८ मार्च १० मार्च १२ ते १८ मार्च १६ मार्च मार्च दुसरा गुरुवार २० मार्च २१ मार्च २२ मार्च २३ मार्च २४ मार्च	जागतिक महिला दिन व धुम्रपान विरोधी दिन गर्भधारणेतील मधुमेह जागरूकता दिवस जागतिक काचबिंदु सप्ताह गोवर लसीकरण दिन जागतिक मुत्रपिंड दिन जागतिक मौखिक आरोग्य दिन जागतिक डाऊन सिंड्रोम दिन जागतिक जल दिन जागतिक हवामान दिन जागतिक क्षयरोग दिन	International Women's Day & No Smoking Day National GDM Awareness Day World Glaucoma Week Measles Immunization Day World Kidney Day World Oral Health Day World Down Syndrome Day World Water Day World Weather Day World TB Day
४.	एप्रिल	१ ते ७ एप्रिल २ एप्रिल ७ एप्रिल १४ एप्रिल १७ एप्रिल १९ एप्रिल २२ एप्रिल २५ एप्रिल २४-३० एप्रिल	अंधत्व प्रतिबंध सप्ताह जागतिक ॲटिझम (Autism) जनजागृती दिन जागतिक आरोग्य दिन आयुष्यमान भारत - आरोग्यवर्धिणी केंद्र दिन जागतिक हेमोफिलीया दिन जागतिक यकृत दिन पृथ्वी दिन जागतिक हिवताप दिन जागतिक लसीकरण सप्ताह	Blindness Prevention Week World Autism Awareness Day World Health Day Ayushman Bharat - Health and Wellness Centre Day World Haemophilia Day World Liver Day Earth Day World Malaria Day World Immunization Week
५.	मे	१ मे ३ मे ५ मे	जागतिक कामगार दिन जागतिक दमा दिन जागतिक प्रसविका दिन	World Worker's Week World Asthma Day World Midwifery Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	मे	८ मे मे चा दुसरा रविवार १२ मे १४ मे १५ मे १६ मे १९ मे २५ मे २८ मे २८ मे ते ८ जून ३१ मे	जागतिक रेडक्रॉस दिन व जागतिक थॅलेसेमिया दिन मातृत्व दिन जागतिक परिचारीका दिन व जागतिक दीर्घकालीन थकवा जागरुकता दिवस जागतिक उच्च रक्तदाब दिन जागतिक कुटुंब दिन राष्ट्रीय डेंग्यु दिन जागतिक फॅमिली डॉक्टर दिन जागतिक मल्टीपल स्क्लेरोसिस दिन आंतरराष्ट्रीय महिला आरोग्य दिन व मासिक पाळी स्वच्छता दिन अतिसार नियंत्रण पंधरवाडा जागतिक तंबाखु विरोधी दिन	World Red Cross Day & World Thalassaemia Day Mother's Day World Nurses Day & World Chronic Fatigue Syndrome Awareness Day World Hypertension Day World Family Day National Dengue Day World Family Doctor Day World Multiple Sclerosis Day International Women's Health Day & Menstrual Hygiene Day Intensified Diarrhoea Control Fortnight World Anti-Tobacco Day
६.	जून	१ ते ३० जून ५ जून ८ जून १० ते १६ जून १४ जून १५ जून १८ जून १९ जून २१ जून २६ जून २९ जून	हिवताप प्रतिरोध महिना / जनजागरण अभियान जागतिक पर्यावरण दिन व राष्ट्रीय फायलेरिया विरोधी दिन जागतिक ब्रेन ट्युमर दिन दृष्टीदान सप्ताह जागतिक रक्तदाता दिन जागतिक वृद्ध अत्याचार विरोधी दिन ऑटिस्टिक गौरव दिन जागतिक सिकलसेल दिन आंतरराष्ट्रीय योग दिन जागतिक मादक पदार्थ विरोधी दिन राष्ट्रीय संख्याशास्त्र दिन	Malaria Prevention Month / Awareness Campaign World Environment Day & National Anti-Filaria Day World Brain Tumor Day Eye Donation Week World Donor Day World Elder Abuse Awareness Day Autistic Pride Day World Sickle cell Day International Day of Yoga International Day against Drug Abuse and illicit Trafficking National Statistics Day
७.	जुलै	१ जुलै ६ जुलै ११ जुलै २८ जुलै २९ जुलै	राष्ट्रीय डॉक्टर दिन जागतिक प्राणीजन्य रोग दिन जागतिक लोकसंख्या दिन जागतिक कावीळ दिन क्षारसंजीवनी दिन	National Doctor' Day World Zoonotic Disease day World Population day World Hepatitis day ORS day
८.	ऑगस्ट	६ ऑगस्ट १ ते ७ ऑगस्ट १० ऑगस्ट	जागतिक हिरोशिमा दिन स्तनपान सप्ताह राष्ट्रीय जंतनाशक दिन	World Hiroshima Day Breast Feeding Awareness Week National De-worming Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
	ऑगस्ट	१२ ते २५ ऑगस्ट १५ ऑगस्ट २० ऑगस्ट २५ ऑगस्ट ते ८ सप्टेंबर	जागतिक युवा दिन स्वतंत्रता दिन जागतिक डायस दिन राष्ट्रीय नेत्रदान पंधरवाडा	World Youth Fortnight Independence Day World Masquito Day National Eye Donation Fortnight
९.	सप्टेंबर	५ सप्टेंबर ८ सप्टेंबर १० सप्टेंबर १६ सप्टेंबर २१ सप्टेंबर २५ सप्टेंबर २८ सप्टेंबर २९ सप्टेंबर सप्टेंबरचा शेवटचा रविवार	पोषाहार महिना, प्रशिक्षण दिन /राष्ट्रीय शिक्षक दिन व मज्जारज्जु (पाठीचा कणा) दुखापत दिन जागतिक साक्षरता दिन जागतिक आत्महत्या प्रतिबंध दिन जागतिक ओझोन दिन व जागतिक अस्थिमज्जा दाता दिन जागतिक अल्झायमर दिन जागतिक औषधनिर्माता दिन जागतिक रेबीज दिन जागतिक हृदय दिन जागतिक कर्णबधीरता दिन	Nutrition Month, Training Day / National Teacher's Day & Spinal Cord Injury Day World Literacy Day World Suicide Prevention Day World Ozone Day & World Marrow Donor Day World Alzheimer Day World Pharmacist Day World Rabies Day World Heart Day World Day of Deaf
१०.	ऑक्टोबर	१ ऑक्टोबर २ ऑक्टोबर ऑक्टोबर महिन्याचा पहिला बुधवार ९ ऑक्टोबर १० ऑक्टोबर ११ ऑक्टोबर १२ ऑक्टोबर १३ ऑक्टोबर १५ ऑक्टोबर १६ ऑक्टोबर १७ ऑक्टोबर १८ ऑक्टोबर २० ऑक्टोबर २१ ऑक्टोबर २४ ऑक्टोबर	स्तनाचा कर्करोग जागरूकता महिना रक्तदान दिन व जेष्ठ नागरिक दिन व जागतिक शाकाहार दिन स्वच्छता दिन व राष्ट्रीय व्यसना- धीनता प्रतिरोध दिन जागतिक सेरेब्रल पाल्सी दिन जागतिक दृष्टी दिन मानसिक आरोग्य दिन आंतरराष्ट्रीय बालिका दिन जागतिक संधीवात दिन जागतिक थ्रोम्बोसिस दिन जागतिक हाताची स्वच्छता जागरूकता दिन जागतिक अन्न दिन व जागतिक बधीरीकरण दिन जागतिक आघात दिन जागतिक रजोनिवृत्ती दिन जागतिक अस्थी विदीर्णता दिन जागतिक आयोडीन न्युनता विकार नियंत्रण दिन जागतिक पोलीओ दिन	Breast Cancer Awareness Month Blood Donation Day & Senior Citizen Day & World Vegetarian Day Cleanliness Day & National Anti Drug Addiction Day World Cerebral Palsy Day World Sight Day Mental Health Day International Girl Child Day World Arthritis Day World Thrombosis Day Global Hand washing Day World Food Day & World Anesthesia Day World Trauma Day World Menopause Day World Osteoporosis Day World Iodine Deficiency Disorder Control Day World Polio Day

अ. क्र.	महिना	दिवस / कालावधी	आरोग्य दिन / (Health Days)	
		२६ ऑक्टोबर २९ ऑक्टोबर ३० ऑक्टोबर	जागतिक स्थूलता दिन जागतिक पक्षाघात दिन जागतिक काटकसर दिन	World Obesity Day World Stroke Day World Thrift Day
११.	नोव्हेंबर	७ नोव्हेंबर १० नोव्हेंबर १२ नोव्हेंबर १३ - १९ नोव्हेंबर १४ नोव्हेंबर १७ नोव्हेंबर १९ नोव्हेंबर १५ - २१ नोव्हेंबर	राष्ट्रीय कर्करोग जागरूकता दिवस जागतिक लसीकरण दिन जागतिक न्युमोनिया दिन जागतिक प्रतिजैविके जागरूकता दिन बाल दिन व जागतिक मधुमेह दिन राष्ट्रीय अपस्मार दिन व जागतिक अपुऱ्या दिवसांची प्रसुती दिन जागतिक दीर्घकालीन श्वासावरोध विकार दिन व जागतिक शौचालय दिन नवजात बालक काळजी सप्ताह	National Cancer Awareness Day World Immunization Day World Pneumonia Day World Antibiotic Awareness Week Children's Day & World Diabetes Day National Epilepsy Day & World Prematurity Day World COPD Day & World Toilet Day 2015 New Born Care Week
१२.	डिसेंबर	१ डिसेंबर २ डिसेंबर ३ डिसेंबर ९ डिसेंबर ११ ते १७ डिसेंबर १२ डिसेंबर	जागतिक एड्स प्रतिबंध दिन भोपाळ दुर्घटना दिन / राष्ट्रीय प्रदूषण प्रतिबंध दिन जागतिक अपंग / दिव्यांग दिन जागतिक रुग्ण सुरक्षा दिन सिकलसेल जनजागृती सप्ताह सार्वत्रिक आरोग्य उपलब्धता दिन	World AIDS Prevention Day National Pollution Prevention Day World Handicap Day World Patient Safety Day Sickle cell Disease Awareness Week Universal Health Coverage Day

महिलांसाठी अर्थसंकल्प

१. माता आरोग्य कार्यक्रम

आरोग्य विभाग महाराष्ट्र शासनामार्फत राज्यातील सर्व गरोदर मातांना प्रसूती पुर्व प्रसूती अंतर्गत व प्रसूती पश्चात आरोग्य सेवांचा लाभ दिला जातो. यामध्ये गरोदर मातांची लवकरात लवकर आरोग्य कर्मचाऱ्यांमार्फत नोंदणी करण्यात येते, गरोदर मातांची प्रसूती पुर्व काळात नोंदणीसहीत किमान ४ वेळा तपासणी करण्यात येते, तसेच गरोदर मातेस धनुर्वाताची लस, आवश्यक त्या प्रयोगशाळा तपासण्या, गरजेनुसार प्रतिबंधात्मक व उपचारात्मक लोहयुक्त गोळ्या आणि कॅल्शियमच्या गोळ्या देण्यात येतात. आवश्यकता भासल्यास तीव्र रक्तक्षय असलेल्या गरोदर मातांना शिरेद्वारे इंजे, आर्यन सुक्रोज देण्यात येते.

राज्यातील सर्व संस्थामध्ये गरोदर मातांच्या अपेक्षित प्रसूती दिनांक व ठिकाणानुसार याद्या तयार करून संनियंत्रण व पाठपुरावा करण्यात येतो. तसेच अतिजोखमीच्या व तीव्र रक्तक्षय असलेल्या मातांचा सुध्दा संनियंत्रण व पाठपुरावा करण्यात येतो.

राज्यातील अतिजोखमीच्या मातांची मातृत्व दिवसाच्या दिवशी उपकेंद्रे वगळता सर्व आरोग्य संस्थामध्ये तज्ञामार्फत किंवा तज्ञ उपलब्ध नसल्यास संबंधित वैद्यकीय अधिकाऱ्यांमार्फत तपासणी करण्यात येते. सर्व संस्थामध्ये बुधवार हा दिवस “मातृत्व दिवस” म्हणून पाळला जातो.

शासकीय आरोग्य संस्थामध्ये प्रसूती दरम्यान मातेबरोबर Birth Companion साठी परवानगी देण्यात येते त्यामुळे बाळंतपणादरम्यान व प्रसूतीनंतर मातेला असणारा बाळंतपणाचा तणाव कमी होण्यास आणि जन्मल्यानंतर बाळाची काळजी घेण्यास मदत होते.

राज्यातील आरोग्य संस्थांचे लोकसंख्या व टाईम टु केअर च्या धर्तीवर लेवल १, लेवल २ व लेवल ३ असे डिलीव्हरी पॉईंटनुसार मॅपिंग करण्यात आलेले आहे व त्यांचे नियमित मॉनिटरिंग करण्यात येते.

राज्यातील सर्व जिल्हे व महानगरपालिका कार्यक्षेत्रामध्ये प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाचे आयोजन दर महिन्याच्या ९ तारखेला व ९ तारखेला रविवार किंवा सुट्टी असेल तर त्यापुढील कार्यालयीन कामकाजाच्या

दिवशी राबविण्यात येते. या अभियान अंतर्गत प्रत्येक गरोदर मातेला प्रसूतीपूर्व काळात उच्च दर्जाच्या आरोग्य सेवा देण्यात येतात.

तसेच जननी सुरक्षा योजना, जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम राबविले जातात व माता मृत्यु अन्वेषणही करण्यात येते.

अ) जननी सुरक्षा योजना

केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सुचनानुसार राज्यामध्ये जननी सुरक्षा योजना २००५-०६ या वर्षापासून राबविण्यात येते. या योजने मध्ये राज्यातील ग्रामीण व शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील तसेच अनुसूचित जाती अनुसूचित जमातीच्या गरोदर महिलांना शासकीय अथवा शासन मानांकीत आरोग्य संस्थेत प्रसूती झाल्यास आर्थिक लाभ थेट लाभ हस्तांतरण पध्दतीने लाभार्थीच्या आधार कार्ड संलग्न बँक खात्यात जमा करावा.

जेएसवाय पात्र गरोदर महिलेची प्रसूतीसाठी शासकीय आरोग्य संस्थेत सिझेरियन शस्त्रक्रिया करावयाची झाल्यास व शासकीय आरोग्य संस्थेत स्त्रीरोग तज्ञाच्या सेवा उपलब्ध नसल्यास (पद रिक्त असल्यास) जवळच्या इतर शासकीय आरोग्य संस्थातील कार्यरत असलेल्या शासकीय स्त्रीरोग तज्ञांची सेवा उपलब्ध करून घ्यावी. अशा एका शासकीय आरोग्य संस्थातील स्त्रीरोग तज्ञांची सेवा सिझेरियन शस्त्रक्रियेसाठी जवळच्या दुसऱ्या शासकीय आरोग्य संस्थेत उपलब्ध करून घेतल्यास संबंधित स्त्रीरोग तज्ञांना सादील खर्चासाठी रु.१५००/- पर्यंतचे अनुदान देण्यात येते.

या योजनेच्या पात्र लाभार्थीची शासकीय अथवा शासन मानांकीत आरोग्य संस्थेत प्रसूती झाल्यास शहरी भागातील रहिवाशी असलेल्या लाभार्थीस ६००/- रुपये व ग्रामीण भागातील रहिवाशी असलेल्या लाभार्थीस ७००/- रुपये प्रसूतीसाठी जर सिझेरियन शस्त्रक्रिया करावी लागली तर रुपये १५००/- पर्यंतचा आर्थिक लाभ तसेच दारिद्र्यरेषेखालील लाभार्थीची प्रसूती घरी झाल्यास रुपये ५००/- इतका आर्थिक लाभ थेट आर्थिक लाभ हस्तांतरण पध्दतीने लाभार्थीच्या आधार कार्ड संलग्न बँक खात्यात दिला जातो. तसेच लाभार्थींना लाभ अदा करण्यासाठी पीएफएमएस प्रणालीचा वापर करण्यात येतो.

जननी सुरक्षा योजने अंतर्गत राज्यामध्ये लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थींची माहिती खालीलप्रमाणे आहे.

वर्ष	वार्षिक लक्ष्य	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थींची संख्या	टक्केवारी
२०१५ - १६	४९८६३५	३३८९५१	६८
२०१६ - १७	४९८६३५	२८१०२७	५६
२०१७ - १८	५१००६९	२४८६४१ (पीएफएमएस)	४९
२०१८ - १९	४८९९८९	२३६४५२ (पीएफएमएस)	४८
२०१९ - २०	४७६६४१	२७१४७१ (पीएफएमएस)	५६
२०२० - २१	४७६६४१	१००४८५ (पीएफएमएस)	२१

(२०२०-२१ माहे ऑक्टोबर २०२० अखेर)

जननी सुरक्षा योजने अंतर्गत उपलब्ध अनुदान -

वर्ष	उपलब्ध अनुदान (रु. लाखात)
२०१५-२०१६	रु. ५२३०.६७/-
२०१६-२०१७	रु. ४६७२.१४/-
२०१७-२०१८	रु. ५३३५.२१/-
२०१८-२०१९	रु. ५०८०.४०/-
२०१९-२०२०	रु. ४९८२.३४/-
२०२०-२०२१ (माहे आक्टो. २० आखेर)	रु. ४४४९.७८/-

ब) जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रम :-

गरोदरपणात व प्रसूती पश्चात ४२ दिवसापर्यंत मातेला व १ वर्षापर्यंतच्या आजारी बालकास देण्यात येणाऱ्या सेवा. मोफत वाहतूक सेवा (घरापासून दवाखान्यापर्यंत व दवाखान्यापासून घरापर्यंत)

- १) मोफत तपासणी व प्रयोगशाळा चाचण्या.
- २) मोफत औषधे व लागणारे इतर साहित्य.

३) मोफत प्रसूती व सिझेरियन शस्त्रक्रिया.

४) मोफत आहार (साधारण प्रसूती पश्चात ३ दिवस व सिझेरियन प्रसूती पश्चात ७ दिवस).

५) गरजेनुसार मोफत रक्तसंक्रमणासाठी रक्त पुरवठा.

जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत मोफत संदर्भसेवा व इतर आरोग्य सेवांचे झालेले कार्य :-

अ. क्र.	सेवा	२०१९-२०२०		२०२०-२०२१ (माहे ऑक्टोबर २०२० आखेर)	
१	शासकिय आरोग्य संस्थेमध्ये झालेल्या एकूण प्रसूति	९५५०९४		४३०००९	
	मोफत संदर्भसेवा वाहतुक	गरोदर माता व प्रसूती झालेल्या माता	आजारी बालके (० ते १ वर्षे)	गरोदर माता व प्रसूती झालेल्या माता	आजारी बालके (० ते १ वर्षे)
२.	अ. घर ते आरोग्य संस्था	४६८३१० (९० टक्के)	५५३४१	२५७६४६ (८६ टक्के)	४१५१६
	ब. आरोग्य संस्था ते आरोग्य संस्था	१८४८८५	२५८८०	९५७१२	१७२१२
	क. परत घरी सोडणे	५१२५०८ (९९ टक्के)	७०७८१	२६३२९३ (८८ टक्के)	४४०८७
३.	मोफत डायग्नोस्टिक देण्यात आलेल्या मातांची संख्या	१८८९७८४	१३३४६८	८७१०३९	८९१९६
४.	मोफत औषधोपचार देण्यात आलेल्या मातांची संख्या	१९०३७५५	१६१०५९	८९४७४२	११३३७२
५.	मोफत आहार देण्यात आलेल्या मातांची संख्या	७८८७१६	लागू नाही	३८७९९८	लागू नाही

जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदान -

जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत उपलब्ध अनुदान व झालेला खर्च

वर्ष	मंजूर अनुदान (रु. लाखात)	खर्च (रु. लाखात)
२०१८-२०१९	रु. १०००१६.४०/-	रु. ८७३१.२५/-
२०१९-२०२०	रु. १००४३.१४/-	रु. ८०७०.४९/-
२०२०-२०२१	रु. ४४४९.७८/-	रु. २२८३.३२/-

ड) प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियान :-

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानाचे आयोजन दर महिन्याच्या ९ तारखेला करण्यात येते. या अभियानाची अंमलबजावणी जून २०१७ पासून केंद्र शासनाच्या मार्गदर्शक सूचनांनुसार करण्यात आली. या अभियानांतर्गत मोफत प्रयोगशाळा चाचण्या, दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीतील सर्व गरोदर मातांची सोनोग्राफी, आलेल्या सर्व गरोदर मातांची पोटावरून तपासणी,

गर्भाचे ठोके या सर्व सेवा पुरविण्यात येतात. सर्व लाभार्थींना गरोदरपणातील धोक्याची लक्षणे, बाळाच्या जन्माची तयारी, लोहयुक्त गोळ्या व कॅल्शियम गोळ्यांच्या सेवनाचे महत्त्व, आरोग्य संस्थेमध्ये प्रसूती करण्यासाठीचे महत्त्व, जननी सुरक्षा योजना व जननी शिशू सुरक्षा कार्यक्रमांतर्गत देण्यात येणारे लाभ, स्तनपान व पूरक आहार, प्रसूतीपश्चात घ्यावयाची काळजी, प्रसूतीपश्चात कुटुंब नियोजन याबाबतचे समुपदेशन करण्यात येते.

प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानांतर्गत झालेले काम				
वर्ष	प्रधानमंत्री सुरक्षित मातृत्व अभियानांतर्गत तपासणी करण्यात आलेल्या एकूण गरोदर माता	एकूण तपासण्यात आलेल्या गरोदर मातांपैकी पहिली तपासणी करण्यात आलेल्या दुसऱ्या व तिसऱ्या तिमाहीतील गरोदर माता	आढळून आलेल्या अतिजोखमीच्या गरोदर माता	अल्ट्रा साऊंड सोनोग्राफी केलेल्या एकूण गरोदर माता
जून १६ - मार्च १७	७८३८१५	३४६८०८	३४५९३	१०८९३३
२०१७ - २०१८	८२४३०९	३८९६५०	३०८०५	१८१८९४
२०१८-२०१९	७०३५३०	३४८१५४	२४०७५	२२२६१२
२०१९-२०२०	३०१८६६	१४७९३७	३२४२७	९७२८१
माहे सप्टे. २० अखेर	२४६४२	१०९७५	३१३२	७२०४

वर्ष	मंजूर अनुदान (रु. लाखात)	खर्च (रु. लाखात) (माहे ऑक्टो. २०२० अखेर)
२०२०-२०२१	रु. ३३.५५	रु. ४.७७

प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना :-

भारतातील दारिद्र्य रेषे खालील व दारिद्र्य रेषेवरील अनेक गर्भवती महिलांना गरोदरपणाच्या शेवटच्या टप्प्यापर्यंत मजुरीसाठी काम करावे लागते. तसेच प्रसूतीनंतर शारिरीक क्षमता नसतानाही मजुरीसाठी तात्काळ काम करावे लागते. यामुळे अशा गर्भवती महिला व माता कुपोषित राहून त्यांचे व त्यांच्या नवजात बालकांच्या आरोग्यावर विपरित परिणाम होतो. यामुळे देशाच्या मातामृत्यू दरात वाढ होते. सबब, माता व बालकाचे आरोग्य सुधारण्याच्या दृष्टीने गर्भवती महिला व स्तनदा मातेला सकस आहार घेण्यास प्रोत्साहीत करून त्यांच्या आरोग्यात सुधारणा व्हावी व जन्माला येणाऱ्या नवजात बालकांचेही आरोग्य सुधारावे आणि मातामृत्यू व बालमृत्यू दरात घट होऊन तो नियंत्रणात राहावा यासाठी केंद्र शासनाच्या महिला व बालविकास मंत्रालयाने प्रधानमंत्री मातृ वंदना ही नवीन योजना संपूर्ण देशात दिनांक ०१ जानेवारी, २०१७ पासून कार्यान्वित केलेली आहे.

त्यानुषंगाने दि. २१.११.२०१७ रोजी झालेल्या मा. मंत्रीमंडळाच्या बैठकीत मान्यता घेवून या योजनेचा शासन निर्णय दिनांक ८ डिसेंबर, २०१७ रोजी निर्गमित करण्यात आला असून सदर योजना संपूर्ण राज्यात कार्यान्वित करण्यात आली आहे. ही केंद्र पुरस्कृत योजना असून या योजनेमध्ये केंद्र शासनाचा ६० % तर राज्य शासनाचा ४० % सहभाग आहे.

शासनाने अधिसूचीत केलेल्या संस्थेत (शासकीय रुग्णालयात) नोंदणी केलेल्या गर्भवती महिलेच्या पहिल्या जिवंत अपत्याप्रत एकदाच लाभ अनुज्ञेय असून लाभाची रक्कम रु. ५०००/- इतकी आहे. वेतनासह मातृ रजा मिळणाऱ्या महिलांना या योजनेचा लाभ अनुज्ञेय राहणार नाही. पात्र लाभार्थी गर्भवती महिलेस खाली दर्शविल्याप्रमाणे रु. ५०००/- एवढी रक्कम आधार सलंगन बँक खात्यात किंवा पोस्टऑफिस मधील खात्यात (DBT-Through PFMS) द्वारे खालील तीन टप्प्यात जमा केली जाईल.

अ.क्र.	लाभ घ्यावयाचे टप्पे	लाभाचे निकष
१.	१ ला हप्ता रु. १०००/-	मासिक पाळीच्या शेवटच्या तारखेपासून १५० दिवसात गर्भ धारणा नोंदणी केल्यानंतर प्राप्त होईल.
२.	२ रा हप्ता रु. २०००/-	किमान एकदा प्रसूतीपूर्व तपासणी (ANC) केल्यास गर्भ धारणाचे ६ महिने तथा १८० दिवस पूर्ण झाल्यानंतर दुसरा हप्ता लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा केला जाईल
३.	३ रा हप्ता रु. २०००/-	प्रसूतीनंतर झालेल्या अपत्याची जन्मनोंदणी व बालकास बीसीजी, ओपीव्ही, डिपीटी आणि हिपॅटायटीस बी व त्या अनुषंगीक लसीकरणाचा पहिला खुराक दिल्यानंतर तिसरा हप्ता लाभार्थ्यांच्या खात्यात जमा केला जाईल.

प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजनांतर्गत झालेल्या काम (योजना सुरु झाल्यापासून १ डिसेंबर २०२० पर्यंत)

लाभ देण्यात आलेली अर्ज	४७७४६५६
लाभ देण्यात आलेले एकूण लाभार्थी	१९११६०४
एकूण वाटप केलेला निधी	७८४११७००००

वर्ष	लाभार्थी	खर्च (रु. हजारात)
२०१७-२०१८	३०७५०६	३८८६७७
२०१८-२०१९	६२३०७७	२२०२८२२
२०१९-२०२०	७१९६५८	३८१८८६१
२०२०-२०२१ (माहे १ डिसेंबर २०२० पर्यंत)	२६१३६७	१४३०८१०

२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम - कामाची प्रगती

वर्ग	वर्ष २०१५-१६			वर्ष २०१६-१७			वर्ष २०१७-१८			वर्ष २०१८-१९			वर्ष २०१९-२०			वर्ष २०२०-२१ (ऑक्टोबर २०२० अखेर)		
	उददीष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	टक्केवारी	साध्य	उददीष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	टक्केवारी	साध्य	उददीष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	टक्केवारी	साध्य	उददीष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	टक्केवारी	साध्य	उददीष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	टक्केवारी	साध्य	उददीष्ट (अपेक्षित कामाची पातळी)	टक्केवारी	साध्य
१	८	१०	९	११	१२	१२	१४	१६	१५	१६	१५	१४	१७	१८	१७	२०	२१	२२
स्त्री शास्त्रक्रिया	५४४०००	८२	४४६८१६	५१५०००	४३८७८०	४३८७८०	५१५०००	४०९९१७	४०९९१७	४०	४०९९१७	४०९९१७	५१५०००	७६	३६२७९९	५१५०००	७०	५२३२७
तांबी वापरणा-या स्त्रीयांची संख्या	४६००००	८७	३९८०२९	४९००००	४४३०६७	४४३०६७	४९००००	४२००१२	४२००१२	८६	४२००१२	४२००१२	४९००००	८५	३९६६५८	४९००००	८९	९८७६२९
संतती प्रतिबंधक गोळ्या वापरणा-या स्त्रीयांची संख्या	३७५०००	५९	२२०९३४	३७५०००	२७०२९	२७०२९	३७५०००	२४४५१३	२४४५१३	६५	२४४५१३	२४४५१३	३७५०००	६२	२३२९५०	३७५०००	६२	२९०८७२

वर्ष	२०१५-१६	२०१६-१७	२०१७-१८	२०१८-१९	२०१९-२०	२०२०-२१
कुटुंब कल्याण कार्यक्रम उपलब्ध अनुदान (रु.लाखात)	रु. ४५४२.९७	रु. ४६६२.३९	रु. ५३०५.५७	रु. ५१७४.८५	रु. ५१५२.३४	रु. ४२४६.४९

कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजना -

कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेमुळे घडणाऱ्या मृत्यू, असफल व गुंतागुंत प्रकरणी केंद्रशासनाच्या मापदंडानुसार लाभ अदायगी करण्यासाठी जिल्ह्यांना राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत अनुदान वितरीत केले जाते. सदर योजनाही सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय मुंबई शासन निर्णय क्रमांक २०१३/प्र.क्र.७४ कु. क. दिनांक १/०५/२०१३ अन्वये दि. १/४/२०१३ पासून पूर्व लक्षी प्रभावाने राबवली जात आहे. तसेच सार्वजनिक आरोग्य विभाग, मंत्रालय मुंबई शासन निर्णय क्रमांक कु. नि.शा. २०१६/प्र.क्र.१८० कु.क. १८/०७/२०१६ अन्वये वरील प्रकरणी लाभार्थीस देय असलेली नुकसान भरपाईची रक्कम राष्ट्रीय आरोग्य अभियान अंतर्गत अनुदानातून दिली जाते.

मा. सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्देशानुसार कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेमुळे घडणाऱ्या मृत्यू, असफल, व गुंतागुंत प्रकरणात केंद्र शासनामार्फत राष्ट्रीय आरोग्य अभियाना अंतर्गत निधीतून जितकी रक्कम कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई म्हणून लाभार्थीस देण्यात येते, तितकीच रक्कम कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई म्हणून राज्य शासनाच्या निधीतून देण्याबाबत निर्देशित केले आहे. त्या प्रमाणे खालील तक्त्यातील रक्कमेनुसार राज्य शासनाच्या निधीतूनही कुटुंब नियोजन नुकसान भरपाई योजने अंतर्गत सन २०१६-१७ पासूनच्या कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेमुळे घडलेल्या मृत्यू असफल व गुंतागुंत प्रकरणांच्या लाभार्थीस लाभ देण्यासाठी निधी वितरीत करण्यात आलेला आहे.

क्रमांक	कलम	व्याप्ती	मर्यादा
१	२	३	४
१	१ अ	रुग्णालयात कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोगे कारणामुळे मृत्यू झाल्यास किंवा रुग्णालयातून डिस्चार्ज दिल्यानंतर सात दिवसांच्या आत मृत्यू झाल्यास	रु. २,००,०००/-
२	१ बी	रुग्णालयातून डिस्चार्ज दिल्याच्या तारखेपासून ८ ते ३० दिवसांच्या दरम्यान कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोगे कारणामुळे मृत्यू झाल्यास	रु. ५०,०००/-
३	१ सी	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया असफल झाल्यास,	रु. ३०,०००/-
४	१ डी	कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया करतेवेळी गुंतागुंत झाल्यास किंवा कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रिया झाल्यानंतर डिस्चार्ज दिल्यानंतर ६० दिवसांच्या कालावधीत कुटुंब नियोजन शस्त्रक्रियेशी संबंध लावण्याजोग्या कारणामुळे गुंतागुंत झाल्यास,	प्रत्यक्ष खर्च परंतु रु. २५,०००/- च्या मर्यादेपर्यंत.
५	२	कुटुंब नियोजन सेवा पुरविणारे डॉक्टरस व शासकीय संस्था, स्थानिक स्वराज्य संस्था अॅक्रिडेट केलेले खाजगी रुग्णालय यांचेसाठी इन्डॅमिटी प्रती डॉक्टर/संस्था प्रती वर्ष ४ प्रकरणांच्या मर्यादीत.	रु. २,००,०००/- प्रती प्रकरणांच्या मर्यादेत

३. किशोरवयीन आरोग्य - मुली

प्रस्तावना :-

राज्यातील किशोरवयीन मुला मुलीची संख्या (वय वर्ष १० ते १९) एकूण लोकसंख्येच्या २२ टक्के आढळून येते. किशोरवयामध्ये शारिरिक वाढीचे वेळी भावनिक, मानसिक, लैंगिक बदल होत असतात. याबाबत समाजामध्ये, कुटुंबामध्ये, शाळा-कॉलेजमधून योग्य माहिती मिळणे दुरापास्त असते. चुकीच्या माहितीमुळे किशोरवयीन मुला-मुलीमध्ये गैरसमज निर्माण होतात. या गोष्टी टाळण्यासाठी किशोरवयीन मुला मुलीसाठी अर्श हा कार्यक्रम आर. सी. एच. भाग २ अंतर्गत कार्यान्वित करण्यात आला आहे.

उद्देश व उद्दिष्ट

उद्देश

१. किशोरवयीन मुला-मुलीच्या प्रजनन व लैंगिक आरोग्यामध्ये सुधारणा.
२. बालमृत्यू, मातामृत्यू, एकूण प्रजनन दर कमी करणे.
३. प्रसूती काळात निर्माण होणाऱ्या गुंतागुंती बाबत काळजी.

उद्दिष्ट :-

१. किशोरवयीन मुला-मुलीना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व जनजागृती.
२. सुरक्षित गर्भपात संबंधित सुविधा पुरविणे.
३. किशोरवयीन मुला-मुलीना प्रजनन व लैंगिक आरोग्याबाबत जागृत करून त्यांचा सहभाग या कार्यक्रमात वाढविणे.
४. किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयीच्या समस्यांबाबत माहिती देणे.

अंमलबजावणी पध्दती :-

१. सदर कार्यक्रमा अंतर्गत विविध योजनांची अंमलबजावणी केली जात आहे.
२. किशोरवयीन मुला-मुलींना ६३१ क्लिनिक मार्फत आरोग्याविषयी सेवा पुरविणे, बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करणे.
३. WIFS योजने अंतर्गत लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप करणे.
४. PMHS ग्रामीण भागातील मुलींना मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजने अंतर्गत रु.६/- प्रति सॅनिटरी नॅपकिन पॅक या दरात सॅनिटरी नॅपकीन्सचा पुरवठा करणे.

सेवा देणाऱ्या आरोग्य संस्था :-

राज्यातील एकूण ६३१ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकची स्थापना केली आहे. त्यांना मैत्री क्लिनिक असे नाव देण्यात आले आहे. सदर मैत्री क्लिनिक राज्याती निवडक जिल्हा सामान्य रुग्णालये, उपजिल्हा रुग्णालये, ग्रामीणी रुग्णालये, स्त्री रुग्णालये, वैद्यकीय महाविद्यालयांमध्ये, शहरी भागात व काही प्रा. आ. केंद्रात स्थापन करण्यात आलेली आहेत.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन कार्यक्रमा अंतर्गत राज्यातील ८ जिल्ह्यांमधील ग्रामीण भागातील मुलींना आशांमार्फत सॅनिटरी नॅपकिनस माफक दरात पुरविल्या जातात, सदर योजना सन २०१७-१८ पासून महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येणार आहे. या योजने अंतर्गत आरोग्य शिक्षण आरोग्य सेविकेमार्फत आशांना देण्यात येते. सदर योजनेचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी यांच्या मार्फत केले जाते. डब्ल्यू. आय. एफ. एस. कार्यक्रमा अंतर्गत जिल्ह्यातील शाळेमध्ये (इ. ६ वी ते १२ मधील) जाणाऱ्या मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना लोहयुक्त गोळ्यांचे वाटप सन २०१३-१४ पासून करण्यात येत आहे. शाळेत जाणाऱ्या

मुला-मुलींना शाळेमार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे. व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना अंगणवाडी मार्फत गोळ्यांचे वाटप करण्यात येत आहे.

मनुष्यबळ :-

राज्यातील एकूण ६३१ अॅडोलेसेन्ट हेल्थ क्लिनिकमध्ये प्रत्येकी २ वैद्यकीय अधिकारी व दोन स्टाफ नर्स प्रशिक्षित असून किशोरवयीन आरोग्य मैत्री क्लिनिकमध्ये येणाऱ्या किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्य विषयक समस्यांवरती मार्गदर्शन करतात. राज्यात प्रत्येक जिल्ह्यामध्ये अॅडोलेसेन्ट हेल्थ समुपदेशकाची नेमणूक केलेली आहे. औरंगाबाद, जालना, हिंगोली बीड, जळगाव, धुळे, नंदुरबार, नांदेड, गडचिरोली व पालघर, ठाणे अहमदनगर, यवतमाळ व नाशिक या HPDs १४ जिल्ह्यांमधील (जिल्ह्यांमधील क्लिनिकमध्ये जिल्हा रुग्णालय, उपजिल्हा रुग्णालय व ग्रामीण रुग्णालय) मैत्री क्लिनिकमध्ये समुपदेशक हे पद नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशक हे पद नियुक्ती करण्यात आलेली आहे. सेवा घेण्यासाठी येणाऱ्या मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी समुपदेशन व मार्गदर्शनाचे मुख्य काम अर्श समुपदेशक करतात.

मासिक पाळीच्या वेळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रमा अंतर्गत संपुर्ण जिल्ह्यांमध्ये सदर कार्यक्रमाचे नियंत्रण वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. के द्वारे केले जाते तसेच तालूकास्तारावर तालूका आरोग्य अधिकारी व जिल्हास्तारावर जिल्हा आर. सी. एच अधिकारी यांच्या मार्फत या कार्यक्रमाचे नियंत्रण केले जाते. प्रा. आ. केंद्राद्वारे या कार्यक्रमा अंतर्गत वैद्यकीय अधिकारी प्रा. आ. केंद्र, आशा आरोग्य सेविका यांचे प्रशिक्षण झाले आहे.

कार्यक्रमांतर्गत योजना व उपक्रम :-

१. पौगंडावस्थेतील मुलांचे प्रजनन व लैंगिक आरोग्य :-

मैत्री क्लिनिकमध्ये या कार्यक्रमा अंतर्गत किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी तपासणी, समुपदेशन व मार्गदर्शन केले जाते. या क्लिनिकमार्फत मासिक पाळीमध्ये उद्भवणाऱ्या समस्या, आहार एनसीडी, मानसिक आरोग्य आर.टी.आय. एस.टी. आय., त्वचेच्या समस्या, प्रतिबंधक उपायांबाबत (ओ.सी.पील्स., ई.सी.पील्स., आय.यु.डी.) बाबत समुपदेशन व तपासणी केली जाते. अर्श समुपदेशक किशोरवयीन मुला-मुलींचा सहभाग वाढविण्याच्या दृष्टीने बाह्यसंपर्क कार्यक्रमाचे आयोजन करतात. सदर योजने अंतर्गत शाळेमध्ये निबंध स्पर्धा, वक्तृत्व स्पर्धा, परिसंवाद इत्यादी कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. तसेच किशोरवयीन मुला-मुलींना त्यांच्या आरोग्याविषयी जागृती निर्माण करण्यासाठी विविध प्रकारचे मेळावे घेण्यात येतात.

२. मासिक पाळीमधील स्वच्छता संवर्धन योजना (PMHS) :-

किशोर असस्थेतील मुलींमध्ये शारिरिक, मानसिक, भावनिक सामाजिक बदल होत असतात. यामध्ये मुख्यतः मासिक पाळी सुरु होणे या महत्त्वाच्या टप्प्याचा समोरासम आहे. मासिक पाळी सुरु होण्याचे वय १० ते १६ वर्षांपर्यंत असू शकते. मासिक पाळीविषयी मासिक पाळीमधील स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या दक्षतेबाबत असलेल्या अज्ञानामुळे किशोरवयीन मुलींना आरोग्याविषयक विविध समस्यांना तोंड द्यावे लागते. यासाठी केंद्र शासनाने सुचित केलेल्या मागदर्श सुचनांनुसार मासिक पाळीच्या वेळेस घ्यावयाच्या काळजीबाबत विशेष कार्यक्रम हाती घेण्यात आलेला आहे. ही योजना राज्याच्या ग्रामीण भागामध्ये १० ते १९ वर्षांच्या किशोरवयीन मुलींसाठी निश्चित करण्यात आलेली आहे. सदर योजना २०१५-१६ पर्यंत राज्यातील ८ जिल्ह्यांमध्ये धुळे, नंदुरबार, अकोला बुलढाणा, अमरावती, लातूर बीड, सातारा राबविण्यात येत होती. वर्ष २०१७-१८ पासून सदर योजना राज्यातील सर्व जिल्ह्यांमध्ये राबविण्यात येत आहे.

उद्देश :-

ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींमध्ये मासिक पाळीमध्ये स्वच्छतेविषयक घ्यावयाच्या काळजीबाबत जनजागृती करणे.

ग्रामीण भागातील किशोरवयीन मुलींना अत्यल्प दरात सॅनिटरी नॅपकीन गावपातळीवर आशामार्फत उपलब्ध करून देणे.

सॅनिटरी नॅपकीनच्या वापरानंतर योग्य पद्धतीने त्याची विल्हेवाट लावणे.

३. विकली आर्यन फॉलिक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना :-

राष्ट्रीय ग्रामीण आरोग्य अभियाना अंतर्गत मातामृत्यू, बालमृत्यू व अर्भक मृत्यू कमी करण्याच्या दृष्टीने राज्यात विविध स्तरावर अथक प्रयत्न करण्यात येत आहेत. राज्यातील एकुण लोकसंख्येच्या २३ टक्के लोकसंख्या किशोरवयीन मुला-मुलींची आहे. राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींच्या शारिरीक व बौद्धिक वाढीसाठी त्यांचे पोषण होणे आवश्यक आहे. यास्तव सन २०१२-१३ वर्षापासून राज्याने डब्ल्यू. आय. एफ. एस. योजना (Weekly Iron Folic Acid Supplementation Scheme) कार्यान्वित आहे. सदर योजने अंतर्गत महिन्याच्या दर सोमवारी इयत्ता ६ वी ते १२ मधील मुला-मुलींना तसेच शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना महिन्याच्या दर सोमवारी लोह व फॉलिक अॅसीडची १ गोळी असे ५२ आठवडे एका वर्षातून देण्यात येत आहे. या कार्यक्रमा मध्ये शिक्षण विभाग, आरोग्य विभाग व महिला व बालविकास विभागाचा समावेश आहे. तसेच राज्यात किशोरवयीन वयोगटातील मुला-मुलींमधील (Worm Infestation) टाळण्यासाठी त्यांना जंतनाशक गोळ्या (Tab Albendazole) देण्यात येणार आहेत. सदर योजनेअंतर्गत राज्यातील शाळेत जाणाऱ्या किशोरवयीन मुला-मुलींना व शाळेत न जाणाऱ्या मुलींना वर्षातून दोन वेळा (ऑगस्ट व फेब्रुवारी महिन्यामध्ये) जंतनाशक गोळ्या वाटप करण्यात येत आहे.

४. राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम :-

किशोरवयीन मुलांमुलींसाठी प्रभावी संवाद, क्षमता व देखरेख आणि मुल्यमापनासाठी भारत सरकारच्या आरोग्य आणि कुटुंब कल्याण मंत्रालयाने

किशोरवयीन आरोग्यासाठी राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम हा नवीन कार्यक्रम सुरु केला आहे. सन २०१४-१५ मध्ये राज्याने राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम राबविण्यासाठी धुळे, नंदुरबार, जळगाव, औरंगाबाद, जालना, हिंगोली, बीड, नांदेड, पालघर आणि गडचिरोली या १० जिल्हयांची निवड करण्यात आलेली आहे. सन २०१७-१८ मध्ये यवतमाळ, अहमदनगर, ठाणे आणि नाशिक या ४ जिल्हयांची निवड करण्यात आली आहे. या कार्यक्रमाचे मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत.

१. पौगंडावस्थेतील मुलां-मुलींमधील कुपोषणाचे प्रमाण कमी करणे.
  २. लोहाचे प्रमाण कमी झाल्यामुळे होणाऱ्या रक्तक्षयाचे प्रमाण कमी करणे.
  ३. लैंगिक पुनरुत्पादन संबंधी ज्ञान, दृष्टीकोन व वर्तन सुधारणा करणे.
  ४. किशोरवयीन वयात गर्भधारणा कमी करणे.
  ५. प्रसूतीपूर्व व पालकत्व सहाय्यबाबत समूपदेशनाद्वारे सुधारणा करणे
  ६. किशोरवयीन मानसिक आरोग्याची समस्या संबोधित करणे.
  ७. किशोरवयांत आपापसात जखम व हिंसा प्रतिबंधित करण्यासाठी अनुकूल दृष्टिकोन प्रवृत्त करणे.
  ८. मादक पदार्थांच्या अनिष्ट परिणामाबाबत जागरूकता किशोरवयात वाढविणे.
  ९. मानसिक ताण, रक्तदाब, मधुमेह यासारखी आजार टाळण्यासाठी पौगंडावस्थेतील बदला बदल प्रोत्साहन देणे.
- पीअर एज्युकेटरची गावपातळीवरील कार्य.
  - किशोरवयीन आरोग्य दिवस साजरा करणे.
  - वर्तणुक बदल संवाद व माहिती शिक्षण संवाद बाबत कार्य.

निर्देशांक निहाय झालेले कार्य :-**१) किशोरवयीन आरोग्य कार्यक्रमा अंतर्गत अहवाल खालील प्रमाणे.**

निर्देशांक	मुली (सन २०१८-१९)		मुली (१ व २ तिमाही) (एप्रिल १९ ते मार्च २०२०)		मुली (१ व २ तिमाही) (एप्रिल २० ते सप्ट. २०२०)	
	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९	१० ते १४	१५ ते १९
एकुण नोंदणी झालेले किशोरवयीन मुली	१६५८७०	२५००७६	१९३२४९	२८३३०७	५८७६८	९०६०२
सेवा देण्यात आलेले किशोरवयीन मुली	१६२५२०	२५७५६९	१८६८५०	२८४६२२	५५७८१	८६६५१
मासिक पाळीबाबत समस्या	१५६५६	३८९०८	१६३१२	४०९२६	५०३२	१२५७१
आर. टी. आय / एस. टी. आय	३७३९	१०४१७	३४४९	८५९६	७७८	२३१४
त्वचेबाबत समस्या	२७२७८	३८४५६	२८९०१	३९५०९	८८७६	११६५८
गरोदर माता नोंदणी	४०७	१५९५०	१८४	१७९७९	२३	६२९३
लोहयुक्त गोळ्या	४१८३१	६१६३२	५१८७१	७७८०१	१२८३३	१८२६९
निरोध	०	२०९४	०	४९५	०	८८
गर्भ निरोधक गोळ्या	०	९८५	०	५८०	०	१२१
इ. सी. पी.	०	७२२	०	४८	०	१३
तांबी	०	१६४	०	१५९	०	५६
लसीकरण	५६०७	१०३५३	१२२६९	१८०७०	३४२०	५२३२
इतर	४७६६९	५६६११	७३७९०	८०४५९	२४८१९	३००३६

• मासिक पाळी स्वच्छता संवर्धन योजना कार्यक्रम

सन / महिना	सॅनिटरी नॅपकी पॅकची संख्या	मुलींची संख्या १९ वर्ष	आशांची संख्या	एकुणविक्री झालेल्या सॅनिटरी नॅपकीन पॅकची संख्या	आशांना मोफत देण्यात आलेल्या सॅनिटरी नॅपकीन पॅकची संख्या	एकुण कितीसॅनिटरी नॅपकीन वापरण्यात आले	% सॅनिटरी नॅपकीन पॅक वापरण्यात आले टक्केवारी,	सरासरी	% सॅनिटरी नॅपकीन पॅक वापरण्यात आले टक्केवारी	जिल्हास्तरीय हेल्थ सोसायटी कडे एकुण जमा निधी
सन २०१८-१९										
नोव्हेंबर १८ ते मार्च १९	५३८५९३	७००३५९	१२४४१	२५८७७८	४६७१	२६३४४९	४८.९१	५२६९०	७.३९	१२९३८९०
सन २०१९-२०										
एप्रिल १९ ते मार्च २०२०	९८७६३२९	३६९२८१६	६०५८२	५६५२७३३	३३६३२३	५९८९०५६	६०.६४	४९९०८८	१३.३०	२८२६३६६५
सन २०२०-२१										
एप्रिल २०२०	३९५०१७२	३५९६४०१	६१०६५	१८७९७७	१८३३१	२०६३०८	५.२२	३८४६०४	१०.५२	९३९८८५
मे २०२०	४३३२८७०	३५९६४०१	६१०६५	३४६६६५	२६९३९	३७३६०४	१० %			१७३३३२५
जून २०२०	४३६३४३६	३५९६४०१	६१०६५	३९२८६०	२६८९४	४१९७५४	१२ %			३९४३६८२
जुलै २०२०	४२४३७२१	३५९६४०१	६१०६५	३६४६६९	२०८८८	३५८५५७	११ %			३८५८४६८
ऑगस्ट २०२०	४५२४४२७	३५९६४०१	६१०६५	४२३७४६	२५४५२	४४९२१६	१२%			२११५५२०
सप्टेंबर २०२०	४५१९९२०	३५९६४०१	६१०६५	३३८४०९	२३६२६	३६२०३५	१०%			१६८४५४५
ऑक्टोबर २०२०	३६०४७७८	३५९६४०१	६१०६५	२६७२६०	२१०३८	२८८२९८	८%			१३३६३००

वीकली आर्यन फॉलीक अॅसीड सप्लीमेंटेशन योजना.

सन २०१७ - १८		
अपेक्षित लभार्थी :- -३७,१६,३४२ (एप्रिल १७ ते सप्टें. २०१७)		
आपेक्षित लभार्थी :- -४१,४७,८१४ (ऑक्टो. १७ ते मार्च २०१८)		
महिना	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या (शाळेतील व अंगणवाडीतील मुली)	टक्केवारी
एप्रिल २०१७	२६८३६४७	७२.२१
मे २०१७	२०६३४०३	५५.५२
जून २०१७	२४५९०१७	६६.१७
जुलै २०१७	२६५३१०६	७१.३९
ऑगस्ट २०१७	२८०३१५१	७५.४३
सप्टेंबर २०१७	२८७८७०३	७७.४६
ऑक्टोबर २०१७	२९६८००६	७९.५६
नोव्हेंबर २०१७	२९०८३४८	७०.१२
डिसेंबर २०१७	३०२०१५४	७२.८१
जानेवारी २०१८	३१०४१७४	७४.८४
फेब्रुवारी २०१८	३१०६८८३	७४.९०
मार्च २०१८	३२७१४७३	७८.८७

वीकली आर्यन फॉलीक अंसीड सप्लीमेंटेशन योजना.

सन २०१८ - १९		
(अपेक्षित लभार्थी :- -४७,०६,७००)		
महिना	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या (शाळेतील व अंगणवाडीतील मुली)	टक्केवारी
एप्रिल २०१८	३०६४५९८	६५.११
मे २०१८	२४७५९९०	५२.६०
जून २०१८	२६२२७६२	५५.७२
जुलै २०१८	३००८८५८	६३.९३
ऑगस्ट २०१८	३१७८५५९	६७.५३
सप्टेंबर २०१८	३३५५८८०	७१.३०
ऑक्टोबर २०१८	३४४०३१३	७३.०९
नोव्हेंबर २०१८	३२६६५७५	६९.४०
डिसेंबर २०१८	३३६३५६७	७१.४६
जानेवारी २०१९	३२७७५५१	६९.६४
फेब्रुवारी २०१९	३४०९७४८	७२.४४
मार्च २०१९	३४४४६५५	७३.१९

सन २०१९ - २० (एप्रिल २०१९ ते सप्टेंबर २०१९ (आपेक्षित लभार्थी :- - ४८,६७,७७५)		
सन २०१९ - २० (ऑक्टोबर २०१९ ते मार्च २०२० (आपेक्षित लभार्थी :- - ५१,९८,७१९)		
महिना	लाभ देण्यात आलेल्या लाभार्थ्यांची संख्या (शाळेतील व अंगणवाडीतील मुली)	टक्केवारी
एप्रिल २०१९	३२१६५०४	६६.०८
मे २०१९	२६९९९४७	५५.३०
जून २०१९	२७४६२९७	५६.४२
जुलै २०१९	२८३३७७५	५८.२१
ऑगस्ट २०१९	२९०५७८५	५९.६९
सप्टेंबर २०१९	२८२७९७५	५८.१०
ऑक्टोबर २०१९	२८८६६८४	५५.५३
नोव्हेंबर २०१९	२८२१८१५	५४.२८
डिसेंबर २०१९	२४९९६१०	४८.०८
जानेवारी २०२०	१३८०२१२	२६.५५
फेब्रुवारी २०२०	६१६६२८	११.८६
मार्च २०२०	३११४१७	५.९९

सन २०२०-२१		
(एप्रिल २०२० ते ऑगस्ट २०२० (आपेक्षित लभार्थी :- - ५१,९८,७१९)		
(सप्टेंबर २०२० ते मार्च २०२१ (आपेक्षित लभार्थी :- - ५०,९२,७७१)		
एप्रिल २०२०	०	०.००
मे २०२०	०	०.००
जून २०२०	०	०.००
जुलै २०२०	०	०.००
ऑगस्ट २०२०	१६२११०	३.१२
सप्टेंबर २०२०	४१५८३३	८.१७

पियर एज्युकेटर निवड

अ.क्र.	जिल्हा	निवड करावायाच्या पियर एज्युकेटरची संख्या	सन २०१९-२० मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर	सन २०२० -२१ मधील निवडलेले पियर एज्युकेटर
1	ठाणे	१८१२	१६४२	१६८८
2	पालघर	२३८०	११८२	१९२८
3	नाशिक	४७९६	४५४६	४६७२
4	धुळे	८६०	८६०	८६०
5	नुदरबार	१४२०	१४०५	१२६४
6	जळगाव	४१९७	३६४८	४१९७
7	अहमदनगर	४११४	४११४	४११४
8	औरंगाबाद	२२००	२१२३	१८३८
9	जालना	१८२०	१८२०	१८२०
10	हिंगोली	११२०	१०२१	११२०
11	बीड	३१०३	३१०३	३१०२
12	नांदेड	४०२०	४०२०	४०२०
13	यवतमाळ	४२४८	४०८५	४१२०
14	गडचिरोली	२५१७	२५१७	२५१७
Total		३८६०७	३६०८६	३७२६०

किशोरवयीन आरोग्य / राष्ट्रीय किशोर स्वास्थ्य कार्यक्रम अंतर्गत अनुदान आणि खर्चीत रक्कम

सन	अनुदान	खर्च	टक्केवारी
२०१८-१९	१०२७.१०	६५०.२०	६३.३०
२०१९ — २०	४१०९.२४	१८५३.२९	४५.१०
२०२०-२१ (माहे नोव्हेंबर २०२०)	४४६८.१०	३४३.८४	७.७०

२. कुटुंब कल्याण कार्यक्रम

३. राज्य कामगार विमा योजना

३. राज्य कामगार विमा योजना महाराष्ट्र

(एक) प्रस्तावना :

भारताच्या संसदेने पारीत केलेल्या “कामगार राज्य कायदा” १९४८ हा औद्योगिक कामगारांना सामाजिक सुरक्षितता प्रदान करणारा मुख्य कायदा आहे. या योजनेखाली कामगार व त्यांच्या कुटुंबियांना वैद्यकीय व आजारपणात रोख फायदे दिले जातात. ही योजना जेथे १० व त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या व विद्युत शक्तीचा वापर करणाऱ्या व २० व त्यापेक्षा जास्त कामगार असलेल्या परंतु विद्युत शक्तीचा वापर न करणाऱ्या कारखान्यांना लागू आहे. तसेच चित्रपटगृहे, उपहार गृहे व इतर व्यवसायांना जेथे २० व त्यापेक्षा जास्त कामगार काम करतात अशांना ही योजना लागू आहे. ज्या कामगारांचा मासिक पगार रु. २१,००० पर्यंत आहे अशा कामगारांना ही योजना लागू आहे. सदर वेतन मर्यादा दिनांक १-१०-२०१६ पासून रु. २१,००० पर्यंत वाढविण्यात आली आहे.

वैद्यकीय लाभ यात विमाधारक व त्यांचे कुटुंबिय यांना बाह्यरुग्ण, आंतररुग्ण व विशेषज्ञ सेवा उपलब्ध करून दिली जाते. वैद्यकीय लाभ हे राज्य सरकारमार्फत दिले जातात व इतर लाभ हे रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांच्यामार्फत दिले जातात. महाराष्ट्रामध्ये ही योजना १९५४ पासून कार्यान्वित आहे. या योजनेखाली ३१ मार्च २०२० रोजी महाराष्ट्रात ४६९८६२० (अंदाजित) कामगार व त्यांची १८७९४४८० कुटुंबिय यांचा समावेश करण्यात आला आहे.

शासन निर्णय दि. २१/०६/२०१६, ०५/०५/२०१८, १४/०५/२०१८, १२/१२/२०१८ व ११/०१/२०१९ सदर शासन निर्णयानुसार राज्य कामगार विमा योजनेचे रुपांतर हे महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी मध्ये झालेले आहे. तसेच दि. ११ मार्च २०१९ रोजी महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी “संस्था नोंदणी अधिनियम, १८६०” नुसार नोंदणीकृत करण्यात आलेली आहे (सोसायटी नोंदणी क्र. ४८८/२०१९). महाराष्ट्र राज्य कामगार विमा सोसायटी ही महाराष्ट्र शासनाच्या सार्वजनिक आरोग्य विभागाअंतर्गत स्वायत्त संस्था म्हणून कार्यरत आहे.

(दोन) वैद्यकीय फायद्याचे प्रशासन.-

(१) बाह्यरुग्ण सेवा.-वैद्यकीय लाभाबाबतच्या प्रशासकीय सोईच्या दृष्टिने रा. का. वि. योजना राबविण्यासाठी महाराष्ट्राचे मुंबई, पुणे व नागपूर (मराठवाड्यासह) अशी विभागणी करण्यात आली आहे. मुंबई, पुणे या विभागात बाह्य रुग्ण सेवा ही विमा वैद्यकीय व्यवसायीक (पॅनेल पध्दती) व रा. का. वि. योजना सेवा दवाखाने यांच्यामार्फत दिली जाते. पॅनेल पध्दतीत विमा वैद्यकीय व्यवसायीक त्यांच्याकडे नोंदविल्या गेलेल्या विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना बाह्यरुग्ण सेवा देतात. ३० सप्टेंबर २०२० रोजी मुंबई व पुणे विभागात एकूण ६१० विमा वैद्यकीय व्यवसायीक कार्यरत आहेत. विदर्भ विभागात पॅनेल पध्दती अस्तित्वात नाही. तेथे बाह्यरुग्ण सेवा रा. का. वि. योजना सेवा दवाखाने यांच्यामार्फत दिली जाते. महाराष्ट्रात ३१ मार्च २०२० रोजी एकूण ५२ रा. का. वि. योजना सेवा दवाखाने आहेत.

(२) आंतररुग्ण सेवा (रुग्णालयीन सेवा).-विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना आंतररुग्ण सेवा ही रा. का. वि. योजना रुग्णालयातून दिली जाते. महाराष्ट्रात एकूण १२ रा. का. वि. योजना रुग्णालये आहेत. त्यातील एकूण खाटांची संख्या १,३३० आहे. यात सर्व प्रकारची आंतररुग्ण सेवा इत्यादी दिली जाते. जेथे रा. का. वि. रुग्णालये नाहीत अशा ठिकाणी आंतररुग्ण सेवा खाजगी / स्थानिक संस्था व सरकारी रुग्णालयात खाटा आरक्षित करून पुरविली जाते. अशा एकूण खाटांची संख्या ५४८ आहे.

(३) विशेषज्ञ सेवा.-रा. का. वि. विशेषज्ञ केंद्रात वेगवेगळ्या विषयांचे तज्ञ नेमलेले असतात व त्यांच्यामार्फत विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना सेवा दिली जाते.

(४) औषधांचा पुरवठा.-विमाधारक व त्यांच्या कुटुंबियांना औषधांचा पुरवठा केला जातो. विमा वैद्यकीय व्यवसायीक वैद्यकीय अधिकारी व विशेषज्ञ यांना नेमून दिलेली औषधे ही ५२ सरकारी औषधालये व १० मान्यताप्राप्त औषध विक्रेते यांच्यामार्फत पुरविल्या जातात.

(५) रुग्णवाहीका सेवा.-ही सेवा जेव्हा जेव्हा आवश्यक असते तेव्हा राज्य कामगार विमा योजना संस्थांना संलग्न असलेल्या रुग्णवाहिकामार्फत दिली जाते. महाराष्ट्रात एकूण ६ रुग्णवाहिका आहेत.

(६) निधीची तरतूद.- राज्य शासन व रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांच्यामध्ये झालेल्या करारानुसार रा. का. वि. योजनेवर होणारा खर्च प्रथमतः राज्य शासनाला करावा लागतो. झालेल्या एकूण खर्चाच्या ७/८ भागांची रा. का. वि. महामंडळ, नवी दिल्ली यांचेकडून वसुली केली जाते. परंतु विभागून घेण्यात येणारा खर्च रा. का. वि. महामंडळाने विहित केलेल्या “वैद्यकीय सेवेवरील खर्चाच्या मर्यादेत” ठेवावा लागतो. वैद्यकीय सेवेवरील खर्चाच्या मर्यादेपेक्षा जास्त झालेला इतर खर्च हा केवळ राज्य शासनानेच सोसावयाचा असतो.

(तीन) २०१७-२०१८, २०१८-२०१९ व २०१९-२०२० या वर्षात नवीन योजना सुरु करण्याचे खालील प्रमाणे प्रस्तावित आहे. सद्यःस्थितीत महाराष्ट्र राज्यात एकूण ३६ जिल्हे आहेत. दि. ३१.०७.२०१६ पर्यंत २२ जिल्ह्यामध्ये राज्य कामगार विमा योजना कार्यरत होती. या २२ जिल्ह्यांपैकी २ जिल्ह्यामध्ये संपूर्ण क्षेत्रात व उर्वरित २० जिल्ह्यामध्ये अंशतः क्षेत्रात योजना लागू होती परंतु दि. ०१.०८.२०१६ पासून सदर २० जिल्ह्यामध्ये उर्वरित संपूर्ण क्षेत्रात राज्य कामगार विमा योजना लागू केलेली आहे. उर्वरित १४ जिल्ह्यांपैकी एकूण ०९ जिल्ह्यातील दि. ०१/०४/२०१९ पासून मुख्यालयाच्या ठिकाणी शकावि महामंडळामार्फत शकावि योजना लागू करण्यात आली आहे.

तक्ता—एक

वित्तीय आवश्यकता

रा. का. वि. योजना, महाराष्ट्र

(रुपये हजारात)

1	प्रत्यक्ष रकमा २०१९-२०२० Actuals 2019-2020			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२०-२०२१ Budget Estimates 2020-2021			
	अनिवार्य	कार्यक्रम	एकूण	अनिवार्य	कार्यक्रम	एकूण	
	2	3	4	5	6	7	
(अ) कार्यानुसार वर्गीकरण.-							
(१) आ. रा. का. वि. योजना महाराष्ट्र.	...	53332	-	53332	70239	-	70239
(२) वै. प्र. अ. राज्य कामगार विमा योजना	...	422055	-	422055	419847	-	419847
(३) राज्य कामगार विमा योजना रुग्णालये	...	1676819	-	1676819	1854746	-	1854746
(४) महात्मा गांधी स्मा. रुग्णालयाकरिता सहाय्यक अनुदान	...	265804	-	265804	282773	-	282773
	भारीत ...	-	-	-	1	-	1
एकूण -(अ) स्थूल ...	दत्तमत ...	2418010	-	2418010	2627605	-	2627605
वजा वसुली ...		--	-	--	-	-	-
	भारीत ...	-	-	-	1	-	1
एकूण - (अ) निव्वळ ...	दत्तमत ...	2418010	-	2418010	2627605	-	2627605

(ब) उद्देशानुसार वर्गीकरण.-**(१) राज्य कामगार विमा योजना, महाराष्ट्र**

(१) वेतन	...	1733664	-	1733664	2344799	-	2344799
(२) कार्यालयीन खर्च	...	25783	-	25783	3	-	3
(३) व्यावसायिक आणि विशेष सेवेचे वेतन	...	41717	-	41717	2	-	2
(४) पुरवठा व सामुग्री	...	263767	-	263767	2	-	2
(५) आहार खर्च	...	9228	-	9228	1	-	1
(६) इतर खर्च	...	78047	-	78047	25	-	25
	...	--	--	--	--	--	--
(७) सहाय्यक अनुदाने	...	265804	-	265804	282773	-	282773
	भारीत ...	-	-	-	1	-	1
एकूण -(१) स्थूल ...	दत्तमत ...	2418010	-	2418010	2627605	-	2627605
वजा वसुली ...		--	-	--	-	-	-
	भारीत ...	-	-	-	1	-	1
एकूण - (१) निव्वळ ...	दत्तमत ...	2418010	-	2418010	2627605	-	2627605

(क) वित्त व्यवस्थेची साधने.-

	भारीत ...	-	-	-	-	-	-
(१) मागणी क्रमांक आर-१	दत्तमत ...	-	-	-	-	-	-
मुख्य शीर्ष-२२१०, वैद्यकीय सेवा व							
सार्वजनिक आरोग्य	भारीत ...	-	-	-	-	-	-
एकूण -(क) स्थूल ...	दत्तमत ...	-	-	-	-	-	-
वजा वसुली ...		--	-	--	--	-	--
	भारीत ...	-	-	-	-	-	-
एकूण - (क) निव्वळ ...	दत्तमत ...	-	-	-	-	-	-

तक्ता—एक

(रु. हजारात)

२०२०-२०२१ चे सुधारित अंदाजपत्रक Revised Estimates 2020-2021			अर्थसंकल्पीय अंदाज २०२१-२०२२ Budget Estimates 2021-2022			
अनिवार्य 8	कार्यक्रम 9	एकूण 10	अनिवार्य 11	कार्यक्रम 12	एकूण 13	
--	--	--	--	--	--	(अ) कार्यानुसार वर्गीकरण भारीत
63216	--	63216	69634	--	69634	(१) आयुक्त, रा. का. वि. योजना
377863	--	377863	439168	--	439168	(२) वै. प्र. अ. रा. का. वि. योजना
1409272	--	1409272	1914186	--	1914186	(३) रा. का. वि. योजना रुग्णालये
254496	--	254496	273227	--	273227	(४) महात्मा गांधी स्मारक रुग्णालयाकरिता सहा. अनुदान
1	--	1	1	--	1	... भारीत
2104847	--	2104847	2696215	--	2696215	... एकूण (अ) स्थूल रक्कम
--	--	--	--	--	--	... वजा वसुली
1	--	1	1	--	1	... भारीत
2104847	--	2104847	2696215	--	2696215	... एकूण (अ) निव्वळ रक्कम
						(ब) उद्देशानुसार वर्गीकरण.-
						(१) राज्य कामगार विमा योजना.-
--	--	--	--	--	--	... भारीत.
1850318	--	1850318	2295168	--	2295168	... वेतन.
3	--	3	3	--	3	... कार्यालयीन खर्च.
2	--	2	2	--	2	... व्यावसायिक आणि विशेष सेवा.
2	--	2	2	--	2	... पुरवठा व सामग्री.
1	--	1	1	--	1	... आहार खर्च.
25	--	25	25	--	25	... इतर खर्च
--	--	--	127787	--	127787	... कंत्राटी सेवा
254496	--	254496	273227	--	273227	... सहाय्यक अनुदाने
1	--	1	1	--	1	... भारीत
2104847	--	2104847	2696215	--	2696215	... एकूण (१) स्थूल दत्तमत
--	--	--	--	--	--	... वजा वसुली
1	--	1	1	--	1	... भारीत
2104847	--	2104847	2696215	--	2696215	... एकूण (१) निव्वळ दत्तमत
						(क) वित्त व्यवस्थेची साधने.-
--	--	--	--	--	--	... भारीत
--	--	--	--	--	--	(१) मागणी क्र. आर - १.
--	--	--	--	--	--	मुख्य शीर्ष - २२१० वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य
--	--	--	--	--	--	... भारीत
--	--	--	--	--	--	... एकूण (क) स्थूल दत्तमत
--	--	--	--	--	--	... वजा वसुली
--	--	--	--	--	--	... भारीत
--	--	--	--	--	--	... एकूण (क) निव्वळ दत्तमत

रुग्णालयाविषयी सर्वसाधारण माहिती दर्शविणारा तक्ता (सन २०१९-२०२० मधील प्रत्यक्ष व २०२०-२०२१, २०२१-२०२२ मधील अंदाजित काम दर्शविले आहे)

क्र. सं.	२	३	४	५	६	७	८	९	१०	११	१२	१३
विभागाचे नाव व वर्ष		नवंबर २०१९-२०२०	२०२०-२०२१	२०२१-२०२२	२०२०-२०२१	२०२१-२०२२	२०२०-२०२१	२०२१-२०२२	२०२०-२०२१	२०२१-२०२२	२०२०-२०२१	२०२१-२०२२
१. म. गां. स्मारक रुग्णालय :-												
२०१९-२०२० ...	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०
२०२०-२०२१ ...	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०
२०२१-२०२२ ...	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०	३३०
२. रा. का. वि. योजनारुग्णालय, वरळी :-												
२०१९-२०२० ...	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००
२०२०-२०२१ ...	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००
२०२१-२०२२ ...	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००
३. मुलुंड :-												
२०१९-२०२० ...	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००
२०२०-२०२१ ...	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००
२०२१-२०२२ ...	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००	४००
४. कांदिवली :-												
२०१९-२०२० ...	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००
२०२०-२०२१ ...	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००	१००
२०२१-२०२२ ...	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००	३००
५. कोल्हापूर :-												
२०१९-२०२० ...	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०
२०२०-२०२१ ...	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०
२०२१-२०२२ ...	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०	५०

6. उल्हासनगर.-												
2019-2020 ...	100	4101	43085	11	0	0	1736	130615	132351	32		
2020-2021 ...	100	2201	36603	6	0	0	0	0	0	0		
2021-2022 ...	100	90	917	0	0	0	0	0	0	0		
7. वार्शी.-												
2019-2020 ...	100	0	54664	0	0	0	1073215	2704305	3777520	0		
2020-2021 ...	100	0	12823	0	0	0	0	0	0	0		
2021-2022 ...	100	0	0	0	0	0	0	0	0	0		
8. ठाणे-												
2019-2020 ...	100	10400	22021	28	0	0	16000000	20000	16020000	1540		
2020-2021 ...	100	3507	8151	10	0	0	0	0	0	0		
2021-2022 ...	100	6256	20540	17	0	0	0	0	0	0		
9. नागपूर.-												
2019-2020 ...	200	11844	104540	32	416	98	19682534	126354178	146036712	12330		
2020-2021 ...	200	12000	125000	33	500	100	0	0	0	0		
2021-2022 ...	200	12000	125000	33	500	100	0	0	0	0		
10. पुणे.-												
2019-2020 ...	100	19799	70299	54	256	1	13280192	133478121	146758313	7421		
2020-2021 ...	100	3462	25000	9	100	5	0	0	0	0		
2021-2022 ...	100	25000	75000	68	300	12	0	0	0	0		
11. सोलापूर.-												
2019-2020 ...	150	14080	42706	39	586	53	11489991	120928692	132418683	9405		
2020-2021 ...	150	16900	51250	46	703	63	0	0	0	0		
2021-2022 ...	150	20280	52250	56	844	76	0	0	0	0		
12. नाशिक.-												
2019-2020 ...	100	12063	81621	33	799	0	9044274	151856474	160900748	13338		
2020-2021 ...	100	1200	90000	3	510	0	0	0	0	0		
2021-2022 ...	100	13000	92000	36	1000	0	0	0	0	0		
13. औरंगाबाद.-												
2019-2020 ...	100	1989	58708	38	1928	2	2223405	152570163	154793568	77825		
2020-2021 ...	100	449	44225	30	750	80	0	0	0	0		
2021-2022 ...	100	2388	70449	46	2314	96	0	0	0	0		
एकूण.-												
2019-2020 ...	2130	130813	803580	404	6780	331	96271767	1120800429	1217072196	0		
2020-2021 ...	2130	68886	646079	227	3791	307	0	0	0	0		
2021-2022 ...	2330	147991	800215	457	8505	534	0	0	0	0		

राज्य कामगार विमा योजनेअंतर्गत सेवा दवाखाने, औषधे भंडारे, मान्यता प्राप्त औषध विक्रेते यांचे विवरणपत्र

अ. क्र.	जिल्ह्याचे नाव व वर्ष	राज्याची योजना सेवा दवा-खान्यांची संख्या	उपचार केलेल्या रुग्णांची संख्या	राज्याची योजना औषध भांडाराची संख्या	पुरवठा केलेल्या औषध पत्रिकेची संख्या	मान्यताप्राप्त औषध विक्रेत्यांची संख्या	पुरवठा केलेल्या औषध पत्रिकेची संख्या	प्रदान केलेले सेवा आकार	वि. वै. व्या. ची संख्या	वर्षाच्या सुरुवातीला नोंदणीपटावरील विमदारांची संख्या	उपचार केलेल्या रुग्णांची संख्या	प्रदान केलेले व्यावसायिक शुल्क
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1. मुंबई शहर												
	2019-2020	2	20642	1	9364	0	0	0	53	28757	33118	4016719
	2020-2021	2	10819	1	4122	1	0	0	47	25171	8893	0
	2021-2022	2	22000	1	10000	5	6500	0	60	30000	30000	0
2. मुंबई उपनगर												
	2019-2020	2	6605	2	5600	2	2186	16702	215	104396	120899	14529693
	2020-2021	2	4600	2	3640	8	0	0	195	100431	38899	0
	2021-2022	2	7000	2	5000	12	3500	0	240	160000	90000	0
3. ठाणे												
	2019-2020	2	10361	0	9837	4	12319	128603	146	71888	86225	15981900
	2020-2021	2	3051	0	2412	11	3508	0	134	70475	16697	0
	2021-2022	2	11000	0	10000	15	10000	0	150	30280	15000	0
4. नाशिक												
	2019-2020	5	272138	7	136109	0	0	0	0	0	0	0
	2020-2021	5	280371	7	138204	0	0	0	0	0	0	0
	2021-2022	5	293400	7	140000	0	0	0	0	0	0	0
5. धुळे												
	2019-2020	1	16285	1	15226	0	0	0	0	0	0	0
	2020-2021	1	5167	1	4791	0	0	0	0	0	0	0
	2021-2022	1	19542	1	18271	0	0	0	0	0	0	0
6. जळगाव												
	2019-2020	4	87697	3	72089	0	0	0	0	0	0	0
	2020-2021	4	27560	3	24270	0	0	0	0	0	0	0
	2021-2022	4	105236	3	86507	0	0	0	0	0	0	0

7. पुणे																				
2019-2020	3	68749	3	50371	5	2254	18540	167	67694	75421	11334420									
2020-2021	3	25817	3	20498	5	200	0	146	69970	45432	0									
2021-2022	3	82499	3	60445	6	2705	0	167	81233	90505	0									
8. सातारा																				
2019-2020	1	11789	1	2669	1	1680	0	12	3330	3551	540450									
2020-2021	1	3541	1	2293	1	0	0	11	3460	4000	0									
2021-2022	1	14147	1	3203	1	2016	0	11	3996	4261	0									
9. सांगली																				
2019-2020	2	32460	2	15141	0	0	0	5	436	0	25580									
2020-2021	2	11542	2	9136	0	0	0	5	550	436	0									
2021-2022	2	38952	2	18169	0	0	0	5	523	523	0									
10. सोलापूर																				
2019-2020	4	7661	3	6298	0	0	0	12	3041	69000	705540									
2020-2021	4	2638	3	2375	0	0	0	19	3050	70000	0									
2021-2022	4	9193	3	7558	0	0	0	9	3649	82800	0									
11. कोल्हापूर																				
2019-2020	3	88728	2	28023	0	0	0	0	0	0	0									
2020-2021	3	25414	2	17162	0	0	0	0	0	0	0									
2021-2022	3	106473	2	33628	0	0	0	0	0	0	0									
12. अकोला																				
2019-2020	1	14267	1	14267	0	0	0	0	0	0	0									
2020-2021	1	18000	1	18000	0	0	0	0	0	0	0									
2021-2022	1	20000	1	20000	0	0	0	0	0	0	0									
13. अमरावती																				
2019-2020	1	41507	1	41507	0	0	0	0	0	0	0									
2020-2021	1	45000	1	45000	0	0	0	0	0	0	0									
2021-2022	1	55000	1	55000	0	0	0	0	0	0	0									
14. नागपूर																				
2019-2020	13	493880	14	493880	0	0	0	0	0	0	0									
2020-2021	13	517000	14	517000	0	0	0	0	0	0	0									
2021-2022	13	595000	14	595000	0	0	0	0	0	0	0									
15. वर्धा/हिंगणघाट																				
2019-2020	1	34921	1	34921	0	0	0	0	0	0	0									
2020-2021	1	50000	1	50000	0	0	0	0	0	0	0									
2021-2022	1	55000	1	55000	0	0	0	0	0	0	0									

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
16. चंद्रपूर												
	2019-2020	1	19460	1	19460	0	0	0	0	0	0	0
	2020-2021	1	20000	1	20000	0	0	0	0	0	0	0
	2021-2022	1	25000	1	25000	0	0	0	0	0	0	0
17. औरंगाबाद												
	2019-2020	4	173718	6	164086	0	0	0	0	0	0	0
	2020-2021	4	191089	6	138538	0	0	0	0	0	0	0
	2021-2022	4	229307	6	166245	0	0	0	0	0	0	0
18. नांदेड												
	2019-2020	2	28350	1	28034	0	0	0	0	0	0	0
	2020-2021	2	6516	1	6513	0	0	0	0	0	0	0
	2021-2022	2	34020	1	33641	0	0	0	0	0	0	0
एकूण												
	2019-2020	52	1429218	50	1146882	12	18439	163845	610	279542	388214	47134302
	2020-2021	52	1248125	50	1023954	26	3708	0	547	273107	184357	0
	2021-2022	52	1722769	50	1342667	39	24721	0	642	309681	313089	0

तक्ता - ४

कर्मचारी विषयक गोषवारा

अ. क्र.	संवर्गाचे नाव (पदनाम)	वेतन श्रेणी	ग्रेड वेतन	पद संख्या
1	2	3	4	5

कामगार राज्य विमा योजना

२२१०-वैद्यकीय सेवा व सार्वजनिक आरोग्य

१. राजपत्रित

१. आयुक्त	...	37400-67000	1000	1
२. संचालक (प्रशासन)	...	15600-39100	7600	1
३. संचालक (वैद्यकीय)	...	15600-39100	7600	1
४. उपसंचालक (प्रशासन)	...	15600-39100	6600	1
५. उपसंचालक (वैद्यकीय)	...	15600-39100	6600	1
६. वैद्यकीय अधीक्षक	...	15600-39100	6900	4
७. वैद्यकीय अधीक्षक	...	15600-39100	6600	8
८. उपवैद्यकीय अधीक्षक	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	4
९. वैद्यकीय प्रशासन अधिकारी	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	3
१०. भिषक	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	19
११. शल्यचिकित्सक	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	19
१२. स्त्रीरोग शास्त्रज्ञ	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	17
१३. नेत्ररोग शास्त्रज्ञ	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	12
१४. नाक, कान, घसा, शल्यचिकित्सक	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	7
१५. अस्थिव्यंग शल्यचिकित्सक	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	13
१६. बालरोग चिकित्सक	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	13
१७. क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	7
१८. बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	13
१९. विकृती शास्त्रज्ञ	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	11
२०. मनोविकृती चिकित्सक	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	1
२१. भिषक (चेस्ट) (रुग्णालय)	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	6
२२. हृदयरोग तज्ञ	...	- वरीलप्रमाणे -	6600	1

1	2	3	4	5
२३.	मुख्य प्रशासन अधिकारी	... 15600-39100	5400	7
२४.	सहाय्यक संचालक (लेखा)	... वरीलप्रमाणे	5400	1
२५.	निवासी वैद्यकीय अधिकारी	... वरीलप्रमाणे	5400	13
२६.	रक्तसंक्रमण अधिकारी	... वरीलप्रमाणे	5400	1
२७.	दंतचिकित्सक	... वरीलप्रमाणे	5400	1
२८.	अपघात वैद्यकीय अधिकारी	... वरीलप्रमाणे	5400	52
२९.	वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग-२)	... वरीलप्रमाणे	5400	293
३०.	वैद्यकीय निरीक्षक	... वरीलप्रमाणे	5400	8
३१.	निवासी क्ष-किरण शास्त्रज्ञ	... वरीलप्रमाणे	5400	6
३२.	निवासी बधिरीकरण शास्त्रज्ञ	... वरीलप्रमाणे	5400	18
३३.	निवासी विकृती शास्त्रज्ञ	... वरीलप्रमाणे	5400	5
३४.	लेखा अधिकारी	... 9300-34800	4600	3
३५.	सहा. लेखा अधिकारी	... 9300-34800	4400	5
३६.	प्रशासन अधिकारी	... वरीलप्रमाणे	4400	32
३७.	जीवरसायन शास्त्रज्ञ	... वरीलप्रमाणे	4400	10
३८.	अधिसेविका (वर्ग-२)	... 9300 34800	4600	5
३९.	सहायक अधिसेविका (वर्ग-२)	... 9300-34800	4400	9
४०.	अंशकालीन विशेषज्ञ	... 800 (निश्चित)		5
एकूण राजपत्रित		...		637

1	2	3	4	5
२. वर्ग-तीन				
१.	वैद्यकीय अधिकारी (वर्ग-३)	... 9300-34800	4400	33
२.	लघु लेखक, उच्चश्रेणी	...- वरीलप्रमाणे -	4400	1
३.	अधीक्षक	...- वरीलप्रमाणे -	4300	35
४.	सामुग्री प्रमुख	...- वरीलप्रमाणे -	4300	12
५.	लघु लेखक निम्नश्रेणी	...- वरीलप्रमाणे -	4300	5
६.	भौतिकोपचार तज्ञ	...- वरीलप्रमाणे -	4300	13
७.	व्यवसायोपचारतज्ञ	...- वरीलप्रमाणे -	4300	7
८.	परिसेविका/Sister	...- वरीलप्रमाणे -	4300	139
९.	सामाजिक मार्गदर्शक	...- वरीलप्रमाणे -	4200	13
१०.	वरिष्ठ सहायक	...- वरीलप्रमाणे -	4200	78
११.	श्रवणमापन तंत्रज्ञ	...- वरीलप्रमाणे -	4200	1
१२.	हृदयस्पंदन विद्युत तंत्रज्ञ	...- वरीलप्रमाणे -	4200	18
१३.	प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ	...- वरीलप्रमाणे -	4200	58
१४.	क्ष-किरण तंत्रज्ञ	...- वरीलप्रमाणे -	4200	34
१५.	आहार तज्ञ	...- वरीलप्रमाणे -	4300	12
१६.	रक्तपेढी तंत्रज्ञ	...- वरीलप्रमाणे -	4200	2
१७.	परिचारीका	...- वरीलप्रमाणे -	4200	814
१८.	औषध निर्माता/मिश्रक	... 5200-20200	2800	192
१९.	कनिष्ठ सहायक/वरिष्ठ लिपीक	...- वरीलप्रमाणे -	2400	207
२०.	दंतरोग तंत्रज्ञ	...- वरीलप्रमाणे -	2400	12
२१.	टंकलेखक	...- वरीलप्रमाणे -	2000	35
२२.	प्रयोगशाळा सहायक	...- वरीलप्रमाणे -	2000	34
२३.	क्ष-किरण सहायक	...- वरीलप्रमाणे -	2000	26
२४.	दूरध्वनी चालक	...- वरीलप्रमाणे -	2000	24
२५.	रक्तपेढी सहाय्यक	...- वरीलप्रमाणे -	2000	2
२६.	शिंपी	...- वरीलप्रमाणे -	1900	12
२७.	वस्त्रपाल	...- वरीलप्रमाणे -	1900	13
२८.	प्रसाविका	...- वरीलप्रमाणे -	2400	3
२९.	कनिष्ठ लिपिक	...- वरीलप्रमाणे -	1900	472
३०.	लघु-टंकलेखक	...- वरीलप्रमाणे -	2400	5
३१.	यंत्रगणक	...- वरीलप्रमाणे -	1900	4
३२.	रुग्णवाहिका चालक	...- वरीलप्रमाणे -	1900	46
३३.	सुतार	...- वरीलप्रमाणे -	1900	5
३४.	विजतंत्री	...- वरीलप्रमाणे -	2000	9
३५.	नळकारागीर	...- वरीलप्रमाणे -	1900	7
एकूण तृतीय श्रेणी		...		2383

1	2	3	4	5
३. वर्ग चार				
१.	नळकारागीर	... 4440-7440	1600	4
२.	शस्त्रक्रियागार सहायक	... 5200-20200	1800	42
३.	मुख्य स्वयंपाकी	... वरीलप्रमाणे	1800	7
४.	शस्त्रक्रियागार परिचर	... वरीलप्रमाणे	1800	84
५.	पत्तायंत्रचालक	... वरीलप्रमाणे	1800	1
६.	व्रणोपचारक	... वरीलप्रमाणे	1800	81
७.	विजतंत्री	... 4440-7440	1600	3
८.	मुकादम	... वरीलप्रमाणे	1600	16
९.	विद्युत पाळणा चालक	... वरीलप्रमाणे	1600	27
१०.	जमादार	... वरीलप्रमाणे	1600	16
११.	दप्तरी	... वरीलप्रमाणे	1600	1
१२.	नाभिक	... वरीलप्रमाणे	1600	25
१३.	स्वयंपाकी	... वरीलप्रमाणे	1600	53
१४.	नाईक	... वरीलप्रमाणे	1600	16
१५.	शिंपी	... वरीलप्रमाणे	1600	5
१६.	सहायक सुतार	... वरीलप्रमाणे	1600	4
१७.	प्रयोगशाळा परिचर	... वरीलप्रमाणे	1300	59
१८.	क्ष-किरण परिचर	... वरीलप्रमाणे	1300	32
१९.	कक्षसेवक	... वरीलप्रमाणे	1300	825
२०.	चतुर्थ वर्ग सेवक	... वरीलप्रमाणे	1300	184
२१.	चपराशी	... वरीलप्रमाणे	1300	93
२२.	पहारेकरी	... वरीलप्रमाणे	1300	216
२३.	रुग्णपटवाहक	... वरीलप्रमाणे	1300	49
२४.	निर्जंतुकीकरण परिचर	... वरीलप्रमाणे	1300	2
२५.	सफाईगार	... वरीलप्रमाणे	1300	665
२६.	संदेशवाहक	... वरीलप्रमाणे	1300	18
२७.	सहायक स्वयंपाकी	... वरीलप्रमाणे	1300	72
२८.	माळी	... वरीलप्रमाणे	1300	30
२९.	पंप परिचर	... वरीलप्रमाणे	1300	2
३०.	भांडार सेवक	... वरीलप्रमाणे	1300	27
३१.	मजूर	... वरीलप्रमाणे	1300	20
३२.	प्रसुतीगृह परिचर	... वरीलप्रमाणे	1300	3
एकूण चतुर्थ श्रेणी				2682
एकूण निव्वळ पदे				5702

